

ISSN : 2458-7680

E-ISSN : 2458-9705

KAREN

Karadeniz Teknik Üniversitesi
Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü

Karadeniz Technical University
The Journal of Institute of Black Sea

Yıl/Year : 2024

Cilt/Volume : 10

Sayı/Number : 22

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

YIL/YEAR: 2024 CİLT/VOLUME: 10 SAYI/NUMBER: 22

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü adına sahibi / *Owned on behalf of Institute of Black Sea Studies by*

Prof. Dr. İsmail KÖSE

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Trabzon/TÜRKİYE

EDİTÖR / EDITOR

Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, Trabzon/TÜRKİYE

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Arkeoloji - Sanat Tarihi / Archaeology - Art History

Doç. Dr. Serkan DEMİREL

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Trabzon/TÜRKİYE

Deniz Bilimleri / Marine Sciences

Prof. Dr. Ertuğ DÜZGÜNEŐ

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sürmene Deniz Bilimleri Fakültesi, Trabzon/TÜRKİYE

Dil ve Edebiyat / Languages and Literature

Doç. Dr. Muzaffer UZUN

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Trabzon/TÜRKİYE

İktisadi ve İdari Bilimler / Economic and Administrative Sciences

Prof. Dr. Rahmi YAMAK

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Trabzon/TÜRKİYE

Mimarlık ve Çevre Bilimleri / Architecture and Environmental Sciences

Prof. Dr. Cenap SANCAR

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Trabzon/TÜRKİYE

Sosyoloji / Sociology

Doç. Dr. Hüseyin YADİGAROĞLU

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Trabzon/TÜRKİYE

Tarih / History

Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Trabzon/TÜRKİYE

Uluslararası İlişkiler / International Relations

Doç. Dr. Bülent ŞENER

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Trabzon/TÜRKİYE

DİL SORUMLULARI / LANGUAGE MANAGERS

Prof. Dr. Bahadır GÜNEŞ

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Trabzon/TÜRKİYE

Doç. Dr. Tuncer YILMAZ

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Trabzon/TÜRKİYE

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Bayram SEVİNÇ ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Coşkun ERÜZ ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Dilek BEYAZLI ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Dmitry D. VASILIEV ☞ Russian Academy of Sciences / RUSSIA Prof. Dr. Fatma TAŞDEMİR ☞ Ankara Hacı Bayram Veli Üni. / TÜRKİYE Prof. Dr. Gocha TSETSKHLADZE ☞ University of Melbourne / AUSTRALIA Prof. Dr. Haşim KARPUZ ☞ Karatay Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU ☞ Yıldız Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ ☞ Kastamonu Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Mesut ÇAPA ☞ Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE	Prof. Dr. Murat ARSLAN ☞ Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Murat KEÇİŞ ☞ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Necmettin AYGÜN ☞ Aksaray Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Özgür YILMAZ ☞ Samsun Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK ☞ Trabzon Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ ☞ Samtskhe-Javakheti State Uni. / GEORGIA Prof. Dr. Rustam SHUKUROV ☞ Lomonosov Moscow State Uni. / RUSSIA Prof. Dr. Süleyman ERKAN ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Şerife TALİ ☞ Ordu Üniversitesi / TÜRKİYE Assoc. Prof. Dr. Liliana Elena BOSCAN ☞ Bucharest University / ROMANIA Doç. Dr. Vahit GÜNTAY ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Ali AKAR ☞ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA ☞ Bursa Uludağ Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN ☞ University of Oslo / NORWAY Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ ☞ Bursa Uludağ Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Enis ŞAHİN ☞ Sakarya Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Faruk BİLİCİ ☞ Paris- INALCO / FRANCE Prof. Dr. Feridun EMECEN ☞ 29 Mayıs Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU ☞ Ondokuz Mayıs Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Kemal SAYLAN ☞ Ordu Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Kenan İNAN ☞ Erzincan Binali Yıldırım Üni. / TÜRKİYE Prof. Dr. Mehmet ÇOĞ ☞ Samsun Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Mehmet TEZCAN ☞ Bursa Uludağ Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Mehmet ZAMAN ☞ Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Mirian MAKHARADZE ☞ Tbilisi State University / GEORGIA	Prof. Dr. Nedim İPEK ☞ Ondokuz Mayıs Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Oktay BELLİ ☞ İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Osman KARATAY ☞ Ege Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN ☞ Rutgers University / USA Prof. Dr. Sergey P. KARPOV ☞ Lomonosov Moscow State University / RUSSIA Prof. Dr. Salim GÖKÇEN ☞ Erzincan Binali Yıldırım Üni. / TÜRKİYE Prof. Dr. Sercan EROL ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Sezai BALCI ☞ Giresun Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ ☞ İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE Prof. Dr. Ülkü ELİUZ ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Doç. Dr. Sırrı Hakan KIRIMLI ☞ Bilkent Üniversitesi / TÜRKİYE Doç. Dr. Osman EMİR ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Doç. Dr. Sanem ÖZEN TURAN ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Doç. Dr. Serkan DEMİREL ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE Öğr. Gör. Veysel USTA ☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

YIL / YEAR: 2024 CİLT / VOLUME: 10 SAYI / NUMBER: 22

HAKEMLER / REFEREES

Prof. Dr. Ahmet GÜLMEZ ☞ Sakarya Üniversitesi	Doç. Dr. Hikmet ELDEK GÜNER ☞ İzmir Demokrasi Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ŞAHBAZ ☞ Necmettin Erbakan Üniversitesi	Doç. Dr. Kadri Hüsnü YILMAZ ☞ Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi
Prof. Dr. Bilge SAYIL ONARAN ☞ Hacettepe Üniversitesi	Doç. Dr. Levent KÜÇÜK ☞ Amasya Üniversitesi
Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ ☞ Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	Doç. Dr. Mustafa BIYIKLI ☞ Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN ☞ Necmettin Erbakan Üniversitesi	Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ ☞ İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU ☞ Marmara Üniversitesi	Doç. Dr. Mustafa YILDIZ ☞ Yozgat Bozok Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ ☞ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Doç. Dr. Serkan TÜRKOĞLU ☞ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Rabia KÖSE DOĞAN ☞ Selçuk Üniversitesi	Doç. Dr. Sırrı Hakan KIRIMLI ☞ İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Suat DONUK ☞ Manisa Celâl Bayar Üniversitesi	Doç. Dr. Yusuf ACIOĞLU ☞ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Turan AÇIK ☞ Aksaray Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Adem SEVİM ☞ Yozgat Bozok Üniversitesi
Prof. Dr. Turgut YİĞİT ☞ Ankara Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Aslan NAYEB ☞ Yeditepe Üniversitesi
Doç. Dr. Cemile ŞAHİN ☞ Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Burak Muhammet GÖKLER ☞ Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Çiğdem AKMAN ☞ Süleyman Demirel Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Ebru GENÇALP ☞ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Deniz ÇOLAKKADIOĞLU ☞ Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi İpek ŞENEL ÖZAYTEN ☞ Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Elif ŞATIROĞLU ☞ Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Saim Çağrı KOCAKAPLAN ☞ Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Elvettin AKMAN ☞ Süleyman Demirel Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Turgay YAZAR ☞ Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Hayriye Hale KOZLU ☞ Erciyes Üniversitesi	

ETİK KURALLARA UYGUNLUK / COMPLIANCE WITH ETHICAL RULES

Yayımlanmak üzere KAREN'e gönderilen çalışmalar daha önce yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır.

Çalışmalarda ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)'un editör ve yazarlar için uluslararası standartları dikkate alınmalıdır.

Bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygunluk durumu, Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nin 4. maddesi, TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 9. maddesi ve Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nin 6. maddesinde yer alan hükümler çerçevesinde değerlendirilmektedir.

"Etik Kurul Kararı" gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı ve bu onay çalışmada belirtilecek belgelendirilmelidir.

The papers submitted to KAREN should not already been published or been submitted to another journal.

Authors should adhere to ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) recommendations and COPE (Committee on Publication Ethics)'s international standards for editors and authors.

Compliance with the principles of scientific research and publication ethics is evaluated within the framework of the provisions of Article 4 of the Inter-University Council Scientific Research and Publication Ethics Directive, Article 9 of Regulations of the TUBITAK Committee on Research and Publication Ethics and Article 6 of the Higher Education Council Scientific Research and Publication Ethics Directive.

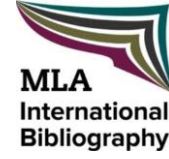
Ethical committee approval should be obtained for studies on clinical and experimental human and animals requiring "Ethics Committee Decision" and this approval should be stated and documented in the paper.

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / INDEXES

KAREN TÜBİTAK Ulakbim TRDizin, Index Copernicus, Central and Eastern European Online Library (E3), International Institute of Organized Research (I2OR), Academic Resource Index ResearchBib, MLA International Bibliography, Türk Eğitim İndeksi, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Scientific Indexing Services (SIS) ve SOBIAD indeksleri tarafından taranan ve senede iki kez yayımlanan hakemli akademik bir dergidir.

Dergide yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

KAREN is a peerreviewed journal indexed by TUBITAK Ulakbim TRDizin, Index Copernicus, Central and Eastern European Online Library (E3), International Institute of Organized Research (I2OR), Academic Resource Index ResearchBib, MLA International Bibliography, Türk Eğitim İndeksi, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Scientific Indexing Services (SIS) and SOBIAD and published twice a year.

Authors are responsible for the content of their work.

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

Kapak Tasarım ve Dizgi / Cover Design and Typesetting

Doç. Dr. Yüksel KÜÇÜKER

☞ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, Trabzon/TÜRKİYE

Yazışma Adresi / Correspondence

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü,
Karadeniz Teknik Üniversitesi,
61080, Trabzon / TÜRKİYE

*Institute of Black Sea Studies,
Karadeniz Technical University,
61080, Trabzon / TURKIYE*

Tel: +90 462 377 42 37

Fax: +90 462 325 86 88

<http://www.ktu.edu.tr/karen>

<http://dergipark.gov.tr/karen>

karen@ktu.edu.tr

karen.dergiler@gmail.com

karen@yaani.com

ISSN: 2458-7680

E-ISSN: 2458-9705

Aralık / December 2024, Trabzon / TÜRKİYE

Baskı / Printing

Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası / Karadeniz Technical University Printing Office

Tel: +90 462 377 21 44

İÇİNDEKİLER / CONTENTS*

Sara ÇEBİ Urban Identity Loss and Artistic Response: A Workshop Experience with Ruşen Keleş <i>Kentlerin Kimlik Kaybı ve Sanatsal Tepki: Ruşen Keleş ile bir Atölye Denerimi</i>	145-164	Güzel Sanatlar / Fine Arts
Sinem KIZILASLAN Kalite Kavramının Kampüs Açık Mekânları Bağlamında Değerlendirilmesi: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Güzel Sanatlar Kampüsü Örneği <i>Evaluation Of Quality Concept in the Context of Campus Open Spaces - The Case of Ondokuz Mayıs University Fine Arts Campus</i>	165-183	
Fatih US Bir Göçün İzleri: Alaçam Mübadele Müzesi <i>Traces of a Migration: Alaçam Population Exchange Museum</i>	185-197	Mimarlık / Architecture
Mahitap SEL-Süleyman ÖZGEN Tanzimat'la Geleneksel Kent Merkezlerinin Yeni Kent Merkezlerine Dönüşümünün Sinop'taki İlk Adımı: Eski Belediye Binası <i>The First Step of the Transformation of Traditional City Centers into New City Centers with Tanzimat in Sinop: The Old Municipality Building</i>	199-223	Mimarlık / Architecture
Osman AYTEKİN Gürcistan'ın Acara Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi ve Sonrası Çantı Camiler Hakkında Genel Değerlendirme <i>General Evaluation of Wood Timber-Framing Mosque in the Adjara Region of Georgia During and After the Ottoman Period</i>	225-263	
Yavuz SARI Arsin-Yanbolu Vadisi'nde Bulunan Tek Kemer Gözlü Taş Köprüler <i>Single Arch Stone Bridges in The Arsin-Yanbolu Valley</i>	265-295	
Pelin GENÇOĞLU Demografik Unsurlar Çerçevesinde Sağlık-Çevre İlişkinin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Üyesi Ülkelerde Panel Nedensellik Analizi ile Değerlendirilmesi <i>Evaluation of Health-Environment Relationship within the Framework of Demographic Factors in Black Sea Economic Cooperation Member Countries by Panel Causality Analysis</i>	297-309	Sağlık Coğraf. / Health Geogr.
Osman AĞIR Rusya-Ukrayna Savaşı'nda Küresel Aktörlerin Politik Hedefleri <i>Global Actors' Political Objectives in the Russia-Ukraine War</i>	311-326	Uls. İlişkiler / Int. Relations
Çağrı ÇOLAK- Abdulgazi YIKICI Bütünşehir Modelinin Trabzon'daki Büyükşehir İlçe Belediye Başkanlığı Seçimlerine Yansımaları: 2014, 2019 ve 2024 Seçimlerine İlişkin Bir Analiz <i>Reflections of the Unicity Model on the Metropolitan Sub-Province Municipality Elections in Trabzon: An Analysis of the 2014, 2019, and 2024 Elections</i>	327-353	Kamu Yönetimi / Public Administ.
Alter KAHRAMAN Kırım Tatar Gazetesi "Lenin Bayrağı" Üzerine Saha Araştırması Notları <i>A Field Research Notes on a Crimean Tatar Newspaper "Lenin Bayrağı"</i>	355-366	
Miraç TOSUN-Bekir TÜTÜNCÜ Trabzon Gümrük Mukataasında Kadıların Fonksiyonları: Teftiş, Takip ve Tasdik (1600-1650) <i>The Role of the Kadi in the Management of Trabzon Customs Mukataa in the First Half of the XVII Century</i>	367-378	Tarih / History
Resul TURAN Güney Kafkasya'da Osmanlı Şehbenderlik Ağı <i>Ottoman Consular Network in the South Caucasus</i>	379-396	
Nurettin ÇAKICI Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne Saldırısı Sırasında Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliğinin Durumu ve Faaliyetleri (1941-1943) <i>The Situation and Activities of the Moscow Embassy of the Republic of Turkey during the German Attack on the Soviet Union (1941-1943)</i>	397-416	
KAREN Yayın İlkeleri / Guideline of the KAREN		

* Bu sayıda yayımlanan makalelerin tamamı araştırma makalesidir. / All articles published in this issue are research articles.

Bu sayıda etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirecek makale bulunmaktadır. / There are articles in this issue requiring ethical committee permission and/or legal/special permission.

Çebi, Sara, "Urban Identity Loss and Artistic Response: A Workshop Experience with Ruşen Keleş", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.145-164.
DOI: 10.31765/karen.1517437

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

** Dr. Öğr. Üyesi,
Trabzon Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve
Tasarım Fakültesi, Resim Bölümü,
Trabzon/TÜRKİYE
 sara.fathalizadeh@gmail.com

ORCID : 0000-0002-3566-0717

Keywords: Ruşen Keleş, City, Identity Loss, Art, Modernization

Anahtar Kelimeler: Ruşen Keleş, Kent, Kimlik Kaybı, Sanat, Modernleşme

URBAN IDENTITY LOSS AND ARTISTIC RESPONSE: A WORKSHOP EXPERIENCE WITH RUŞEN KELEŞ*

Sara ÇEBİ**

Abstract: The elective course titled "Plastic Meaning, Concept, and Material Relationship," based on Ruşen Keleş's research on urban identity and identity loss, was offered during the spring semester of 2023-2024 at the Faculty of Fine Arts and Design, Trabzon University, Department of Painting. Ten students enrolled in the course, where detailed discussions and extensive exchanges of ideas with students were conducted on the factors contributing to identity loss in Turkish cities. The course that includes Ruşen Keleş's works, the course delved deeply into the concept of urban identity, sparking profound debates on its content. Subsequent sections of the course analyzed contemporary artists' works on urban identity and identity loss, providing examples and presenting analyses of how art addresses these issues. Following the theoretical foundation, each student developed their conceptual work and presented it with supporting texts. The artworks produced by the students aimed to raise deep awareness on urban identity and identity loss, emerging as unique artistic expressions. The course aimed not only to equip students with knowledge on urban identity and identity loss but also to enhance their ability to approach these topics from an artistic perspective. Ultimately, the course aimed to demonstrate how art can effectively communicate complex issues like urban identity and identity loss and to uncover students' creative potentials in addressing these themes.

KENTLERİN KİMLİK KAYBI VE SANATSAL TEPKİ: RUŞEN KELEŞ İLE BİR ATÖLYE DENEYİMİ

Tabanında Ruşen Keleş'in kent kimliği ve kimlik kaybı üzerine araştırmalarının yer aldığı "Plastik Anlam, Kavram ve Malzeme İlişkisi" adlı seçmeli ders, 2023-2024 bahar yarıyılında Trabzon Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Resim Bölümü'nde on öğrenci tarafından takip edilmiştir. Ders boyunca, Türkiye'deki kentlerin kimlik kaybına neden olan unsurlar detaylı bir şekilde ele alınmış ve öğrencilerle geniş çaplı bir fikir alışverişi gerçekleştirilmiştir. İçeriğinde Ruşen Keleş'in çalışmalarının olduğu ders, kent kimliği kavramının derinlemesine incelenmesiyle başlamış ve bu kavramın içeriği üzerine derin tartışmalar yapılmıştır. İlerleyen bölümlerde, çağdaş sanatçıların kent kimliği ve kimlik kaybı konularındaki eserleri örneklerle incelenmiş ve sanatın bu konuları nasıl ele aldığı üzerine analizler sunulmuştur. Teorik altyapıyı takiben, her öğrenci kendi kavramsal çalışmasını hazırlamış ve bu çalışmaları destekleyen me-

Geliş Tarihi / Received Date: 17.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 19.11.2024

tinlerle sunmuştur. Öğrencilerin bu süreçte ortaya koyduğu eserler, kent kimliği ve kimlik kaybı konularında derin bir farkındalık yaratma amacı gütmüş ve özgün sanat eserleri olarak ortaya çıkmıştır. Bu ders, öğrencilerin kent kimliği ve kimlik kaybı konularında bilgi sahibi olmalarını sağlarken, aynı zamanda bu konuları

sanatsal bir perspektiften ele alabilme yeteneklerini de geliştirmeyi hedeflemiştir. Sonuç olarak, dersin amacı, sanatın gücünü kullanarak kent kimliği ve kimlik kaybı gibi karmaşık konuları nasıl anlatabileceğini göstermek ve öğrencilerin bu süreçteki yaratıcı potansiyellerini ortaya çıkarmaktır.

Introduction

Beyond being physical centers where human interactions are most intense, cities are also social products. The relationship between the city and sociability signifies a continuous mutual influence between society and the city, which is fundamentally interpreted by human relationships. Urban spaces, primarily understood through human interactions, gradually develop their own identity and culture over time. This moment corresponds to the beginning of a process where the city also starts to have significant effects on human and social relationships. The interaction that emerges between the city and society leads to urbanization and the development of a sense of urban identity and consciousness among individuals living in the city.¹

Just as each individual has a unique identity, cities also possess distinct identities that set them apart from other global cities. The most crucial factor distinguishing one city from another is its urban identity. Urban identity is shaped by the city's social, economic, physical, cultural, and historical processes.² The identity of a city is related to the values, goals, and ideals of its residents. When we talk about the identity of a city, we might be referring to its soul. The soul of a city gives meaning to the city itself and its inhabitants as a whole. If this soul is not felt within the city and is not perceived by its residents, it becomes impossible to discuss the city's identity. In such cases, we can only speak of the lack of identity rather than an actual identity.³ The concept of urban identity involves a multifaceted process that goes beyond mere natural development. While some believe that a city's identity emerges organically without external influence, it is equally valid to recognize that a preserved city, even an industrial one, maintains its distinct identity. The notion of a "faceless" urban profile suggests inadequate implementation or lack of adherence to preservation principles. In summary, urban identity is shaped through a dynamic interplay of history, preservation, and future scenarios.⁴

According to Keleş,⁵ urban identity is shaped by physical, cultural, socio-economic, historical, and formal factors and is continuously developed by the inhabitants of the city. Cities can undergo a rapid transformation process over time due to individual interventions.⁶ People create a new urban identity by developing a new culture within the society they live in. Urban identity is a socially constructed phenomenon, shaped by various factors. Demographic elements, such as population size, growth rate, density, age distribution, and gender ratios, play a significant role. Additionally, cultural aspects—such as religion, language, ethnicity, family structure, lifestyle, and culinary traditions—contribute to a city's identity. It's important to

¹ Aelbrecht and Quentin, 2019: 23-28.

² Topçu, 2011: 1050.

³ Bell and Avner, 2013: 33-38.

⁴ Proshansky, 1978: 148-150.

⁵ Prof. Dr. Ruşen Keleş was born on August 19, 1932, in Araklı district of Trabzon, completed his primary and secondary education in Trabzon, and then studied at the Faculty of Political Sciences. During his student years, Keleş took an active role in various student associations, took part in republican and peaceful student movements and pioneered the Green Crescent Association in Ankara. Prof. Keleş, who has hundreds of groundbreaking works in the fields of urbanization, urban law, urban science and local governments in Turkey, is a respected scientist with more than 1000 citations and an h-index of 9. Approaching 90 years of age, Prof. Keleş's scientific contributions are supported by thesis consultancy data in the National Thesis Center of the Council of Higher Education (YÖK) and he has become a positive role model for academics and researchers in these fields (Keskin, 2022).

⁶ Keleş, 2021: 42-48.

recognize that urban identity is not homogenous; rather, it reflects diversity and competes with other concepts.⁷ It is frequently noted that with the globalization process that began in the last quarter of the 20th century, cities have started to resemble each other. This situation introduces the problem of homogenization in cities, eroding their unique identities. The globalization process has led to changes in the physical planning, architectural texture, and consumption, entertainment, and living spaces of social groups in cities, just as it has impacted the economic structures of countries. In this process, the economic development strategies and cultural policies of countries are also becoming intertwined.⁸

Globalization has led to new developments in consumption spaces within cities. The increase in social, economic, political, and cultural activities in urban areas has given rise to new centers and transformed transportation and consumption patterns. The proliferation of shopping malls has not only facilitated shopping but also addressed various needs such as dining, entertainment, cultural events, and sports—all in one centralized location. These changes have significantly transformed the social and cultural life of cities.⁹ The similarity in consumption and lifestyle patterns in cities, along with the interventions of global capital, accelerates the transformation of urban identities. In shaping urban identity, human-made elements are as influential as natural structures. The built environment constitutes a significant part of urban identity. Cities distinguished by their social, cultural, and historical backgrounds become recognized for their unique identities.¹⁰ Religious beliefs play a significant role in the formation of urban identity. The influence of places of worship on the development and evolution of urban fabric is evident, as seen in Islamic cities where structures develop around mosques.¹¹ In this process, urbanization cannot truly occur, and urban consciousness cannot develop. This situation leads to broader issues related to civilization, human rights, and democracy. Preventing these issues relies on individuals adopting behavioral changes necessary for urban living. Urban consciousness necessitates cities that preserve historical and cultural identity elements while embracing contemporary amenities, ensuring fundamental rights and freedoms, and fostering democratic social life.

Urban identity is influenced by the historical texture, architecture, cultural characteristics, geography, local traditions and lifestyles of individuals living in the city. The diversity of these factors distinguishes each city from others and gives it a unique identity. City identity can be constantly redefined. Urban identity is produced by society through consensus.¹² The natural and historical structures of the city give it a unique identity. The city's natural and artificial environment, architecture, history, spatial elements, cultural values, geography, social structure, local traditions, topography, climate, geopolitical position, economic structure, invasions and wars, earthquakes, capital city factors affect the identity of the city.¹³ The fact that cities lose their original identities and fail to produce new, unique identities leads to the problem of "de-identification". This situation leads to a decrease in the meaning that urban dwellers attribute to the city and a weakening of their sense of belonging to the city. The main cause of de-identification is capitalism's transformation of cities into commodities.¹⁴ Cities that lose their identity physically, culturally, and economically can lead to fragmentation and regionalization. This situation causes cities to become places where only certain activities take place, diminishing their significance and meaning.¹⁵ Identity is a distinctive and defining characteristic unique to living beings. In the context of cities, the concept of urban identity is based on

-----
⁷ Keleş, 2012: 11-12.

⁸ Keleş, 1980: 17-21

⁹ Keleş, 2010: 28-31.

¹⁰ Keleş, 1997: 435-445.

¹¹ Keleş, 2005: 9-18.

¹² Keleş, 1982: 48-57.

¹³ Keleş, 2011: 27-28

¹⁴ Keleş, 2014: 51-53

¹⁵ Bahçeci Başarmak and Akpınar, 2023: 1246-1268.

each city possessing a distinguishing quality. Urban identity refers to the unique, scientific, modern and cultural accumulation of the city; its social, economic and cultural functions and their reflection on the spatial organization of the city. Keleş emphasizes that urban identity is the historical, cultural and natural values reflected in urban settlements.¹⁶

The identities of cities acquire different characters through urban images and identities. This process is shaped by the characteristics observed in the city, the experiences of its inhabitants and what is attributed to the city. Urban identity includes the set of values and goals of the inhabitants and the idealizations attributed to the city. Identity reflects the potentials of the city and the realization of these potentials depends on the formation of urban consciousness.¹⁷ Urban identity is a distinctive reflection of a city's cultural accumulation, historical heritage, settlement pattern, social, economic and social understandings. The protection of urban identity is ensured by individuals who adopt urban culture and have urban consciousness. Keleş states that Scandinavian cities such as Oslo, Stockholm and Copenhagen offer successful examples in this regard, but there are not enough practices in Turkey to protect urban identity.¹⁸ Art can synthesize and effectively communicate complex scientific knowledge to audiences, provide new perspectives on problems, touch emotions and create a spirit of challenge. Art can mobilize through emotions, develop empathy, capture the multi-sensory nature of lived experiences and promote self-reflection and awareness of complex environmental changes. Therefore, it plays an important role to expand this field of art and have a major impact on public attitudes.¹⁹

Many contemporary artists express their personal concerns about environmental awareness through various creative art forms. These artists use different materials and techniques to draw attention to environmental problems and raise social awareness. Some artists contribute to raising environmental awareness by using waste materials that pollute the environment and disrupt aesthetics in their artistic productions to create installations, collages and assemblages. Especially artists who draw attention to the loss of identity and deterioration of the aesthetic values of cities draw the attention of the audience by emphasizing these issues in their works. These artists argue that the unique identities of cities should be preserved, and their aesthetic values should be regained, and they convey this message powerfully through their works. Such artistic approaches inspire viewers to gain a deeper understanding of the problems facing cities and to propose solutions.²⁰

The aim of this study is to draw attention to the loss of identity and deterioration of aesthetic values of cities. The main objectives of this study are to raise awareness of fourth year students of Trabzon University Faculty of Fine Arts and Design, Department of Painting about environmental problems and urban identity, and to give a message to the audience and the world through art. In this context, the study emphasizes the importance of protecting urban identity and aesthetic values and shows how these issues can be addressed through artistic approaches. The research tries to increase students' environmental awareness and develop consciousness about the need to preserve the unique identities of cities. It argues that art can play a significant role in maintaining the unique identities of cities and reclaiming their aesthetic values. This message is powerfully conveyed through the students' works. Such artistic approaches inspire viewers to understand more deeply the challenges faced by cities and to develop solutions, thereby increasing social awareness. The study aims to utilize the transformative power of art to foster consciousness about environmental issues and the preservation of urban identity and aesthetic values. To this end, students use various art practices to draw attention to environmental issues and express their artistic responses to the deterioration of urban identities. This approach aims to create

-----
¹⁶ Keleş, 1999: 36-39

¹⁷ Sezik, 2016: 43-56.

¹⁸ Aydın, Savaşkan and Bayırbağ, 2022: 1106-1105.

¹⁹ Lesen, Rogan and Blum, 2016: 657-660.

²⁰ Marks, Chandler and Baldwin, 2017: 1307-1321.

awareness about the loss of identity and the degradation of values in cities by capturing the viewers' attention. In line with this primary objective, the following questions are explored:

Have the aesthetic values of your city deteriorated?

What is the power of art to draw attention to urban identity and environmental problems?

What steps can be taken to prevent the loss of your city's identity?

Which features of your city do you think should not be lost?

1. Methodology

In the spring semester of 2023-2024, the elective course titled "Plastic Meaning, Concept and Material Relationship" was held at Trabzon University Faculty of Fine Arts and Design, Department of Painting with the participation of 10 students. Within the scope of the course, the works of Ruşen Keleş, who is from Trabzon, on "city, city identity and the factors that cause the loss of identity of cities in Turkey" were discussed in detail and in this context, a wide range of ideas were exchanged with the students. In the first part of the course, Ruşen Keleş's research on urban identity and identity loss was analyzed, and the factors that cause the loss of identity faced by cities in Turkey were discussed comprehensively. At this stage, students gained a better understanding of what the concept of urban identity means and the factors that cause the loss of identity of cities. In the following sections of the course, examples of contemporary artists who deal with the loss of identity of cities are given and evaluations are made through the works and approaches of these artists. In-depth analyses are made on how art deals with the issues of urban identity and loss of identity and how it conveys messages to the audience. Following this theoretical background, each student prepared their own conceptual work and presented it with a supporting text. The students presented their own perspectives on the loss of urban identity and how they could express these perspectives through art. The conceptual works aimed to raise awareness on the issues of urban identity and identity loss and combined with the individual creative processes of the students to create original works of art. As a result, this course aimed to provide students with in-depth knowledge on urban identity and identity loss, while at the same time developing their ability to express this knowledge through art. The studies conducted within the scope of the course have shown how effective artistic approaches to urban identity and identity loss can be.

2. Examples from the Concept of the Merger of City and Art

Childe's ideas guided the way cities were formed. Childe noted that the social development and changes that took place in Egypt, Harappa and Mesopotamia around 5,000 years ago were revolutionary in the urban context.²¹ Although painting is considered an individual activity, it reflects the social structure. The art of painting, which emerged as a symbol of hunting practices in ancient times, became a symbol of spirituality and eternity in Ancient Egypt. During the Renaissance, themes such as life, love, war and marriage came to the fore. The intensive treatment of cities in works of art began in the Renaissance period, when the art of painting moved away from the influence of spiritual and mythological narratives and began to examine social issues. With the Industrial Revolution, the appearance and social structure of cities underwent a radical change. Industrialization, with the desire to benefit from the existing infrastructure of cities, led to the establishment of facilities close to city centers and the suffocation of these areas with noise and pollution.²²

In the modern period, artists have become free to move away from clichés and familiar methods and to deal with the subjects they desire. This freedom, seen in Duchamp's work, questioned the nature of art and the process of visualization of the art object. In contemporary art, the city is seen as one of the engines of global, social and economic revitalization rather than

²¹ Yeoh, 1993: 608

²² Bernie, 1988: 37-50.

an aesthetic dimension. Cities are reorganized within the scope of aestheticization of life and transformed through art. In this context, with the modernization process, cities have been shaped as required by capitalism, and the transformation of urban space has been shaped by capital movements.²³ Global capitalism has emphasized the importance of urban culture and contemporary art, and big cities have become showcases. As cities compete with each other to attract circulating capital, urban life enriched with contemporary art has become an important attraction. Museums, art exhibitions and biennials attract not only travelers, but also global capital, top management classes and qualified workforce. Therefore, urban spaces maintain their economic and cultural vitality by hosting contemporary art activities.²⁴ Cities, especially in the East, are seen as a reflection of human excellence and human existence in the world. Cities are designed as places where the quality of human life is encouraged and emphasized. Due to the importance and interest of the inhabitants of cities, the concept of "city" has been constantly emphasized and the representations and mental images of artists within it have found a place in various branches of art. In this context, artists who emphasize the loss of urban identity are sampled and their works are analyzed.²⁵

In his conceptual works, Najjar magnifies and reexamines the potential of the image through the constant redesign and superimposition of time and space. The artist merges future time with the present (Fig. 1). He prepares various thematic series with a conceptual perspective in his photography and video works. In one of these series, "Netropolis" (2003-2006), he uses images of many large cities to explore the transformation of megacities through concentrated information networks. From Najjar's perspective, "Netropolis" (2003-2006) offers a vision of what globalized cities will look like in the future. For these works, the artist was inspired by the 1926 film "Metropolis" directed by Fritz Lang. Inspired by the futuristic 21st century megacities created by Lang, Najjar has applied a digital future to urban living spaces and reconstructed them from today's perspective. By superimposing the complexity, crowding, ever-changing skyline and transformation of familiar megacities, the artist constructs the global face of the future. Najjar emphasizes that cities are constantly subject to change and that this cycle will continue unabated. In this transformation process, the face of cities will constantly change. However, an important issue in this process is that cities are becoming similar to each other, skyscrapers are becoming widespread, and these structures cause the loss of urban identities. Najjar's work addresses the need to preserve the unique identities of cities and the effects of globalization on these identities.²⁶

Fig. 1. Michael Najjar, "Netropolis-New York", lightjet-Print, 2004.²⁷

²³ Kuspit, 2004, 18-27.

²⁴ Geniş, 2007, 59-77.

²⁵ Batty and Longley, 1994: 7-57.

²⁶ Flusser, 2013: 11-12.

²⁷ <https://monovisions.com/michael-najjar-netropolis/>

Ferhat Özgür's works on the urban transformation projects in Ankara, together with his immediate surroundings and neighborhood residents, show that as globalization makes cities similar in form, it also makes the problems, injustices and difficulties experienced in these cities similar. The artist has constructed a diary consisting of a series of photographs and videos recording the speed of change in the city and the effects of urban transformation practices on the city and people. In addition, increasing cultural differences are also among the subjects the artist addresses. New building practices, which are claimed to include all the possibilities of modern urban life, turn into a practice that destroys urban identity by detaching people from their living spaces. Moving away from the logic and processes of civilization, cities become commodities to be marketed and evolve into rent areas where income from economic activities is symbolized (Fig. 2). The destruction of urban identity and the individual becoming the object of a fiction controlled by capital under the name of urban transformation projects constitute the basis of Ferhat Özgür's work. New development projects realized by removing old structures erase not only the physical structures but also the memory of that region. The artist emphasizes that cities have become full of skyscrapers that resemble each other, leading to the loss of urban identities. This similarity is among the negative effects of globalization and the loss of cities' unique characteristics.²⁸

Fig. 2. Ferhat Özgür, "Compassion", Photography, 2006.²⁹

In the Norazjan street of the Odlajan district in Tehran, Mirza Hamid's murals, executed in a dilapidated and abandoned area, present viewers with strange and surprising meanings. These red stylized paintings, rendered in a terracotta hue, appear to belong to the same era as the ancient, relaxed, free, and large motifs on the burnt and collapsed walls. This work integrates concepts of art, literature, the city, and philosophy. The artist (Fig. 3) forces the viewer to confront the past, emphasizing that these ruins possess a history and soul. The roots of real life in the neighborhood are hidden in the ruined and forgotten houses. The artist wishes for contemporary people to better perceive themselves and the world around them, reminding them of meanings forgotten over time (Shahmirzadi, 2003). Through his work exhibited among the ruins and wreckage, Mirza Hamid aims to connect viewers with the past, demonstrating that history exists in these places. As the old neighborhoods of the city are demolished and transformed into commercial areas and shopping centers, a new urban fabric emerges. The artist draws attention to the destruction of non-economically profitable living spaces, which are replaced with commercially lucrative ones. In this process, cities become filled with identical skyscrapers, leading to the loss of urban identities. The artist's works underscore

²⁸ Özgür, 2013: 17-19.

²⁹ <https://www.kolekta.com.tr/yapit/merhamet/>

that the transformation of cities solely for economic gain results in the loss of social memory and identity.³⁰

Fig. 3. Mirza Hamid, "Odlojan", Paint on the wall, 2019.³¹

The processes of globalization and neoliberalism have led to significant changes in the structure of many cities around the world since the 20th century. While some circles have gained economically from these processes, unfortunately the historical heritage of many regions has been negatively affected by this transformation. Istanbul, which has attracted attention for centuries with its complex and mysterious urban layout, rare crafts, cuisine and architectural traditions, has recently been undergoing rapid change. Migration from Anatolia and other parts of the world has caused the city to lose its distinctive identity, and long-established traditions and crafts are in danger of disappearing. Yılmaz's work titled "Dirty Box" (Fig. 4) vividly illustrates how Istanbul's recent urban transformations have led to the disappearance of the Ahi tradition. The artist has photographed artisans such as tinsmiths, blacksmiths, and carpenters who work with knowledge passed down from master to apprentice. These photographs are displayed in a simple wooden diorama that functions like a projector, projecting the city's map onto the wall. In this way, various lost or disappearing crafts of the city are presented to the viewer.³² This work highlights the issue of cities becoming filled with identical skyscrapers, leading to the loss of their unique identities. Istanbul's rapidly changing urban structure, driven by globalization and neoliberal policies, results in the obliteration of

³⁰ Fathalizadeh Alamdari, 2022: 66.

³¹ <https://bitamontazer.com/stories/میرزا-حمید/>

³² Örer, 2017: 369.

historical and cultural values for economic gain. This transformation threatens not only the physical fabric of the city but also its social memory and identity.³³

Fig. 4. Bilal Yılmaz, "Dirty Box", installation, 2017.³⁴

The works of artists who delve deeply into the impacts of globalization and neoliberal policies on cities are significant. Artists like Yılmaz and Mirza Hamid visually and symbolically express the urban transformation processes of cities and the effects of these processes on cultural and historical fabric in their works. Yılmaz's "Dirty Box," documenting the changes in Istanbul's urban life, and Mirza Hamid's murals in abandoned areas of Tehran, bridge the past and present of cities, reminding us of the cultural heritage and social memory that are on the verge of being forgotten. These artists' works criticize the changes in the identity and life fabric of cities while demonstrating how art can be used as a tool in these transformation processes and play a role in preserving social memory.

3. Analysis of Students Art Works

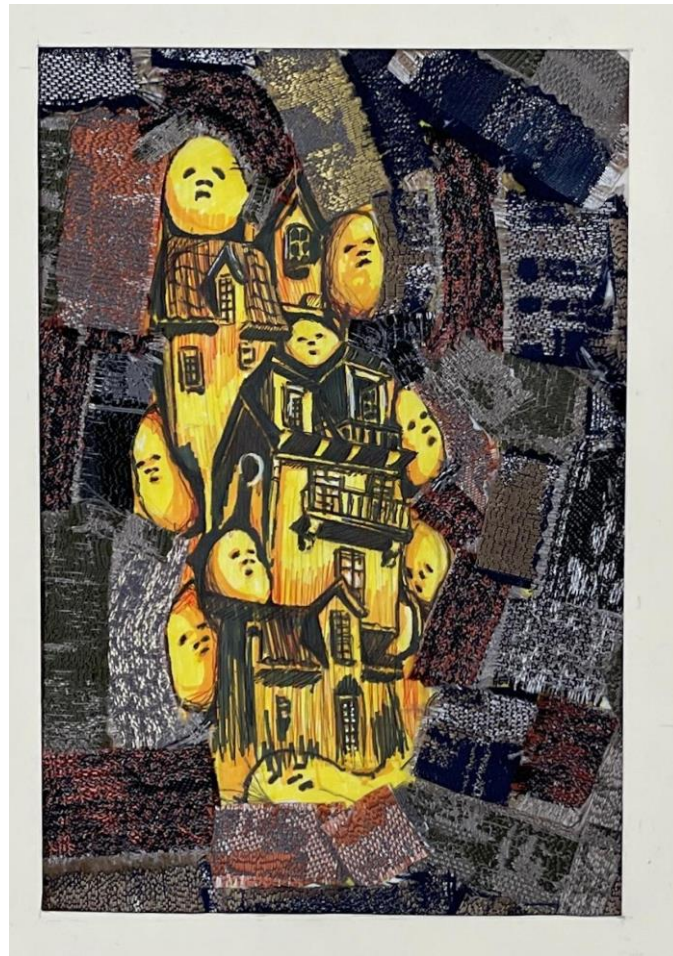
The definition of urban identity loss by Ruşen Keleş serves as a fundamental resource for guiding and evaluating students' artistic works. In this section, works referred to as "Student Artwork 1" " Student Artwork 2" and similar names have been developed by examining Keleş's text on urban identity loss. These works are analyzed in terms of the conceptual dimension of art and the use of materials. The applications carried out by the students, inspired by these works, allow them to understand the structure of art pieces and assess their aesthetic values. In this process, an in-depth analysis is conducted on how visual elements are used in students' works and their impact on composition. Based on Keleş's findings on urban identity and identity loss, students explore the cultural and historical fabric of cities through artistic perspectives, investigating the dimensions of these changes reflected in art. These projects help students develop not only their theoretical knowledge but also their practical art skills. They gain a better understanding of how urban identity loss can be expressed through art and the effects of these processes on social memory.

"Student Artwork 1", a work made from fabrics using blue around the edges and yellow in the center showcases a composition of overlapping buildings with faces interspersed among them (Fig. 5). This piece depicts buildings on clouds brought by modernization and the expressionless faces spilling out of these buildings, representing an unexpected increase in awareness during this process. The work emphasizes the transformation of the idealized modern reality into a

³³ Çebi and Kavukcu, 2024: 223.

³⁴ Örer, 2017: 368.

frightening mechanism. The fabrics used in the work symbolize the cultural losses that will be covered and disappear over time. The connection between Ruşen Keleş's concept of urban identity loss and this work focuses on the impact of modernization and globalization processes on the identity of cities. Keleş states that cities lose their historical and cultural identities within modernization processes, resulting in cities becoming homogeneous, identity-less structures.³⁵ The overlapping buildings and expressionless faces in the student's work symbolize the anonymizing effects of modernization and the loss of urban identity. In this context, the buildings and faces in the work metaphorically reflect the process of urban identity loss and the disappearance of cultural richness. The depiction with fabrics addresses the theme of cultural values being covered and lost over time, aligning with Keleş's findings on urban identity loss. The piece critiques the homogenizing effects imposed on cities by modernization and globalization processes, while simultaneously emphasizing the importance of preserving cultural and historical richness.

Fig. 5. Student Artwork 1, Mixed Media on Paper, 20x30 cm, 2024.³⁶

“Student Artwork 2”, buildings made of polymer clay are placed in a grass-covered pot (Fig. 6). The colorful house in the center represents old houses, while the surrounding tall rectangles symbolize modern concrete buildings. Modernization offers many advantages that affect architectural design and building structures, but it also brings numerous disadvantages. Compared to traditional architecture, modern buildings are constructed with more materials such

³⁵ Keleş, 1994: 277.

³⁶ Author's personal archive.

as glass, metal, and concrete, disrupting environmental balance. The intense use of these materials leads to the overconsumption of natural resources and issues of environmental sustainability. This project illustrates how the dreams we nurtured and grew in our childhood are engulfed and erased by weeds in the concrete jungle brought about by identity loss. The metaphorical structure of the work highlights the impact of modernization and urban transformation on the natural environment and historical fabric. The connection between Ruşen Keleş's concept of urban identity loss and this work lies in the exploration of the effects of modernization and globalization processes on the historical and cultural identities of cities. In the student's work, the colorful house in the center symbolizes the disappearing traditional structure, while the surrounding concrete buildings represent the homogenizing effects of modernization and identity loss. In this context, the use of polymer clay and grass in the project critically reflects the environmental and cultural impacts of modernization. The concrete buildings around the traditional house symbolize the negative effects of modern architecture on environmental and cultural sustainability, aligning with Keleş's observations on urban identity loss. The work emphasizes the identity loss of cities and the disappearance of cultural richness in the process of modernization while drawing attention to the importance of environmental and cultural sustainability.

Fig. 6. Student Artwork 2, Polymer Sculptures Placed in Flower Pots, 20x15x14 cm, 2024.³⁷

“Student Artwork 3”, detailed windows of a building are drawn using acrylic paint on MDF. While the majority of the windows are depicted in a repetitive manner, two windows are illustrated in the style used in old houses. This project addresses the changes that occur in life with the development of technology and how traditional values are being replaced by new ideas and innovations. The student emphasizes that we are being drawn into a monotonous lifestyle, with everything starting to resemble one another in set patterns. The work highlights the monotony brought by the new era (Fig. 7). In a period when the houses we lived in had different colors and features, the fact that today's houses have become similar or the same is brought to the forefront in this work. This monotony is not only evident in architecture but also in education, clothing, social life, and media. The student symbolically represents this change and monotony with identical windows, while the different and old-style windows expose the loss of traditional values. In the project, the repeated identical windows represent the homogenizing effects of modernization and the loss of identity, while the two different

³⁷ Author's personal archive.

windows draw attention to the disappearance of traditional structures and cultural heritage. In this context, the use of MDF and acrylic paint in the project reflects a critical perspective on the impact of modernization on architecture. The identical windows symbolize the monotony of modern architecture and its negative impacts on environmental sustainability, aligning with Keleş's observations on the loss of urban identity. The project emphasizes the identity loss of cities and the disappearance of cultural richness during the modernization process while highlighting the importance of environmental and cultural sustainability. Thus, the student project concretizes the consequences of urban identity loss and cultural homogenization, delivering a thought-provoking message to the audience.

Fig. 7. Student Artwork 3, Akrylik on MDF, 20x20 cm, 2024.³⁸

“Student Artwork 4”, a composition consisting of 22 photographs, text, and a jacket is presented. This work depicts a human figure dressed in contemporary clothing in an old, abandoned house. The abandoned house symbolizes the loss of old urban textures and the usurpation of cities by contemporary events. In this artwork (Fig. 8), the body is considered a temporary temple for the soul; our thoughts, emotions, memories of the past, and the essence of our being are housed in our souls. The traces we leave in life are connected to both our bodies and our souls. The work emphasizes the soul's search for belonging and suggests that this search does not mean a lack of a sense of belonging. The idea of accepting that the soul belongs to everything and nothing, and thus freeing past traces to experience a limitless sense of belonging with its own essence, is explored. The artist presents the conflict between the old and the new, combining the traces of the past with the identity-erasing effects of the modern world. In the student's work, the abandoned house and the human figure in contemporary clothing represent how modernization erases the identities of cities and the loss of cultural heritage. In this context, the placement of photographs, text, and the jacket in the piece critically reflects the identity loss brought by urban transformation and the loss of a sense of belonging. The transient nature of the body and soul parallels the constantly changing and identity-less structures of cities. The abandonment of old houses and the use of modern clothing illustrate how modernization destroys cultural and historical fabrics and how, in this process, people lose their sense of belonging.

-----
³⁸ Author's personal archive.

Fig. 8. Student Artwork 4, Photography Installation, 20x20 cm, 2024.³⁹

“Student Artwork 5”, a composition consisting of three photographs featuring details of the Çifte Minareli Medrese in Erzurum is presented. The background of the photographs is left white, aiming to draw the viewer's attention entirely to the old texture. This work emphasizes the loss of urban identity under the influence of modernism, where unique characters are being replaced by monotonous and standardized spaces. Modernism has encouraged standardization and commercialization in cities. This process has led to the emergence of cities filled with the same stores, chain restaurants, and apartment blocks, resulting in the disappearance of local cultures' unique identities. Consequently, cities have become replicas of each other, significantly reducing originality and diversity. This situation reveals the deep and destructive impact of modernism on urban identity. The influence of modernism has increased the tendency to destroy historical structures in cities. Demolitions and reconstructions carried out without respect for local heritage have caused cities to lose their character and soul. The replacement of historical buildings with modern structures has severed the connection between cities and their past, weakening urban memory. In the student's work, focusing on the details of the Çifte Minareli mosque highlights the importance of preserving this historical building and, consequently, the city's unique identity. This piece (Fig. 9) critically reflects the identity loss experienced in cities due to modernism and the replacement of historical structures with monotonous modern buildings. The white background allows the viewer's attention to be fully drawn to the details of the historical building, taking a stand against the identity loss brought by modernism.

Fig. 9. Student Artwork 5, Photography Installation, 20x20 cm, 2024.⁴⁰

³⁹ Author's personal archive.

⁴⁰ Author's personal archive.

“Student Artwork 6”, a camellia in the garden of Trabzon University Faculty of Fine Arts and Design was wrapped in plastic bags and a rose in a glass was placed in the center. This work (Fig. 10) reflects the globalization of the world order and the strengthening of neo-liberal policies after the Cold War period, which led people to become more disconnected from each other. The increase in free trade, privatization and reduction of trade barriers within government policies, supported the development of transportation and communication technology, and increased the fear of living space in cities. This process has resulted in people becoming socio-economically polarized and more disconnected from each other.⁴¹ In many parts of the world, urbanization has led to the emergence of closed and restricted settlement forms in the name of identity loss. This spatial disconnect has led to residential settlements becoming more fragmented within cities, with shrinking physical boundaries and a growing distance from nature. In this context, the relationship of modern life with nature has gradually weakened and individuals have begun to watch nature in closed spaces such as glass balconies. This is a reflection of the social and spatial segregation that has emerged as a result of neo-liberal policies and globalization. The invention of glass balcony systems was realized by Werner Jörg in Switzerland at the end of the Cold War period. These systems, which he developed after his customers wanted to add closed space to their balconies, became more widespread with the pandemic in 2020.⁴² During the pandemic, home living spaces have become more prioritized for people and the tendency to move away from nature has increased. While for modern generations, whose ancestors were nomadic societies, being in touch with nature was a familiar and longed for way of life, today the closure of even balconies causes these generations to disconnect from nature. In this context, it can be said that modern man, as Davila states, has become disenchanted with the truth and has taken refuge behind glass, and has made a glass armor for his own heart. It can be questioned whether sunlight alone is enough for the flowers he grows inside. This work is directly related to Ruşen Keleş's concept of loss of urban identity, with an approach that criticizes the loss of urban identity and a lifestyle disconnected from nature. In the student's work, the wrapping of the camellia with bags and the rose placed in the center symbolize how the natural and cultural texture of cities is destroyed in line with the demands of modern life. This work conveys a strong message to the audience by emphasizing the loss of urban identity and the negative effects of modernization processes on nature.

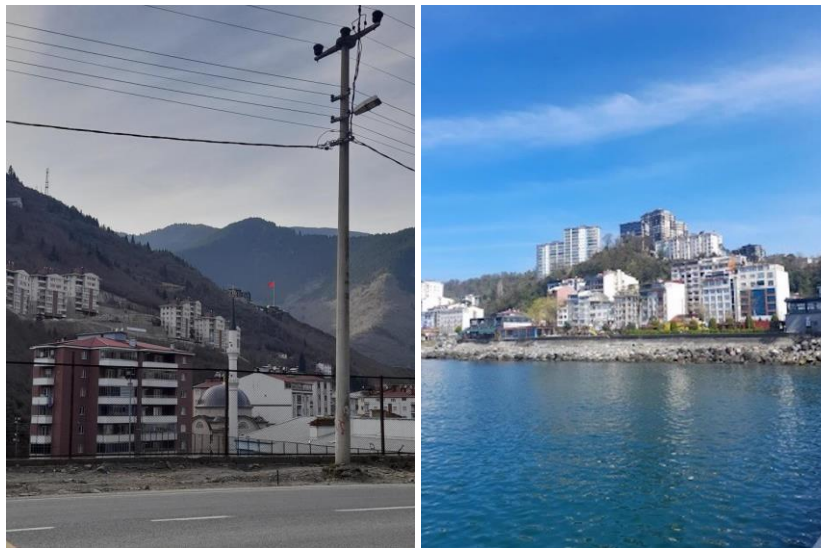
Fig. 10. Student Artwork 6, İnstlation, 220x180x300 cm, 2024.⁴³

⁴¹ Bahçeci, 2017: 37.

⁴² Akyüz and Balkan, 2024: 14.

⁴³ Author's personal archive.

“Student Artwork 7”, photographs of concrete buildings set within the green landscapes between Trabzon and Rize are presented from a critical perspective. These images (Fig. 11) not only harm nature but also destroy the unique texture of these regions. The processes of modernization and urbanization lead to the rapid concretization of natural areas and the loss of urban identities. These concrete structures placed within natural landscapes cause the disappearance of traditional and natural textures, threatening the unique identity of the region. This situation arises as a result of globalization and neoliberal policies; free trade and privatization policies lead to the overuse of natural resources and the weakening of environmental sustainability. The photographs in the student’s project criticize the destruction of nature and the monotony brought by concrete structures, emphasizing the negative impacts of this transformation on urban identity. Consequently, the concrete buildings within the natural landscapes between Trabzon and Rize provide a concrete example of urban identity loss. This work reveals the destructive effects of modernization and globalization on local cultures and natural areas. Thus, it highlights the significance of Ruşen Keleş's emphasis on the loss of urban identity.

Fig. 11. Student Artwork 7, Photography, 35x50 cm, 2024.⁴⁴

“Student Artwork 8”, video art is utilized to draw attention to the loss of privacy in modern life. The video features two superimposed images, presented in time-lapse to symbolize the rapid passage of modern life and the gradual erosion of privacy. In the first image, the swift flow of modern life is emphasized, while in the second image, the presence of a stranger illustrates how our homes have become easily observable. The background sounds of birds highlight the natural sounds that are no longer heard in modern life, pointing to the lost sense of nature and privacy. This work (Fig. 12) depicts how our privacy slowly erodes with the process of modernization, showing that in urbanized living environments, every building, apartment, and room silently witnesses different lives. Modern structures remind us that we are strangers within the walls of the places we live, leading to the weakening of neighborly ties and increased alienation among people. The use of curtains and windows in the background of the piece emphasizes the warmth and privacy of domestic life, while the use of old materials raises the question of how "modern" modern life truly is. This work can be directly related to Ruşen Keleş's emphasis on the loss of urban identity, demonstrating how urban identity is obliterated by modernization and globalization processes. Keleş asserts that cities lose their unique identities, becoming monotonous and standardized. The images and sounds used in the student's

-----
⁴⁴ Author’s personal archive.

project critique the loss of privacy and the monotony of modern life, powerfully illustrating how urban identity is lost.

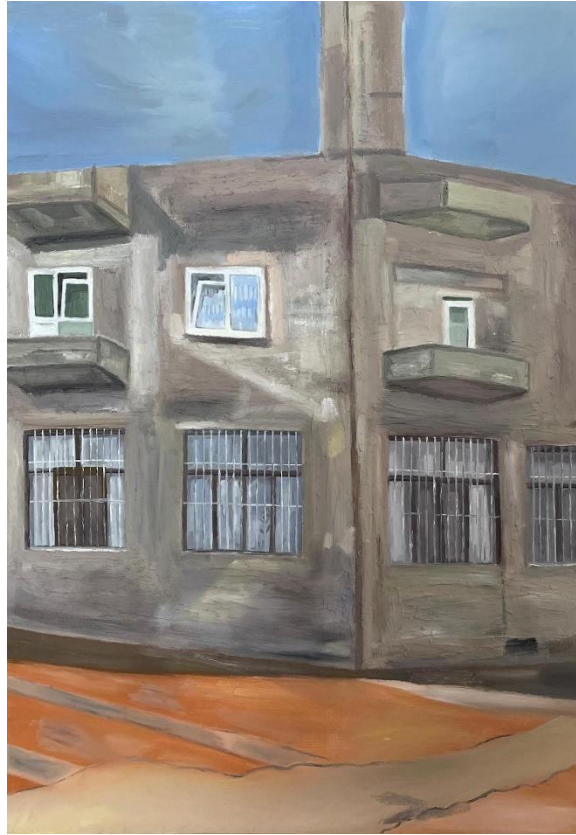

Fig. 12. Student Artwork 8, Video Art, 2024.⁴⁵

“Student Artwork 9”, a three-story concrete building from contemporary life is depicted on canvas using acrylic paint. The artwork portrays a person who, longing for the old way of life, tries to satisfy this yearning by looking at old houses amidst the bleakness of the new modern life. It reflects a situation where feelings of happiness, joy, unity, and togetherness are lost in modern life, causing the individual to feel trapped in their own world. Although these two lifestyles strive to coexist collectively, the opportunities and ostentation offered by modern life distance people from these emotions and lead to a loss of identity. In the artwork, identity loss is associated with the disappearance of certain statuses in an individual's life, being seen as insignificant, and self-isolation. Modernized buildings cause people to lose their old lifestyles and the emotional bonds that came with those lifestyles. The conveniences and showiness of modern life drive people away from collective values and push them toward individual isolation. The student's work powerfully expresses how modern buildings and lifestyles weaken individuals' emotional and social bonds, leading to a loss of identity. This piece (Fig. 13) addresses how the monotony and isolation brought by modern life contribute to the loss of urban identity. Aligned with Ruşen Keleş's observations, this work reveals the negative impacts of modernization on individuals and how cities lose their unique identities. Preserving urban identity and reclaiming the emotional values of the old way of life are seen as crucial steps in coping with the challenges brought by modern life.

---

⁴⁵ Author's personal archive.

Fig. 13. Student Artwork 9, Acrylic on Canvas, 50x30 cm, 2024.⁴⁶

“Student Artwork 10”, a concrete block is wrapped with a red sash. This work emphasizes concrete as one of the fundamental elements causing the loss of urban identity. The concrete block, representing modern urbanization, is depicted as a material that destroys the unique identities and historical textures of cities. The red sash, a traditional element tied around the waists of virgin brides in Turkey, symbolizes the loss of identity brought about by modernization and the dependence on traditional values. This piece (Fig. 14) critically examines the loss of identity and the inability to break away from traditional values that accompany the modernization process. The representation of the concrete block as a symbol of modern urbanization highlights the factors leading to the erosion of urban identities, while the red sash illustrates how traditional values persist amidst the modernization process. The artwork underscores the necessity for systematic and planned modernization to prevent the erosion of urban identity. The student's work concretizes these observations by demonstrating how unplanned and unsystematic modernization can damage urban identity and how traditional values persist. This work advocates for the preservation of urban identity and emphasizes the need for more planned and systematic modernization processes. By doing so, both urban identity can be preserved, and traditional values can be maintained more healthily during the modernization process.

---

⁴⁶ Author's personal archive.

Fig. 14. Student Artwork 10, Beton Blok, 85x30x30 cm, 2024.⁴⁷

The students' works adopt a critical approach to the issues of modernization and loss of urban identity. The works emphasize the destructive effects of modern urbanization on traditional textures and identities. The works of the students overlap with the findings of Ruşen Keleş on the loss of urban identity. The unplanned and unsystematic progress of modernization processes causes cities to lose their identities and become monotonous. These studies emphasize the importance of preserving urban identity by addressing both the problems of modern life and the commitment to traditional values. In this context, the students' works reveal the necessity of sustainability and preservation of urban identity by looking at the processes of urbanization and modernization from a critical perspective.

Conclusion

The student works examined in this article reveal creative and critical approaches that deeply explore the themes of urban identity loss. Inspired by Ruşen Keleş's definitions and analyses of urban identity and its loss, the students have utilized this theoretical foundation in their practical projects, effectively illustrating the destructive effects of modernization on the unique identities of cities. The student works critique the monotony and uniformity brought about by modern urbanization from the perspective of the loss of traditional values and unique identities. Each piece, ranging from fabric-based works to polymer clay buildings, reflects the impact of urbanization on people and culture through various artistic expressions. The works using photography and video art vividly depict the effects of modern life on privacy and the loss of historical textures in urban spaces. The fabric collage with expressionless faces critiques the dehumanizing and identity-erasing effects of modernization, aligning with Keleş's observations on urban identity loss. The oil paintings depict the process of urbanization and the dramatic impact of modern architecture on traditional textures and identity loss. The sculpture made of polymer clay and grass metaphorically represents the environmental and cultural effects of modernization with a colorful old house surrounded by tall modern buildings. The work involving a gazebo wrapped in plastic bags reflects the changes in personal privacy and social relations using the frequently seen glass balconies in modern cities. Glass balconies symbolize both isolation from the outside world and transparency and surveillance.

⁴⁷ Author's personal archive.

Works utilizing photographic prints highlight the threats modern developments pose to historical sites and emphasize the importance of preserving cultural heritage, paralleling Keleş's views on urban identity loss. Notably, the piece with a red sash tied around a concrete block illustrates how structural changes brought by modernization intertwine with traditional values and the resulting identity loss. This work emphasizes the damage to urban identity caused by unplanned and unsystematic modernization processes. Similarly, the photographic work focusing on the Çifte Minareli Medrese in Erzurum demonstrates how historical structures are threatened by the impacts of modernization. In this context, the students' artistic approaches raise awareness about the sustainability of modern urbanization and traditional values, encouraging contemplation on these issues. By examining Ruşen Keleş's work on urban identity loss, the students have enhanced their knowledge and awareness, adding depth to their artistic creations.

Consequently, these artistic works emphasize the importance of preserving urban identity and managing modernization processes in a more systematic and sensitive manner. These pieces serve as significant tools for maintaining the identity of cities and managing modernization more consciously. The knowledge and experiences gained by the students in this process will help shape them into more sensitive and aware urban planners and artists in the future. In conclusion, the student works underscore the need for more systematic and sensitive management of modernization processes to create more livable and unique cities in the future. The importance of such artistic and academic endeavors is paramount in achieving this goal.

REFERENCES

- Aelbrecht, Patricia and Quentin, Stevens (2019), *Public Space Design and Social Cohesion: An International Comparison*. London: Routledge Publisher.
- Akyüz, Göknur Arzu and Balkan, Dursun (2024), "Smart Manufacturing Maturity Assessment: A Turkish Case Study in Glass Balcony Manufacturing Enterprise", *Smart Science*, 12/1, 13-26.
- Aydın, Tolgahan, Savaşkan, Osman and Bayırbağ, Mustafa (2022), "Ruşen Keleş'in Birikiminden Geleceğe: Türkiye'de ve Dünyada Kentleşme ve Yerel Yönetimlere Dair Dönüşümleri Okumak", *İdealkent*, 13/37, 1106-1105.
- Bahçeci Başarmak, Hazal Ilgın and Akpınar, İrem Ece (2023) "Kentlilik Bilinci Kavramını Ruşen Keleş'in Kavramsal Çerçevesi Üzerinden Okumak", *İdealkent*, 13/37, 1246-1268.
- Bahçeci, Hazal Ilgan (2017), "Neoliberalizmin kentsel mekândaki tezahürü olarak kentsel dönüşüm", *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 5/1, 36-47.
- Batty, Micheal and Longley, Paul (1994), *The Shape of Cities: Geometry, Morphology, Complexity and Form*. *The Shape of Cities: Geometry, Morphology, Complexity and Form*, San Diego, CA, and London: Academic Press.
- Bernie, Jones (1988), "The Community Artist as Community Development Catalyst: An Evaluation of a Pilot Project", *Community Development*, 19/1, 37-50.
- Bell, Daniel A and Avner De-Shalit (2013), *The Spirit of Cities: Why The Identity of a City Matters in a Global Age*. New Jersey: Princeton University Press.
- Çebi, Sara and Mehmet, Kavukcu (2024), "From David Harvey's Perspective: Examination of Art, City and Capitalism", *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 14/1, 214-232.
- Fathalizadeh Alamdari, Sara (2022), *Günümüz Sanatında Kent Kavramının Etkileri*, produced from the published efficiency in art thesis titled, Erzurum: Atatürk University Institute of Social Sciences.

- Flusser, Vilém (2013), *Towards a Philosophy of Photography*. London: Reaktion Books.
- Geniş, Şerife (2007), "Globalization of Cities: Towards Conceptualizing a New Politics of Place-Making in a Transnational Era", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 6/1, 59-77.
- Keleş, Ruşen (1980), *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Turkish Language Association Publications.
- _____ (1994), "Kent ve Çevre Haklarının Korunması Üzerine Gözlemler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49/03, 275-283.
- _____ (1997), "Siyaset Dışı Planlamadan Planlamasız Siyasete" (Kentbilim Tartışmalarına Katkı), *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52/01, 435-445.
- _____ (1999), *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: İmge Publisher.
- _____ (2005), "Kent ve Kültür Üzerine", *Mülkiye Dergisi*, 29/246, 9-18.
- _____ (2010), "Türkiye’de Kentleşme Kime ne Kazandırıyor?", *İdealkent*, 1/1, 28-31.
- _____ (2011), *Kentleşme Politikası*, Ankara: İmge Publication.
- _____ (2012), "Kamusal Alan, Kentleşme ve Kentlilik Bilinci", *Güney Mimarlık Dergisi*, 10/5, 10-12
- _____ (2014), *100 Soruda Türkiye’de Kentleşme, Konut ve Gecekondu*, Ankara: Cem Publisher.
- _____ (2021), *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: İmge Publications.
- Keleş, Ruşen ve Unsal, Artun (1982), *Kent ve Siyasal Şiddet*, Ankara: AÜ SBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu Printing Press.
- Keskin, Mehmet (2022), "Saygı Odaklı Bir Bilim İnsanına Armağan-Prof. Dr. Ruşen Keleş’in Yaşamı, Bilimsel Portresi Üzerine Bir İnceleme", *İdealkent*, 13/37, 1026-1039.
- Kuspit, Donald (2004), *The End of Art*, New York: Cambridge University Press.
- Lesen, Amy E., Rogan, Ama and Blum, Michael J (2016), "Science Communication Through Art: Objectives, Challenges, and Outcomes", *Trends in Ecology & Evolution* 31/9, 657-660.
- Marks, Megan, Chandler, Lisa and Baldwin, Claudia (2017), "Environmental Art as an Innovative Medium for Environmental Education in Biosphere Reserves", *Environmental Education Research* 23/9, 1307-1321.
- Özgür, Farhat (2013), "Kentsel Dönüşümün Toplumsal Yansımaları", *Kontrast Fotoğraf Dergisi*, 36/8, 17-19.
- Proshansky, Harold M (1978), "The City and Self-İdentity", *Environment and behavior*, 10/2, 147-169.
- Sezik, Murat (2016), "Kent Kimliğinin Korunması ve Kentsel Gelişimin Sağlanması Bağlamında Yerel Yönetimin Önemi: Adıyaman Örneği", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6/2, 43-56.
- Topçu, Kadriye (2011), "Kent Kimliği Üzerine Bir Araştırma: Konya Örneği", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8/2 1048-1072.
- Yeoh, Brenda SA (1993), "Global/Globalizing Cities", *Progress in Human Geography*, 23/4, 607-616.

Kızılaslan, Sinem, “Kalite Kavramının Kampüs Açık Mekânları Bağlamında Değerlendirilmesi: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Güzel Sanatlar Kampüsü Örneği”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.165-183.

DOI: 10.31765/karen.1397597

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları 26.05.2023 tarih ve 2023-443 sayılı Etik Kurul izni ile gerçekleştirilmiştir.

The study was conducted at Ondokuz Mayıs University Fine Arts Campus with the permission of Ondokuz Mayıs University Social and Human Sciences Research Ethics Committee dated 26.05.2023 and numbered 2023-443.

* Araştırma Makalesi / Research Article

** Dr.,
Samsun/TÜRKİYE
 1.sinem@gmail.com

ORCID : 0000-0002-0168-6994

Anahtar Kelimeler: Yükseköğretimde Kalite, Kampüs Açık Mekânları, Peyzaj Mimarlığı, Tutum, Davranış

Keywords: Quality in Higher Education, Campus Outdoor Space, Landscape Architecture, Attitude, Behavior

Geliş Tarihi / Received Date: 29.11.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 28.10.2024

KALİTE KAVRAMININ KAMPÜS AÇIK MEKÂN LARI BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ: ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ GÜZEL SANATLAR KAMPÜSÜ ÖRNEĞİ*

Sinem KIZILASLAN**

Öz: Üniversite hayatı, sağlıklı nesillerin yetişmesinde önemli etkisi olan bir süreçtir. Bu sürece adım atabilmek ise üniversitede okuyabilecek yeterliliğe sahip olmakla mümkündür. Çoğu aday öğrenci için “üniversiteyi kazanmak” bir hedeftir ve mutlu sonudur. Oysa önemli olan “iyi” ve kaliteli bir eğitim alabilmektir ve bu bir son değil, yeni ve zorlu bir dönemin başlangıcıdır. Günümüzde birçok alanda “iyi”, “kalite” kavramı ile ifade edilmektedir. Kalite, tanımlanması güç ve çok boyutlu bir kavramdır. Yükseköğretimde kalite; sosyal, psikolojik ve fiziksel yönlerden değerlendirilmesi gereken bir konudur. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar genellikle girdi-süreç-çıkış çerçevesinde hazırlanmıştır. Kampüs açık mekânları da bu süreç çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir konudur. Üniversite kampüs açık mekânlarının öğrencilerin dış mekân ihtiyaçlarını karşılayacak yeterlilikte olması gerekir. Çoğu öğrenci için kampüs açık mekânları fiziksel etkinlikler gerçekleştirebilecekleri yegâne mekânlardır. Bu nedenle üniversite kampüs açık mekânları gençlerin hayata hazırlanmasında önemli rolü olan alanlardır. Her ne kadar kampüs ana kullanıcıları öğrenciler olsa da konunun farklı bakış açılarıyla değerlendirilmesi gerekmektedir. Çalışmanın amacı yükseköğretimde kampüs dış mekân kalitesinin üniversite çalışanları ve öğrencilerin değerlendirmeleriyle ortaya koyularak kampüs dış mekânına yönelik kullanıcı ‘tutum’ ve ‘davranışlarının’ birbiriyle karşılaştırılmasıdır. Böylece kampüs dış mekân kalitesinin kullanıcı davranışlarına etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

EVALUATION OF QUALITY CONCEPT IN THE CONTEXT OF CAMPUS OPEN SPACES - THE CASE OF ONDOKUZ MAYIS UNIVERSITY FINE ARTS CAMPUS

Abstract: University life is a process that has a significant impact on raising healthy generations. Stepping into this process is only possible with the qualifications to study at the university. For many prospective students, “getting into a university” is a goal and a happy ending. However, what’s crucial is receiving a “good” and quality education, which is not an end but the beginning of a new and challenging period. In today’s world, “good” and “quality” are terms used to express excellence in many fields. Quality

is a complex to define and multidimensional concept. In higher education, quality needs to be assessed from social, psychological and physical aspects. Most studies on this topic are generally prepared within the framework of input-process-output framework. Campus outdoor spaces also need to be evaluated within this process framework. University campus outdoor spaces must be sufficiently equipped to meet student's outdoor needs. For most students, campus outdoor spaces are the only places where they can engage in physical activities. Therefore,

university campus outdoor spaces play a crucial role in preparing young people for life. Although students are the primary users of the campus, this topic needs to be evaluated from different perspectives. The aim of the study is to compare user 'attitudes' and 'behaviors' towards campus outdoor space by revealing the quality of campus outdoor space in higher education with the evaluations of university staff and students. Thus, it is aimed to determine the effects of campus outdoor space quality on user behaviors.

Giriş

Ülkemizde öğrenciler, 12 yıllık ilk ve orta öğrenimlerini tamamlayarak merkezî yerleştirme sınavı (YKS) ile üniversitelere yerleştirilmektedir. Yerleştirmelerde temel kriter öğrencilerin merkezî sınavda elde ettikleri başarı sıralamalarıdır. Yüksek puanlı üniversiteler merkezî sınavda yüksek puan alan öğrencilerin okulları olabilmektedir. Bu bakış açısıyla üniversitelerin kalitesi de genel olarak üniversiteye giriş puanlarının yüksekliğiyle eşdeğer görülmektedir. Oysa üniversitelerde kaliteyi etkileyen birçok kriter vardır. Bu kriterler; ilgili üniversitenin öğretim kadrosu, öğrencinin üniversiteye yerleşme puanı, üniversitedeki eğitim-öğretim ortamının fiziki koşulları, öğrenim sürecinin öğrenciye kazandırdığı mesleki yeterlilikler ve sosyal beceriler, mezuniyet sonrası istihdam olanakları gibi çok sayıda başlık ve bunların birbirleriyle olan ilişkileri şeklinde sıralanabilir. Birçok üniversite adayı için üniversiteyi kazanmak, sonuca ulaşmak gibi görülsede üniversite hayatı aslında yeni bir başlangıçtır. Bu başlangıç, sağlam temeller üzerinde yükselirse sağlıklı nesiller yetişebilir. Hedef sağlıklı nesillerin yetişmesi ise bazı ihtiyaçların belirlenmesi ve ihtiyaçlara cevap verebilecek standartların ortaya koyulması gerekir. Bu standartlar “kalite” kavramı ile belirlenmiştir.

Kaliteli bir üniversiteyi kazanabilmek ve devamında kaliteli bir üniversite eğitim-öğretim hayatı sürdürebilmek üniversite eğitim-öğretim döneminden hedeflenen faydayı elde etmeyi sağlar. Bu nedenle üniversite eğitim-öğretim sürecinin öğrenciye kazandırması hedeflenen mesleki yeterlilik, sosyal beceri ve fiziksel gelişimin elde edilmesi için gerekli tüm koşulların oluşturulması önemlidir. Gerekli koşulların sağlanması durumunda yüksek öğrenimden hedeflenen faydaya ve kaliteli iyi bir geleceğe ulaşılabilirliği düşünülebilir. Bütün değişkenler içinde beklenen hedefe ulaşmak için üniversite kampüslerinin de önemli bir rolü vardır. Özellikle “Lisans öğrencileri için kampüs, onlara kademeli olarak uyum sağlama, sorunlarla başa çıkma, olanaklardan yararlanma ve üniversite hayatına entegrasyon imkânı sağlar. Öğrenciler için üniversite hayatı, konforlu ve güvenli evlerinden ayrılmaları ile toplum yolculuğuna çıkmaları arasındaki bir köprüdür.”¹ Bu köprü iyi bir gelecek için doğru ve sağlam adımlarla geçilmelidir. Kişinin hem mesleki açıdan yeterli donanıma ulaşması hem de sosyal açıdan başarılı olabilmesi bu geçiş sürecinin kalitesine bağlıdır. Üniversiteler, çoğu öğrenci için farklı kültürden gelen birçok insanla bir araya geldiği ilk ortamdır. “Okul, sadece bilginin nesilden nesle aktarıldığı bir mekân değildir aynı zamanda pozitif veya negatif duygusal bağlantıların olabileceği bir mekândır.”² Okulun öğrenci tarafından olumlu veya olumsuz algılanması kişinin bilişsel yapısı ve kişisel deneyimiyle ilişkilidir.

Kampüsler, öğrenciler için olduğu kadar üniversitelerin imajı açısından da önemlidir. Çoğu öğrenci iyi bir üniversiteyi kazanabilmeyi hedeflerken çoğu üniversite de başarılı öğrencilerin kendilerini tercih etmesini istemektedir. “Kampüs peyzajı yüksek öğrenimi konumlandıran,

¹ Quingjiu ve Maliki, 2013: 633.

² Abla ve Fraumeni, 2019: 1.

hizmet eden ve simgeleyen yeşil alanların planlama ve tasarımı hakkında bilgi ve fikir verir.”³ Bu bağlamda kampüsün yeşil alanları bir üniversitenin ‘vitriini’ olarak kabul edilebilir. Başarılı dış mekân tasarımları, etkin bir kurum yönetiminin göstergesi olarak görülebilir. Kampüs açık alanları, üniversitenin kendini tanıttığı ve özgün bir şekilde ifade ettiği yerlerdir. Ek çalışmalara ihtiyaç olmakla birlikte “üniversitelerin spor ve rekreasyon programları, potansiyel öğrencilere yönelik pazarlama aracı olarak değerlendirilebilir. Özetle, (i) Üniversite kampüsleri, üniversitenin tanıtımını yapan, özgün mekânlardır. (ii) Kampüsler, öğrencilerin üniversite seçiminde önemli bir faktördür. (iii) Kampüsler, öğrencinin üniversite ile olan bağını güçlendiren unsurlardır. Bu bilgiler doğrultusunda, yükseköğretim kalitesi ile eğitim sistemi arasında bir bağlantı kurulduğu görülmektedir.”⁴

1. Kalite (Quality)

Kalite, belirli standartların belirlenmesiyle ilgili bir kavramdır. Böylece, belirlenen kriterler doğrultusunda üzerinde konuşulan konu hakkında nesnel bir yargılamaya yapılabilir, eksikler ortaya koyulabilir ve hedefler belirlenebilir. “Stratejik boyutuyla kalite yaklaşımı, hedeflere, eylem planlarına, öz değerlendirmeye ve sürekli iyileştirmeye dönüştürülen genel kılavuzların tanımlanmasıyla karakterize edilir.”⁵ “Gummesson (1990)’a göre kalite; sosyal bilimlerde yer alan, tanımlanması oldukça güç bir kavramdır. Bir dizi tanım bulmaya çalışmaktansa, kavramı çeşitli boyutlarıyla ele almak daha yararlı olabilir.”⁶

1.1. Yükseköğretim Kurumlarında Kalite

Çalışma alanının niteliğine bağlı olarak değişen kalite kriterleri, özellikle yükseköğretim sektöründe belirleyici bir rol oynamaktadır. Yükseköğretim Kurulu tarafından hazırlanan ‘Üniversite İzleme ve Değerlendirme Raporu’nda⁷ üniversiteler bünyesinde yapılan akademik yayın sayılarından öğretim elemanı sayılarına kadar değişen bir çerçevede üniversitelerin kalitelerinde etkili olan değişkenler sunulmuştur. Ayrıca sürdürülebilir kampüs tasarımlarını konu alan çalışmalar da (Güngör ve Demir, 2018; Artar, Dal, Öztaş ve Karayılmazlar, 2018) yine yükseköğretimde kalite kavramıyla ilişkili araştırmalara örnektir. Bu bağlamda yükseköğretimde kalitenin ölçümü; öğrenci başarı düzeyi, eğitimci yeterliliği, fiziki koşullar ve akademik performans gibi çok yönlü ve kapsamlı faktörlerle değerlendirilmektedir.

Eğitimde kalite birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Örneğin 3P modeli (Biggs, 1993) olarak bilinen Öngörü- Süreç- Ürün (Presage- Process- Product) modeli Gibbs tarafından eğitimde *öngörü*, *süreç* ve *ürün*⁸ değişkenlerini ve birbirleri ile ilişkilerini ortaya koymak için kullanılmıştır. Bu model, *Girdi-Çevre-Çıktı* (Input-Environment-Output)⁹ modeliyle örtüşmektedir. Günümüzde ise Eğitim kuruluşlarının sahip olması gereken özellikler ISO 21001:2018 Eğitim Kuruluşları için yönetim sistemi belgesinde açıklanmıştır. Bu belgenin amacı öğrencilerin ve diğer yararlanıcıların gereksinimlerini karşılayabilecek eğitim ürünleri ve hizmetleri sağlayan kuruluşlar için ortak bir yönetim aracı sağlamaktır. ‘Girdilerin kaynakları- girdiler- faaliyetler- çıktılar ve çıktılar alanlar’¹⁰ genel bir kalite sürecini gösterirken konunun eğitim ile ilişkilendirilmiş hali ‘eğitimsel etkinlik süreci’ şeklinde aşağıdaki gibi gösterilmiştir:

³ Dober, 2000: XV.

⁴ Mokoena ve Dhurup, 2017: 78.

⁵ Paraschivescu, 2014: 103.

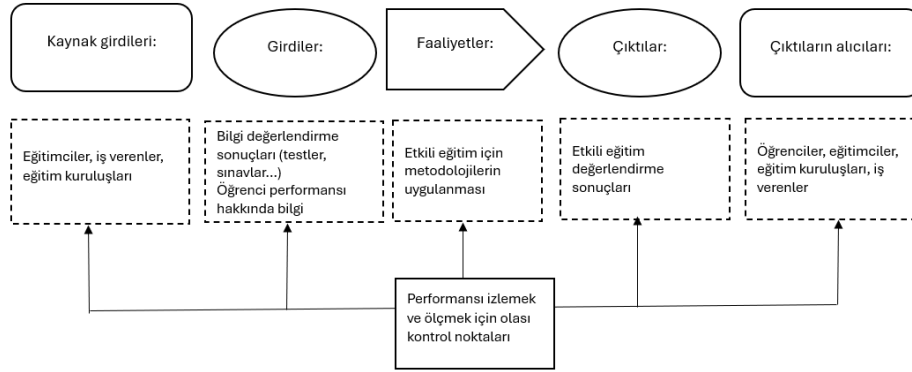
⁶ Lagrosen vd., 2004: 62.

⁷ Üniversite İzleme ve Değerlendirme Raporu, 2023.

⁸ Gibbs, 2010: 12.

⁹ Chua, 2004: 2.

¹⁰ ISO 9001, 2015.

Şekil 1. Eğitimsel etkinlik sürecinin değerlendirilmesi¹¹

Yukarıdaki şekil öğrencilerin ve diğer kullanıcıların gereksinimlerinin karşılanması ve memnuniyetin artırılması için konunun bir süreç olarak nasıl ele alınabileceğini göstermektedir. Bu süreçte; kaynak girdiler, eğitim kuruluşları ve eğitimcilerle; girdiler, öğrenci performansını değerlendirmeye yönelik sınavlarla; çıktılar, sınav sonuçları, istihdam performanslarıyla... ilişkilidir ve her bir aşamada performansın izlenmesi ve ölçülmesi için kontrol noktaları bulunmaktadır. Eğitim faaliyetinin çevreyle ilişkili olduğu düşünülürse süreç içerisinde çevre kavramının da tanımlanması gerekmektedir. Çevre “Bir kuruluşun faaliyetlerini yürüttüğü hava, su, toprak, doğal kaynaklar, flora, fauna ile insanları da ihtiva eden ortam ve bunlar arasındaki ilişki”¹² şeklinde tanımlanırken kalite kavramıyla ilişkili olarak çevredeki fiziksel ve psiko-sosyal özelliklere de dikkat çekilmektedir.¹³

Her ne kadar kalite kapsamında incelenmesi gereken konular belirli başlıklar altında sıralanabiliyor olsa da bu özelliklerin kim tarafından ne şekilde algılandığı da önemlidir. Rapoport’a göre insanlar çevrelerini kendi özgül filtreleri¹⁴ aracılığıyla algılamaktadır. Bu filtreler kişinin; yaşı, cinsiyeti, eğitim durumu, mesleği gibi birçok faktöre göre şekillenmektedir. “Ebeveynlere, fakülte mensuplarına, öğrencilere ve işverenlere göre yükseköğretimde kaliteyi etkileyen unsurlar farklılık göstermektedir.”¹⁵

Üniversitelerin ana kullanıcıları öğrencilerdir. Bu nedenle en başta öğrencilerin ihtiyaçları belirlenmeli ve bu ihtiyaçları karşılamaya yönelik mekân tasarımları yapılmalıdır. Fakat burada önemli olan şu sorudur: Öğrencilerin üniversite ortamındaki ihtiyaçlarını kimler belirlemelidir? “Öğrenciler, kendi kısa dönem ihtiyaçlarını belirleyebilirler fakat uzun dönem ihtiyaçlarını belirleyebilecek bilgi ve deneyime sahipler midir?”¹⁶ Lagrosen, Seyyed-Hashemi ve Leitner’in yaptıkları çalışmada öğrencilerin bakış açısıyla kalite kavramı değerlendirilmiştir. Fakat çalışmalarında da belirttikleri gibi yükseköğretimde kalite kavramı çok boyutludur ve sadece öğrencilerin bakış açısıyla değil farklı yönleriyle ele alınmalıdır.¹⁷ Öyleyse cevap aranan soru “Eğitimde kalite; ebeveynlerin, öğrencilerin, fakülte mensuplarının ve işverenlerin bakış açılarının tümünü dikkate alarak nasıl değerlendirilebilir?”¹⁸ olmalıdır. Eğitim sisteminin çok yönlü olduğu düşünülürse eğitimde kalitenin tek bir çalışma ile bütün yönleriyle değerlendirilmesi mümkün değildir. Eğitimde kaliteyi etkileyen bütün parametreler tek tek araştırılmalı/değerlendirilmeli ve sonrasında birbirleri ile ilişkileri kurulmalıdır. Bu bakış açısıyla çalışma kapsamında kampüs açık mekânlarının kalitesi incelenmiştir.

¹¹ ISO 21001: 2018.

¹² TS EN ISO 14001, 2005.

¹³ ISO 21001: 2018.

¹⁴ Rapoport, 2013: 3.

¹⁵ Chua, 2004: 5.

¹⁶ Green, 1994: 17.

¹⁷ Lagrosen vd., 2004: 68.

¹⁸ Chua, 2004: 5.

2. Kampüs Açık Mekânları

Hızlı kentleşmeyle birlikte kent içi yeşil alanların giderek azalması kampüs açık ve yeşil alanlarının önemini giderek arttırmıştır. Çoğu öğrencinin, tanımadığı bir şehirde üniversite hayatına başladığını düşünürsek kampüs açık mekânları dış mekân ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri en önemli alanlardandır. Kampüsü vazgeçilmez kılan temel unsurlardan biri güvenlidir. Günümüzde kent içi açık ve yeşil alanların kullanılmama nedenleri arasında güvenlik sorunu önemli bir yer tutmaktadır. Güvenlik sorunları, kampüslerde genellikle yaşanmamaktadır. Ancak büyüklük ve güvenlik tek başlarına bir kampüsün kalitesini belirleyebilecek unsurlar değildirler. Kaliteli bir kampüs tasarımı için birçok faktör bir arada olmalıdır.

2.1. Mekân ve Yer Bağlılığı (Place Attachment)

Üniversite kampüsü, çeşitli etkinlikler ve bu etkinliklere dair hizmetlerle çok yönlü bir öğrenme ortamı oluşturmaktadır.¹⁹ Kampüs fiziksel çevresi öğrencilerin eğitim kurumuna karşı ilgilerini etkileyen önemli bir özelliktir.²⁰ Aynı zamanda, beşerî coğrafya ve çevre psikolojisinin akademik bakış açıları, yer bağlılığı (place attachment) ve yer kimliği (place identity) olarak belirtilen, kampüsle derinden bağlı olan bazı karmaşık hisleri, bağlılıkları ve duyguları birleştirmektedir.²¹

Yer (place) kavramının mekândan (space) farkıyla ilgili bir fikir birliği olsa da insanların yer bağlarının (place attachment, place identity, sense of place) tanımlanması ve ölçülmesiyle ilgili çok az fikir birliği vardır. Yer bağlılığı, bireyler için anlamlı bir bağ kurma şeklidir ve bu bağ, duygusal, bilişsel ve davranışsal unsurları içermektedir. İnsanlar ve çevreleri arasındaki etkileşimi inceleyen çevresel psikoloji çalışmalarında, mekânın sadece fiziksel bir boyutu olmadığını, aynı zamanda psikolojik ve sosyal boyutları da olduğu vurgulamaktadır.²² Kullanıcıların belirli bir alana yükledikleri anlam; mekâna karşı hisleri, mekânı kullanma sıklıkları ve şekilleriyle ilişkilidir. Birçok çalışma yer hissini fiziksel mekânla ilişkili psikolojik, sosyal ve çevresel süreçlerin sonucu olarak ele almaktadır.²³ Prohansky (1978)'e göre yerin kimliği fiziksel çevreyle ilgili olarak bireyin kişisel kimliğini tanımlayan benlik boyutlarıdır.²⁴ "Fiziksel çevreyle ilişkili parametreleri çevresel kaliteyle ilişkilendirdiğimizde yer hissi, çevresel kalitenin sürdürülmesinde önemli bir faktördür. Yer hissi, insanların çevrelerine ilişkin öznel algıları ve bu mekânlar hakkındaki az ya da çok bilinçli duygularıdır. Bu nedenle, yer hissi çevresel deneyimin hem yorumlayıcı hem de duygusal yönüdür. Relph (1976)'e göre yer hissi kavramı çok net değildir, konuyla ilgili kendi kişisel kavrayışlarımızı anlatabiliriz fakat kesin bir tanımlama yapamayız. Fenomenologlar, yer hissini tanımlamak için 'topophilia', 'yerin karakteri (character of place)' ve 'yerin ruhu (spirit of place)' gibi kavramlara başvurmuşlardır. Yer sevgisi (love of place) anlamına gelen Topophilia, insanlar ve fiziksel davranışlar arasındaki bağı ifade etmek için ilk kez Tuan (1974) tarafından kullanılmıştır. Yer hissi, insan ve yer arasındaki ilişkiyi güçlendirebilecek önemli bir kavramdır".²⁵

Lalli (1992)'ye göre yer bağlılığı (place attachment), yer kimliğinin (place identity) bir bileşenidir. Brown ve Werner (1985) gibi bazı yazarlara göre ise iki terim de aynı anlama gelmektedir.²⁶ Yer bağlılığı genel bir kullanıcı kitlesini belirtirken, öğrenci bağlılığı özel bir kullanıcı kitlesini tanımlamaktadır.

¹⁹ Kärnä ve Julin, 2015: 48.

²⁰ Hanan, 2013: 308.

²¹ Quingjiu ve Maliki, 2013: 633.

²² Lewicka, 2008: 211.

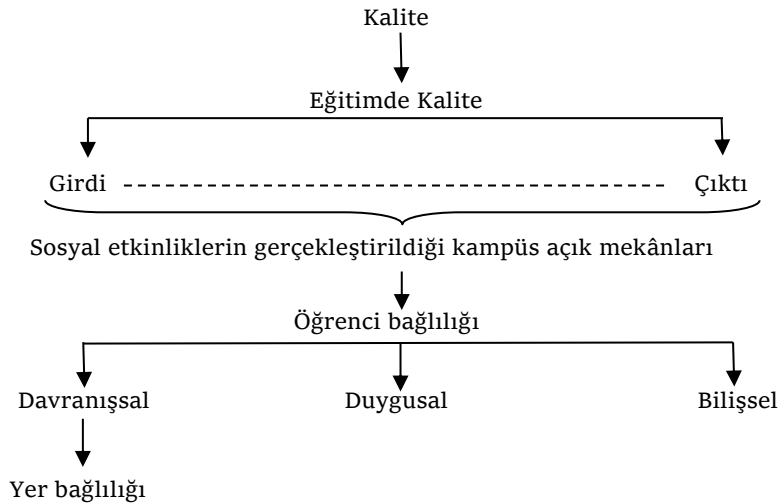
²³ Eyles ve Williams, 2008: 5.

²⁴ Lewicka, 2008: 211.

²⁵ Najafi ve Shariff, 2011: 187-189.

²⁶ Azevedo vd., 2013: 104.

Öğrencilerin okula bağlılığını ifade eden İngilizce terim ‘student engagement’ dır. “Engagement yerine ‘involvement’ kelimesini kullanan Astin (1984)’e göre öğrencilerin bağlılığı akademik deneyimleri için kullandıkları fiziksel ve psikososyal enerjileridir.²⁷ Yani başarılı bir akademik hayat için sağlıklı bir beden ve zihin gereklidir. George Kuh’a göre -bağlılık (engagement)- sadece öğrencilerin sorumluluğu değildir. “Sağlıklı kurumlar (öğrencilerin akademik yaşantılarını yönetmek için) öğrencilerin fiziksel ve zihinsel olarak iyi oldukları toplumlardır. Bu nedenle, kişinin kendini bulunduğu yere ait hissedeceği pozitif yöntemler sağlamak sağlıklı toplumların avantajlarından biridir.”²⁸ Öğrencilerin okullarına bağlılıklarını arttıran düzenlemeler üniversiteler tarafından yapılmalıdır. Axelson ve Flick (2010)’e göre öğrenci bağlılığı “öğrencilerin eğitim amaçlı faaliyetlere yatırım yapmalarının ve kurumların etkili eğitim performansını değerlendirmeye aldıkları çabanın karşılıklı bağlıdır”;²⁹ öğrencilerin yaşantılarına dayalı olarak okul ile kendilerini özdeşleştirmeleri, kurdukları bağ ya da duyuşsal tepkiler olarak ifade edilebilir;³⁰ “Merak, katılım ve daha fazlasını öğrenme dürtüsüyle; öğrenmeye duygusal, sosyal ve entelektüel olarak hazır olma durumudur ve Fredrics vd. (2004)’ne göre davranışsal, duygusal ve bilişsel olmak üzere üç çeşit öğrenci bağlılığı vardır.³¹ Davranışsal bağlılıkta öğrencilerin okul etkinliklerine katılımı³² da yer almaktadır. Öğrencilerin kampüs dış mekânlarında fiziksel etkinliklere katılabilmeleri için dış mekânın uygun fiziksel özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu fiziksel özellikler çalışma kapsamında kentsel tasarım kalite ölçütleriyle belirlenmiştir. Tablo 2 kalite-eğitim-kampüs açık mekânları ilişkisini göstermektedir.

Şekil 2. Kalite-Eğitim-Kampüs Açık Mekânları ilişkisi

Eğitimde kalite; *girdi*, *çıktı* ve bu iki aşama arasında kalan bütün süreçleri kapsamaktadır. Bu sürecin kampüs açık mekânlarıyla ve öğrenci bağlılığıyla ilişkisi yukarıdaki gibi gösterilmiştir. Price (2003)’a göre üniversite bağlamında tesislerin iki rolü vardır: tesisler, personeli ve potansiyel öğrencileri çekmek ve elde tutmak için esas kaynak olabilir veya kişiye eğitim ortamıyla ilgili ön bilgiyi (reklam bağlamında) sunabilmektedir.³³ Yer bağlılığı, bireylerin belirli bir mekâna olan derin duygusal bağını ifade ederken, öğrenci bağlılığı daha spesifik bir kullanıcı kitlesini ifade etmektedir. Üniversite öğrencilerinin eğitimdeki başarısı, onların bu mekâna olan bağlılığıyla doğrudan ilişkilidir.

²⁷ Abla ve Fraumeni, 2019: 1.

²⁸ Mokoena ve Dhurup, 2017: 68.

²⁹ Abla ve Fraumeni, 2019: 1.

³⁰ Çingir vd., 2021: 276.

³¹ Abla ve Fraumeni, 2019: 2.

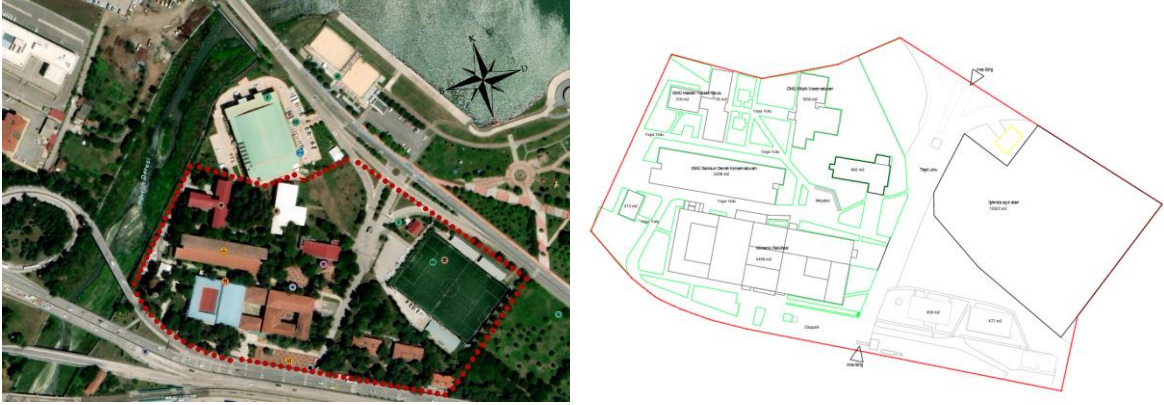
³² Lewis vd., 2011: 251.

³³ Kärnä ve Julin, 2015: 49.

Üniversite öğrencilerinin kampüse bağlılıklarını arttırabilmesi kampüste geçirdikleri zamanın artmasıyla mümkün olabilecektir. Bu da öğrencilerin okul kampüslerini ders dışı zamanlarda da kullanmalarıyla mümkün olabilecektir. Ders dışı zamanlar için anahtar kavram işe *boş zamanlardır*. Boş zaman kavramı, rekreasyon teriminin de temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda üniversite öğrencilerinin rekreatif etkinlikleri ile kampüs bağlılığı arasında ilişki kurmak mümkündür. Üniversite öğrencilerinin kampüs kullanımıyla ilgili yapılan çalışmalarda rekreasyonel amaçlı spor katılımlarının üniversite öğrencileri üzerindeki okul baskısını ve stresi azalttığı, yaşam kalitelerini arttırdığı, sağlık üzerinde olumlu etkileri olduğu görülmüştür.³⁴ Bu nedenle üniversitelerin, öğrencilere yeterli dış mekân etkinlik olanağı sunan kampüs düzenlemelerine sahip olması kritik öneme sahiptir.

3. Materyal ve Yöntem

Çalışma alanı Türkiye/Samsun ilindeki Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ) Güzel Sanatlar Kampüsü'dür. Çalışma alanı kuzeyde Karadeniz (sahil, yaya yolları, taşıt yolu), güneyde taşıt yolu, batı da Kürtün Deresi ve doğuda Batı Park ile sınırlıdır. OMÜ Güzel Sanatlar Kampüsü'nde; Mimarlık Fakültesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Samsun Devlet Konservatuarı ve Samsun Meslek Yüksekokulu yer almaktadır. Çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları 26.05.2023 tarih ve 2023-443 sayılı Etik Kurul izni ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma alanı uygu görüntüsü ve vaziyet planı aşağıdaki gibidir:

Şekil 3. Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ) Güzel Sanatlar Kampüsü uydu görüntüsü³⁵ ve vaziyet planı
OMÜ Güzel Sanatlar Kampüsü ortalama olarak 62.310 m² dir. Yapı oturma alanı ortalama 11.580 m² dir. OMÜ Güzel Sanatlar Kampüsü'ne ait; gezinti yolları, taşıt yolları, oturma mekânları ve açık alanlara ait örnek görüntüler Şekil 4'te yer almaktadır.

³⁴ Ellis vd., 2002: 54.

³⁵ Apple Haritalar, 2024.

Şekil 4. Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ) Güzel Sanatlar Kampüsü

Güzel Sanatlar Kampüsü akademik personel, idari personel ve öğrenci sayıları Tablo 1'de görüldüğü gibidir.

Tablo 1. Fakültelere göre akademik personel, idari personel ve öğrenci sayıları³⁶

Fakülte Adı	Akademik Personel Sayısı	İdari personel Sayısı	Öğrenci Sayısı	Toplam
Samsun Devlet Konservatuvarı	23	7	130	160
Mimarlık Fakültesi	38	12	665	715
Güzel Sanatlar Fakültesi	33	13	614	660
Samsun Meslek Yüksek Okulu	37	24	2.661	2.722
Toplam	131	56	4.070	4.257

Çalışmada betimsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Konu hakkında literatür taraması yapılarak (Lynch, 1977; Ewing ve Handy, 2009; Lozana, 1992; Ulrich, 1983; Williams ve Green, 2001; Rapoport, 1990) çevresel psikolojide kullanılan çevresel kalite ölçütleri kapsamında ana değerlendirme kriterleri belirlenmiştir. Sonrasında OMÜ Güzel Sanatlar Kampüsü'nün dış mekân fiziksel koşullarını ve kullanıcı kitlenin etkinliklerini belirlemeye yönelik anket formu hazırlanmıştır.

Kampüs açık mekânlarında kalitenin belirlenmesi amacıyla öncelikle kentsel tasarım kalitesi kriterleri belirlenmiştir. Bu kriterler belirlenirken mekânın yürünebilirliği (walkability) temel parametreyi oluşturmuştur. Bir mekânın deneyimlenebilir olabilmesi için önce yürünebilir olarak algılanması gerekmektedir. Bu süreç çevrenin görsel olarak algılanmasıyla başlar. Ewing ve Handy'nin görsel algılama sürecindeki çevresel faktörler arasında imgelenebilirlik (imageability), kuşatılmışlık (enclosure), insan ölçeği (human scale) ve karmaşıklık (complexity) yer almaktadır.³⁷

İmgelenebilirlik (imageability): Gözlemci üzerinde güçlü bir imaj oluşturan fiziksel objenin kalitesidir. Çevrenin canlı bir şekilde tanımlayıcı, güçlü bir şekilde yapılandırılmış, oldukça yararlı görüntülerinin yapılmasını kolaylaştıran şekil, renk ve düzenlemelerdir.³⁸ İmgelenebilirliği yüksek olan bir kent iyi şekillenmiştir, belirgin parçaları vardır, herhangi biri tarafından kolayca anlaşılabilir.³⁹ Referans noktaları (landmarks) imgelenebilirliğin önemli bir bileşeni olarak görülmektedir. Lynch'e göre referans noktaları (landmarks) bir yapı, işaret veya dağ olabilir⁴⁰. Bazıları, değişik bakış açılarındaki uzak mesafelerden algılanan radyal referanslar-ken bazıları daha yerel, sadece yakın mesafelerden algılanabilen ağaç, vitrin, kapı tokmağı gibi daha küçük ölçekli işaretlerdir. Referans noktaları kişinin yönünü belirlemede (orientation) önemli elemanlardır. "Yön belirleme, kişinin bulunduğu ortamda kendi konumunu tanımlayabilme farkındalığıdır.⁴¹ Ulrich, referans noktalarını odaklanma (focality) olarak değerlendirmiştir. "Odaklanma, bir manzaranın bir odak noktası veya gözlemcinin dikkatini çeken bir alan içerme derecesini ifade eder."⁴² Lynch'e göre çevresel imge; kimlik (identity), yapı (structure) ve anlam (meaning) bileşenleriyle analiz edilmelidir⁴³. Buradan yola çıkarak imgelenebilirlik, mekânsal karakter (character) ile ilişkilendirilebilir. "Mekânlar kendi kimlikleri doğrultusunda ayırt edici davranış kalıplarına yanıt verebilmelidir.⁴⁴ İmgelenebilirlik, yer hissi (sense

³⁶ Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2023.

³⁷ Ewing ve Handy, 2009.

³⁸ Lynch, 1977: 9.

³⁹ Ewing ve Handy, 2009: 71.

⁴⁰ Lynch, 1977: 48.

⁴¹ Lozana, 1992: 399.

⁴² Ulrich, 1983: 99.

⁴³ Lynch, 1977: 8.

⁴⁴ Williams ve Green, 2001: 3.

of place) ile ilişkilidir.⁴⁵ Mekânı belirgin (ayrıt edici), tanınır ve hatırlanabilir yapan mekânsal özellikler mekânın daha çok kullanılmasını sağlamaktadır.

Kuşatılmışlık/Kapalılık (Enclosure): Christopher Alexander (1977)'a göre bir dış mekân belirgin ve tanımlı bir şekilde ancak o zaman pozitif olabilir ve dış mekânın şekli onu çevreleyen yapıların şekli kadar önemlidir.⁴⁶ Bu kavram, derinlik (depth) kavramı ile ilişkilendirilebilir. Bir ortamın iyi olarak değerlendirilmesi, mesafelerin ve öğeler arasındaki ilişkilerin üç boyutlu olarak doğru şekilde çıkarılmasına bağlıdır.⁴⁷ Bu da mekânsal bileşenlerin, diğer mekânsal bileşenlerle birlikte tanımlanmasıyla sağlanabilir. Kapalılık, yolların ve kamusal alanların binalarla, duvarlarla, ağaçlarla ve diğer dikey elemanlarla görsel olarak tanımlanmasıdır.⁴⁸

İnsan ölçeği (Human scale): Yapı boyutları; sadece sayılarla ifade edilen geometrik formlar değildir, insan ölçeğini de tanımlar. İnsan ölçeği, insanın güvenlik algısında da önemli bir ölçüttür. İnsanlar; çok büyük tanımsız mekânlarda, onları ezici yükseklikteki yapıların arasında bulunmak istemez. Bu şekilde büyük alanlar ve yüksek yapılar psikolojik olarak bir tehdit (threat/tension) olarak algılanabilir. İnsanlar tehdit unsuru içerin mekânlarda bulunmak istemezler.⁴⁹ “Yol ağaçları ile yüksek binalar ve derin caddeler insan ölçeğine getirilebilir. İnsanların görsel ve işitsel algıları için sınır eşikleri vardır. Örneğin bu eşik insan yüzünü tanıma ve ses duyma için 70 feetdir.”⁵⁰ Bu nedenle insan ölçeği insanların birbirleriyle etkileşiminde mekân sınırlarını belirleyen önemli unsurlardandır.

Karmaşıklık (Complexity): İnsanlar farklı görsel girdilere ihtiyaç duyarlar. Bazı görsel veriler basit bir düzende, anlaşılabilir olmalıdır. Bazıları ise daha karmaşık yapıda olmalıdır, kısmen anlaşılabilir olmalı, gözlemcinin merak ihtiyacını karşılayacak şekilde kısmen veya tamamen beklenmedik/tahmin edilemez olmalıdır.⁵¹ Rapoport (1990)'a göre karmaşıklık, gözlemcinin birim zamanda maruz kaldığı dikkate değer farklılıkları,⁵² bir manzaradaki birbirinden bağımsız olarak algılanan öğelerin sayısını⁵³ ifade etmektedir. Algusal anlamda karmaşıklık deneyimi subjektiftir fakat çevresel anlamda karmaşıklığın belirli karakteristik özellikleri vardır. Bu karakteristik özellikler belirlenebilir ve tasarlanabilir.⁵⁴ Mekân kullanıcısının hızı mekânın karmaşıklık algısında önemlidir. “Yayaların mekânsal ilgilerini kaybetmemeleri için yüksek seviyede karmaşıklığa ihtiyaç vardır. Oysa aynı çevre bir motorcu tarafından kaotik algılanabilir.”⁵⁵ Görsel algılama sürecinde yukarıda sayılan faktörler (imgelenebilirlik, kapalılık, insan ölçeği ve karmaşıklık) çalışma kapsamında tasarım kalitesi ölçütleri olarak ele alınmıştır. Çalışmada değerlendirme kapsamına alınan çevresel bileşenlerde “mekân standardı aracı⁵⁶”ndan yararlanılmıştır. Bu bağlamda çalışma alanındaki yürüyüş yolları, oturma mekânları, açık ve yeşil alanlar, taşıt yolları ve otoparklar fiziksel özellikleri açısından değerlendirilmiştir. Değerlendirmeye alınan dış mekân bileşenleri fiziksel özelliklerinin, kentsel tasarım kalitesi ölçütlerine göre kullanıcısı üzerindeki etkileri belirlenerek (bkz. Tablo 2), kullanıcıların bu mekânlarda hangi etkinlikleri yaptıklarının belirlenmesine yönelik anket formu hazırlanmıştır. Anket formu iki kısımdan oluşmaktadır. İlk bölüm kullanıcıların ‘tutumlarının’ belirlenmesine, ikinci bölüm kullanıcıların ‘davranışlarının’ belirlenmesine yönelik olarak hazırlanmıştır. ‘Tutum’ mekân kullanıcılarının mekânla ilgili duygu ve düşünceleriyle ilgili duygusal

⁴⁵ Ewing ve Handy, 2009: 72.

⁴⁶ Ewing ve Handy, 2009: 73.

⁴⁷ Ulrich, 1983: 99.

⁴⁸ Ewing ve Handy, 2009: 73.

⁴⁹ Ulrich, 1983: 103.

⁵⁰ Ewing ve Handy, 2009: 76.

⁵¹ Lozana, 1992: 398.

⁵² Ewing ve Handy, 2009: 79.

⁵³ Ulrich, 1983: 98.

⁵⁴ Rapoport, 1990: 19.

⁵⁵ Ewing ve Handy, 2009: 79.

⁵⁶ Mekan Standardı: Mekanımız ne kadar iyi?, 2023.

değerlendirmelerini içeriyorken 'davranış' mekân kullanıcılarının mekân içerisindeki gözlemlenebilir davranışlarını içermektedir.

Tablo 2. Değerlendirilen peyzaj bileşenlerine ait fiziksel özellikler-kalite ölçütleri-kullanıcı üzerindeki etkisi

Peyzaj bileşenlerine ait fiziksel özellikler		Değerlendirilen kentsel tasarım kalitesi ölçütleri	Kullanıcı üzerindeki etkisi
Yürüyüş yolları	Bina, bitki, yeşil alan vb ile sınırlanma durumu	Kuşatma (güvenlik) Kuşatma (tanımlılık) Kuşatma (derinlik) İnsan ölçeği (güvenlik)	Güven
	Yol genişliği, yolda kullanılan malzeme, yol eğimi, merdiven yükseklikleri	İnsan ölçeği	Konfor
	Çevrede ilgi çekili tasarım elementlerinin varlığı	Karmaşıklık	Merak
	Yönünü rahat bulma	İmgelenebilirlik (odak noktası) İmgelenebilirlik (mekân hissi)	Güven
	Referans noktaları	İmgelenebilirlik (odak noktası)	Güven
Oturma mekânları	Kullanılan malzeme, oturma birimlerinin yüksekliği, sayısı	İnsan ölçeği	Konfor
	Çevrede ilgi çeken tasarım elementlerinin varlığı	Karmaşıklık	Merak
	Farklı mevsim ve hava koşullarında oturulabilecek mekânların varlığı (açık, yarı açık oturma mekânları)	İmgelenebilirlik (Etkinlik çeşitliliği)	Hoşnutluk
	Farklı etkinliklerin yapılabilmesi (yemek yemek, kitap okumak, çevreyi seyretmek...)	İmgelenebilirlik (Etkinlik çeşitliliği)	Hoşnutluk
	Mahremiyet	Kuşatma (güvenlik)	Güven
Açık ve yeşil alanlar	Farklı etkinlikler için uygun mekânların varlığı (yemek yemek, spor etkinlikleri yapmak, konser vb sanatsal etkinlikler...)	İmgelenebilirlik (Etkinlik çeşitliliği)	Hoşnutluk
	Farklı mevsim ve hava koşullarında kullanılacak mekânların varlığı (yemek yemek, spor etkinlikleri yapmak, konser vb sanatsal etkinlikler...)	İmgelenebilirlik (Etkinlik çeşitliliği)	Hoşnutluk
	Bakım (temizlik ve bakım çalışmalarının yeterliliği)	İmgelenebilirlik	Güven Hoşnutluk
	Yeterli büyüklük	İnsan ölçeği, taşıma kapasitesi	Güven
	İlgi çekici tasarım	Karmaşıklık	Merak
Taşıt yolları ve otoparklar	Yol genişliği, yol eğimi	İnsan ölçeği	Konfor
	Otopark sayısı	İnsan ölçeği	Konfor
	Otopark konumları	İmgelenebilirlik (Mekan hissi)	Konfor

Yukarıda belirlenen kriterler doğrultusunda:

Yürüyüş yolları kullanıcı tutumlarının belirlenmesine yönelik 5, kullanıcı davranışlarının belirlenmesine yönelik 4,

Oturma mekânları kullanıcı tutumlarının belirlenmesine yönelik 6, kullanıcı davranışlarının belirlenmesine yönelik 3,

Açık ve yeşil alanları kullanıcı tutumlarının belirlenmesine yönelik 5, kullanıcı davranışlarının belirlenmesine yönelik 4,

Taşıt yolları ve otopark alanları kullanıcı tutumlarının belirlenmesine yönelik 2, kullanıcı davranışlarının belirlenmesine yönelik 2,

Güzel Sanatlar Kampüsündeki genel kullanıcı tutumlarının belirlenmesine yönelik 1 olmak üzere toplam 32 sorudan oluşan 5'li Likert tipi anket formu hazırlanmıştır. Hazırlanan 3 adet açık uçlu soruyla da kampüste en çok yapılmak istenen etkinlikler belirlenmiştir.

4257 kişiden oluşan çalışma evreni için %95 güven ve %10 hata payı ile belirlenen örneklem büyüklüğü 94 kişidir.⁵⁷ Verilerin analizi SPSS programı ile yapılmıştır. Fiziksel koşulların belirlenmesine yönelik hazırlanan soru gruplarının çevresel kalite kriterlerine göre frekans dağılımları hesaplanmıştır. Frekans dağılımları “kullanıcı tutumları” ve “kullanıcı davranışları” olmak üzere iki aşamalı olarak hesaplanmıştır. Daha sonra bu frekans dağılımlarından yürüyüş yolları, oturma mekânları, açık ve yeşil alanlar, taşıt yolları ve otoparklara ilişkin “kullanıcı tutum” ve “kullanıcı davranışlarına” yönelik genel frekans ortalamaları elde edilmiştir. Tutum ve davranışlara yönelik hesaplanan frekans dağılımları birbirleriyle kıyaslanarak mekân kalitesinin kullanıcı davranışları üzerindeki etkileri ortaya koyulmuştur.

4. Bulgular

Cronbach alfa katsayısının 0-1 arasında değiştiği değerlendirme kriterlerine göre 0.80-1.00 arasında ölçek yüksek derecede güvenilir demektir. Bu çalışmanın Cronbach alfa değeri Tablo 3'te görüldüğü gibi 0.862'dir (ölçek yüksek derecede güvenilirdir).

Tablo 3. Güvenirlik analizi

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
,862	32

Bir kriterin belirlenmesine yönelik birden fazla soru olması durumunda bu soruların toplam ortalaması alınabilir. 5'li Likert tipi anket formu puan ortalaması aralıkları Tablo 4'teki gibidir:

Tablo 4. 5'li Likert anket formu ortalama sınırları

İfadeler	Değer	Sınırlar
Kesinlikle katılmıyorum	1	1,00-1,80
Katılmıyorum	2	1,81-2,60
Kararsızım	3	2,61-3,40
Katılıyorum	4	3,41-4,20
Kesinlikle katılıyorum	5	4,21-5,00

Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ) Güzel Sanatlar Kampüsü'nün dış mekân fiziksel özellikleri ve kullanıcı tutumlarına ilişkin frekans dağılımları Tablo 5'teki gibidir

⁵⁷ Sample size calculator, 2023.

Tablo 5. Dış mekân fiziksel özellikleri ve kullanıcı tutumları frekans ortalamaları

Değerlendirilen peyzaj bileşenleri	Değerlendirilen kentsel tasarım kalitesi ölçütleri	Tutum ifadeleri	Kullanıcı tutum ortalamaları	Genel ortalama
Yürüyüş yolları	Kuşatılmışlık	Yaya yolları yeşil alan, bina vb. ile çevrilidir	3,6842	2,9368
	İnsan ölçeği	Yaya yolları yeterli genişliktedir	3,2632	
	İnsan ölçeği	Yaya yollarının yapım kalitesi iyidir	2,2421	
	İnsan ölçeği	Yaya yolları ve kaldırımlar uygun yüksekliktedir	3,3053	
	Karmaşıklık	Yürüyüş yollarının çevre düzenlemesi ilgi çekicidir	2,1895	
Oturma mekânları	İnsan ölçeği	Oturma birimlerinin yükseklikleri uygundur	3,1684	2,3193
	İnsan ölçeği	Oturma birimlerinin yapım kalitesi iyidir	2,0947	
	İnsan ölçeği	Oturma birimlerinin sayıları yeterlidir	2,0105	
	İmgelenebilirlik, Karmaşıklık	Farklı mevsim koşullarında kullanılabilen oturma mekânları vardır	1,9474	
	İmgelenebilirlik	Farklı etkinliklerin yapılacağı oturma mekânları vardır	2,4316	
	Kuşatılmışlık	Oturma mekânları başkalarından rahatsız olmayacağı şekildedir	2,2632	
Açık ve yeşil alanlar	İmgelenebilirlik, Karmaşıklık	Farklı etkinlikler için uygundur	2,3684	2,4274
	İmgelenebilirlik, Karmaşıklık	Farklı mevsim koşullarında kullanılabilen açık ve yeşil alan vardır	2,0947	
	İmgelenebilirlik	Açık ve yeşil alanlar bakımlıdır	2,6632	
	İnsan ölçeği	Açık ve yeşil alanlar yeterli büyüklüktedir	3,1158	
	İmgelenebilirlik, Karmaşıklık	Açık ve yeşil alanlarda ilgi çekici tasarımlar vardır	1,8947	
Taşıt yolları ve otoparklar	İnsan ölçeği	Taşıt yollarının yapım kalitesi iyidir	2,351	2,6649
	İnsan ölçeği	Otopark sayısı yeterlidir	2,9787	
Genel ortalama				2,5873

Yürüyüş yollarına ilişkin kullanıcı tutum ortalamaları 2,1895 ve 3,6842 arasında değişmektedir. Yürüyüş yollarına ilişkin genel tutum ortalaması 2,9368 dir. Kullanıcıların yürüyüş yollarının kalitesine yönelik tutumları 'kararsızım' şeklindedir.

Oturma mekânlarına ilişkin kullanıcı tutum ortalamaları 1,9474 ve 3,1684 arasında değişmektedir. Oturma mekânlarının genel tutum ortalaması 2,3193 dür. Kullanıcıların oturma mekânlarının kalitesine yönelik tutumları 'katılmıyorum' yani kaliteli olduğunu düşünmüyorum şeklindedir.

Açık ve yeşil alanlara yönelik kullanıcı tutumları 1,8947 ve 3,1158 arasında değişmektedir. Açık ve yeşil alanlara yönelik genel tutum ortalaması 2,4274 dür. Kullanıcıların Açık ve yeşil alanların kalitesine yönelik tutumları 'katılmıyorum' yani kaliteli olduğunu düşünmüyorum şeklindedir.

Taşıt yolları ve otoparklara yönelik kullanıcı tutum ortalamaları 2,6649 dur. Taşıt yolları ve otoparklara yönelik genel tutum ortalaması 2,6649 dur. Kullanıcıların yürüyüş yollarının kalitesine yönelik tutumları 'kararsızım' şeklindedir.

OMÜ Güzel Sanatlar Kampüsü dış mekânına ilişkin genel kullanıcı tutum ortalaması ise 2,5873 dür. Kullanıcıların kampüs dış mekân kalitesine yönelik genel tutumları 'katılmıyorum' şeklindedir.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ) Güzel Sanatlar Kampüsü'nün dış mekân kullanıcı davranışları frekans dağılımları Tablo 6'deki gibidir:

Tablo 6. Kullanıcı davranışları frekans ortalamaları

Değerlendirilen peyzaj bileşenleri	Davranış ifadeleri	Kullanıcı davranış ortalamaları	Genel ortalama
Yürüyüş yolları	Yürüyüş yollarında yönümü kaybetmem	3,6105	3,6421
	Sık sık gezinti yaparım	3,1789	
	Gezinti yaparken sohbet ederim	4,0000	
	Gezinti yaparken etrafımı seyrederim	3,7789	
Oturma mekânları	Sık sık oturup sohbet etmek	3,8632	3,5544
	Sık Sık oturarak etrafımı seyrederim	3,4947	
	Oturma mekânlarında vakit geçirirken başkalarından rahatsız olmam	3,3053	
Açık ve yeşil alanlar	Açık ve yeşil alanları sık sık kullanırım	3,1895	3,2048
	Açık ve yeşil alanlarda sık sık arkadaşlarımla vakit geçiririm	3,6277	
	Açık ve yeşil alanlarda sık sık etrafımı seyrederim	3,5957	
	Açık ve yeşil alanlarda sık sık yemek yerim	2,4043	
Taşıt yolları ve otoparklar	Genişlik yeterlidir	2,8298	3,1809
	Ulaşım kolaydır	3,5319	
Genel ortalama			3,3983

Yürüyüş yollarına ilişkin kullanıcı davranış ortalamaları 3,1789 ve 4,0000 arasında değişmektedir. Yürüyüş yollarına ilişkin genel davranış ortalaması 3,6421 dir. Kullanıcıların yürüyüş yollarının kullanımına ilişkin davranışları 'katılıyorum' yani yürüyüş yollarını kullanıyorum şeklindedir.

Oturma mekânlarına ilişkin kullanıcı davranış ortalamaları 3,1895 ve 3,8632 arasında değişmektedir. Oturma mekânlarının kullanımına ilişkin genel davranış ortalaması 3,5544 dür. Kullanıcıların oturma mekânları kullanımına ilişkin davranışları 'katılıyorum' yani oturma mekânlarını kullanıyorum şeklindedir.

Açık ve yeşil alanlara ilişkin kullanıcı davranış ortalamaları 2,4043 ve 3,6277 arasında değişmektedir. Açık ve yeşil alanlara yönelik genel tutum ortalaması 3,2048'dir. Kullanıcıların açık ve yeşil alanları kullanımına ilişkin davranışları 'kararsızım' şeklindedir.

Taşıt yolları ve otoparklara ilişkin kullanıcı davranış ortalamaları 3,1809 dur. Kullanıcıların taşıt yolları ve otoparklara yönelik davranışları 'kararsızım' şeklindedir.

OMÜ Güzel Sanatlar Kampüsü dış mekânına ilişkin genel kullanıcı davranış ortalaması ise 3,3983 dür. Kullanıcıların kampüs dış mekân kullanımına yönelik genel davranışları 'kararsızım' yönündedir.

Genel bir değerlendirme amacıyla hazırlanan 'kampüste vakit geçirmeyi seviyorum' ifadesinin frekans ortalaması aşağıdaki gibidir:

Tablo 7. Kullanıcıların 'kampüste vakit geçirmeyi sevme' frekans ortalamaları

OMÜ Güzel Sanatlar Kampüsünde vakit geçirmeyi seviyorum		
N	Valid	94
	Missing	1
Mean		3,1809

Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ) Güzel Sanatlar kampüsündeki kullanıcıların 'kampüste vakit geçirmeyi sevme' ifadeleri 'kararsızım' şeklindedir.

Kullanıcıların kampüste en çok yapmayı istedikleri etkinlikler sohbet etmek ve oturma eylemiyle ilişkili faaliyetlerdir.

Sonuç

Çalışma kapsamında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Güzel Sanatlar Kampüsü dış mekân kalitesine yönelik kullanıcı tutum ortalamaları, kullanıcı davranış ortalamalarıyla karşılaştırılmıştır. Kullanıcıların bir mekâna karşı olan tutumları o mekâna karşı olan düşünceleriyle ilgilidir. Bu bağlamda çevresel kalite kriterleri doğrultusundaki tutum ortalamalarına göre kullanıcıları kampüsün kaliteli olduğunu düşünmemektedir. Kullanıcı tutum ortalamaları, kullanıcı davranış ortalamalarından daha düşüktür. Tutum ifadeleri ortalamalarının düşük olması kampüsün belirlenen imgelenebilirlik, kuşatılmışlık, insan ölçeği ve karmaşıklık kriterleri yönünden kullanıcılar tarafından yeterli olmadığı düşünülüyor olduğunu göstermektedir. Kullanıcı davranış ortalamalarının daha yüksek olmasının nedeni ise kampüs açık mekânlarının kampüs kullanıcılarının yaşantılarında -zamansal olarak- önemli bir yeri olduğunun ve belki de kullanılma zorunluluğunun olduğunun göstergesidir. Çalışma kapsamında aynı değişken (kampüs açık mekân kalitesi) karşısında kullanıcı tutum ve davranışları birbirleriyle kıyaslandığı için kampüs açık mekânları kalite kriterlerinin kullanıcı tutumlarını ve davranışlarını etkilediği ortaya koyulmuştur. Kullanıcıların kampüste en çok yapmayı istedikleri fakat yapamadıkları etkinlikler oturma eylemiyle ilişkilidir. Bu da kampüsteki oturma mekânlarının eksikliklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca kullanıcıların kampüste en çok yapmak istedikleri etkinlikleri belirtirken çok kısıtlı etkinlikler sundukları -oturma, sohbet etmek vb.- dikkat çekmektedir. Bu etkinlikler temel mekânsal gereksinimler olarak görülebilmektedir. Bu durumun kampüsün olanak sağladığı mevcut etkinliklerin yetersizliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Kampüsteki temel etkinlik olanaklarının -oturma birimlerinin çeşitliliği, spor faaliyetleri vb.- artırılması gerekmektedir. Kampüs kullanıcılarının kampüs alanını en çok kullanma nedenlerinden biri sosyalleşmektir. Böylece sosyal bir varlık olan insan için diğer insanlarla etkileşime geçebilecekleri güvenli ortamların tasarlanması gereği bu çalışmayla da ortaya koyulmuştur. Kampüste sosyalleşme ihtiyacının giderilmesine yönelik olarak etkinlik çeşitliliği artırılmalıdır. Kampüs alanının en çok kullanılma nedenlerinden bir diğeri ise ulaşım. Kampüs, kuzey (sahil yolu) ve güney (taşıt yolu) arasındaki bağlantıyı sağlayan önemli bir sirkülasyon hattıdır. Yakın çevrede kuzey-güney hattı ilişkisinin kurulabileceği başka bir alan bulunmamaktadır. Bu nedenle kampüs alanı bir yaşam alanından çok bir ulaşım hattı olarak görev yapmaktadır. Bu ulaşım hattı sadece üniversite çalışanları ve öğrencileri tarafından değil, sivil halk tarafından da kullanılmaktadır. Bu kapsamda alanın sivil halk tarafından da ulaşım amacıyla kullanılıyor olmasının mekân kalitesine etkilerinin belirlenmesine yönelik bir çalışma yapılmamıştır. Konunun bu boyutuyla da (kuzey-güney ulaşımını sağlayan alternatif ulaşım hatları önerileri) ele alınması gerektiği düşünülmektedir.

Üniversite kampüsü açık mekânlarının özellikle öğrencilerin yaşamlarında büyük bir önemi olduğu düşünülürse çalışma kapsamında kampüs dış mekân kalitesinin artırılarak kampüs kullanımının arttırılabileceği sonucuna varılmıştır. Ondokuz Mayıs Üniversitesi tarafından üniversitenin kalitesinin arttırılmasına yönelik birçok çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmanın da kampüs açık mekânlarıyla ilgili ve kullanıcı tutumları-kullanıcı davranışları arasındaki ilişkilerin incelenmesiyle ilgili çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

Tartışma

Üniversite, ergenleri genç yetişkinlere dönüştüren sihirli bir mekândır.⁵⁸ Mekân, fiziksel ve sosyal özellikleri olan çok boyutlu bir kavramdır. Üniversite kampüsleri kapsamında birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazılarına göre “Birçok öğrenci yeşil alan sistemli projelerin, kampüsün estetik değerini arttırdığına ve doğa ile etkileşime geçmenin kişinin stresini azaltacağına inanmaktadır;⁵⁹ Young & Potgieter (2004)’e göre rekreasyonel fırsatların olmaması öğrencilerin iyilik halleri üzerinde olumsuz etki yapar, bu da şiddet ve suça öncülük edebilir.⁶⁰ ”Bu çalışmalar üniversite kampüsü dış mekânlarının önemini ortaya koymaktadır. Dış mekân etkinlik çeşitliliğinin kampüs kullanıcılarının tutum ve davranışları üzerindeki etkisi, kampüs dış mekân kalitesinin öğrencilerin başarıları üzerindeki etkisi, kampüs dış mekân etkinlik çeşitliliği ile öğrencilerin kampüs bağlılığı arasındaki ilişki, kampüslerdeki rekreatif etkinlik çeşitliliğinin öğrenci bağlılığına etkisi konu kapsamında gelecekte ele alınması gereken çalışmalar arasındadır. Ayrıca kampüs alanı tasarımlarında interdisipliner çalışmalar yapılarak çevresel kalitenin nasıl arttırılabileceğine ilişkin çalışmaların yapılması da konunun bir diğer önemli boyutudur. Bu bağlamda üniversite kampüs tasarımları mimarlar, peyzaj mimarları ve iç mimarların ortak çalışmalar yürütmesini gerektiren çalışma alanlarıdır. Konu kapsamında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Güzel Sanatlar Kampüsü Mimari ve Peyzaj Tasarımı öğrenci projeleri interdisipliner kampüs tasarımı çalışmalarına örnek olarak verilmiştir. OMÜ Mimarlık Fakültesi 2022-2023 Eğitim öğretim yılında Dr. Sinem Kızılaslan tarafından yürütülen MIM 320 Kentsel Çevreyi Anlamak dersi kapsamında OMÜ Güzel Sanatlar Kampüsü Peyzaj Tasarım Projesi çalıştırılmıştır. Yine aynı dönem MIM 302 Mimari Tasarım 4 dersi kapsamında OMÜ Güzel Sanatlar Kampüsü Mimari Tasarım projeleri çalışılmıştır. MIM 302 dersi kapsamında Arş. Gör. Semih İçci, Elife Yaren Yıldız’ın ve Öğr. Gör. Şahan Iraz Korkmaz, Afife Burçak Acar’ın danışmanlıklarını yapmışlardır. İki ders kapsamında üretilen OMÜ Güzel Sanatlar Kampüsü Mimari ve Peyzaj Tasarımı Projeleri aşağıdaki gibidir:

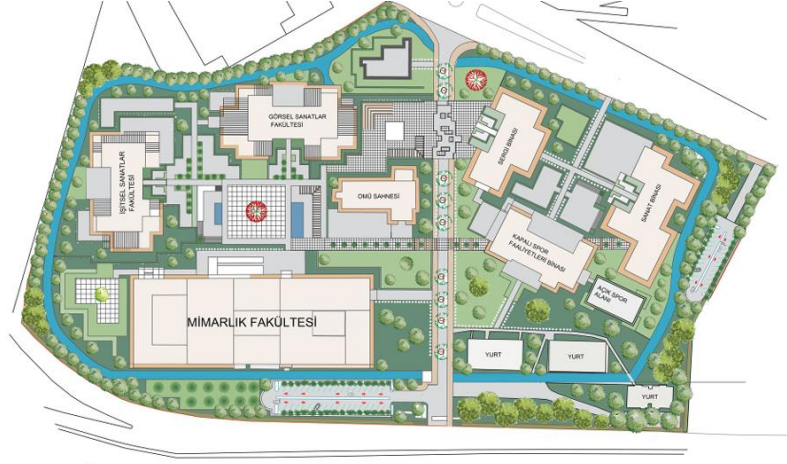
Şekil 5. Proje sahibi: Afife Burçak Acar

⁵⁸ Quingjiu ve Maliki, 2013: 633.

⁵⁹ Montacchini vd., 2017: 294.

⁶⁰ Mokoena ve Dhurup, 2017: 68.

Şekil 6. Proje sahibi: Elife Yaren Yıldız

Her iki örnekte de farklı dış mekân etkinliklerine olanak sağlayabilecek mekân oluşumları avan proje düzeyinde ele alınmıştır. Projeler çalışma kapsamında belirlenen kalite kriterlerine göre şu şekilde yorumlanabilmektedir: *Kuşatma* kriterine yönelik olarak her fakülte binasının kendine ait açık alanları yeşil alanlar ile belirgin hale getirilmiştir. Bu şekilde; belirli seviyede mahremiyeti olan, tanımlı alanlar tasarlanmaya çalışılmıştır. *İmgelenebilirlik* kriterine yönelik olarak etkinlik çeşitliliği (yarı açık ve açık oturma alanları) ve odak noktaları göze çarpmaktadır. Projelerin *karmaşıklık* ve *insan ölçeği* kriterlerine göre yorumlanabilmeleri için tasarlanan alanların daha detaylı (farklı ölçeklerde) görsellerinin olması gerekmektedir.

Bu projeler bir kampüs tasarımında Peyzaj Tasarımı ve Mimarlık projelerinin eş zamanlı olarak yürütüldüğü projelerdir. Bu nedenle projeler interdisipliner çalışmalara örnek olmakla birlikte öğrencilerin bakış açılarıyla geliştirildikleri için bir üniversite kampüsünün esas kullanıcılarının isteklerini yansıtmaktadırlar. Öğrencilerin bakış açısıyla tasarlanan kampüs dış mekânlarına ait kalite araştırmalarının gelecekte yapılacak çalışmalara konu olması gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Abla, C., ve Fraumeni, B. R. (2019), *Student engagement: Evidence-based strategies to boost academic and social-emotional results*, MCREL International.

Apple Haritalar. (2024, 10 17) tarihinde alındı

Artar, M., Dal, İ., Öztaş, R. G., ve Karayılmazlar, A. S. (2018), "Sürdürülebilir Kampüs İçin Peyzaj Tasarımı: Bartın Üniversitesi Kutlubey Kampüsü Doğal Gölet ve Yakın Çevresi", *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 9(19), 129-136.

Azevedo, A. A., Custodio, M. F., ve Perna, F. A. (2013), "Are you happy here? The relationship between quality of life and place attachment", *Journal of place management and development*, 6(2), 102-119.

Chua, C. (2004), "Perception of quality in higher education", *Proceeding of the Australian Universities quality forum*, Melbourne, Australia: AUQA occasional publication 1-7.

Çingir, Ş., Kurum, G., ve Yıldız, S. (2021), "Yükseköğretimde öğrenci bağlılık ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması", *Cumhuriyet uluslararası eğitim dergisi*, 10(1), 273-298.

Dober, R. (2000), *Campus landscape: Functions, forms, features*, John Wiley&Sons.

- Ellis, G., Camton, D., Tyson, B., ve Bohlig, M. (2002), "Campus recreation participation, health and quality of life", *Recreational sports journal*, 2(26), 51-60.
- Ewing, R., ve Handy, S. (2009), "Measuring the unmeasurable: urban design qualities related to walkability", *Journal of urban design*, 14(1), 65-84.
- Eyles, J., ve Williams, A. (2008), "Chapter 1". *Sense of place, health and quality of life*, Ashgate Publishing, Ltd. 1-13.
- Gibbs, G. (2010), *Dimensions of quality*, The higher education academy.
- Green, D. (1994), *What is quality in higher education? Concepts, quality as meeting customers' stated or implied' needs*, Taylor and Francis.
- Güngör, S., ve Demir, M. (2018), "Üniversite kampüslerinde sürdürülebilir tasarım sürecinin irdelenmesi ve Selçuk Üniversitesinde sürdürülebilir kampüs tasarımına yönelik öneriler", *II. International Eurasian Agriculture and Natural Sciences Congress*, 204-210. <https://www.researchgate.net/profile/Metin->
- Hanan, H. (2013), "Open space as meaningful place for students in ITB campus", *Procedia-Social and behavioral science*, 308-317.
- ISO 21001. (2018), Educational organizations- Management systems for educational organizations- Requirements with guidance for use, <https://tqac2.tanta.edu.eg/admin-cp/uploads/Tqac/ISO%2021001-%202018%20English.pdf>
- ISO 9001. (2015), Kalite yönetim sistemleri, <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Ickontrol/TS%20EN%20ISO%209001%20Standartlar%C4%B1.pdf>
- ISO 14001. (2005), Çevre yönetim sistemleri-şartlar ve kullanım kılavuzu: <https://web-dosya.csb.gov.tr/db/crl/editor-dosya/TS-EN-ISO-14001-2005-STANDARDI.pdf>
- Kärnä, S., ve Julin, P. (2015), "A framework for measuring student and staff satisfaction with university campus facilities", *Quality assurance in education*, 1(23), 47-66.
- Lagrosen, S., Seyyed-Hashemi, R., ve Leitner, M. (2004), "Examination of the dimensions of quality in higher education", *Quality assurance in education*, 2(12), 61-69.
- Lewicka, M. (2008), "Place attachment, place identity and place memory: Restoring the forgotten city past", *Journal of environmental psychology*, 28(3), 209-231.
- Lewis, A., Huebner, S., Malone, P., ve Valois, R. (2011), "Life satisfaction and student engagement in adolescents", *Journal of youth and adolescence*, 40, 249-262.
- Lozana, E. (1992), "Visual needs in urban environments and physical planning", J. Nasar, *Environmental aesthetics* (395-421), Cambridge university press.
- Lynch, K. (1977), *The image of the city*, Massachusetts: the MIT Press.
- Mekân Standardı: Mekanımız ne kadar iyi? (2023, 6 1). <https://www.skb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/04/Mekan-Standarti-Kitapci.pdf>
- Mokoena, B. A., ve Dhurup, M. R. (2017), "Evaluation of a campus service quality recreational scale", *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Oeconomica*, 3(62), 67-82.
- Montacchini, E., Tedesco, S., ve Rondinone, T. (2017), "Greenery for a university campus: does it affect indoor environmental quality and user well-being?", *CISBAT International Conference-Future buildings & districts- energy efficiency from urban scale*, 122, 289-294.
- Najafi, M., Shariff, M. B. (2011), "The concept of place and sense of place in architecture studies", *International journal of human and social science*, 6(3), 187-193.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, (2023, 6 1). <https://sayilarla.omu.edu.tr/>.

Paraschivescu, A. O. (2014), "*The international dimensions of quality*", *Management*, 2, 103-112.

Quingjiu, S., ve Maliki, N. Z. (2013), "Place attachment and place identity: Undergraduate students' place bonding on campus", *Procedia - Social and behavioral science*, 91, 632-639.

Rapoport, A. (1990), *The Meaning of the Built Environment: A Nonverbal Communication*, The University of Arizona.

_____ (2013), *Human aspects of urban form: towards a man-environment approach to urban form & design*, Elseiver.Pergamon Press.

Sample size calculator. (2023, Haziran 01), <https://www.qualtrics.com/blog/calculating-sample-size/> adresinden alındı

Ulrich, R. (1983), "Aesthetic and affective response to natural environment", *Behavior and natural environment*, New York, Springer US. 85-125.

Üniversite İzleme ve Değerlendirme Raporu. (2023). <https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/2023-universite-izleme-ve-degerlendirme-genel-raporu.pdf>

Williams, K., ve Green, S. (2001), *Literature review of public space and local environments for the cross cuttinh review*, Oxford Brookes University, Oxford Centre for sustainable development.

Us, Fatih, "Bir Göçün İzleri: Alaçam Mübadele Müzesi", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.185-197.
DOI: 10.31765/karen.1408782

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

** Prof. Dr.,
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Mimarlık
Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü,
Samsun/TÜRKİYE
 fatih.us@omu.edu.tr

ORCID : 0000-0003-4740-6262

Anahtar Kelimeler: Göç, Mübadele, Alaçam Mübadele Müzesi, Yeniden Kullanım, Müzecilik

Keywords: Migration, Population Exchange, Alaçam Population Exchange Museum, Reuse, Museum Studies

BİR GÖÇÜN İZLERİ: ALAÇAM MÜBADELE MÜZESİ*

Fatih US**

Öz: Tarih boyunca insanlar ve topluluklar ekonomik, politik, sosyal ve çevresel nedenlerle yer değiştirmişlerdir. 1923 yılında başlayan, Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen zorunlu nüfus değişimi, dünya göç tarihinde özgün bir örnek olarak literatüre geçmiştir. Taşınma sürecindeki mücadelenin yanı sıra ekonomik koşullar, yabancılarla olan sosyo-kültürel farklılıklar ve barınma sorunları göçmenleri etkilemiştir. Tüm bu mücadeleler ve süreç, tarihi ve kültürel birikimin kabulü için gelecek nesillere farklı mecralar ve temsil yöntemleriyle aktarılmaya çalışılmaktadır. Türkiye’de mübadele sürecine ilgi 1980’lerin başında başlamış ve 2000’li yıllarda göçmen derneklerinin kurulmasıyla artmıştır. Bu derneklerin düzenledikleri konser, konferans, gezi gibi etkinliklerin yanı sıra mübadele ile ilgili akademik çalışmalar, kitaplar, filmler ve belgeseller konuya ilişkin farkındalığı ve duyarlılığı artırmıştır. Tarihsel olayların incelendiği ve sunulduğu bir diğer ortam da müzelerdir. Bu çalışmada mübadele olarak adlandırılan zorunlu göçün izlerinin sergilendiği bir yeniden kullanım yapısı olan Alaçam Mübadele Müzesi ele alınmıştır. Çalışmada öncelikle mübadele süreci, nedenleri ve sonuçlarıyla birlikte anlatılmakta, bu sürecin sosyal ve kültürel yaşamdaki yeri ve temsil edildiği ortamları incelenmektedir. Edebiyat, şiir ve sinema gibi sanat dalları aracılığıyla yansıtılan mübadelenin müze mekânlarında da anlatıldığı örneklerle belirtilmektedir. Bu örneklerden biri olan Alaçam Mübadele Müzesi’nin içinde bulunduğu yapı, niteliği ve sergi içeriği anlatılarak göçün izlerinin yansımaları değerlendirilmekte ve güncel müzecilik yaklaşımlarıyla ilişkilendirilerek tartışılmaktadır. Müze, mübadillerin köklerinden kopmamasını sağlaması ve aynı zamanda buldukları topraklara aidiyet duygusunu güçlendirmesi adına önemli bir mekân konumundadır. Çalışmanın sonunda, mübadelenin öncesinde ve sonrasında yaşanan sosyolojik, psikolojik ve kültürel izlerinin yansıtılmaya çalışıldığı müzenin mekânsal yetersizlikleri ve sergileme yöntemlerinin eksiklikleri tespit edilip, kullanılmayan mekânların ve mevcut sergileme yöntemlerinin yeniden ele alınmasını yönünde öneriler sunulmuştur.

TRACES OF A MIGRATION: ALAÇAM POPULATION EXCHANGE MUSEUM

Throughout the history, people and communities moved for economic, political, social, and environmental reasons. The mandatory population exchange between Turkey and Greece in 1923 is a unique example in the global migration history. Besides the struggles during the moving process, economic conditions, socio-cultural differences

Geliş Tarihi / Received Date: 26.12.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 13.10.2024

differences with the foreign people, and accommodation problems affected the immigrants. All these struggles and the process is tried to be conveyed to the future generations for the acknowledgement of the historical and cultural knowledge through different mediums and representation methods. In this study, Alaçam Population Exchange Museum, which is a re-use structure where the traces of forced migration, called exchange, are exhibited, is discussed. In the study, firstly, the process of exchange, its causes and results are explained, and the place of this process in social and cultural life and the environments in which it is represented are examined. It is stated with examples that the exchange, which is reflected through art branches such as literature, poetry and cinema, is also explained in museum spaces. The structure,

quality and exhibition content of Alaçam Population Exchange Museum, which is one of these examples, are explained, and the reflections of the traces of migration are evaluated and discussed in relation to current museology approaches. The museum is an important place in order to ensure that the refugees do not break away from their roots and at the same time strengthen the sense of belonging to the lands they live in. At the end of the study, the spatial inadequacies and deficiencies of the exhibition methods of the museum, where the sociological, psychological and cultural traces of the exchange before and after the exchange are tried to be reflected, were determined and suggestions were made to reconsider the unused spaces and the existing exhibition methods.

Giriş

Tarih boyunca bireyler ya da topluluklar, ekonomik, politik, sosyal ve çevresel nedenlerle bir yerden başka bir yere göç etmektedirler. Göçebeliği ve yerleşikliği bir arada sürdüren Türkler,¹ bu ve benzeri nedenlerle tarih boyunca genellikle doğudan batıya göç etmişlerdir. Ancak Balkanlar'dan Türkiye'ye mübadele biçiminde yapılan zorunlu göç ise ters yönde olmuştur. Türkiye ve Yunanistan arasında 30 Ocak 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile Türk ve Yunan Halklarının Mübadelesi' ne İlişkin Sözleşme ve Protokol aracılığıyla Türkiye topraklarında yaşayan Rum Ortodoksların Yunanistan'a, Yunanistan'da yaşayan Müslüman Türklerin Türkiye'ye gönderilmesi kararı alınmıştır. Böylece, "zorla yerinden edilme vakası" olarak da tanımlanan mübadele, uluslararası bir protokole bağlanmıştır. Bu zorunlu göç sürecinin ekonomik, politik ve sosyo-kültürel birçok sonucu olmuştur.² Mübadele, Ege'nin her iki yakasında, toplumsal, politik, dinsel, kültürel ve mali birçok sarsıcı durumu da beraberinde getirmiştir.³ Yolculuklarda yaşanan zorluklar başta olmak üzere yerleşilen topraklarda karşılaşılan iskân sıkıntıları, ekonomik şartlar, sosyal ve kültürel farklılıklar mübadilleri olumsuz etkilemiştir. Mübadiller, bir taraftan yeni vatanlarına uyum sağlamaya çalışırken diğer taraftan da doğdukları topraklarda sahip oldukları kimlik ve kültürlerini geldikleri yerlerde yaşatmaya gayret etmişlerdir.⁴

Göç, "Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, ..." olarak tanımlanmaktadır.⁵ Zorunlu bir göç türü olan mübadelenin kelime anlamı ise "değiş tokuş" tur.⁶ Göçte taşınma eylemi isteğe bağlıken mübadele zorunlu olmakta, yine göçte taşınma eylemi tek taraflı olurken mübadelede ise karşılıklı bir taşınma yani yer değiştirme gerçekleşmektedir. Mübadil ise "Lozan Antlaşması'na göre, İstanbul dışında oturan Rumlarla değiştirilmek üzere Batı Trakya dışındaki Yunanistan'dan getirilen Türkleri"⁷ ifade etmektedir. 1923 yılında Türkiye ve Yunanistan arasında başlayan mübadele süreci çeşitli sosyal, politik ve dinî nedenlere dayandırılmaktadır. Lozan görüşmeleri sırasında imzalanan ek sözleşme ve protokol ile

¹ Özçamca, 2007: 177-184.

² Gürçay, 2019: 274-284.

³ Ulubay, 2021: 2.

⁴ Goularas, 2012: 129-146.

⁵ Türk Dil Kurumu (TDK).

⁶ Özön, 1971.

⁷ Türk Dil Kurumu (TDK).

milyonlarca insan, ait olmadıkları ve hiç tanımadıkları coğrafyalarda yaşamlarını kurmaya zorlanmışlardır (Görsel 1).⁸

Görsel 1. Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen mübadele sürecinde yaşanan taşınma anından bir fotoğraf⁹

Mübadiller Türkiye'ye geldiklerinde iskân sorunu ve geldikleri bölgedeki halk ile adaptasyon sorunu gibi birçok problemle karşı karşıya kalmışlardır. Yaşanan bu süreç ve zorluklar, özellikle tarihi ve kültürel birikim yaşatılması adına çeşitli ortamlarla ve temsil yöntemleriyle bir sonraki nesillere aktarılmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmada, uluslararası ilişkiler, tarih, sosyoloji ve ekonomi gibi çeşitli alanları da ilgilendiren mübadele konusu ve göç sürecinin izlerinin sergilendiği yeniden kullanım mekânı olan Alaçam Mübadele Müzesi (Samsun) incelenecektir. Mübadelenin sosyal ve kültürel yaşamdaki yeri ve onun bir temsili olarak içinde bulunduğu yapının tarihi, dönüşümü ve sergi kurgusuyla bugünkü müze kullanımını tartışılacaktır.

1. “Zorunlu Göç”ün / “Mübadele”nin İzleri

1923 yılında başlayan ve mübadele dönemi olarak adlandırılan süreçte yaşananlar mübadelenin taraf devletlerinden biri olan Yunanistan'da sözlü tarih, edebiyat ve bilimsel çalışmalar aracılığıyla 1930'lardan itibaren kaydedilirken Türkiye'de bu konuların ele alınması 1980'lerden sonra yaygınlaşmıştır. 2000'li yılların başında kurulan Lozan Mübadilleri Vakfı ve bölgesel mübadil dernekleri mübadelenin toplumsal hafızadaki yerinin korunmasında etkili rol oynamaktadır.¹⁰ Sayısı son on yıllarda Türkiye'de sekseni geçen, Yunanistan'da ise yüzlercesi bulunan bu derneklerin ortak düzenlediği konser, konferans, folklor dansı, “anavatana” geziler gibi etkinlikler barış mesajlarını güçlendirirken mübadeleyi konu alan akademik çalışma, kitap, film ve belgeseller de konu hakkındaki farkındalığı ve hassasiyeti artırmıştır.¹¹

Çağan Irmak'ın yönetmenliğini yaptığı “Dedemin İnsanları” (2011) filminde, Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan mübadelenin farklı boyutları, on yaşındaki bir çocuk (Ozan) ve dedesi (Mehmet Bey) arasında yaşananlar ile anlatılmaya çalışılmıştır. Filmde, Mehmet Bey mübadele sırasında yaşanan zorlukları şu şekilde anlatmıştır: “... Çok şey kaldı o evde çok. Sene 1923, ortalık başladı kaynamaya, bir laflar dolandır. Mübadele derler, gitmeliymişiz oralardan, evimizi bırakıp. Ne yapalım kader kaleye. Ne var ne yok sattılar savdılar yok pahasına. Toplandık biz denkleri. Anam ağlar bir taraftan, evimizi bırakırız, komşularımızı bırakırız diye. Babam dedi bütün Türkler göçüyor, sabah körü düştük yola. Anam, bahçedeki limon ağacının fidesini aldı en son, sanırsın ki evimiz de onunla beraber gelecek. (...) Sevmezler bizi dedim içimden.

⁸ Ulubay, 2021: 2.

⁹ Kızılkaya, 2020.

¹⁰ Seçkin, 2013: 2.

¹¹ Işıkcı, 2018: 2.

Orada Türk tohumu burada Yunan gâvuru oluyorsun ...”¹² Filmde ayrıca göç etmek zorunda kalan Türklerin yolculukları sırasında yaşadıkları zorluklar da sahnelenmektedir. Örnek olarak göçmenlerin limanda Gülcemal gemisini beklerken yiyecek içecek sıkıntısı çekmeleri, ayrıca Mehmet’in kardeşinin gemide vefat etmesi gösterilebilir. Mübadelenin aracı-mekânı olan Gülcemal isimli gemi Yunanistan’dan Trakya ve Karadeniz’e göçmen getirmiş, I. Dünya Savaşı’nda asker taşımış ve hastane olarak kullanılmıştır. Ayrıca Çanakkale Savaşları’nda İstanbul’dan cepheye asker götürmüştür.¹³ Çok katmanlı bir tarihi olan ve mübadelenin geçici mekânlarından biri olarak işlev gören bu gemi Bedri Rahmi Eyüboğlu’nun dizelerinde şu şekilde anılmaktadır:

*“İstanbul deyince aklıma Gülcemal gelir,
Anadolu’da, toprak damlı bir evde,
Gülcemal üstüne türküler söylenir.
Süt akar cümle musluklarından,
Direklerinde güller tomurcuklanır.
Anadolu’da, toprak damlı bir evde çocukluğum,
Gülcemal’le gider İstanbul’a,
Gülcemal’le gelir.”*¹⁴

Edebiyat, şiir ve sinema gibi sanat dallarının yanı sıra mübadele sürecinin temsilinde işlev gören diğer bir ortam, mübadillerin Türkiye’ye geldiklerinde kurdukları ilk ve en eski sosyalleşme mekânı olan köy kahvehaneleridir. Bu kahvehaneler, mübadillerin kimliklerinin yaşatılması, ortak hafızanın canlı tutulması ve aralarındaki bağların daha güçlü olması için günümüzde halen kullanılan mekânlardır. Önceki kuşaklar bu mekânlarda mübadele öncesindeki hayatlarını, gelenek ve göreneklerini, mübadeleden dolayı çekilen acıları sonraki kuşaklara aktararak kültürel sürekliliği sağlamaya çalışmaktadırlar.¹⁵

Bulunduğu çevrede yaşanmış tarihi olayların anlatıldığı ve o olayların araştırmasının ve incelenmesinin yapıldığı bir diğer kurum ise müzelerdir. Günümüzde müzeler ayrıca, “zorlu tarihlerin” ve ötekileştirilmiş topluluklar ve kültürlerin temsilini de içermektedir.¹⁶ Böylece geçmişte yaşanan şiddet olayları, insan haklarının savunulması ve başka özgürlükçü düşünceler, müzeler aracılığıyla yansıtılabilmektedir.¹⁷ Bu bağlamda Türkiye’de bulunan mübadele müzeleri de 1923 yılında Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen karşılıklı göçün anlatıldığı ve gelecek nesillere aktarıldığı mekânlar arasında gösterilebilir. Bunlardan biri olan ve Lozan Mübadilleri Vakfı’nın girişimleriyle kurulan Çatalca Mübadele Müzesi, Türkiye’nin göç temalı ilk müzesidir. 20 Aralık 2010 tarihinde açılan müzede, başta Çatalcalı mübadillerin başışladıkları kıyafetler ve el işleri olmak üzere, maddi ve manevi kültür unsurları ile mübadele sürecine ait belgeler, fotoğraflar ve haritalar bulunmaktadır.¹⁸ 2016 yılında Nilüfer Belediyesi ve Bursa Lozan Mübadilleri Kültür ve Dayanışma Derneği tarafından açılan Görükle Mübadele Evi (Bursa) ise bir müze olarak anılmamasına karşın burada da mübadillere ait çeşitli kişisel ve günlük eşyalar, tarım aletleri ile belge ve fotoğraflar sergilenmekte, ayrıca belgesel gösterimi, söyleşi ve sempozyum gibi çeşitli etkinlikler düzenlenerek mübadele hafızası yaşatılmaya çalışılmaktadır.¹⁹ Buca Göç ve Mübadele Anı Evi (2016-17 İzmir), mübadillerin ve onların

¹² Dedemin İnsanları” filmi, 2011.

¹³ Alaçam Mübadele Müzesi Arşivi, 2022.

¹⁴ İstanbul Destanı-1, Bedri Rahmi Eyüboğlu.

¹⁵ Goularas, 2012: 129-146.

¹⁶ Baird, 2017: 196.

¹⁷ Apsel, ve Sodaro, 2019: 3.

¹⁸ Lozan Mübadilleri Vakfı, Mübadele Müzesi Yapılış Öyküsü; Gürçay, 2019: 274-284.

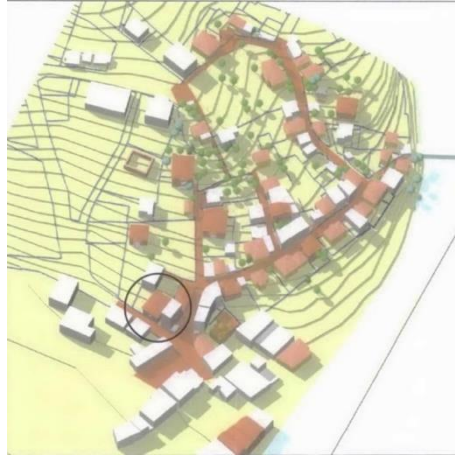
¹⁹ Nilüfer Belediyesi, Bursa.

akrabalarının günümüze kadar sakladıkları kültürel yaşam öğelerini korumak, sergilemek ve gelecek nesillere aktarmak amacıyla kurulmuştur. Tarihi bir evin restorasyonu yapılarak kullanıma açılan müzede, göç ve mübadele konusu, İzmir ve çevresi özelinde ele alınmıştır.²⁰ Kültür Bakanlığı envanterine kayıtlı ilk mübadele müzesi²¹ olan Alaçam Mübadele Müzesi (Samsun) ise bu çalışmanın odak noktasında yer almaktadır ve yapının tarihi, dönüşümü ve sergi kurgusuyla bugünkü müze kullanımını mübadelenin izlerinin sergilenmesi bağlamında incelenmektedir.

2. Alaçam Mübadele Müzesi

Mübadele sırasında Karadeniz'e ve Samsun'a yerleştirilen mübadiller, önceden yaşadıkları yerde tütüncülükle uğraşan kişiler olmuştur. Samsun'un yerleşim tarihi milattan önceye dayanan ve bir ticaret merkezi olarak var olmuş olan Alaçam ilçesi pek çok farklı kimlikte topluluğa ev sahipliği yapmış, bugünkü kimliğini ise bu mübadele sonrasında kazanmıştır.²² Mübadele döneminde Alaçam'a göç Selanik'ten başlamıştır. İlk göç kafilesi 1924 yılında Sarışaban'dan, ikincisi 1925 yılında Drama'dan gelmiştir.²³

Çok sayıda mübadilin yerleştiği Alaçam ilçesinde farklı dönemlere ait arkeolojik sit alanları ve kentsel sit alanı bulunmaktadır. Kentsel sit alanı Çeşme Mahallesi, Karşıyaka Mahallesi ve Yenice Mahallesi'nden oluşmaktadır. Bu alanda çoğunluğunu konutların oluşturduğu tescilli yapılar içinde cami, hamam ve çeşme gibi dinî, kültürel ve sivil mimari örnekler bulunmaktadır. Alaçam Mübadele Müzesi bu kentsel sit alanı içinde, Çeşme Mahallesi'nde yer almaktadır (Görsel 2).²⁴ Müze olarak kullanılan bu bina, Alaçam nahiyesi merkezindeki halkın yardımıyla İptidai Mektebi olarak yaptırılmış ve 8 Mayıs 1894'te açılmıştır.²⁵ Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ise askerlik şubesi, kız pratik el sanatları okulu gibi kamusal işlevlerle kullanılmıştır. 1990-93 yılları arasında kız meslek lisesi olarak kullanılan yapı, 2010 yılında İl Özel İdare tarafından restore edilmiş ve Alaçam Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği'nin de katkılarıyla 2012 yılında müze olarak ziyarete açılmıştır (Görsel 3).²⁶

Görsel 2. Alaçam Mübadele Müzesi'nin kentsel sit alanı içindeki konumu²⁷

²⁰ Buca Göç ve Mübadele Anı Evi, tetrazon Müze Sergi Tasarım Prodüksiyon.

²¹ Akyol, 2011: 911.

²² Seçkin, 2013: 2.

²³ Yiğitpaşa ve Yılmaz, 2021: 855.

²⁴ Karadeniz Kültür Envanteri, Alaçam Kentsel Sit Alanı.

²⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti(MF.) Mektubi Kalemi (MKT.) 206/27.

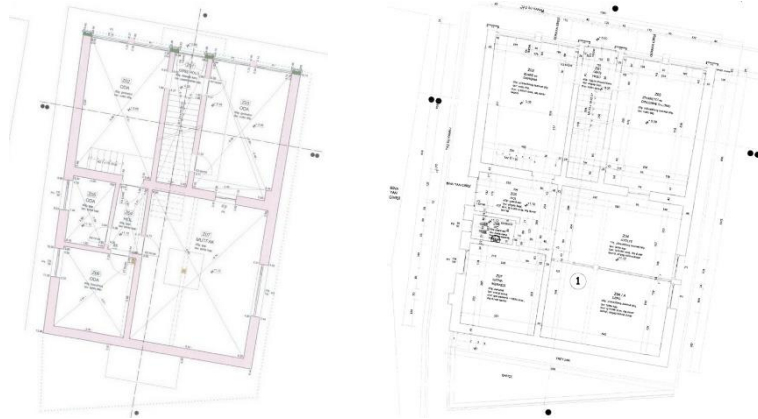
²⁶ Ayışığı ve Usta (ed.), 2019: 140-142; Alaçam Mübadele Müzesi Birim Sorumlusu Sanat Tarihçisi Gürkan Uyar ile yapılan görüşme, Eylül 2022.

²⁷ Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi.

Görsel 3. Alaçam Mübadele Müzesi ön cephe görünümü²⁸

Simetrik cephesi, geniş saçakları ve giriş üstü balkonuyla 19. yüzyıl mimari karakterini yansıtan bu yapı, bodrum ve iki kattan oluşmaktadır. Bugün bodrum katı kullanılmayan yapının zemin katı personel odası, kütüphane, ıslak hacim ve depo, üst katı ise sergileme alanı olarak yeniden işlevlendirilmiştir (Görsel 4, 6). Zemin katta girişin sağında bulunan oda kütüphane olarak kullanılırken soldaki oda ise müze görevlisine / sorumlusuna aittir (Görsel 5). Bu katta ayrıca kütüphaneden giriş yapılan ve yapının arkasında yer alan dört depo ve bir ıslak hacim bulunmaktadır. Bu depoların bir kısmında, sergi seçkisinde yer almayan eşyalar saklanmaktadır. Restorasyon projesinde zemin katta kütüphane kısmı, idare ve danışma; personel odası, ziyaretçi ve dinlenme salonu; depolardan biri de atölye olarak düşünülmüştür.

Görsel 4. Alaçam Mübadele Müzesi Rölöve ve Restorasyon Projesi Zemin Kat Planı²⁹

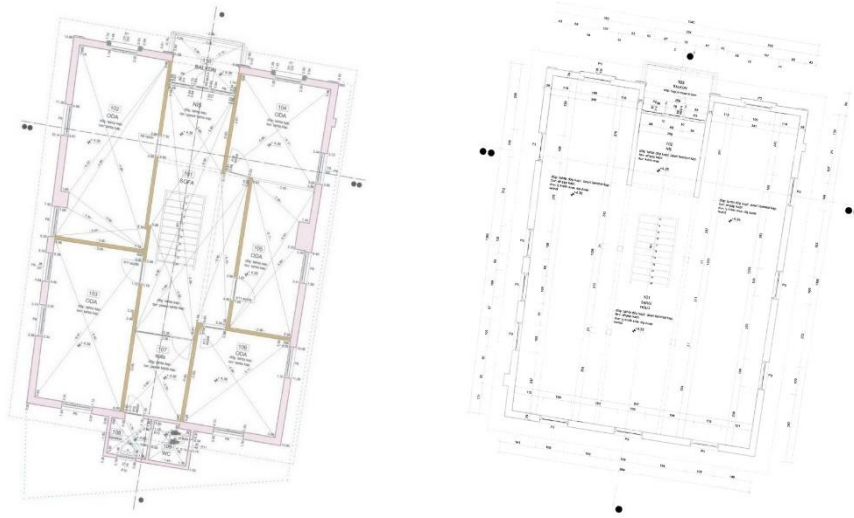
Görsel 5. Giriş Katı, Kütüphane ve Müze Personeli Odası³⁰

²⁸ Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi, 2007; Yazarın Arşivi, 2022.

²⁹ Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi.

³⁰ Yazarın Arşivi, 2022.

Sergileme salonu olarak kullanılan birinci kat ise restorasyon öncesinde odalardan oluşurken bölücü duvarların kaldırılması ile tek bir mekân haline getirilmiştir (Görsel 6). Bu kata, girişin karşısında yer alan ahşap bir merdivenle ulaşılmaktadır. Mübadiller Yunanistan'dan Türkiye'ye gelirken somut olmayan kültürel miras olarak tanımlanabilecek bilgi birikimlerini, örf ve adetlerinin yanı sıra birtakım tanışabilir eşyalarını da getirmişlerdir. Bu eşyalardan bugüne ulaşan ve mübadiller ve onların çocukları tarafından müzeye bağışlananlar, ayrıca mübadele sürecine ait birtakım belge ve fotoğraflar, yapının birinci katında sergilenmektedir. Mekânın bir köşesinde mübadele sırasında yük taşıma amaçlı kullanılan, metal işlemeli ve içleri kâğıt kaplı dört adet çeyiz sandığı sergilenmektedir. Yine aynı kısımda camekânlı dolaplar içerisinde o dönemde kadınların kullandığı ipek ve saten kumaştan yapılmış elbiseler, bir gelinlik ve çeyizlik eşyalar sergilenmektedir. Merdivenin yanlarında bulunan yine cam korumalı kaidelerin içinde yolcu belgesi, pasaport, yün çorap, kese ve çarık gibi kişisel eşyalar görülebilir. Katın diğer köşelerindeki dolaplarda ise Kuran-ı Kerim ve tefsir örnekleri, dil bilgisi kitabı, gramofon, taş plaklar gibi inanç ve kültüre dair bilgi veren eşyalar; mutfak eşyaları, metal eşyalar, kapı kilidi, hayvan çanı gibi günlük hayata dair objeler; barometre, köstekli saat, tabanca, gaz lambası, dikiş makinası, kömür ütüler, düven/düğün (arpa, buğday tanelerini sapından ayırmak için kullanılmaktadır.) gibi dönemin teknolojisini ve yaşam pratiklerini yansıtan birçok etnografik eşya sergilenmektedir (Görsel 6, 7, 8, 9, 10).

Görsel 6. Alaçam Mübadele Müzesi Rölöve ve Restorasyon Projesi 1. Kat Planı³¹

Görsel 7. 1. Kat, Merdiven ve Sergileme Bölümü³²

³¹ Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi.

³² Yazarın Arşivi, 2022.

Görsel 8. 1. Kat, Sergileme Bölümü³³

Görsel 9. 1. Kat, Sergileme Bölümü³⁴

Müzenin duvarlarında bulunan çerçevelerin içerisinde ise mübadele sürecine ait belgeler ve fotoğraflar sergilenmektedir. Merdivenlerin başında mübadele koşullarının ve Lozan'a ek olarak gerçekleştirilmiş sözleşme ve protokolünün sadeleştirilmiş bir versiyonu, Atatürk fotoğrafı ile yan yana bulunmaktadır (Görsel 10). Hemen arkasında da müzeye bağış yapanların listesi yer almaktadır (Görsel 10). Mübadele ile giden ve gelen insanların göç sırasında çekilmiş fotoğraflarının ayrı ayrı bulunduğu panolar sergilenmektedir (Görsel 11). Bir diğer panoda ise mübadillerin taşınma sürecinin anlatıldığı bir metin ve taşınmaya aracılık eden vapurların fotoğrafları ve adları bulunmaktadır (Görsel 12). Mübadelenin yolculuk aşamasında görev alan en önemli araçlardan biri olan ve toplumsal hafızada yer etmiş Gülcemal isimli gemiye ait görseller ve bilgiler de müzede sergilenmektedir (Görsel 13). Mübadelede göç yollarının gösterildiği bir harita ve Samsun'un farklı bölgelerine yerleşen mübadillerin fotoğraflarının, isimlerinin ve kısa bilgilerinin olduğu bir görselle birlikte müze, ziyaretçilerini sürece dair bilgilendirmektedir.

³³ Yazarın Arşivi, 2022. Düven ve sandık gibi öğeler kendi başlarına, mutfak eşyaları ve tekstil ürünleri gibi öğeler ise camekânlı dolaplar içinde sergilenmektedir.

³⁴ Yazarın Arşivi, 2022. Camekânlı dolaplar içerisinde günlük hayata dair objeler sergilenmektedir.

Görsel 10. 1. Katta mübadele koşullarının ve Lozan'a ek olarak gerçekleştirilmiş sözleşme ve protokolünün sadeleştirilmiş bir versiyonu, Atatürk fotoğrafı ve müzeye bağış yapanların listesi³⁵

Görsel 11. 1. Katta mübadele ile giden ve gelen insanların göç sırasında çekilmiş fotoğrafları³⁶

Görsel 12. 1. Katta mübadillerin taşınma sürecinin anlatıldığı bir metin ve taşınmaya aracılık eden vapurların fotoğrafları ve adları³⁷

³⁵ Yazarın Arşivi, 2022.

³⁶ Yazarın Arşivi, 2022.

³⁷ Yazarın Arşivi, 2022.

Görsel 13. 1. Katta Gülcemal isimli gemiye ait görseller ve bilgiler³⁸

3. Değerlendirme

Türkiye’de bulunan iki mübadele müzesi ve iki mübadele evi, dönüştürülmüş tarihi yapılar içerisinde kurgulanmıştır. Bu durum, mevcut yapı stokunun değerlendirilmesini, kent içinde kolay ulaşılabilen yerlerde bulunmasını ve sergilerin çok katmanlı bir mekânda sunulmasını sağlarken Alaçam Mübadele Müzesi örneğinde olduğu gibi mekânsal yetersizliklere de neden olabilmektedir.

Müzeler farklı etnik, sosyal ve ekonomik arka plandan insanları çekebilecek ve toplumun kolektif deneyimine katkı sunabilecek yeni kapılar açmaktadır.³⁹ Mübadele ile özdeşleşmiş bir ülke olan Türkiye’de hem mevcut ve çoklu kültürlerin temsil edilmesi ve görünür kılınması hem de toplumun farklı arka planlardan kesimlerinin bir araya gelerek birbirini tanınması, anlaması ve birbiriyle ilişkilenebilmesi amacıyla mübadillerin yaşadığı bir yer olan Alaçam’da mübadele temalı bir müzenin açılması konum ve işlev olarak doğru bir karar olmuştur. Ayrıca Alaçam’ın kent dokusu içerisinde konutlar özelinde gerçekleşen bozulma ve bakımsızlığa kıyasla tarihi bir eğitim yapısının müzeye dönüştürülmesi, kültür mirasının korunması ve geçmiş kültürlerin izlerinin yaşatılması bağlamında da dikkate değer bir uygulama olmuştur.

Güncel müzecilik yaklaşımları içerisinde ziyaretçi çalışmaları hem ziyaretçilerin beklentilerinin hem de onların müzeye karşı tutumlarının anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Bu bilgiler sayesinde müzeler kapsayıcı bir toplum hissini destekleyen ve toplumun ırk, etnik köken ve ekonomi gibi yönlerden heterojenliğini yansıtan kurumlar olarak çalışabilmektedirler.⁴⁰ Bu yönden değerlendirildiğinde Alaçam Mübadele Müzesi, etnografik öğeler ve fotoğraflar ile farklı yaş grubu ve bilgi seviyesindeki insanlara mübadele sürecini yansıtabilmektedir, ancak ziyaretçi tutumlarının anlaşılmasına yardımcı herhangi bir etkileşim alanına sahip değildir.

Dünya çapında müze organizasyonlarında 1960’larda başlayıp 1980’lerde iyice yükselen değişim son birkaç on yılda ciddi bir boyut kazanmıştır. Bu değişimlerin en önemlilerinden biri müzenin rolünün objelerin saklandığı yer olmaktan çıkıp insanları da dâhil eden aktif öğrenme mekânlarına dönüşmesidir.⁴¹ Paradigmaldaki bu değişim bir kurum olarak müzenin genel kültürünün, bundan dolayı da koleksiyonlarının, fon sağlayıcılarının, çalışanlarının ve en önemlisi de kullanıcı kitlesi ile ilişkilerinin değişimini beraberinde getirmiştir.⁴² Bu bağlamda incelendiğinde Alaçam Mübadele Müzesi daha geleneksel bir yaklaşımla düzenlenmiş olup

³⁸ Yazarın Arşivi, 2022.

³⁹ Hirzy, 1992.

⁴⁰ Hirzy, 1992.

⁴¹ Hooper-Greenhill, 2013.

⁴² Hooper-Greenhill, 2013.

ziyaretçilerin bilgilendirilmesi, müzede daha fazla vakit geçirmesi, burada tematik etkinlikler yapılması gibi aktivitelere yönlendirecek öğelere imkân tanımamaktadır. Ayrıca klasik müze içeriği, onu ziyaretçiye erişilebilir kılmadan geçmişe açılan bir kapı niteliğindeki geleceğin müzelerinin insanlara hem geçmişin bilgisini sunması hem de keşfedebilecekleri bir laboratuvar niteliği taşıması öngörülmektedir.⁴³ Dolayısıyla Alaçam Mübadele Müzesi'nin sadece objelerle doldurulan, yerleştirilen ve sergilenen bir yer olmaktan çıkartılıp etkileşimli, dijital tekniklerin kullanıldığı ve çeşitli deneyimlere imkân tanıyan sergilerle birlikte birçok etkinliğe ev sahipliği yapabilecek ve birçok araştırmaya ortam yaratılabilecek bir merkeze dönüştürülmesi beklenmektedir. Ancak yapının mevcut alanı ve altyapı eksikliği nedeniyle belgesel ve film gösterimi, sempozyum, toplantı gibi etkinliklere ve interaktif sergi içeriklerine ev sahipliği yapılamamaktadır. Bu tür içeriklerin dâhil edilmesinin, somut olmayan kültürel mirasın yaşatılması, toplumun mübadele konusundaki farkındalığının artırılması ve mübadele hafızasının devamlılığı için yararlı olacağı düşünülmektedir.

Alaçam Mübadele Müzesi'nin giriş katındaki kütüphanede özellikle göç ve mübadele ile ilgili kaynakların olması ziyaretçilerin göç temalı bir müze hakkında bilgilenebilmesi adına işlev ile uyumlu, yerinde bir uygulamadır (Görsel 5). Ancak kütüphanenin arka bölümünde bulunan depoların da kütüphaneye eklenerek mübadele ile ilişkili sergi, atölye ya da etkinlik mekânlarına dönüştürülmesi bu alanı daha aktif hale getirecektir. Sergileme mekânı olarak kullanılan birinci katta ise mübadillerin Yunanistan'dan Türkiye'ye gelirken getirdikleri eşyalar ve mübadele sürecine ait bir takım belge ve fotoğraflar bulunmaktadır (Görsel 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13). İçerik yönünden zengin ve sergileme üniteleri bağlamında kullanışlı tasarımlar olmasına karşın sergilemede kronolojik ya da konu anlatımlarının organize edildiği bir düzenleme yapılmamıştır. Mübadele sürecinin öncesinde belirlenmiş olan mübadelenin koşullarının ve Lozan'a ek olarak gerçekleştirilmiş sözleşme ve protokolün sadeleştirilmiş versiyonunun serginin başlangıcında olması doğru bir yaklaşım olmuştur, ancak sonrasında yapılan yerleştirmelerde konulara göre ayrılmış ya da sıralanmış herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır.

Alaçam Mübadele Müzesinin yeniden işlevlendirme sürecinde bir takım yapısal müdahalelerde de bulunulmuştur. Giriş katında önemli fiziksel müdahalelere gidilmezken birinci katta odaları oluşturan bölücü duvarlar kaldırılmıştır (Görsel 4). Sergileme için gerekli geniş alanların oluşması için yapılan bu müdahaleler yapının özgün mimarisini bozmuştur. Sergileme üniteleri pencerelerin önüne yerleştirildiği için yapının mimarisinin algılanması da engellenmiştir. Tarihi yapıların yeniden işlevlendirilmesinde yapının özgün mimarisinin korunması gerektiği yaklaşımdan yola çıkarak yapının özgün halinde birinci katında bulunan bölücü duvarların eklenmesi ve pencere önlerinin boşaltılması uygun olacaktır. Ayrıca herkesin erişilebilirliğine açık olması gereken müzelere bu yapının birinci katında bulunan sergi alanına erişim bağlamında bu mümkün görünmemektedir. Bunun için üst kata ulaşımı sağlayacak bir asansör ya da giriş katında üst katı yansıtan dijital sunum tekniklerinin olması gerekmektedir.

Sonuç

1923 yılında Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen nüfus değişimiyle özdeşleşen mübadele ile her iki ülkenin nüfusunun homojenleştirilmesi ve özellikle Türkiye'ye göç edenlerin teknik bilgi ve becerileri, deneyimleri ve yaşam şekilleriyle Anadolu'nun gelişimine katkı sağlanması hedeflenmiştir. Mübadele müzesi ile amaçlanan ise mübadele sürecinin yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasıdır. Bu da mübadillerin köklerinden kopmamasını sağlayan ve buldukları yere aidiyet duygusunu güçlendiren izlerin yansıtılması ile mümkün olacaktır. Bu bağlamda bu çalışmada, müzenin istenen hedefe ulaşabilmesi için mekân ve sergileme yöntemleri ile uygunluğu yerinde tespitlerle incelenerek değerlendirilmiştir.

⁴³ Weibel, 2018: 49.

Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen karşılıklı zorunlu göç sırasında yaşananların hafızası niteliğinde olan Alaçam Mübadele Müzesi'nde, mübadelenin öncesi ve sonrasında yaşanan sosyolojik, psikolojik ve kültürel izler yansıtılmaya çalışılmıştır. Şehrin merkezine yakınlığıyla erişilebilir bir noktada olan müze, tarihi bir yapının yeniden işlevlendirilerek kullanılması nedeniyle hem mimari kültür mirasının sürdürülebilirliğine katkı sağlamakta hem de çok katmanlı bir sergi ortamına imkân sunmaktadır. Ayrıca mübadillerin Alaçam'da önemli bir nüfusa sahip olması nedeniyle yapının konumu bakımından müzenin doğru bir yerde açıldığı söylenebilir.

Müze, içerik bakımından zengin olmasına karşın mübadele sürecinin anlatımında belirli bir sergileme düzeninin olmaması ve geleneksel sergileme yöntemlerinin uygulanması nedeniyle göçün izlerini istenilen düzeyde yansıtamamaktadır. Çeşitli deneyimlere imkân tanıyan, etkileşimli ve dijital tekniklerin kullanıldığı çağdaş sergileme yöntemleri önerilmektedir. Ayrıca ziyaretçilerin müzede daha fazla vakit geçirmesini sağlayabilecek tematik etkinliklerin gerçekleştirilebileceği ve birçok araştırmanın yapılabileceği seminer salonu ve atölye gibi mekanlara gerek duyulmaktadır. Bu bağlamda yapının kullanılmayan mekânlarının ve mevcut sergileme yöntemlerinin yeniden ele alınması ya da farkı bir mimari proje ile konunun tekrar değerlendirilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Alaçam Mübadele Müzesi Arşivi.

Alaçam Mübadele Müzesi Birim Sorumlusu Sanat Tarihçisi Gürkan Uyar ile Yapılan Görüşme, Eylül 2022.

Akyol, Ceyhun (2011), "Samsun Genelinde Müze ve Ören Yerlerinin İl Turizmine Katkısı", Samsun Sempozyumu 2011, 901-914.

Apsel, Joyce ve Sodaro, Amy (2019), *Museums and Sites of Persuasion: Politics, Memory and Human Rights*, Oxon: Routledge.

Ayışığı, Fatma ve Usta, Recep, (ed.) (2019), *Karadeniz'in Hafızası, Müzeler, Karadeniz Kültür Envanteri, Alaçam Mübadele Müzesi*, Dokap, İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık.

Baird, Jill Rachel (2017), "Creating the visitor-centered museum", *Museum Management and Curatorship*, 32/2, 196-198.

"Buca Göç ve Mübadele Anı Evi: tetrazon Müze Sergi Tasarım Prodüksiyon", (25 Ağustos 2023). <https://www.tetrazon.net/tr/izmir-goc-ve-mubadele-ani-evi/>

Çapa, Mesut (1990), "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı", *Atatürk Yolu Dergisi*, 2/5, 49-69.

Dedemin İnsanları Filmi: Yönetmen ve Senarist: Çağan Irmak (2011).

Goularas, Gökçe Bayındır (2012), "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", *Alternatif Politika*, 4/2, 129-146.

Gürçay, Serdar (2019), "Lozan Mübadelesi'nin Etkileri: Çatalca Örneği", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 274-284.

Hirzy, Ellen Cochran, "Excellence and equity: Education and the public dimension of museums", *American Association of Museums*, 1992. (13 Ekim 2024). <http://ww2.aamus.org/docs/default-source/resource-library/excellence-and-equity.pdf>

Hooper-Greenhill, Eilean (2013), *Museums and their visitors*, Oxon: Routledge.

Işıkcı, Doruk (2018), “Yunanistan ve Türkiye'deki Mülteci ve Mübadil Dernekleri Tarafından Oluşturulan Ulusal Anlatıların Karşılaştırmalı Bir Analizi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: TOBB ETÜ, Sosyal Bilimleri Enstitüsü.

İstanbul Destanı-1, Bedri Rahmi Eyüpoğlu, (25 Ağustos 2023). <https://www.istanbul.net.tr/istanbul-rehberi/siirler/istanbul-destani-1/11/1>.

Karadeniz Kültür Envanteri, Alaçam Kentsel Sit Alanı, (25 Ağustos 2023). <https://karadeniz.gov.tr/alacam-kentsel-sit-alani/>.

Kızılkaya, Soner, Yıllardır Dinmeye Sızı: Mübadele. (08 Ağustos 2020). <https://www.voa-turkce.com/a/yillardir-dinmeyen-sizi-mubadele/5535035.html>.

Lozan Mübadilleri Vakfı, Mübadele Müzesi Yapılış Öyküsü, (25 Ağustos 2023). <http://www.lozanmubadilleri.org.tr/catalca-mubadele-muzesi/>.

Nilüfer Belediyesi, Bursa, (20 Mart 2023). <https://www.nilufer.bel.tr/kategoriler/tesisler/muzeler/gorukle-mubadele-eviZM9VA>.

Özçamca, Salih (2007), “Türklerin Göçebeliği Hakkında Birkaç Not”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, 7, 177-184.

Özön, Mustafa Nihat (1971), *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, 2, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Seçkin, Selçuk (2013), “Atatürk Döneminde Konut ve Yerleşme: Mübadele Yerleşimleri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Türk Dil Kurumu (TDK): *Türkçe Sözlük*, Ankara, (25 Ağustos 2023), <https://sozluk.gov.tr/>.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Ulubay, Serhat (2021), “Mübadele Olgusu Bağlamında Yerinden Edilenin Mekân Üretme ve Yer Kurma Pratiği Üzerine Bir Değerlendirme”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

Weibel, Peter (2018), “Manifesto for a New Museum”, *The future of museums*, (Ed. Gerald Bast, Elias G. Carayannis, David F.J. Campbell), Cham: Springer, 49-52.

Yazarın Arşivi (2022).

Yiğitpaşa, Nadire Tuba ve Yılmaz, Fatma (2021), “Samsun/Alaçam'da Geleneksel Bir Konut: Naile Öz Evi”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/3, 853-876.

Sel, Mahitap – Özgen, Süleyman, “Tanzimat’la Geleneksel Kent Merkezlerinin Yeni Kent Merkezlerine Dönüşümünün Sinop’taki İlk Adımı: Eski Belediye Binası”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.199-223.
DOI: 10.31765/karen.1444598

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

** Doktora Öğrencisi,
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen
Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim
Dalı, Trabzon/TÜRKİYE
✉ mahitap.sel@ktb.gov.tr

ORCID : 0000-0002-0971-2771

*** Doç. Dr.,
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık
Fakültesi, Mimarlık Bölümü,
Trabzon/TÜRKİYE
✉ sozgen@ktu.edu.tr

ORCID : 0000-0002-3183-0424

Anahtar Kelimeler: Sinop Eski Belediye Binası, Tanzimat Dönemi Dönüşümü, Batılılaşma, Sinop Yeni Kent Merkezi, Kurul Kararları, Koruma

Keywords: Sinop Old Municipality Hall, Tanzimat Period Transformation, Westernization, Sinop New City Center, Board Decisions, Preservation

Geliş Tarihi / Received Date: 28.02.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 22.11.2024

TANZİMAT’LA GELENEKSEL KENT MERKEZLERİNİN YENİ KENT MERKEZLERİNE DÖNÜŞÜMÜNÜN SİNOP’TAKİ İLK ADIMI: ESKİ BELEDİYE BİNASI*

Mahitap SEL** - Süleyman ÖZGEN***

Öz: Kültür varlıkları bakımından zengin olan Sinop’a ilişkin tescil kararlarının, 1952 yılından itibaren alındığı görülmektedir. Sinop’ta toplu tesciller 1979 yılında başlamıştır. 1979 yılı öncesinde yapılan tescillerin bazıları, yeniden tescil listelerine aktarılmamıştır. Yani 1979 öncesi tescil kararları geçerlidir. 1979 yılı çalışmalarında tescili yenilenmeyen bazı yapıların tescili devam etmiş olsa da Koruma Amaçlı İmar Planlarında tescilli olarak işaretlenmemiştir. Sonrasında tescil bilgileri unutulup gitmiştir, yapılar korunamamıştır, kaybolmuştur. Bu yapılardan biri de Sinop Belediyesi “Eski Kagir Binası”dır.

Eski Kagir Binası; 1860’larda Sinop surlarının önünde Hükümet Konağı olarak inşa edilmiştir; 1880’lerden itibaren Belediye Binası işleviyle hizmet vermiştir; Tanzimat Dönemi ve belediyeleşme süreciyle dönüştürülen “Yeni Kent Merkezi”nin ilk yapısı olmuştur.

“Eski Belediye Binası”nın tescili, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun 14.2.1976 tarih 8950 sayılı kararıyla yapılmıştır. Bina tescilden hemen sonra, 1976 başında yıktırılmıştır. Yerine hemen betonarme yapı inşa edilmiştir. Betonarme yapı da 2022’de Millet Bahçesi projesinde kaldırılmıştır. 1976’daki yıkım sonucunda, Tanzimat Dönemi’nde dönüştürülen “Yeni Sinop Kent Merkezi’ni” belirleyen üçlü yapının (Belediye Sarayı-Hükümet Konağı-Saat Kulesi) en eski bileşeni de kaybolmuştur.

Yapı, 1863’ten 1976’ya kadar 113 yıl boyunca kullanılmıştır. Tanzimat ve Batılılaşma süreciyle başlayan belediyecilik anlayışının Sinop’taki binasıdır.

Yapının yeri günümüzde, kentsel ve arkeolojik sit sınırları içindedir. 2021 yılında, “yapının tescili ve yeniden yapılabilmesi” için Kuruldan izin istenilmiştir. Cevaben, “yapının toplu tescil-tespit çalışmalarından önce yıkıldığı” ifade edilmiştir. 1976’da yıkılmış yapının kaybını önleyebilecek olan tescil işleminin yok sayılması ve yapının kaybolması çalışmanın ana problemini oluşturmaktadır.

Tarihi ve mimari özellikleri nedeniyle Eski Belediye Binası’nın tescilinin yenilenmesi gerektiği düşünülmektedir. Çalışmada; Batılılaşmanın etkisiyle 1860’lı yıllarda dönüştürülen Sinop kent merkezinin ve bu merkezin ilk yapısının literatüre kazandırılması, tescillenmesi amaçlanmaktadır.

THE FIRST STEP OF THE TRANSFORMATION OF TRADITIONAL CITY CENTERS INTO NEW CITY CENTERS WITH TANZIMAT IN SINOP: THE OLD MUNICIPALITY BUILDING

Abstract: It is seen that the registration decisions regarding Sinop, which is rich in terms of cultural assets, were made since 1952. Mass registrations in Sinop started in 1979. Some of the registrations made before 1979 were not transferred to the registration lists again. In other words, the registration decisions before 1979 are valid. Although the registration of some structures whose registrations were not renewed in the 1979 studies continued, they were not marked as registered in the Conservation Development Plans. Afterwards, the registration information was forgotten and the structures could not be preserved and were lost. One of these structures is the Sinop Municipality "Old Masonry Building".

The Old Masonry Building was built in the 1860s as the Government House in front of the Sinop walls; it served as the City Hall from the 1880s onwards; it was the first structure of the "New City Center" that was transformed with the Tanzimat Period and the Municipalization process.

The registration of the "Old City Hall" was made by the decision numbered 8950 dated 14.2.1976 of the High Council of Real Estate Antiquities and Monuments. The building was demolished immediately after the registration, at the

beginning of 1976. A reinforced concrete structure was immediately built in its place. The reinforced concrete structure was also removed in the Millet Garden project in 2022. As a result of the demolition in 1976, the oldest component of the triple structure (City Hall-Government Office-Clock Tower) that determined the "New Sinop City Center" transformed during the Tanzimat Period was also lost.

The building was used for 113 years from 1863 to 1976. It is the building of the Municipality understanding that started with the Tanzimat and Westernization process in Sinop.

The location of the structure is currently within the boundaries of an urban and archaeological site. In 2021, permission was requested from the Board for the "registration and reconstruction of the structure". In response, it was stated that "the structure was demolished before the collective registration-determination works". The main problem of the study is that the registration process, which could have prevented the loss of the structure that was demolished in 1976, was ignored and the structure was lost.

It is thought that the registration of the Old City Hall should be renewed due to the historical and architectural features of the building. The aim of the study is to bring the city center of Sinop, which was transformed in the 1860s under the influence of Westernization, and the first structure of this center to the literature and to register it.*

Giriş

Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK) 1951 yılında göreve başlamıştır.¹ GEEAYK'ın Sinop'a ilişkin aldığı -ulaşılabilen- ilk kararı 1952 yılına aittir. GEEAYK'nın 12.01.1979 tarih 1499 sayılı kararı ve sonrasında Sinop ili sistematik toplu tescilleri yapılmaya başlanılmıştır.

Sistematik toplu tescil kararından (12.01.1979 tarih 1499 sayılı kararı) sonra yapılan işlemlerde, sanki bu karar öncesine ait karar yokmuşçasına eski kararların dikkate alınmadığı tespit edilmiştir. Bu karardan daha önce tescil edilmiş bazı yapıların/sit alanlarının tescili unutulmuştur. Böylece, 1499 sayılı karar öncesinde tescilli bu yapılar/alanlar tescilsiz gibi yıkılmış, kaybolmuş veya kaldırılmıştır. Bu yapılardan biri de Sinop Belediyesi "Eski Kagir Yapısı/ Eski Belediye Binası"²dir.

* Bu çalışmadaki veriler ilk kez literatüre sunulmaktadır ve özgündür. Ocak 2024'te, onay sürecindeki yeni Koruma Amaçlı İmar Planlarında (KAİP), Eski Belediye Binası'nın ve Fethi Baba Çeşmesi'nin tescilsiz olarak işaretlendiği öğrenilmiştir. Bunun üzerine çalışma hazırlanmış ve Şubat 2024'te makale gönderilmiştir. Çalışmada ortaya konan belgelerden "Eski Belediye Binası ve Fethi Baba Çeşmesi tescil kararları ve özgün fotoğrafları", tarafımızdan Sinop Belediyesi ve İller Bankasına (KAİP'i yaptıran kurumlar) ve ayrıca Sinop Valisi Dr. Mustafa Özarslan'a ve Sinop Alan Başkanlığına iletilmiştir. Belediye, ilettiğimiz belgelerle Kurula tescil başvurusunda bulunmuştur. Durum, Kurulun toplantısında, sözlü olarak açıklanmıştır. Bunun üzerine, Samsun Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu Eski Belediye Binası'nın ve Fethi Baba Çeşmesi'nin tescillerini uygun bulmuştur.

¹ Sel, 2018: 30; Dişli ve Günel, 2020: 2-27.

² Arşiv kayıtlarında yapı "Eski Kagir Belediye Binası" şeklinde tanımlanmaktadır.

Sinop Eski Belediye Binası da 1979'dan önce, GEEAYK'nın 14.2.1976 tarih 8950 sayılı kararıyla korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescillenmiştir (Ek.1 Tescil Kararı). Bina, 1976 yılı başında, izinsiz şekilde hızla yıktırılmıştır. Yapının tescil bilgisi de unutulup gitmiştir. Öte taraftan arşivlerde, 8950 sayılı tescil kararını kaldıran bir karara da rastlanmamıştır.

Çalışmada ele alınan Sinop Eski Belediye Binası rekonstrüksiyonu, Sinop Belediyesince yapılmak istenmektedir. Yapı, kentsel-arkeolojik sit sınırları içinde kalmaktadır ve 2863 sayılı yasa gereği; yapıya ilişkin her türlü tescil ve fiziki müdahale Kurul iznine tabi olduğundan; Samsun Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulundan³ (SKVKBK-Kurul) izin alınması gerekmektedir. 2021 yılında Sinop Belediyesi, Eski Belediye Binası'nı yeniden yapabilmek için Kurula yazılı başvuruda bulunmuştur. Yazıya verilen cevapta, "Yapının, Sinop merkezdeki toplu tescil-tespit çalışmasından öncesinde yıkıldığı" yani tescilin hiç yapılamadığı ifade edilmektedir. Böylece yapının ihyası ve korunma durumu ortadan kalkmış, yok sayılmıştır. Eski Belediye Binası'nın tescil işleminin yok sayılması ve yapının da 1976'da yıkılması sonucunda yapının tamamen kaybolması, çalışmanın ana problemi olarak ele alınmaktadır.

Çalışmada, hem Batı üsluplu olan Eski Belediye Binası'na hem de batılılaşma sürecinde oluşturulan Yeni Kent Merkezi'ne dikkat çekilerek bilginin literatüre kazandırılması hedeflenmektedir. Bu hedef için Tanzimat Dönemi'yle değişen kentin yeni merkezinin tespit edilmesi, kaybolan Eski Belediye Binası'nın tarihlendirilmesine ilişkin yapılan tipolojik değerlendirme, çalışmada yer verilen yapı fotoğrafları, belgeleri, raporları, yapı planının ilk kez çizilmesi, çalışmanın özgün değerlerini oluşturmaktadır.

Sinop Belediyesi, Osmanlı'da Tanzimat'la başlayan batılılaşma süreci içinde kurulan belediyelerdendir. Bu dönemde belediye hizmet binası olarak Eski Kagir Bina kullanılmıştır. Sinop Eski Belediye Binası'yla, 1860 öncesi geleneksel kent merkezi terk edilmiş ve kentin "Yeni Merkezi" oluşturulmuştur. Böylece Sinop'ta, geleneksel kent merkezinden yeni kent merkezine dönüşümün ilk adımları atılmıştır.

1. Sinop Eski Belediye Binası Arşiv Verileri⁴

Eski Belediye Hizmet Binası, literatüre göre en erken 1863'e⁵ tarihlendirilmektedir. Taşınmaz ve korunması gerekli kültür varlığı olarak en son 1972 imar planında lejantlandırılmış durumdadır. Öte taraftan yapının tesciline ilişkin alınan/ulaşılabilinen en erken kurul kararı, GEEAYK'nın 14.02.1976 gün 8950 sayılı kararıdır (Ek.1 Kurul Kararı).

Sinop Belediyesi, tescilli Doğu Surların önünde "dört katlı Belediye Binası ve İl Özel İdare İşhanı yapabilmek amacıyla" 14 Mart 1975'te imar planı değişikliği için GEEAYK'a başvurmuştur. GEEAYK konuyu görüşmüş ve mevcut kâgir belediye binasını 14.02.1976 gün 8950 sayılı kararla tescillemiştir. (Foto 1)

³ Çalışmada Samsun Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu (SKVKBK) Kurul olarak ifade edilmektedir.

⁴ Sinop Müzesi, Sinop Belediyesi ve Samsun Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü arşiv verileri. (Not: Bahse konu kurumların arşiv verileri yazılı izinleriyle kullanılmaktadır. Bu çalışmadaki bilgi ve belgeler, Bilgi Edinme Yasasına tabi olmayıp halka açık verilerden değildir. Bu nedenle buradaki verilerden yapılacak herhangi bir alıntıda makalenin refere edilmesi gerekmektedir)

⁵ Esemeli, 1990:154'e göre yapı 1863 yılına; Uluğ, 1923'e göre yapı 1907'ye; Belediyeler Yıllığı (1949)'na göre de 1870'e tarihlendirilmektedir.

Foto. 1. Sinop Belediyesi Eski Kagir Binası (14 Ekim 1975)⁶

Yapının tesciline ilişkin yazışma süreci içinde, yapı dönemin Sinop Belediyesince yıktırılmıştır ve yeni betonarme (B.A) Belediye Binasının yapımı, Sinop İl Özel İdaresi tarafından ihale edilmiştir. Yapının yıkım tarihinin tam ifade edildiği bir belgeye arşivlerde rastlanmamıştır. Yapının son fiziksel fotoğraflarının arkasında 14 Ekim 1975 tarihi yazılı olduğundan yıkımının bu tarihten sonra, 1976 yılı başında, tescilden sonra olduğu düşünülmektedir.

Eski yapının yıkımı ve yeni binanın yapımı süreçlerinin GEEAYK izni olmaksızın, ruhsatsız, kazısız denetimsiz gerçekleştirildiği görülmektedir. Arşiv verilerinde; arkeolojik öneme sahip olan Sinop Surlarının önünde konumlanan yeni binanın temel hafriyatında müze denetimli kazı yapıldığına ilişkin herhangi bir veriye rastlanmamaktadır. Öte taraftan, yeni belediye binasının alanında buluntular çıkmıştır. Sinop Belediyesi, “inşaatı yapanların çıkardığı buluntuların ayrılıp, Müzeye alınması için” Sinop Müzesine yazılı bildirimde bulunmuştur.

Tescilli Sinop Eski Kagir Belediye Binasının olduğu parselin imar planı değişikliği sonrasında ortadan kaldırılması, yeni betonarme belediye binasının inşası, surların önünde çıkan arkeolojik buluntuların belgelenmemesi halkın tepkisine neden olmuştur. Olayın başından itibaren verilen vatandaşların dilekçeleri, üst üste tutulan Sinop Müze uzmanlarının raporları ile konu gündeme gelmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Sinop Valiliği, olayı durdurmak için ivedi olarak devreye girmişlerdir. Kültür ve Turizm Bakanı Müsteşarı bizzat, Gayrimenkul ve Eski Eserler Yüksek Kurulu Müdürlüğü ve Sinop Müzesi yazılı müdahale etmeye çalışmışlardır. Ama ne yıkım ne yeni yapılaşma durdurulamamıştır.

2863 sayılı yasaya göre “korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescilli yapının yıkımının yapılması yasaya göre suç olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle soruşturma açılması için yazı yazılmıştır. Fakat bu dosyanın sonucunda, yapı yıkıldığından ve yapılacak müdahale olmadığından soruşturma açılması uygun bulunmamıştır, dosya kapatılmıştır.

Yapıya ilişkin karar ve koruma işlemleri sırasında yapı yıktırılmıştır, kontrolsüz ve hızlıca, yeni Belediye Binasının yapılması yönünde karar alınmıştır. GEEAYK, bu noktada en azından yeni yapılan binanın anıtsal surlarla olan mesafesi ve gabarisine müdahale etmeye çalışmıştır. Surun ve surun önündeki (surdan 6 metre mesafede bulunan) ikinci sur duvarının korunması istenmiştir⁷ ama sonuç alınamamıştır. Uygulamada ise surdan daha yüksek ve sura oldukça yakın çok katlı betonarme Belediye Binası hizmete açılmıştır (Foto. 2.).

⁶ Arşivdeki orjinal tab edilmiş fotoğraflardan. Sinop Müzesi Arşivi- 17.12.1975 tarihli yazı ekindeki fotoğraflar.

⁷ Tescilli yapı yaklaşma mesafesi için: 1933'te yürürlüğe giren Belediye Yapı ve Yollar Kanunu'nun 4. maddesinin (G) fıkrası “Muhafazası istenilen abide ve mabetlerin her tarafı en az 10 metre genişliğinde açık bulundurulacaktır.”

Foto. 2. Eski Belediye Binasının Yerinde Yapılan Betonarme Belediye Binası (1981)⁸

Sonraki tarihlerde ilave katlar ve mekânlarda yapılmıştır (Bkz. Foto. 19). Görüldüğü gibi, GE-EAYK ve ilgililerin karar alıp yazışmalar başlayana kadar yapı hızla ortadan kaldırılmıştır.

1863 yılında Hükûmet Binası, 1880'den sonra da Belediye Binası olarak 113 yıl boyunca hizmet vermiş olan yapı; açıklanan süreçte yıkılarak yok edilmiştir. Sinop Belediyesi, yapının tekrar ihyası için 13.01.2021 tarihinde SKVKBK Müdürlüğüne başvuruda bulunmuştur. SKVKBK Müdürlüğünün verdiği cevap yazısında; "Yapının, Sinop merkezdeki tespit tescil çalışmalarından önce yıkıldığı" ifade edilmektedir. Yazıda bahsedilen tespit tescil çalışmasının tarihi veya karar bilgisi ise verilmemektedir. Oysa Eski Belediye Binası, GEEAYK'ın 14.02.1976 gün 8950 sayılı kararıyla tescillenmiştir. Yapı tescilini kaldıran bir karara da arşiv kayıtlarında rastlanmamaktadır.

2. Sinop Eski Belediye Binası'nın İmardaki Konumu ve Yeni Kent Merkezi

Mülkiyeti Sinop Belediyesine ait olan Eski Belediye Binası, Sinop ili Merkez Meydankapı Mahallesi'nde tapununun 120 ada 23 parselinde, Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 26.9.2019 gün 6463 sayılı kararıyla revize edilen kentsel ve III. derece arkeolojik sit sınırları içinde ve kale koruma alanı sınırları içinde yer almaktadır.

Yapının, Sinop ili merkezinde, denizden Hükûmet Meydanı'na doğru uzanan günümüz Atatürk Bulvarı'nın⁹ batı tarafında yani tescilli Doğu Surlarının önünde yer aldığı görülmektedir. Yapının arkasındaki Doğu Surları, Sinop'un anıtsal yapılarındandır. Ayrıca Doğu Surlarının orta burcunda 1930'larda yapılan Saat Kulesi bulunmaktadır. Yapının güney yönünde, 1922 tarihli Jandarma Binası ve 1930'lara¹⁰ ait Şehir Kulübü Binası bulunmaktadır. Atatürk Caddesi'nin batı tarafında sıralanan Eski Belediye Binası (1863), Jandarma Binası (1922/1924) ve 1930'lara¹¹ ait Şehir Kulübü Binası, anıtsal doğu surlarının silüetiyle uyumlu tarihi yapı dizini oluşturduğu belgelerde görülmektedir. Günümüz Atatürk Caddesi'nin batı tarafında, 1925'lerde iki katlı geleneksel ahşap yapılar, Atatürk Caddesi'nin ulaştığı Hükûmet Meydanı'ndaki Hükûmet Konağı görülmektedir (Bkz. Foto. 3-4).

denilmektedir. GEEAYK yeni yapılan Belediye Binası'nın sura yaklaşma mesafesini belirttiği karar metninde 1933 mevzuatına atıf yapılmamış olmasa bile, "10 metre istenen mesafenin" 1933 mevzuatına göre öngörüldüğü düşünülmektedir. Bkz. Sel, 2018: 30.

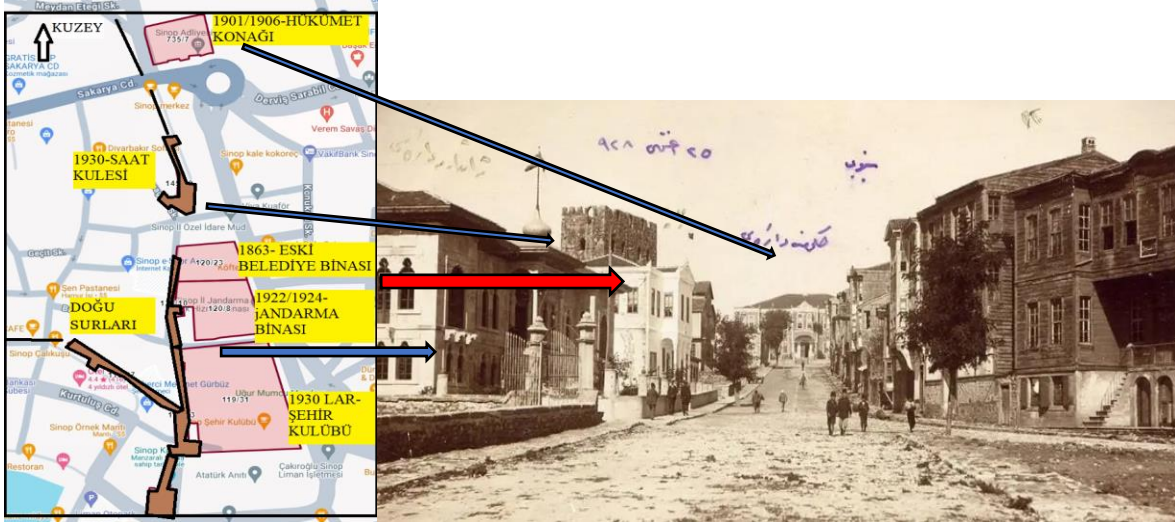
⁸ Sinop Müzesi Arşivi, 2024. Bu yeni bina da 2021 yılında kaldırılmıştır. Binanın yanında Jandarma binası, perspektifte Hükûmet Konağı görülmektedir. Arkada surlar ve saat Kulesi görünmemektedir.

⁹ Atatürk Bulvarı'nın eski adı Belediye Caddesi olmalıdır.

¹⁰ Uluğ, 1923; Esemeli, 1990: 156; Sinop Tarihi ve Kültür Envanteri 2013: 116; Özcanoglu, 2021: 52.

¹¹ Uluğ, 1923; Esemeli, 1990: 156.

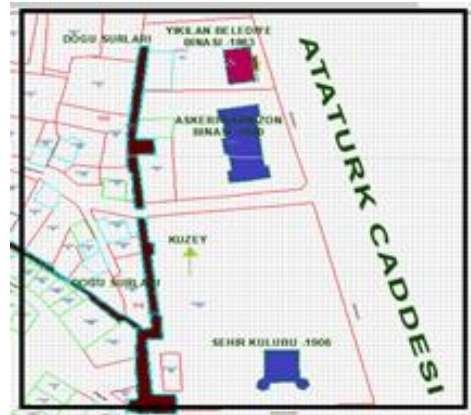

Foto. 3: Doğu Surları önündeki tescilli yapı Parsel Sorgulama üzerinden düzenlenmiştir.¹²

Foto. 4. Belediye Caddesi (1925 öncesi)¹³

Tanzimat'la dönüşen yeni kent merkezinde 1863'de yapılmış olan "tescilli Sinop Eski Kagir Binası", en son 1972¹⁴ tarihli ve onaylı imar planında, tescilli korunması gerekli yapı olarak taranmıştır (Bkz. Foto. 5-6). Sonrasında yapılmış olan imar planlarında ve /veya Koruma Amaçlı İmar Planlarında tescilli olmasına rağmen yapının tescil taramasının planlara aktarılmadığı görülmektedir.

Foto. 5 ve Foto. 6. İmar Planı Paftalarından- Eski Belediye Binasının Oturum Alanı (1972)¹⁵

3. Belediyeciliğin Gelişimi ve Sinop Kent Merkezi Değişiminde Eski Belediye Binası

Osmanlı'da Tanzimat'la başlayan dönüşümün ve beraberinde gelişen "Belediye/Belediyecilik" kavramının Sinop'taki temsili, "Yeni Kent Merkezi ve Eski Belediye Binası"dır.

¹² Tapu Parsel Sorgulama (12.8.2023). Tescilli Doğu Surların önündeki tescilli inci dizileri: güneyden kuzeye doğru-Şehir Klubü Binası, Jandarma Binası, Eski Belediye Binası, cadde sonunda Hükümet Konağı Binası bulunmaktadır.

¹³ Sinop Bilim Kültür Eğitim Derneği (22.01.2024). İşaretili yapı Eski Belediye Binası'dır. Yanda Jandarma Binası ve perspektifte Hükümet Konağı görülmektedir. Arkada surlar görülmektedir. Surların üstündeki Saat Kulesi bu tarihte henüz yapılmamıştır.

¹⁴ İller Bankası Arşivi, 2024.

¹⁵ İller Bankası Arşivi, 2024. Çizim: Mahitap Sel- İmar planı üzerinden özgün konumunda ve özgün zemin ölçülerinden düzenlenmiştir. Yapı tarihleri Uluğ (1923)'a göre verilmiştir.

Belediyeciliğin ve idarelerin gelişiminin başlangıcı, Tanzimat Fermanı'na (3 Kasım 1839) tarihlendirilmektedir.¹⁶ Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun 3 Kasım 1839'da ilanı ile başlayan ve 1876 yılına kadar uzanan Tanzimat Dönemi; geleneksel örgütlenmelerin "tanzim" edildiği, batılılaşma¹⁷ yönündeki reformların gerçekleştirildiği, Avrupa'nın üstünlüğünü esas alan değişmeyi ifade eden dönem olmuştur.¹⁸ Dönemin uygulamaları¹⁹ ise 19. yüzyılın ortasında başlamıştır. İç ve dış baskılara karşı ayakta durabilmenin "Avrupa'nın kabul edebileceği bir modernleşme programının uygulanması ile mümkün olabileceği fikri" uygun görülmüş ve programın ilk aşaması olarak Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir.²⁰ İdari modernleşme/batılılaşmanın²¹ dayatıldığı bir dönem olan Tanzimat Dönemi'nde, mevcut taşra idaresi (eyalet ve eyaletlere bağlı olan sancaklar- kadılık müessesesi gibi), Tanzimatçı bürokratlar tarafından reforma tabi tutulmuştur.²²

19. yüzyıldaki Batılılaşma hareketleriyle Osmanlı Devlet yapısının batı kurumlarına göre yeniden yapılanması resmîleşmiştir. Osman Nuri Ergin (1934)²³ ve Yörükoğlu (2009),²⁴ Osmanlı'da belediyeleşme sürecini üç döneme ayırmaktadırlar: Geleneksel Dönem (1855 öncesi), Tanzimat Dönemi (1855-1930) ve Cumhuriyet Dönemi (1930 ve sonrası). İlk dönemde kadılık müessesesi, vakıflar ve loncalar tarafından yerine getirilen hizmetler, ikinci dönem belediyeler tarafından yüklenilmiştir. Sinop'taki belediyenin kurulması ve yeni kent merkezi dönüşümü, ikinci dönemde yani 1855-1930 tarih aralığında gerçekleştirilmiştir.

Belediye kavramının gelişimi 1855 yılında İstanbul için Şehremaneti Nizamnamesi Layihası'nın yürürlüğe konulmak istenmesi ile başlamıştır. Fakat Padişah bu Nizamnameyi onaylamadığı için yasallaşmamıştır.²⁵ Bunu, Altıncı Daire-i Belediye Nizamı (13 Haziran 1855) ve Dersaadet Belediye Kanunu (1876) gibi bir takım yasal düzenlemeler takip etmiştir.²⁶ Bu düzenlemelerle başlayan belediyeleşme sürecinin uygulamaları; Ortaylı (2018)'nin²⁷ da belirttiği üzere; 19. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Sinop da bu belediyeleşme sürecini hızla yaşayan şehirlerden biridir.

Liman kenti olan Sinop'un belediyeleşme sürecini etkileyen ve yeni kent merkezine dönüşümünü tetikleyen önemli bir etken, Balta Limanı Ticaret Antlaşması olmuştur. Osmanlı toprakları, 16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere ile yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve benzeri diğer anlaşmalar sonucunda, ticari anlamda açık pazar haline gelmiştir.²⁸ Antlaşmalar Osmanlı şehirlerini, özellikle liman şehirlerini, önemli ölçüde etkilemiştir. Değişmekte olan hukuki-kültürel-toplumsal-idari-ekonomik yapı,²⁹ mevcut geleneksel yapıyı sarsmıştır. Osmanlı Tanzimat Dönemi'nde siyasal otoritesini yeniden güçlendirmek için; yapıların alınlarına yaptırılan Osmanlı mühürlerini, yeni işlevli yapıları, yeni açılan yolları ve geniş caddeleri, yeni kent merkezlerini araç olarak değerlendirmiştir.³⁰

Liman şehirleri uluslararası ticarete açık hale getirilmiştir. Bu şehirlere gelen yükler neticesinde; tüccar gemileri için konaklamanın ve karantina tesislerinin, düzenli bir şehir ulaşımının

¹⁶ Ergin, 1934.

¹⁷ Batılılaşma için bkz. Eryılmaz, 1999: 84-85; Eryılmaz, 2018: 236-237; Ortaylı, 2018: 16-17-21 vd; Sunay, 2002: 113-133; Yörükoğlu, 2009: 1-22; Yaylı, 2012: 37-44; Kartal, 2013: 1-24; Çiçek, 2014: 53-64; Deniz vd., 2017: 314-325.

¹⁸ Çiçek, 2014: 53-64

¹⁹ İdari yapılarıdaki modernleşmeler ve yapısal değişmeler; Ortaylı, 2018.

²⁰ Eryılmaz, 2018: 235-241.

²¹ Acar, 2000: 1-10; Uzdu, 2011: 55.

²² Ortaylı, 2018.

²³ Koca, 1996: 73-75.

²⁴ Yörükoğlu, 2009: 1-22.

²⁵ Koca, 1996: 4-5.

²⁶ Düstur, T.1c.2 sh. 640-643 ve c.4. sh.552-570; Koca, 1996'dan aktarma.

²⁷ Ortaylı, 2018: 16-17-21 vd.

²⁸ Çapar, 2019: 28.

²⁹ Ortaylı, 2018.

³⁰ Kaynar, 2000: 1-10.

ve uygun sağlık şartlarının sağlanması gibi problemler, kanalizasyon ve alt yapı sorunları ortaya çıkmıştır.³¹ Sorunların çözümünü oluşturmak çabasıyla ve batılılaşma sürecinin diğer bileşenlerinin de etkisiyle, geleneksel kent merkezleri terk edilerek veya mevcut yerinde kalarak yeni kent merkezlerine dönüştürülmüştür.³² Bu dönemde mimari üslup, batı etkisiyle gelenekselden modernleşmeye doğru evrilmiştir.

Doğal korunaklı liman olması³³ ve buna bağlı deniz ticaretindeki önemi³⁴ Sinop'taki Batılılaşma/modernleşme sürecindeki dönüşümü hızlandırmıştır. Osmanlı arşiv belgelerine³⁵ göre, Sinop'ta 1875'lerden önce belediye hizmetleri başlamıştır. Belediye hizmetleri için Belediye Binası (1863), Askerî Hastane (1876), uluslararası ticaret işleri için Gümrük Dairesi (1869)³⁶ - Deniz Yolları Acentehanesi (1884)³⁷ ve Liman Dairesi (1906)³⁸, karantina hizmetleri için Karantihane Binası (1897)³⁹ ve Frengi Hastanesi (1887),⁴⁰ Umumi Cezaevi (1887),⁴¹ merkezî yönetim için Hükümet Konağı Binası (1901/1907),⁴² Nisa Cezaevi (1902),⁴³ Telgraf ve Postahane (1913/1921),⁴⁴ İskele (1915)⁴⁵ ve Kumkapı Karakolu (1921),⁴⁶ Jandarma Dairesi (1922-1924)⁴⁷ yapılmıştır. Saat kulesi ise Doğu Surlarındaki orta burcun üzerine, 1930'ların başında eklenmiştir.⁴⁸ Modern çalışma saatlerini belirleyen bir saat kulesi;⁴⁹ Tanzimat/batılılaşma/modernleşme etkisiyle dönüşen Sinop Yeni Kent Merkezini işlevsel olarak güçlendirmiştir. Saat Kulesi, Osman Nuri Ergin (1934)⁵⁰ ve Yörükoğlu (2009)'nun⁵¹ belediyeciliğin gelişiminde tanımladığı ikinci dönemin (1855-1930) sonunda yapılmıştır. Böylece, dönüşen yeni kent merkezini anlatan üçlü yapı donatısına ait üçüncü ve son halka tamamlanmıştır.

Bu dönemde Sinop'ta yeni kent merkezinin konumu incelendiğinde, yer seçiminin denge politikasıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. 1800'lerde genel olarak Sinop'ta surların içinde Müslüman ve surların dışında (ada tarafında) gayrimüslim mahalleleri bulunmaktadır.⁵² Yeni merkezin yeri, Müslüman ve gayrimüslim halk arasındaki denge sağlanmak istenircesine, iki grubun ara hattındaki doğu surlarının önünde ve güney deniz kıyısından kuzey deniz kıyısına kadar uzanan -o tarihlerde boş durumda olan- bir alan seçilmiştir. Değişimin başladığı bu dönemde, doğu surlarının önü güney ucunda boş bir arazi, kuzey ucunda da büyük bir koy ve mezarlık

³¹ Ortaylı, 2018: 204-205; Eryılmaz, 2018: 235-241.

³² Yörükoğlu, 2009.

³³ Sel, 2018.

³⁴ Bal, 1998: 54-55.

³⁵ Sinop'ta belediye hizmetlerinin 1875'lerden önce başlamış olduğu belgelerle anlaşılmaktadır. Belge örnekleri: "Sinob kasabası Memleket ve Hapishane Tabibliği maaşının belediye varidatından değil Mal Sandığından verilmesi" hakkındaki belge *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Şura-yı Devlet (ŞD.), 1642/38, H.1292/M.1875; ve "Sinob sabık Belediye Reisi Mustafa Galib Efendi'nin sebepsiz yere azli hususu" konulu belge. *BOA*, ŞD., 1645/8, H.1298/M. 1881.

³⁶ Uluğ, 1923.

³⁷ Uluğ, 1923.

³⁸ Uluğ, 1923.

³⁹ Uluğ, 1923.

⁴⁰ Karcı, 2019: 461-483.

⁴¹ Uluğ, 1923.

⁴² Uluğ, 1923.

⁴³ Uluğ, 1923.

⁴⁴ Uluğ, 1923.

⁴⁵ Uluğ, 1923.

⁴⁶ Uluğ, 1923.

⁴⁷ Uluğ, 1923; Sinop Tarihi ve Kültür Envanteri, 2013: 31.

⁴⁸ Saat Kulesi, Cumhuriyet Dönemi'nde 1925 öncesi fotoğrafta görülememektedir. Öte taraftan, Zeynel Zeki Özcanoğlu'nun yayınladığı 1933 tarihli Cumhuriyet Bayramı konulu fotoğrafında Saat Kulesi algılanmaktadır. Bu nedenle Saat Kulesi 1930'ların başına tarihlendirilmektedir. Günümüzde tescilli Saat Kulesi betonarme sistemde yapılmış durumdadır.

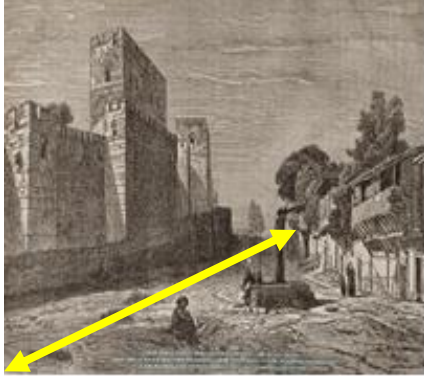
⁴⁹ Saat kuleleri için bkz. Güntan, 2007.

⁵⁰ Koca, 1996: 73-75.

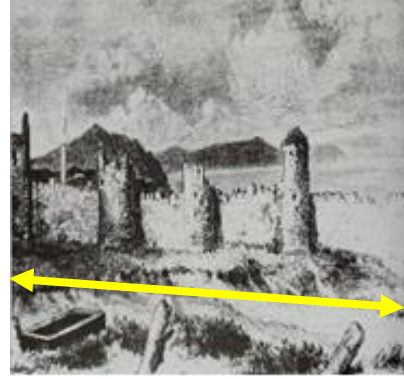
⁵¹ Yörükoğlu, 2009: 1-22.

⁵² Güler, 1992: 53 ; Ünal, 2014: 343-353.

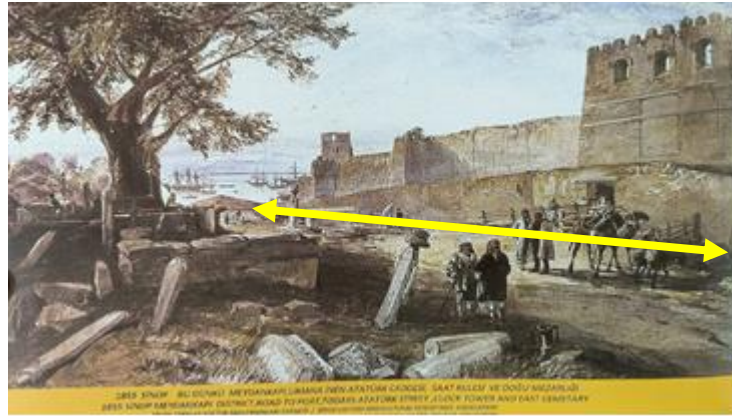
alanı olduğu fotoğraflarda görülmektedir (Bkz. Foto. 7-8-9).⁵³ Seçilen yeni kent merkezi, Eski Belediye Binası-Hükümet Konağı ikilisi ve ikisi arasında açılan geniş bağlantı yoluyla oluşturulmuştur.

Foto. 7. Sinop Doğu Surlarının Güney Ucundaki Boş Alan-Eski Kagir Belediye Binası'nın 1845-1847 Yılları Arasındaki Durumu⁵⁴

Foto. 8. Sinop Doğu Surlarının Kuzey Ucu-Hükümet Konağı'nın Çevresi (1899)⁵⁵

Foto. 9. Sinop Doğu Surlarının Kuzey Ucu-Hükümet Konağı'nın çevresi (1855)⁵⁶

4. Sinop Eski Belediye Binası'nın ve Sinop Yeni Kent Merkezinin Literatürdeki Yeri

Kâgir Eski Belediye Binası'na ilişkin veriye, Hüseyin Hilmi Uluğ'un 1923 tarihli Arap harfleriyle kaleme aldığı Osmanlıca kitabında yer verilmektedir. Kitabın tam çevrisi, Ercan Kanbur tarafından yapılmıştır. Öte taraftan Esemeli (1990)'de de aynı kaynaktan, çeviri bilgisi aktarılmaktadır. Daha sonraki tezlerde ve yayınlarda Eski Belediye Binası ele alınmamaktadır. Ele alan birkaç çalışmada ise; Uluğ(1923)'a ait olan verilere dayanılarak kullanıldığı, Uluğ (1923)'un ve Esemeli (1990)'nin veya sadece Esemeli (1990)'nin kaynakça olarak verildiği görülmektedir.

Belediye Binası, Ercan Kanbur'un çevirisiyle Hüseyin Hilmi Uluğ (1923) sayfa 75'e göre; "Merhum Bekir Paşa'nın Mutasarrıflığı ve merhum Hacı Hasan-zade Hüseyin Remzi Efendi'nin Belediye Başkanlığı'nda ve 1323 (M. 1907) tarihinde halkın yardımlarıyla yapılmıştır"⁵⁷ şeklindedir.

⁵³ Özcanoglu, 2006.

⁵⁴ Özcanoglu, 2021: 4 -Özcanoglu (2021) sayfa 4'te verdiği bu fotoğrafın üzerinde 1890 tarihi ve Jules Laurens tarafından yapıldığı ifade edilmektedir. Jules Laurens 1847'de Sinop'ta bulunmuştur. Bu gravürün tarihi de 1847 olması gerekmektedir. Bakınız: Eroglu ve Diere Akhan,2003; 257-272; Barat, 2006: 25-60.

⁵⁵ Paskoff 1899 ait olan bu foto Barat, 2006: XXVII'da aktarılmaktadır. Ayrıca aynı fotoğraf, Özcanoglu, 2021: 14'te kaynak verilmemiş şekilde bulunmaktadır.

⁵⁶ Özcanoglu, 2021: 240.

⁵⁷ Uluğ, 1923 çeviri Kanbur: 75.

Esemenli (1990)⁵⁸ tezinin 154-161 sayfa aralığında Hüseyin Hilmi Uluğ (1923)'un kitabının 75. sayfasından yaptığı alıntıyı şu şekilde aktarmaktadır: “Eski Hükmet Konağı, günümüzdeki Belediyenin yerinde olan halen Jandarma Dairesinin Taht-ı idaresinde bulunan yeni Hükümet Konağının yapılması üzerine irade-i seniyye ile maarife terkedilen bina, Sinop hanedanından Kavizade Hüseyin Bey tarafından Hükümet Konağı olarak 1280-85/1863-68 tarihlerinde inşa ettirilmiş ahşap bir binadır.” Esemenli'nin bu açıklaması Ercan Kanbur'un çevirisinde “Eski Hükümet Konağı” başlığı ile verilmektedir.

Uluğ (1923)'un Osmanlıca kitabındaki aynı metine ilişkin, Ercan Kanbur'un ve Esemenli (1990)'nin yaptığı çeviriler arasında çelişki bulunduğu anlaşılmaktadır.

Belediyeleri konu alan ve İller Bankası resmî kayıtlarına göre hazırlanan Belediyeler Yıllığı'nda (1949)⁵⁹ da Sinop Belediyesi Binası'na kısaca değinilmektedir. Belediyeler Yıllığı'nda, belediye binasının 70 yıllık olduğu yazmaktadır. Buna göre Sinop Kagir Belediye Binası 1860-1870'li yıllarda inşa edilmiştir.

Kır (2023)'da, Eski Belediye Binası'nın yapıldığı tarihi net olarak, Osmanlı arşivinde bulunan belgeye⁶⁰ ve Ulus(2014)'a⁶¹ dayanılarak kesin şekilde 1907 yılı olarak açıklanmaktadır.⁶² Osmanlı arşivindeki bahse konu belgenin tarihi 17.10.1907 olup içeriği şudur: “Sinob kasabasında belediye dairesinin inşasında hüsn-i hizmetleri görülen Sinob Belediye Dairesi Katibi Hasan Efendi'nin rütbe-i rabia ile taltifi.⁶³“ Yapı inşasının bu belgenin tarihinden -1907den- önceki bir tarihte gerçekleştirmiş olması gerekmektedir ki kâtip Hasan Efendi ödüllendirilebilsin. Zaten yapı, öncesinde Hükümet Binası olarak kullanılmaktadır, Hükümet Konağı'ndan Belediyeye dönüşümü için bir tadilatın 1907'de yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Kır (2023)'ın Eski Belediye Binası'nın kesin tarihlendirilmesinde diğer dayanağı Ulus (2014)'un kitabıdır. Ulus (2014)'ta Belediye Binasına ilişkin sadece üç satırlık bilgi verilmektedir ve bu satırların dayandığı belge/kaynakça vb. bilgisi verilmemektedir. Muhtemelen Ulus (2014) veriyi Uluğ (1923)'dan almış olmalıdır. Oysaki Uluğ (1923)'a ait iki farklı tarih veren iki farklı çeviri bulunmaktadır; bilginin kanıtlanması gerekmektedir. Bu nedenle de, yapının inşa tarihinin 1907'de olması tartışmalıdır. Dolayısıyla hem açıklanan gerekçeyle hem de aşağıda yapılmakta olan mimari tipolojik değerlendirmeye göre Sinop Eski Belediye Binası'nın inşasının 1907 yılına tarihlendirilemeyeceği düşünülmektedir.

Ulus (2014) ve Kır (2023)'in eserlerinde Eski Belediye Binası'nın bir kare fotoğrafı bulunmaktadır, bu fotoğraf da Özcanoğlu (2012)'ndan⁶⁴ alınmıştır. Kır, yapının mimarisi ve planı hakkında da bilginin bulunmadığına vurgu yapmaktadır ve tezde plan örneği olarak Kolay (2018)'in verdiği Kırklareli Belediye Binası'na ait plan örneğini sunmaktadır.⁶⁵

“Tanzimat Dönemi, batılılaşma, batılılaşmanın ve Tanzimat'ın tekil yapı ölçeğinde mimarideki etkileri, belediyecilik, Tanzimat Döneminde Sinop'u ele alan Acar (2000),⁶⁶ Aydın (2006),⁶⁷ Özcan (2007),⁶⁸ Kır (2023)⁶⁹ gibi çalışmalar literatürde bulunmaktadır. Öte taraftan Tanzimat Döneminde eski kent merkezinin terk edilerek “yeni kent merkezinin açılmasına ve

⁵⁸ Esemenli, 1990: 154-161.

⁵⁹ *Belediyeler Yıllığı*, 1949: 344-351.

⁶⁰ BOA, DH.MKT., No: 1206/35, H.10.09.1325 (M.17.10.1907).

⁶¹ Ulus, 2014: 199.

⁶² Kır, 2023: 82-83.

⁶³ BOA, DH.MKT., No: 1206/35, H.10.09.1325 (M.17.10.1907).

⁶⁴ Özcanoğlu, 2012: 153.

⁶⁵ Kır, 2023: 82-83.

⁶⁶ Acar, 2000.

⁶⁷ Aydın, 2006.

⁶⁸ Özcan, 2007.

⁶⁹ Kır, 2023.

tanımlanmasına” ilişkin konunun Sinop özelinde olmak üzere, Tanzimat ve Cumhuriyet Dönemi Sinop Yeni Kent Merkezi’ni tespit eden, değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamaktadır.

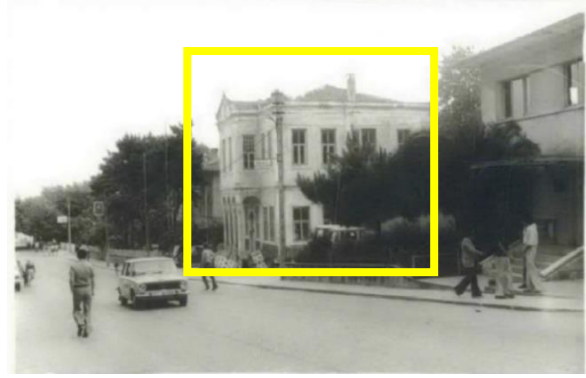
5. Sinop Eski Belediye Binası Fotoğrafları

5.1. Arşivdeki Fotoğrafları

Arşiv fotoğrafları, orijinal tab edilmiş 14 Ekim 1975 tarihli fotoğrafları yapının birebir özgün fotoğrafları olup tarafımızdan ilk kez dijital hale getirilerek literatüre sunulmaktadır (Foto. 10-11-12-13).

Foto. 10. Sinop Eski Kâğır Binası (1975)

Foto. 11. Sinop Eski Kâğır Binası (1975)

Foto. 12. Sinop Eski Kâğır Binası (1975)

Foto. 13. Sinop Eski Kâğır Binası (1975)

5.2. Yapıya İlişkin Diğer Fotoğraflar

Bu bölümdeki fotoğraflar, özgün kart çıktısı fotoğraf olmayıp çeşitli kaynaklardan alınmıştır. Fotoğraflar kronolojik sırayla düzenlenmektedir (Foto. 14- 15-16-17-18-19.).

Foto. 14. 1915 yılı Atatürk Bulvarı⁷⁰

Foto. 15. 1925 yılı Sinop Atatürk Bulvarı⁷¹

⁷⁰ Özcanoglu, 2006: I. Cilt: 41.

⁷¹ Özcanoglu, 2006: I. Cilt: 111.

Foto. 16. Sinop Atatürk Bulvarı (30 Agustos 1929- Zafer Bayramı Kutlamaları) ⁷²

Foto. 17. Atatürk Bulvarı (1930)⁷³

Foto. 18. Atatürk Bulvarı (1933-Bayram Kutlamaları)⁷⁴

Foto. 19. Belediye Binası (1960)⁷⁵

6. Tipolojik Değerlendirme

Yapının mimari cephe ve plan özellikleriyle ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır. Yapının yapıldığı tarihi gösterir belge bulunmamaktadır. Yapı tarihinin analizi için, Tek Yapı Ölçeğinde Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Projeleri Teknik Şartnamesinin 7. maddesine göre karşılaştırma çalışması yapılmaktadır. Yapının planı bu çalışmayla ilk kez hazırlanmaktadır. Çalışmanın dayandığı belgeler:

- 1972 tarihli onaylı ve ölçekli İmar Planı -Yapının taban ölçü bilgisi için
- Eski fotoğraflar
- Arşiv belgeleri-yapıya ilişkin yazışmalar
- Uzman raporları
- Literatür verileri
- Benzer yapılarla karşılaştırılmalı tipolojik ve tarih değerlendirmesi

6.1. Yapının Mimari Yorumu

Ülke ve Sinop tarihçesinin kilometre taşlarından olan yapı, konumu ve sahip olduğu mimari özellikleriyle ayrı ayrı değerler arz etmektedir. Yıkımla eş zamanlı alınan GEEAYK'nın 14.02.1976 gün 8950 sayılı kararıyla, yapı tescillenmiş ve yapıya ilişkin rölöve-restorasyon projelerinin Kurula sunulması istenilmiştir. Kurul kararında yapının rölövesi istenilmişse de muhtemelen rölöve hiç sunulmamış olmalıdır ki arşivlerde bulunmamaktadır. Günümüzde

⁷² Özcanoğlu, 2006: I. Cilt: 89.

⁷³ Özcanoğlu, 2006: I. Cilt: 110.

⁷⁴ Özcanoğlu, 2006: I. Cilt: 84.

⁷⁵ Özcanoğlu, 2012: II. Cilt: 153.

mevcut olmayan yapının mimari özellikleri, arşivlerde ulaşılan orijinal fotoğraflarla tanımlanabilmektedir (Bkz. Foto. 10-11-12-13.). Ayrıca literatür fotoğraflarında da görülmektedir (Bkz. Foto. 14-15-16-17-18-19.).

Sinop Belediyesi Eski Kağır Binasının üslubunda batı etkisi görülmektedir. Arşiv kayıtlarındaki tanımlamaya göre; yapı kagirdir. İki katlı, kırma çatılı olan yapı, güney-kuzey yönde uzunlamasına konumlanmış, dikdörtgen plan tipindedir. Yapının doğu cephesindeki giriş; dikdörtgen kitlenin uzun kenarını ortalamaktadır. Giriş, kemerli saçak, saçak üstündeki kapalı çıkma ve aynı düzeyde yer alan üçgen alınlık (pediment) ve alınlığın sivri ucundaki akroterle vurgulanmış durumdadır.

Yapının subasman seviyesi (yaklaşık 70 cm yüksekliğinde) tüm yapıyı çevreleyecek şekilde pencere altlarından geçen silme bandıyla ayrılmış durumdadır.

Tüm pencereler dikdörtgen şeklinde olup cepheden -ortalama 5 cm. gibi- kabartmalı silmelerle çerçevelenmiştir. Yapının, subasman kotu-zemin pencereleri arasında bir hat, zemin katıyla birinci katı arasında bir hat ve çatı alınlık seviyesinde bir hat şeklinde olmak üzere; tüm yapıyı dolanan silmeler bulunmaktadır. Çatıda saçak çıkması bulunmamaktadır. Yapı bitişi silmeli parapet duvarla sağlanmaktadır. Çatı parapetinin tüm köşelerinde ve üçgen alınlığın ortasında olmak üzere birer adet akroterik öğeler bulunmaktadır. Akroterlerin üçgen şeklinde bitirilen sivri uçlarında ve kenarlarında, bitkisel bezemeli kabartmalar algılanmaktadır. Üçgen alınlığın çevresi de silmeli şekilde dönülmüştür. Yapı gabarisi, diğerlerinden farklı kalın bir bant silme hattıyla bitirilmektedir. Çatı alınlık seviyesindeki ve üçgen alınlığın (pediment) çevresindeki silmelerde, son silme hattında ayrıca bezemeli bir silme hattın varlığı da dikkat çekmektedir, fakat fotoğraflar net olmadığından, bezeme tam olarak anlaşılabilir değildir.

Yapının köşelerinde, zemin ve birinci kat boyunca, düşey yönde devam eden, düzgün kesme taşlarla oluşturulmuş “köşe sütun” görüntüsünde silmeler bulunmaktadır. Düşey silmeler yatay silmelerle kesiştiği noktalarda, cepheye yapışık sütun başlığı görüntüsü algılanmaktadır.

Dikdörtgen plan tasarlı yapının simetri aksı olarak, uzun kenar orta hattının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zemin kattın orta aksındaki giriş kapısı, doğu cephesindedir ve bu cephede üstte kapalı çıkmaya dönüşen saçak, altta eşit ölçülü üç kemer-dört sütunla ve üç adet basamaklı merdivenle yükseltilmiş giriş platformuyla giriş vurgulanmış durumdadır. Giriş platformunun dar kenarlarında da birer adet kemer bulunmaktadır. Cephede 4 adet eşit çaplı olduğu algılanan sütun bulunmaktadır. Sütunların kaideleri ve işlemeli başlıkları vardır. Kemerlerin kilit taşlarının yüzeyden hafif dışarı doğru taşındığı, bu suretle kilit taşlarının vurgulandığı görülmektedir.

Giriş kapısı, söve ile çerçevelenmiş durumda olup kapı, kemerli ve çift kanatlıdır. Kapının güney ve kuzey taraflarında, giriş saçağı sınırları içinde birer adet dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Pencereler dikdörtgen formunda olup pencere içi bölüntüleri, düşeyde ve yatayda iki bölümlüdür. Ön/doğu cephesindeki pencerelerin üst bölüntüleri, doğrama bölmesi şeklinde olmak üzere- yatayda 4, düşeyde 4 sıralı şekilde küçük karelere bölünmüştür. Pencere kanatlarının özgünün giyotin olarak yapıldığı (bölüntüsünden dolayı) sonra alt kanatların içeri doğru açılır kanatlar şekline dönüştürüldüğü düşünülmektedir.

Giriş/doğu cephesinin zemin katında, giriş saçağının solunda ve sağında (güney ve kuzey tarafları) olmak üzere, ikişer adet dikdörtgen formunda pencere bulunmaktadır. Giriş çıkmasının sol/güney yönündeki iki adet pencere bitişik konumdadır; sağ/kuzey tarafında ise pencerelerin arasında yarım pencere açıklığı oranında doluluk bulunmaktadır. Zemin ve birinci katın kuzey ve güney cephelerinde (yan cepheler); ön cephenin pencere ritminde olmak üzere 4'er adet dikdörtgen formunda pencere görülmektedir. Bu pencerelerin de çevresi cepheden kabarık şekilde silmeler bulunmaktadır. Aynı pencere düzeni birinci katta da tekrarlanmıştır.

Girişin üstündeki saçak, birinci kat seviyesinde kapalı çıkmaya dönüştürülmüştür. Kapalı çıkmanın ön cephesinde iki ve güney-kuzey dar kenarlarında da birer adet olmak üzere

dikdörtgen formda birer adet pencere bulunmaktadır. Bu pencereler de dışa taşırılarak yapılmış sövelerle çerçevelenmiştir.

Yapının arka cephesini belgeleyen bir fotoğraf bulunmamakla birlikte, imar planındaki yapı oturma kitlesinden arka/batı cephenin düz olduğu anlaşılmaktadır. Yani batı cephesinde, doğu cephesindeki gibi bir çıkma bulunmamaktadır.

6.2. Karşılaştırmalı Tipoloji ve Tarihlendirme

Kâgir Eski Belediye Binası'na ait yapım tarihini gösteren tapu vb. gibi resmî bir belge, iç mekân düzenini gösterir fotoğraflar, mimari projeler gibi veriler bulunmamaktadır. Literatürde yapıdan Hüseyin Hilmi Uluğ'un 1923 tarihli Arap harfleriyle kaleme aldığı Osmanlıca yazılmış kitabında bahsedilmektedir. Uluğ (1923)'un Osmanlıca kitabının Ercan Kanbur'un⁷⁶ çevirisine göre, yapı H.1323 (M. 1907)'e tarihlendirilmektedir. Fakat yine Uluğ (1923)'dan alıntı yapan Esemeli (1990)⁷⁷ doktora tezinde, yapıyı H.1280-85/1863-68'e tarihlendirmektedir. Yani yapı, Kanbur'un çevirisine göre 1907'de, Esemeli'nin aktarımına göre 1863/1868'te inşa edilmiştir. Ayrıca, Belediyeler Yıllığı (1949)'na⁷⁸ göre, Sinop Kâgir Belediye Binası 1870'lerde inşa edilmiştir.

Yapının tarihlendirilmesi önemlidir. Sinop Eski Kâgir Binası için verilen iki tarih arasında 44 yıllık-yaklaşık yarım asırlık- bir zaman farkı vardır ve bu zaman içinde sosyal, siyasi değişimler yapılar da yansımış, mimaride önemli farklar ortaya çıkmıştır. Ayrıca benzer yapıların korunarak değerlerinin belgelenmesi gerekmektedir.

Yapıya ilişkin eksik verilerin tamamlanmasına katkıda bulunmak amacıyla bu bölümde tipolojik analiz yapılmaktadır. Yapının 1863-1868 yılları arasında inşa edildiği düşünülmektedir. Tarihi belirlemek için ait olduğu düşünülen dönemin bir alt ve bir üst tarih aralığındaki örnekleriyle de karşılaştırmak gerekmektedir. Sinop Eski Kâgir Bina'nın tarihlendirilmesinde dönüm noktası 1900 tarihi olmalıdır. Yapı 1900 öncesinde mi sonrasında mı yapılmıştır? Tipolojik ayırimda ele alınan yapılar, 1900 yılı öncesinde ve 1900 yılı sonrasında inşa edilmesine göre gruplandırılarak değerlendirilmektedir.

1900 öncesi yapılar Keşan Belediye Binası'na (1866/1900),⁷⁹ Edirne Belediye Binası'na (1867),⁸⁰ Balıkesir Gönen Halk Yetim Yuvası'na (1920 öncesi),⁸¹ Ergani Hükümet Konağı (1890),⁸² Kayseri Eski Belediye Binası (1890),⁸³ ve Kırklareli Belediye Binası (1900 öncesi)'na⁸⁴ bakıldığında cephe düzenleriyle Sinop Eski Kâgir Binanın cephe düzeni benzeşmektedir (Foto. 21-22-23-24-25-26-27-28-29). Karşılaştırma yapılan bu yapıların ortak özellikleri, genelde subasman üzerine iki katlı, girişi kemerli ve sütunlu kapalı çıkma altından olan giriş sahanlığı bulunmaktadır. Benzer belediye binalarındaki çatı, kırma çatılı olup çatı cepheden algılanmayacak şekilde silmeli parapetle çatıların cepheden algılanabilirliği kapatılmış yapılarıdır. Giyotin pencereler, pencerelerdeki ½ oranındaki dikdörtgen form, girişlerindeki üç eşit yuvarlak formlu küçük açıklı kemerler ve sütunlar geleneksel tipik unsurlardır. Bu dönem yapılarda, Neoklasik öğeler (pediment, silmeler sütunlar gibi. Klasik Dönem (MÖ 5.-MÖ 4. yy.) tapınak yapılarında görülen cephe düzenine ait öğeler) ağırlıklı olarak kullanılmamakla birlikte cephe düzeninde yavaş yavaş yer verildiği, geleneksel-Klasik öğelerden oluşan karma bir cephe olarak düzenlendiği görülmektedir. Bu özellikler, Sinop Eski Kâgir Belediye Binası'nda da bulunmaktadır.

⁷⁶ Uluğ, 1923 çeviri Kanbur: 75.

⁷⁷ Esemeli, 1990: 154-161.

⁷⁸ Belediyeler Yıllığı: 346

⁷⁹ Belediyeler Yıllığı II. Cilt: 579.

⁸⁰ Kolay, 2018: 100.

⁸¹ Yücel, 2018: 50-531 (1920'de onarım yapıldığı ifade edilmektedir).

⁸² Aydın, 2006: 52-Resim 4. 4.

⁸³ Arın Samancı, 2019: 120- Şekil. 5.11.

⁸⁴ Kolay, 2018: 108-117 ve Foto. 57.

Foto. 21. Keşan Eski Belediye Binası⁸⁵ (1866/1900)⁸⁶

Foto. 22. Edirne Belediye Binası (1867)⁸⁷

Foto. 23. Balıkesir Gönen Halk Yetim Yuvası⁸⁸ (1920 öncesi)⁸⁹

Foto. 24. Ergani Hükümet Konağı (1890)⁹⁰

Foto. 25. Kayseri Eski Belediye Binası (1890)⁹¹

Foto. 26. Kırklareli Belediye Binası (1900 öncesi)⁹²

Foto. 27. İzmit Belediye Binası (1901)⁹³

Foto. 28. Taşköprü Hükümet Konağı (1892-1893)⁹⁴

Foto. 29. Tekirdağ Süleymanpaşa Belediye Binası (1900⁹⁵ - 1901)⁹⁶

İzmit Belediye Binası (1901)⁹⁷ ve Tekirdağ Süleymanpaşa Belediye Binası (1900 başı),⁹⁸ yapım tarihi 1900'e tarihlendirilmektedir. Fakat yapılar üslup olarak 1900 öncesi yapılarda olduğu gibi geleneksel öğeleri varlığını sürdürmektedir. Tekirdağ Süleymanpaşa Belediye Binası (1900 başı)⁹⁹ ve Taşköprü Hükümet Konağı (1892-1893),¹⁰⁰ cephe düzenlerindeki değişimin geçiş yapıları olarak değerlendirilmektedir. Cephedeki üçlü kemer kalkmış ve düz kirişli forma

⁸⁵ Facebook - (2.12.2023).

⁸⁶ Belediyeler Yıllığı, II. Cilt: 579.

⁸⁷ Kolay, 2018: 104 -Foto. 41.

⁸⁸ Moda müzayede- (2.12.2023).

⁸⁹ Yücel, 2018: 509-531.

⁹⁰ Aydın, 2006: 52-Resim 4. 4.

⁹¹ Arın Samancı, 2019; 120- Şekil. 5.11.

⁹² Kolay, 2018: 108-117 ve Foto. 57.

⁹³ Kolay, 2018: 376 Foto. 268.

⁹⁴ Aydın, 2006; Resim 4.31.

⁹⁵ Doğan, 2016: 65 ve 226 -Resim. 93.

⁹⁶ Kolay, 2018: 131-136.

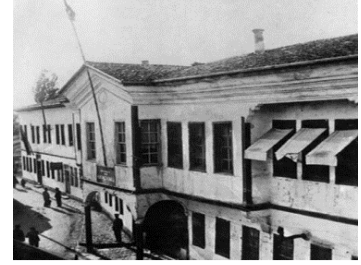
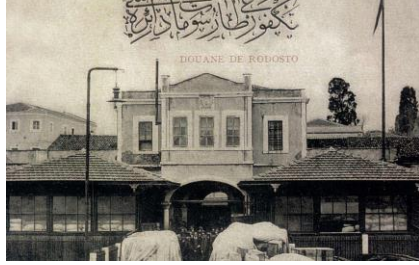
⁹⁷ Kolay, 2018: 376, Foto. 268.

⁹⁸ Doğan, 2016: 65 ve 226 -Resim. 93.

⁹⁹ Doğan, 2016: 65 ve 226 -Resim. 93.

¹⁰⁰ Aydın, 2006; Resim 4. 31.

dönüşmüştür. Kemer kalsa bile, geleneksel tutum olan üçlü açıklıklı giriş, pencere ritimlerinindeki oran ve giyotin pencere varlığını korumaktadır (Foto. 27-28-29.).

Foto. 30. Tekirdağ Gümrük Binası (1899)¹⁰¹ **Foto. 31.** Çorum Hükûmet Konağı¹⁰² **Foto. 32.** Çorum Hükûmet Konağı¹⁰³

Tekirdağ Gümrük Binası (1899)¹⁰⁴ ve Çorum Hükûmet Konağı¹⁰⁵ 1900 öncesi yapı kitle ölçü ve oranları ve cephe özellikleri görülmektedir. Ama geleneksel olarak görülen üçlü kemerli giriş yerini tek ve geniş açıklıklı basık bir kemere bırakmıştır. Bu düzenleme, dönemsel değişimin etkisi olarak değerlendirilmektedir (Foto. 30-31-32.).

Edirne Hükûmet Konağı (1864), İzmir Hükûmet Konağı (1872), Konya Hükûmet Konağı (1890)¹⁰⁶ benzeşmektedir. Bu yapılar 1900 öncesine tarihlendirilmesine rağmen üslup dönüşümünün etkileri öne çıkmaktadır. Buna, iki yapının bulunduğu şehirlerin gelişme hızının daha erken tarihlerde gerçekleştiğini düşündürmektedir. Yapıların yatayda genişlediği ve metrekare olarak büyük olduğu anlaşılmaktadır. Öte taraftan geleneksel yapı etkisi olarak, eşit açıklıklı kemerlerden oluşan giriş gibi tipik öğeler varlığını sürdürmektedir. İzmir Hükûmet Konağı'ndaki pedimentin varlığı, yapı üslubunu batıya doğru daha da yaklaştırmaktadır (Foto. 33-34-35.).

Foto. 33. Edirne Hükûmet Konağı (1864)¹⁰⁷

Foto. 34. İzmir Hükûmet Konağı (1872)¹⁰⁸

Foto. 35. Konya Hükûmet Konağı¹⁰⁹ (1890'lar)¹¹⁰

Foto. 36. Bitlis Belediye Binası (1895)¹¹¹

¹⁰¹ Doğan, 2016: 180 -Resim. 3.

¹⁰² Yılmaz, 2020: 174- Görsel 148.

¹⁰³ Çorum Valiliği- (02.02.2024).

¹⁰⁴ Doğan, 2016: 180 -Resim. 3.

¹⁰⁵ Yılmaz, 2020: 174- Görsel 148.

¹⁰⁶ Güntan, 2007, şekil 3.3.2: 49'dan aktarma.

¹⁰⁷ Edirne Valiliği (20.12.2023); Güntan, 2007; 147 (Özandes, E. 1999'dan alınmış).

¹⁰⁸ Şimşek Özel, 2018: 97- Şekil. 16; Tarihi Kişiler, Mekânlar ve Hikâyeler (22.01.2024).

¹⁰⁹ Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi - (22.01.2024).

¹¹⁰ Güntan, 2007, şekil 3.3.2: 49'dan aktarma.

¹¹¹ Kolay, 2018: 148 -Foto. 89. Foto. Mesut Gül

Sinop Eski Belediye Binası ile Bitlis Belediye Binası (1895)¹¹² karşılaştırıldığında; ikisi de şehir surları önünde konumlandırılmış olmaları benzerlikleridir. Bitlis Belediye Binası taş yapıdır ve daha büyük metrakareli bir yapıdır. Taşın kullanımında ise geleneksel işçilik görülmektedir. Yani 1895 yılında yapılmış olan Bitlis Belediye Binası'nda hala geleneksel tutum varlığını sürdürmektedir (Foto. 36).

Foto. 37. Siverek Hükümet Konağı (1903/1980)¹¹³

Foto. 38. Kütahya Eski Hükümet Konağı¹¹⁴ (1905)¹¹⁵

Foto. 39. Çorlu Belediye Binası (1901¹¹⁶ - 1877¹¹⁷)

Foto. 40. Sinop Eski Hükümet Konağı¹¹⁸ (1901/1907)¹¹⁹

Foto. 41. Safranbolu Hükümet Konağı (1904/1905)¹²⁰

Foto. 42. Erdek Hükümet Konağı¹²¹ (1905)¹²²

Yapıların inşa tarihi 1900 ve sonrasında ise, cephe düzenindeki değişimler, metrekare artışları çok daha öne çıkmaktadır. Geleneksel yapı oranları, önce yatayda değiştirilerek büyümüş durumdadır. Karşılaştırma yapıları; Siverek Hükümet Konağı (1903),¹²³ Sinop Eski Hükümet Konağı (1901/1907),¹²⁴ Kütahya Eski Hükümet Konağı (1905),¹²⁵ Çorlu Belediye Binası (1901),¹²⁶ Safranbolu Hükümet Konağı (1904-1905)¹²⁷ ve Erdek Hükümet Konağı (1905).¹²⁸ Giriş düzeni değişmiştir, peçelerdeki ½ oran korunmaya devam etmektedir. Ama ön cephe, yanlara doğru genişlemiştir ve cephede kütle hareketleri yapılmaktadır. Klasik Dönem anıtsal yapı tarzı alınlıktan ziyade, Osmanlı mührü taşıyan ve yuvarlak hatların tercih edildiği alınlık formu kullanılmaktadır. Üç kemerli giriş terk edilmiş ama geleneksel bu tutumun yorumu şeklinde formlara dönüşmüştür. Açıklık sayısı korunmak istenildiğinde kirişle geçilen üç açıklık hale, kemer formu tercih edildiğinde tek açıklık basık kemerli girişe dönmüştür. Yapım tarihi 1900'lere doğru kaydıkcça cephe tipolojisi, Erken Cumhuriyet Dönemi Hükümet Konaklarına doğru

¹¹² Kolay, 2018: 148 -Foto.89.

¹¹³ Aydın, 2006: Resim 4.43.

¹¹⁴ Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi (13.2.2024).

¹¹⁵ Türkiye Kültür Portalı.

¹¹⁶ Kolay, 2018: 76-88 Foto. 26.

¹¹⁷ Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi (20.01.2024).

¹¹⁸ Sinop Müzesi Arşivi.

¹¹⁹ Ulug, 1923.

¹²⁰ Aydın, 2006. Resim 4.25.

¹²¹ Aydın, 2006: Resim 4.28 ve Erdek Kaymakamlık Arşivi.

¹²² Aydın, 2006.

¹²³ Aydın, 2006: Resim 4.43.

¹²⁴ Ulug, 1923.

¹²⁵ Türkiye Kültür Portalı.

¹²⁶ Kolay, 2018: 76-88 Foto. 26.

¹²⁷ Aydın, 2006. Resim 4.25.

¹²⁸ Aydın, 2006.

evrildiği; yapı kitlesinde hareketler, yapıların metrekarelerinin ve kat sayılarının arttığı görülmektedir. 1900 tarihi yapılarda değişimin daha belirgin hale geldiği, geleneksel oranlardan kopulduğu, yatayda ve dikeyde artışın olduğu görülmektedir. Yapıların genişlemesinin ve artan metrekarelerinin nedeni, hizmet ettiği nüfusun artması veya hizmetin detaylandırılarak birimlerin artışına bağlı olmalıdır. Belki de modernleşmenin getirisi sonucunda değişen sosyal görüye bağlı artan lüks ihtiyacı, bunun bir başka nedenidir (Foto. 37-38-39-40-41-42.).

Foto. 43. Düzce Hükümet Konağı (1923)¹²⁹ **Foto. 44.** Bolu Hükümet Konağı (1926)¹³⁰

Yapıların inşaa tarihleri 1900'lerden 1920'lere doğru gelindiğinde, değişiklikler daha da fazla algılanmaktadır. Örneğin Bolu Hükümet Konağı (1926)'nda¹³¹ olduğu gibi. Düzce Hükümet Konağı (1923)'nın¹³² literatürdeki tarihi 1923 olarak verilmektedir. Fakat ön cephesi, saçakları üslup olarak 1890-1900 sonrası yapılara daha çok benzediği düşünülmektedir (Foto. 43-44).

Sonuç olarak; burada ele alınmakta olan dönemdaş yapıların fotoğrafları kronolojik olarak incelendiğinde, 1850-1900 ile 1900 -1920 arasındaki yapılmış yapılar arasındaki farklar çok daha net olarak algılanmaktadır. Tanzimat ve batılılaşmayla yaşanan dönüşümün akışı mimari üsluptaki değişimlerle izlenebilmektedir. Tanzimat Dönemi (1839) sonrası inşa edilen kamu yapılarından olan belediye binalarında, Neoklasik /Eklektik ve Oryantalist, geleneksel ve millî üslup kullanıldığı, ağırlıkta ise Neoklasik üslubun tercih edildiği görülmektedir. Değişimin belirginleşmesi 1900'lerle birlikte daha da öne çıkmaktadır.

Değişimin akışı, 1860-1900 arasında yapılmış olan yapılarda geleneksel özelliklerin daha fazla olduğu, yapıların daha mütevazı metrekarelerde, yani geleneksel sivil mimarlık ölçülerinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Sinop Eski Kağıt Binası, iki katlı ve toplamda sekiz hizmet odası ve küçük bir meclis salonuyla, girişindeki üç adet kemeriyle, 1850-1900 arasına tarihlendirilen yapılar gibi geleneksel yapılanmayla bağını, daha sıkı koruduğu görülmektedir.

Öte taraftan pedimenti, çatı köşelerindeki akroterleri, yapının dört köşesindeki sütunsu silmeleri yapıya batı etkisiyle yapılmış olmalıdır. Batı etkili öğeleri nedeniyle yapı 1863/1868 öncesine de ait olamayacağını göstermektedir.

Tüm bu veriler ışığında Sinop Eski Kağıt Belediye Binasının inşaa tarihi; 1900 öncesine ait olan 1863-1868 tarih aralığında olmalıdır.

6.3. Mimari Plan Analizi:

Şenyurt (2015)'un¹³³ ve Kolay (2018)'in¹³⁴ çalışmalarında; Tanzimat Dönemi belediye binaları için, "belediye mimari tasarlama şartlarına ilişkin bir notun arşivlerde bulunmadığını, buna karşılık geleneksel konut mimarisinde kullanılan dilin sürdürüldüğünü" belirtmektedirler. Aynı dönemde yapılmış ve benzer cephe özellikleri taşıyan yapıların plan tiplerinin tipolojik analizi Kolay (2018)'de yapılmaktadır.

¹²⁹ Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi-(12.2.2024).

¹³⁰ Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi- (12.2.2024).

¹³¹ Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi- (12.2.2024).

¹³² Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi-(12.2.2024).

¹³³ Şenyurt, 2015.

¹³⁴ Kolay, 2018: 377 vd.

Tanzimat sonrası ve 1900'den önce yapılmış belediye hizmet binalarına ilişkin Kolay (2018)'in oluşturduğu plan tipolojisi, mevcut fotoğraf ve imar planındaki zemin oturumu birlikte düşünüldüğünde; bu çalışmayla 1900 öncesine tarihlendirilen Sinop Eski Belediye Binası planını hazırlamıştır. Yapının özgün fotoğraflarıyla plan analizleri birlikte ele alındığında; zemin katında giriş geniş bir hole açıldığı, holün sağında ve solunda ikişer adet oda bulunduğu, surlara doru olan tarafta bir servis mekânı ve/veya çıkışı olduğu düşünülmektedir.

Merdiven çekirdeği Frengi Hastanesi'ndeki (1877) ve Tekirdağ Süleymanpaşa Belediye Binası'ndaki (1899)¹³⁵ gibi, girişin tam karşısında iki kol çıkmalı ara sahanlıktan sonra tek kolla üst kata ulaşan merdiven düzeni olmalıdır.¹³⁶ Merdivenin kollarının üst kat holüyle birleştiği noktada yükü taşıyan birer adet ahşap sütun olmalıdır (Foto. 45-46).

Foto. 45. Frengi ve Gureba Hastanesinin Merdiveni (1877)¹³⁷

Foto. 46. Tekirdağ Süleymanpaşa Belediye Binası Merdiveni (1899) (Çağatay Çavuşoğlu)¹³⁸

Kolay (2018)'da Osmanlı yerel yönetim bina planları, ortak kullanılan merkezi bir hol ve çevresinde şekillenen dikdörtgen ya da kare planlı mekânlardan meydana gelen bir tipoloji ile belgelenmektedir. Sinop Eski Belediye Binası'nda da tipik geleneksel avlulu konut planı olduğu düşünülmektedir.

Olasılıkla merdivenin sağ/kuzey yönünde yapının zemin kat kotunda veya zeminden yarım kat yüksekliği kadar kot düşürülerek oluşturulan yarı bodrum katı oluşturularak ıslak hacimlerin yapıldığı düşünülmektedir. İkinci katta gene ortada holü olduğu; girişin üstündeki çıkmalı alan genişçe oluşturulan meclis toplantı salonu ve yanlarda ise, zemin kattaki gibi ikişer adet oda şeklinde düzenlendiği öngörülmektedir.

Yapının mevcut cephe fotoğraflarına ve yapılan tipolojik analiz sonucuna göre; restitüsyonel planların aşağıdaki gibi olduğu düşünülmektedir (Bkz. Planlar 1 ve Plan 2).

Plan 1. ve Plan 2. –Sinop Eski Belediye Binası için Öneri Zemin Kat ve Birinci Kat Planları (İmar planı üzerinden ölçekli/oranlı kroki şeklinde düzenlenmiştir.) Çizim: Mahitap Sel.

¹³⁵ Doğan, 2016: 228 –Resim. 96.

¹³⁶ Yapının merdiven çekirdeğinin; Frengi Hastanesi tipinde veya tek kol çıkmalı ara sahanlıktan sonra sağa-sola ayrılan iki kollu merdiven düzeni veya dönerli olabileceği düşünülmektedir.

¹³⁷ “Sinop Frengi Hastanesi'nin giriş kapısından görüntü” konulu belge. BOA, Fon: FTG Fotoğraflar FTG.f – Kutu No: 622 tarih: yok

¹³⁸ Doğan, 2016: 228 –Resim. 96.

Sonuç

Sinop Eski Belediye Binası'nın, günümüz Merkez Meydankapı Mahallesi 120 ada 23 parselinde olduğu bilinmektedir.

Sinop Eski Belediye Binası, günümüzde yok olmuş diğer kamusal binalarla birlikte; deniz kenarındaki meydanı çevrelemekte, Hükûmet Konağı'na giden aksı bağlamaktadır. Tanzimat/batılılaşma/modernleşme süreciyle başlayan (1863-1976 yılları arasında, 113 yıllık süre içinde) dönüşümün ve açılan yeni kent merkezinin en eski yapısı olmuştur. Yapı, Tanzimat sonrası Osmanlı Dönemi'nden Cumhuriyet'e geçiş dönemini belgelemektedir.

1863'e tarihlendirilen Eski Belediye Binası, mimari üslubu ile de önemlidir. İki katlı, kırma çatılı olan yapıda, batı etkili üslup görülmektedir. Yapının orta aksında yer alan giriş, simetrik cephe düzeni içindedir. Üçlü eşit açıklığa sahip kemerle giriş saçağı oluşturulmuş, bu kısım öne çıkarılarak hem planda hem de düşeyde giriş vurgulanmıştır. Yapının köşelerinde, kat geçişlerinde, çatı bitişinde olmak üzere silmeler, köşelerde ve alındaki akroterik öğeler, masif sövelerle çevrilmiş dikdörtgen pencereler yapıdaki batı etkisini gözler önüne sermektedir. Sinop nüfusu, 1927 yılında 5.006 kişi, 1949 yılında 4.995 kişidir.¹³⁹ 1880 yılında muhtemelen çok daha az sayıda nüfusa hizmet eden Sinop Belediyesi Binası düşünüldüğünde; toplamdaki 8 odalı ve bir meclis salonlu bu yapı; 1863-1880 arasında Hükûmet Konağı, 1880-1975 arasında belediye binası olarak yeterli şekilde işlevini yerine getirerek hizmet etmiş olmalıdır.

Yapı, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin tüm sürecine tanıklık ettiği gibi, bu dönemdeki olaylarda resmî yönetim binası olarak kullanılmıştır. Gelenekselden modernliğe dönüşümünün belge niteliğindeki tanığıdır.

Ülke tarihindeki ve Sinop kent belleğindeki önemli birçok olaya tanıklık eden yapı, Osmanlı Dönemi'nin, Tanzimat'la başlatılmak zorunda kalınan modernleşmenin/batılılaşmanın en erken tarihli binalarından biri olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'yı 16 Eylül 1928'de Harf Devrimi'nde ağırlamıştır.¹⁴⁰ Cumhuriyet Dönemi'nde her yıl resmî törenlerin ve fener alaylarının yapıldığı, yürüyüşlerin düzenlendiği ana güzergâhtadır.¹⁴¹ Yapının kent belleğindeki önemine dikkat çeken Sinop Belediyesi, yapının maketini yaptırmıştır. Maket, yeni hizmet binasında ve muhtelif sergilerde sergilenmektedir.

Yapının, çevresiyle olan kat ve üslup birliği dikkati çekmektedir. Kentin anıtsal doğu surlarıyla, gerek gabarisiyle gerek mütevazi kitle oranlarıyla da uyumlu ve bütünleşik durmaktadır. Aynı hatta yer alan Askerî Garnizon Komutanlığı Binası (1920) ve Şehir Kulübü Binası'yla birlikte surların önünde adeta sıralanmış biblo dizinin en erken tarihli parçası Sinop Eski Belediye Binasıdır. Yapının 1976'da yıktırılmasıyla bu bütün de bozulmuştur (bkz. Foto. 3-4).

1976'da yıkılan Eski Kagir Belediye Binası'nın yerine, 1976'da beş katlı betonarme belediye hizmet binası yaptırılmıştır. Bu betonarme yapı ise 2022 yılında yıktırılmıştır ve Belediye merkez dışına taşınmıştır. Günümüzde Eski Belediye Binası'nın yeri park olarak kullanılmaktadır (Foto. 47).

¹³⁹ *Belediyeler Yıllığı*, 1949: III. cilt: 344-351.

¹⁴⁰ Ülkütaşır, *Hürses*, 3 Ocak 1956; Özcanoğlu, 2006: 56-59.

¹⁴¹ Demir ve Başar, 2023: 317-361.

Foto. 47. Günümüzde Belediye Binası'nın Oturum Alanı (Şubat 2023) ¹⁴²

Tanzimat ile başlayan modernleşme sürecinin Sinop'taki temsili olması, bu sürecin etkisiyle dönüşen kentin yeni merkezinin ilk taşı olması, 1870'den 1976'a kadar geçen süreçte kesintisiz hizmet vermesi, dönemsel değişimleri de içeren tüm önemli olaylara tanıklık etmesi ve mimari özellikleri dolayısıyla Eski Belediye Binası'nın özgün konumuna ve özgün verileriyle yeniden yapılması ve ihya edilmesi gerektiği düşünülmektedir. Tescilli yapı rekonstrüksiyon şartlarını sağlamaktadır, çevresindeki yapılarla bir bütün oluşturmaktadır

Sonuç olarak; gerekli yasal izinler alınarak yapılan araştırmalarla, Eski Belediye Binası'nın tescilli olduğu tespit edilmiştir ve taramalarda bu kararı iptal eden herhangi bir karara da rastlanılmamıştır. Tescil kararı geçerlidir. Sinop Eski Belediye Binası'nın 660 sayılı ilke kararının 3. Maddesine göre; rekonstrüksiyon şartlarının tamamını taşıdığı görülmektedir ve günümüzde yapının yeri boş durumdadır (Foto. 47.). Tescilli Doğu Surlarının önünde, Şehir Kuluübü ve Jandarma Binası'yla oluşturduğu tescilli yapı dizisinin en erken tarihli parçası olan bu yapı Sinop kentinin dönüşümünün tarihi tanığıdır. Ayrıca Tanzimat'la başlayan gelenekselden modernleşmeye dönüşen yeni kent merkezini oluşturan üçlü yapı kurgusunun en eski tarihli binasıdır. Çalışmada ortaya konulan ve belgelenen veriler ışığında; Sinop Eski Belediye Binası'nın Koruma Amaçlı İmar Planlarına "tescilli yapı" lejantıyla yeniden işlenmesi ve kent belleğinin simge yapılarından biri olması nedeniyle "kent arşivi" işleviyle yeniden ihya edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

Erdek Kaymakamlığı Arşivi (2024).

Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi. (02.02.2024). <https://www.eskiturkiye.net/tag/h%C3%BCK%C3%BCmet-kona%C4%9F%C4%B1/>: adresinden alındı.

İller Bankası Arşivi (2024 ve öncesi).

Mahitap Sel Kişisel Arşivi (2024 ve öncesi).

Samsun Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi (2024 ve öncesi).

Sinop Müzesi Arşivi (2024 ve öncesi).

Sinop Belediyesi Arşivi (2024 ve öncesi).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

¹⁴² Sarı çerçeve içindeki boş alan binanın oturum alanını göstermektedir. Mahitap Sel Kişisel Arşivi.

2. Diğer Kaynaklar

Acar, Gevher (2000), *Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansıması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arın Samancı, Kadriye Merve (2019), *Kayseri Meydanının Cumhuriyet Dönemi Modernizm Yaklaşımı Bağlamında Değişimi: Eski Hükümet Konağı Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Aydın, Önder (2006), *Son Dönem Osmanlı Mimarlığı'nda Batılı Klasik Oranların Kullanımı Üzerine Bir Araştırma: Sultan II. Abdülhamid devri (1876-1909) Hükümet Konaklarında Sütun Düzeni Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Bal, Mehmet Suat (1998), *Türkiye Selçuklularında Ticari Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Barat, Claire (2006), *Sinope Dans Son Environnement Pontique*, Fransa: Yayınlanmamış Doktora Tezi, Université Michel De Montaigne - Bordeaux 3.

Belediyeler Yıllığı (1949), Ankara: İller Bankası Yayınları.

Çapar, Okan (2019), *Osmanlı Devleti'nde Fransız Sermayesi (1838-1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çiçek, Yeter (2014, Nisan), "Geçmişten Günümüze Türkiye'de Yerel Yönetimler", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 53-64.

Çorum Valiliği. (02.02.2024). <http://www.corum.gov.tr/kurumlar/corum.gov.tr/Y-Tarihce/hukümet-konağı-eski.jpg> adresinden alındı.

Demir, Cenk ve Başar, Batuhan (2023), "Atatürk Dönemi Sinop'ta Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları", *Sinop Tarihinden Kesitler*, ed. Cenk Demir, Nuri Kavak ve Serkan Yazıcı, İstanbul: Özgür Matbaacılık, 317-361.

Deniz, Ahmet, Akarçay, Pınar ve Karakaş, Ahmet (2017), "Osmanlıda Belediyeciliğin Gelişimi ve Çabaları", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (64), 314-325.

Dişli, Gülşen ve Günel, Gökçe (2020), "Türkiye'de Gayrimenkul Eski Eserler Anıtlar Yüksek Kurulunun Oluşumu, Gelişimi ve Kararlarının Günümüz İlke Kararlarıyla Kıyaslanması", *GRID-Architecture Planning and Design Journal*, 3(1), 2-27. <https://doi.org/10.37246/gri> adresinden alındı.

Doğan, Cenk (2016), *Tekirdağ Kent Merkezindeki Son Dönem Osmanlı Kamu Yapıları (XX-XIX YY.)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Düstur, T.1. (tarih yok). c.2 sh. 640-643 ve c.4. sh. 552-570.

Edirne Valiliği (22.01.2024), Hükümet Konağı Tarihçesi: <http://www.edirne.gov.tr/hukümet-konağı-tarihçesi> adresinden alındı.

Ergin, Osman Nuri (1934), *Beledi Bilgiler*, İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi.

Eroğlu, Süreyya ve Direr Akhan, Alev (2013), "Seyahatnamelerde Sinop", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 257-272.

Eryılmaz, Bilal (1999), "Geleneksel Yönetimden Yeni Yönetim Anlayışına", *Liberal Düşünce Dergisi*, 4(15), 84-88.

_____ (2018), "Tanzimat, Devlet ve Modernleşme", *Türk Düşüncesinde Yenilik ve Millilik Sempozyumu*, Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 235-247.

Esemenli, Deniz (1990), *Sinop ili Türk Dönemi Mimarisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Facebook. (2.12.2024), URL-<https://www.facebook.com/Zerlanis/posts/10155963654516649/> adresinden alındı.

Güler, İbrahim (1992), *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop: İdari Taksimat ve Ekonomik Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Güntan, Çağrı (2007), *II. Abdülhamit Dönemi'nde İmparatorluk İmajının Kamu Yapıları Aracılığı İle Osmanlı Kentine Yansıtılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yıldız Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Karcı, Erol (2019), "Sinop Frengi ve Gureba Hastanesi'ne Dair Bazı Tespitler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 19(39), 461-483.

Kartal, Nazım (2013), "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 4(1), 1-24.

Kaynar, Hakan (2000), *Şehir İktidar İlişkisi Çerçevesinde Osmanlı Modernleşmesi ve Osmanlı Şehirleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kır, Yunus Emre, (2023). *Sinop Belediyesi (1870-1924)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop: Sinop Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,

Koca, İbrahim (1996), *Kanun ve Nizamnameler Işığında Dersaadet Belediye Teşkilatı (Şehremaneti) (1855-1313)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kolay, Emre (2018), *Osmanlı Yerel Yönetim Sisteminin Mimari Alana Yansıması: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Belediye Binaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Moda Müzayede (2.12.2023). <https://www.modamuzayede.com/urun/1834130/fotograf-balikesir-gonen-halk-yetim-yuvasi-osmanlica-tabelali> adresinden alındı

Ortaylı, İlber (2018), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)* (Cilt İlk Baskı: 2000, 3.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özcan, Selim (2007), *Tanzimat Döneminde Sinop'un Sosyal Ekonomik Durumu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özcanoğlu, Zeynel Zeki (2006), *Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi*, Sinop: Sinop Belediyesi Yayınları.

_____ (2012), *Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi (1940-1960)*, Sinop: Sinop Belediyesi Kültür Yayınları.

_____ (2021), *Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop (1900-1960 Yılları Arası)*, Sinop: Sinop Belediyesi.

Sel, Mahitap (2018), *Tescilli Arkeolojik Buluntu Alanlarında, Yeni Yapılanma ve Koruma Yaklaşımlarının Tespiti ve İrdelenmesi: Sinop Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Sinop Bilim Kültür Eğitim Derneği, (2023-2024), *Eski Sinop Fotoları*. <https://sinopbilke.files.wordpress.com/2022/05/1.eski-sinop.jpg> adresinden alındı

Sinop Tarihi ve Kültür Envanteri (2013), Sinop Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sinop.

Sunay, Cengiz (2002), "Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 113-133.

Şenyurt, Oya (2015), *Osmanlı Mimarisinin Temel İlkeleri, Resim ve İnşa Üzerinden Geliştirilen Farklı Bir Yaklaşım*, İstanbul: Doğu Kitabevi.

Şimşek Özel, Heval (2018), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Eğitim Yapıları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tapu Parsel Sorgulama (12, 8. 2023). <https://parselorgu.tkgm.gov.tr/> adresinden alındı

Tarihi Kişiler, Mekanlar ve Hikayeler (22.01.2024). <https://www.tarihikisiler.com/meanlar-ve-hikayeleri/izmir-valilik-binasi/> adresinden alındı.

Türkiye Kültür Portalı. (tarih yok). <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kutahya/gezilecek-yer/esk-hukumet-konagi> adresinden alındı.

Uluğ, Hüseyin Hilmi (1923), *Sinop Kitabeleri*, çev. E. Kanbur, Sinop: Sinop Matbaası.

Ulus, İsmail (2014), *Açıklamalı Sinop Kitabeleri*, Sinop: Şimal Ajans Matbaacılık Hizmetleri.

Uzdu, Halil (2011), *Şerif Mardin'de Osmanlı Modernleşmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ülkütaşır, Mehmet Şakir (3 Ocak 1956), HÜRSES Gazetesi. Ankara: Türk Dil Kurumunun İlk Yılları-Hatıralar. <https://sinopbilke.com/2013/02/28/1928-ataturk-sinop-yali-parkinda-konusmalarin-tamami/>(12.10.2023) adresinden alındı.

Ünal, Mehmet Ali (2014), *Osmanlı Devrinde Sinop (XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sinop Kazası)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yaylı, Hasan (2012), "Osmanlı İdare Yapısında Belediyelerin Doğuşu", *Türk Yurdu Dergisi*, 32(293), 37-44.

Yılmaz, Gülten (2020), *Tokat İlinde Geç Osmanlı Dönemi ve Erken Cumhuriyet Dönemi Kamu Yapıları*, Ordu Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu: Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yörükoğlu, Fuat (2009), "Türk Belediyeciliğinin Gelişim Süreci", *Mevzuat Dergisi* (12/ 135),1-22. <https://www.mevzuatdergisi.com/2009/03a/02.htm>

Yücel, M. Serhan (2018), "Maarif Vekâleti İhsaiyat Mecmuasına Göre 1925-1926 Ders Sene-sinde Balıkesir Hususi Mektepleri", *Vakavınüs- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3 (Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı), 509-531.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı: Çalışmanın genel kurgusu ilk yazar tarafından oluşturulmuş; alan çalışması, analizler ve değerlendirmeler iki yazarın ortak katkısıyla gerçekleştirilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İzinler:

Bu makalede verilen Sinop Müzesi arşivine ait veriler Kültür ve Turizm Bakanlığında alınan kurumsal yazılı izinle; İller Bankası Arşivine ait veriler kurumsal yazılı izinle; Sinop Belediyesine ait arşiv verileri Sinop Belediyesinin kurumsal yazılı izniyle kullanılmaktadır. Bu makale kaynakça gösterilmeden veya makaledeki kaynakçaya direk atıf yapılarak, makaledeki herhangi bilgi/veri/plan kurumsal arşiv verilerinin akademik ve/veya akademik olmayan herhangi bir çalışmada, hiçbir gerekçe ile kullanılamaz.

Teşekkürler:

Desteklerinden dolayı; Kültür ve Turizm Bakanlığına, Anıtlar ve Müzeler genel Müdürlüğü'ne, Sinop Valisi Dr. Mustafa ÖZARSLAN'a, Sinop İl Kültür ve Turizm Müdürlüğüne, Sinop Müzesinin tüm çalışanlarına, İller Bankası AŞ'ye ve uzmanlarına, İller Bankası AŞ'den Şehir ve Bölge Planlama Uzmanı Yasin AZMAN'a, Sinop Belediyesine ve Abdullah TAHTA'ya, Samsun Rölöve ve Anıtlar Müdürü Dr. Ali SARIALIOĞLU'na, Sinop Alan Yönetimi Başkanı Mimar Hülya CİVLEZ ANDAÇ'a ve katkılarından dolayı Doğa Can YILDIRIM'a teşekkür ederiz.

Makalede kaynakça olarak ele alınan tüm yayın sahiplerine emekleri için tek tek teşekkür ederiz.

Makalede ele alınan yapıya ilişkin, yapıyı ve olayları tarihinde belgeledikleri için 1975-1976 yıllarında raporları yazan Sinop Müzesi uzmanlarına ayrıca teşekkür ederiz.

Ek: GEEAYKK- 14.2.1976 Tarih 8950 Sayılı Tescil Kararı

T. C.
KÜLTÜR BAKANLIĞI
GAYRİMENKUL ESKİ ESERLER VE ANITLAR
YÖNETİM KURULU BAŞKANLIĞI

K A R A R

Genel No. ve Tarih: 265 - 13.2.1976
Tescil No. ve Tarih: 8950 - 14.2.1976

Tescil No. I - B T A N B U L

Sinop İl merkezinde, sur yanında, eski bina yerinde yapılacak inşaatın belediye binası hakkında, İmar ve İhtisap Bakanlığı, Planlama ve İmar Genel Müdürlüğüne gönderilen 14. Mart 1975 tarih ve 1593 sayılı yazı ile Kültür Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne gönderilen 11. Aralık 1975 tarih ve 12002 sayılı yazı okundu; yapılan müzakere neticesinde:

Sinop İl merkezinde, sur yanında, belediye hizmet binası ve içine yapılacak beklif edilen yerde bulunan eski kâğıt binasının korunması, gerekli eski eser olmasına, yapılacak inşaatın her türlü plan ve tadilat için, teknikine uygun 1/50 ölçekli temel ölçüsü ile onama-tadilat projesinin hazırlanıp, isten ve dıştan çekilmiş yeterince fotoğrafları ile birlikte Kuruluma iletilip hakkında ayrıca özel karar alınmasının gerekli bulunduğu karar verildi.

ORHAN ALGAC
BAŞKAN

H. KEMAL SÖYLER
BAŞKANVEKİLİ

Oye	Oye	Oye	Oye	Oye
Akdoğan (Fahri)	Aksoy (Mehmet)	Aksoy (Ethem)	Altın (Bahadır)	Alay (Orhan)
	Bulutcu		Bulutcu	
Oye	Oye	Oye	Oye	Oye
İlhan (Saded H.)	İyice (Semih)	Kıroğlu (Fahri)	Kuban (Doğan)	Kurban (Aptullah)
	Bulutcu	Bulutcu		
Oye	Oye	Oye	Oye	Oye
Orhan (Cemal)	Ögel (Semih)	Söyler (H. Kemal)	Taylı (Mehmet)	Yavaş (Mehmet)
			Bulutcu	Bulutcu
Oye	Oye	Oye	Oye	Oye
Yılmaz (Mehmet)	Köknar (Mehmet)	Vakıflar Genel Müdürü	Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü	Türkiye Genel Müdürlüğü
Bulutcu	Bulutcu	Bulutcu	Bulutcu	Bulutcu

Kaynak: Sinop Müzesi Arşivi, 2024.

Aytekin, Osman - Kaya, Mustafa, "Gürcistan'ın Acara Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi ve Sonrası Çantı Camiler Hakkında Genel Değerlendirme", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.225-263.
DOI: 10.31765/karen.1446893

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / Research Article

Bu makale, SDK-2021-9305 nolu proje olarak Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı tarafından desteklenen, Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Sayın Dr. Öğr. Üyesi Osman AYTEKİN danışmanlığında Mustafa KAYA tarafından tamamlanan "Acara (Gürcistan) Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi ve Sonrası Geleneksel Ahşap Camii Mimarisi" başlıklı doktora tezi referans alınarak tezin genel özeti şeklinde hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi,

Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Van/TÜRKİYE

✉ aytekinosman@yahoo.com

ORCID : 0000-0002-1145-8290

*** Dr. Öğr. Üyesi,

Mersin Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Mersin/TÜRKİYE

✉ mustafakaya@mersin.edu.tr

ORCID : 0000-0002-3340-5253

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Acara, Osmanlı, Ahşap Çantı Cami, Mimari, Süsleme

Keywords: Georgia, Adjara, Ottoman, Wooden Timber-Framing Mosque, Architecture, Ornament

Geliş Tarihi / Received Date: 04.03.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 10.10.2024

GÜRCİSTAN'IN ACARA BÖLGESİ'NDE OSMANLI DÖNEMİ VE SONRASI ÇANTİ CAMİLER HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME*

Osman AYTEKİN** - Mustafa KAYA***

Öz: Kafkasya'nın güneyinde konumlanan Acara, Gürcistan'ın tarihsel bölgelerindedir. Anadolu ile Kafkasya arasında geçişi sağlayan Acara, bu stratejik konumuna bağlı olarak gelişen zengin kültür dokusu ile ön plana çıkmaktadır. Eski çağlardan itibaren yerleşim gören yöre Kolhis (MÖ 9-8.yy), Yunanlar (Helenler) (MÖ 7-6 yy), Pontuslar (MÖ 4. yy), Lazika (Eğrisi)-Roma (MÖ 1. yy) Dönemi'nde Antik Çağ'ını yaşamıştır. Orta Çağ'da en parlak dönemini yaşamış, Bizans-Sasani (6. yy), Selçuklu-Gürcü (11. yy), Osmanlı-Safevi (17. yy) ve Osmanlı-Rus (19. yy) gibi medeniyetlerin siyasi çekişmelerine sahne olmuştur. Yöre, Kapadokyalı Azize Nino (4. yüzyıl) tarafından Hıristiyanlığı, 16.yüzyılda Osmanlıların bölgeye gelişi ile İslam dinini benimsemiştir. Buna bağlı olarak, bölgede Türk ve Gürcü sanatının etkisi altında cami mimarisi şekillenmiştir.

Bu makalenin konusu Gürcistan (Acara) Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi ve Sonrası Çantı Camiler Hakkında Genel Değerlendirme başlıklı araştırmadır. Makale içeriğini oluşturan ahşap camiler, 2018-2021 yılları arasında gerçekleştirdiğimiz arazi çalışmalarında tespit edilmiştir. Arazi çalışmasında, bölgede 55 ahşap cami incelenmiş ve evnaterlenmiştir. Geleneksel camiler, Gürcistan'ın Acara Bölgesi'ne bağlı; Kobuleti, Helvaçauri, Şuahevi, Keda ve Hulo ilçe ve köylerindedir. Osmanlı Dönemi arşiv kayıtları ve üzerindeki kitabe bilgilerine göre, 18-20. yüzyıl aralığına tarihlenmektedir. Birçoğu Osmanlı Dönemi'ne, çok az kısmı ise, Çarlık ve Bolşevik Dönemi'ne aittir.

Camiler, eğimli topoğrafyalarda kurulu köy yerleşmelerinde bulunmaktadır. Mahalle ölçeğinde ele alınan camiler, ilk bakışta konut mimarisini andırmaktadır. Yapılar, genellikle kâğır bodrum kat üzerinde, iki katlı, geniş saçaklı, kırma çatılı ve ahşap çantı tekniği ile inşa edilmiştir. Camiler, plan ve mekân açısından birbiri ile uyumlu olup, çoğunlukla kareye yakın ve dikdörtgen plana sahiptir. Nadir de olsa, cami ve medresenin verildiği çift işlevli plan da mevcuttur.

Sonuç olarak, Türk-Gürcü-İslam sanatında özgün değere sahip Acara camilerinin; coğrafi, tarihsel ve sosyo-kültürel açıdan yakınlığı bulunan, Türkiye'nin Doğu Karadeniz, Orta Karadeniz, Ahıska kısmen de Erzurum ve Ardahan camileri ile etkileşim içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Acara camileri, Karadeniz Bölgesi cami üslubunu Gürcistan coğrafyasında sürdürdüğü ve bölgede dönem özel-

liklerini koruyarak günümüze ulaşabilmiş çantı/çandı (yığma) camilerdendir. Çalışma kapsamında, Sanat Tarihi literatürüne ümidini taşımaktayız.

GENERAL EVALUATION OF WOOD TIMBER-FRAMING MOSQUE IN THE ADJARA REGION OF GEORGIA DURING AND AFTER THE OTTOMAN PERIOD

Abstract: Adjara, located in the south of the Caucasus, is one of the historical regions of Georgia. Providing the transition between Anatolia and the Caucasus, Acara stands out with its rich cultural texture that has developed due to its strategic location. The region, inhabited since ancient times, had its antiquity during the Roman period (1st century BC) by Colchis (9th-8th century BC), Greeks (Hellenes) (7th-6th century BC), Pontus (4th century BC), Lazika (Eğrisi). It had its brightest period in the Middle Ages and became a scene of the the political conflicts of civilizations such as Byzantine-Sassanid (6th century AD), Seljuk-Georgian (11th century), Ottoman-Safavid (17th century) and Ottoman-Russian (19th century). The region adopted Christianity by Saint Nino of Cappadocia (4th century) and Islam with the arrival of the Ottomans in the region in the 16th century. Accordingly, mosque architecture in the region was shaped under the influence of Turkish and Georgian art.

The subject of this article is the research entitled "General Evaluation Of Wood Timber-Framing Mosque in The Adjara Region Of Georgia During And After The Ottoman Period". The wooden mosques, which constitute the content of the article, were detected in the field studies carried out between 2018-2021. Within the scope of the field study, 55 wooden mosques in the region were examined and inventoried. Traditional mosques, located in the Adjara Region of Georgia are in the districts and villages of Kobuleti, Helvachauri, Şuahevi, Keda and Hulo. According to Ottoman period archive records and inscription information, they date back to the period between 18-20th centuries. Most of them belong to the Ottoman period, and few of them belong to the Tsarist and Bolshevik periods. Mosques are located in village settlements built on sloping topography. Mosques, considered on a neighborhood scale, resemble residential architecture at first glance. The buildings were generally built on sloping lands, on a masonry basement, with two floors, wide eaves, four-shoulder hipped roofs, and entirely using the wooden pitch technique. Mosques are compatible with each other in terms of plan and space and mostly have rectangular or square plans. Although rare, there are dual-function plans that include a mosque and a madrasah.

Giriş

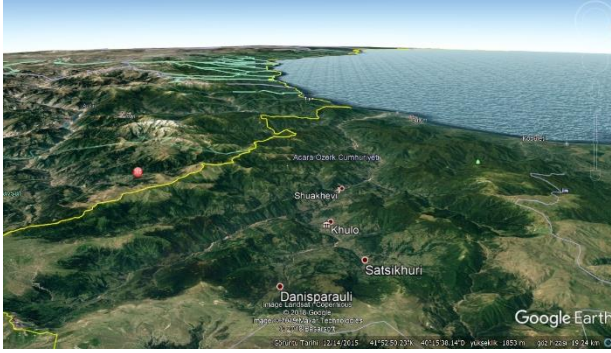
Güney Kafkasya'da konumlanan Acara, günümüzde Gürcistan'ın güneybatı siyasi sınırında yönetim merkezi Batum'a bağlı Acara Özerk Cumhuriyeti'nde (Gürcüce: აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკა-Açaris Avtonomiuri Respublika) tarihsel ve kültürel bölgeyi ifade etmektedir. Acara, Gürcistan'ın yakın sınır komşusu Türkiye'nin hemen kuzeydoğusunda Artvin ve Ardahan illeri ile çevrilidir. Bölge, kuzeyde Guria, doğuda Ahıska (Samtshe-Cavaheti) ve batı yönde Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yakın konumdadır. Acara'nın; Keda, Kobuleti, Helvachauri, Şuahevi ve Hulo olmak üzere beş ilçesi mevcuttur.² Bölge, coğrafi açıdan dar ve derin şekilde yarılmış ya da parçalanmış, sahanın % 60'ı gibi büyük kısmının dağlarla kaplı olduğu dağlık/engebeli sarp arazi yapısına sahiptir. Mesheti Dağları'nın parçası olan Acara Dağları'nın en yüksek zirvesi 3.000 m'yi aşmaktadır. Özellikle, Acariskali ve Tsaliskali gibi akaruların biçimlendirdiği derin vadiler ve bu vadi yamaçlarında su kaynaklarına yakın noktalarda kurulan dağınık vaziyette kurulan köyler mevcuttur. Mesheti Dağları'nın (batıya bakan yamaçlar) büyük bölümü ılıman yağmur ormanları ile kaplıdır. Bölgenin, yıllık ortalama 2137 mm'lik bol yağışlı iklimi, geniş ormanlarla kaplı ve bitki (fauna) bakımından zengin olmasını sağlamıştır. Acara, yukarıda bahsi geçen; topoğrafya, iklim ve yerleşim özellikleri bakımından Türkiye'nin, Doğu Karadeniz Bölgesi ile benzer özellikler yansıtmaktadır (Harita 1-2. Foto. 1).

¹ Günümüzde, Gürcistan'ın siyasi sınırlarında kalan Batum, Acara Özerk Cumhuriyeti'nin başşehri olup, Karadeniz'in doğu kıyısında, Türkiye sınırına 15 km mesafede, Çoruh Nehri'nin denize döküldüğü yerin kuzeydoğusundaki verimli ve düzlük arazi üzerinde kurulmuştur.

² https://tr.wikipedia.org/wiki/Acara_%C3%96zerk_Cumhuriyeti (Erişim Tarihi: 21.11.2019)

Harita 1. Günümüzde Gürcistan'ın Haritası ve Guria Bölgesi'nin Coğrafi Konumu <https://depositphotos.com/vector-images/adjara.html> (Erişim Tarihi: 10.10.2022)

Harita 2. Acara'nın topoğrafyası ilçe ve köyleri (Google Earth)

Foto. 1. Arazi çalışma sahası (Kaya, 2019)

Güney Kafkasya'da konumlanan Gürcistan'ın Acara Bölgesi, Anadolu ve Mezopotamya gibi önemli kültürel havzasın etkileşim alanında, tarihin erken devirlerinde itibaren insan yerleşimine açık bölge olmuştur.³ Antik Çağ boyunca batısında Kolhislerin (M.Ö 1350), doğusunda ise bugünkü Gürcülerin ataları olan Kartvelilerin devletleştiği siyasi yapı ile yönetilmiştir.⁴ Ancak stratejik konumu nedeni ile dönemin; Bizans-Sasani, Selçuklu-Gürcü, Osmanlı-Safevi gibi süper güçleri tarafından belirli periyodlarla ele geçirilmiştir. Yöre, Roma Dönemi'nde (MÖ 64) pagan dinine mensup iken, Hıristiyanlığın Anadolu'da yayılmaya başladığı erken dönemlerde, Kapadokyalı Rahibe Azize Nino'nun (4. yüzyılın ilk yarısı) bölgeye gelişi ile birlikte Hıristiyanlığı benimsemiştir. Böylece, Gürcüler Ermenilerden sonra Hristiyanlığı kabul ederek, farklı sosyolojik yapıya bürünmüştür. Siyasi gücü, zirve noktasına ulaştığı 11-13. yüzyıl arasında,⁵ Büyük Kral David (Kurucu David) Ağmaşenebeli ve Kraliçe Tamara zamanında Anadolu'ya (Ahlat'a kadar) kadar yayılmış,⁶ Tao-Klarjeti (Erzurum-Artvin) olarak adlandırılan tarihsel bölgede önemli dinî ve kültürel eserler bırakmışlardır.⁷ Gürcülerin, Türkler ile siyasi, askerî ve kültürel temasları 12-13. yüzyılda Selçuklu Dönemi'nde yoğunlaşmış, 16. yüzyıl Osmanlı Dönemi'nde ise doruk noktasına ulaşmıştır.⁸

Fatih Sultan Mehmed'in 1461 yılında Trabzon'u fethi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu ile Gürcü Krallığı iki komşu ülke olmuştur.⁹ 1510-1515'de, Yavuz Sultan Selim Batı Gürcistan'a

³ Bala, 1997: 314-316.

⁴ Canaşia ve Berdenişvili. 1997: 56-59; Brosset, 2003: 189.

⁵ Çelebi, 2019: 23.

⁶ Büyükçınar, 2017: 33.

⁷ Detaylı bilgi için bkz. Aytekin, 1999; Korkut, 2018: 51-429; Canöz, 2019: 337-241; Giviashvili -Akder, 2021; Kadiroğlu ve İşler, 2010.

⁸ Gümüş, 2002: 713-730; Tellioglu, 2007: 656.

⁹ Kırzioğlu, 1976, 43, 44.

sefer düzenleyerek İmereti Krallığı'nı hâkimiyet altına almıştır. Acara, 1578 yılında Lala Mustafa Paşa'nın yaptığı sefer sonrasında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁰ Sonrasında, yaklaşık 100-150 yıl içerisinde bölgenin İslamlaşma süreci¹¹ başlamıştır. Bu süreçte, Osmanlı dönemi ve sonrasında Batı Gürcistan topraklarında çok sayıda cami inşa edilmiş ve bölge Osmanlı kültürü ile tanışmıştır. Acara, 1578'den 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar yaklaşık 300 yıl Osmanlı¹² yönetiminde kalmıştır.

Günümüzde, 3,5 milyonluk Gürcistan Cumhuriyeti nüfusunun yaklaşık %10'unu oluşturan Acara Müslümanlarının sayısı, Acara İstatistik İdaresi'nin tahminlerine göre 400.000 bin civarındadır. Acaralılar, İslam dininin Hanefi mezhebine mensup sunni Müslümandırlar. Geriye kalan % 63'lük dilimi ise Ortodoks Hıristiyanlardan ibarettir. Köylerde, camilerin inşası ve müftülük atamaları Gürcistan Müslümanları İdaresi bünyesindeki Batum Başmüftülüğüne yürütülmekte, camilerin onarım ve tadilatları ise köy cemaati veya Gürcistan'ın Kültürel Mirası Koruma Ajansı tarafından yapılmaktadır.¹³

1. Metod

Makale, yaklaşık üç asır Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olarak idare edilen Acara'da, Osmanlı Dönemi ve sonrasında inşa edilen ahşap camileri içermektedir. Literatürde, konuya veri sunan,¹⁴ fotoğraf albümü, tekil veya ilçe odaklı yayınlar dışında, camiler ilk defa detaylı ve bütüncül olarak 2018-2022 yılında tamamlanan doktora tezi ile araştırılmış¹⁵ ve belgelenmiştir.¹⁶ Camilerin tespitinde, Türkiye Cumhuriyeti ve Gürcistan hükûmetinden alınan resmî izinler akabinde 2019-2021 yılları arasında arazi çalışması gerçekleştirilmiştir.

Saha araştırması ise, günümüzde Gürcistan'ın Özerk Cumhuriyeti Batum'a bağlı; Kobuleti, Helvaçauri, Keda, Şuahevi ve Hulo ilçeleri ve köylerinde yürütülmüştür. Arazi çalışmasında bölgede 55 ahşap cami tespit edilmiştir. Arazi çalışmamızda, camiler süreç içerisinde doğal veya dış etkenli tahribatlara maruz kalarak yok olma tehlikesi taşıdığından, fotoğrafları tarafımızca belgelenmiş, sonraki süreçlerde yapılacak onarım/tadilatları yapılacak restorasyon çalışmalarına kaynak sunması amacıyla koordinatları ve rölöveleri mimar eşliğinde alınmıştır. Birçoğu günümüzde ibadete açık vaziyette olan camiler, Bolşevik ve Sovyetler Birliği Dönemi'nde depo ve birkaçı yakın tarihte müze olarak amaçları dışında işlev verilmelerine rağmen özelliklerini koruyarak günümüze ulaşmışlardır.

Çalışmanın özgün oluşu ve ayrıca sanat tarihi literatürüne önemli veriler sunması, makalenin önemini bir kat daha arttırmaktadır. Tezin genel değerlendirmesini içeren makalede; Türkiye'nin sınır komşusu Gürcistan'daki ahşap camilerin; tipoloji, mimari ve süsleme karakteri, dönemsel ve yerel üslubun tespiti, bani-ustaların kimliği, Karadeniz ve çevresi ile etkileşim veya farklılıklarının yanı sıra Türk-İslam sanatındaki yeri ve önemi de irdelenmiştir.

Makalede, saha çalışmasının yapıldığı Acara'nın; coğrafi, beşerî ve dinî özelliklerine ve konunun arka planının kavranması için ahşap camilerin gelişimine kısaca değinilmiştir. Bu bilgiler

¹⁰ Şengelia, 1998: 14-16; Shashikadze, 2002: 1043-1047; Güldür, 2019: 42-156; Orhankazi, 2023: 1450-1461.

¹¹ Coğ, 2007: 39-54; Bay, 2017: 129-154; Bay, 2023, 78-121; Kasap, 2010; 65; Yıldıztaş, 2012: 23.

¹² Aytekin, 2022: 1-26; Aytekin, 2017: 155-176; Aytekin ve Kaya, 2019, 1196-1232; Bay, 2017: 129-154; Bay, 2023: 78-121.

¹³ Anonim, 2012: 7; <https://www.indexmundi.com/georgia/> (Erişim Tarihi: 26. 01. 2024)

¹⁴ Aytekin, 2017: 155-176; Aytekin, 2015: 138-145; Seçkin, 2018a: 1133-1169; Seçkin, 2018b: 463-478; Seçkin, 2019: 501-509 23; Brandts, Wheeler ve Vladimer Shoishvili: 2018; Baramidze, 2010.

¹⁵ Camilerin tespitinde, arazi çalışması 2019-2022 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti ve Gürcistan hükûmetinden alınan resmi izinler akabinde gerçekleştirilmiştir. Saha araştırması ise, günümüzde Gürcistan'ın Özerk Cumhuriyeti Batum'a bağlı; Kobuleti, Helvaçauri, Keda, Şuahevi ve Hulo ilçeleri ve köylerinde yürütülmüştür. Arazi çalışmasında, bölgede arazi çalışmalarında 55 ahşap cami tespit edilmiştir. Arazi çalışmamızda, camiler süreç içerisinde doğal veya dış etkenli tahribatlara maruz kalarak yok olma tehlikesi taşıdığından, koordinatları ve mimar eşliğinde rölöveleri alınmış ve onarım/tadilatları durumunda yapılacak restorasyon çalışmalarına kaynak sunması amacıyla fotoğraflanarak belgelenmiştir.

¹⁶ Kaya, 2022: 1-1165.

sonrasında, Acara'daki camileri katalog halinde tanıtmak yerine; plan, mimari, süsleme ve malzeme-teknik özellikleri ve usta-bani kimliği açısından genel çerçevede değerlendirilmiştir. Karşılaştırma kısmında ise, Acara'daki camiler çağdaşı ve yakın çevredeki örnekleri ile üslup özellikleri veya farklılıkları karşılaştırılmıştır. Sonuç kısmında ise, ahşap camiler ile ilgili genel çıkarımlar yapılarak çalışma tamamlanmış, yapıların Türk-İslam sanatındaki yeri ve önemi de belirlenmeye çalışılmıştır.

2. Ahşap Camilerin Kısa Gelişim Süreci

Ahşabın, Erken İslam Dönemi'nden itibaren cami mimarisinde kullanıldığı bilinmektedir. Ahşap camiler, Türk-İslam Sanatı'nda, *ahşap direkli ve ahşap tavanlı ve çantı camiler* olmak üzere iki farklı tipolojide değerlendirilmektedir. Bunlardan, ahşap direkli ve ahşap tavanlı grup, Erken İslam devri camilerinde Kufe plan tipinde yoğun olarak uygulanmıştır. Bu tipoloji, daha sonraki süreçlerde Türk-İslam coğrafyasına dağılarak her dönemde tercih edilmiştir. Özellikle ahşap direkli ve ahşap tavanlı camilerin çıkış noktası düşünülen Medine'deki Mescid-i Nebevi (M.S. 622) ile Mısır'daki Fustat'taki Amr B. As Camii (M.S.642) hurma direkleri inşa edilmişti.¹⁷ Bu uygulama, asıl tipolojik ve mimari gelişimini Türk-İslam coğrafyasında bulacaktır. Türklerin İslamiyet'i kabulü sonrasında, Orta Asya'da ilk Türk-İslam devleti Karahanlılar döneminde inşa edildiği bilinmektedir. Daha sonra, Gazneli mimarlığında da sürdürülen ahşap camiler, ahşap direkli ve ahşap tavanlı olarak inşa edilmiştir. Özellikle, Karahanlı eseri Hive Mescid-i Cuması (10. yy) ve Gazneli Mahmut'un inşa ettirdiği Arus'ul Felek Camii (998-1030) ahşap direkli ve ahşap tavanlı camilerin öncü yapılarıdır. Süreç içerisinde Orta Asya'da kökleşen ahşap yapı geleneği, 1071 Malazgirt savaşı sonrasında Selçuklular aracılığı ile Anadolu'ya taşınmıştır.¹⁸ Selçuklu ve ona bağlı ilk Türk Beylikleri¹⁹ devrinde, bölgesel yorumlar ile ifade bulan ahşap destekli camilerin varlığı bilinmektedir.²⁰

Ahşabın, Türkler tarafından iyi bilinmesi ve Anadolu'daki ahşap malzemenin zenginliği bu geleneğin gelişimini daha da hızlandırmıştır. Anadolu ile sentezlenen ahşap cami geleneği, Selçuklu ve ilk Türk Beylikleri döneminde anıtsal ve özgün örneklerini vermiştir. Ahşap camiler, Anadolu'da; geleneğe bağlılık ve ahşabın az olduğu Orta Anadolu gibi bölgelerde ahşap direkli ve²¹ tavanlı olarak, ormanlık alanın yoğun olduğu Karadeniz Bölgesi'nde ise tümüyle ahşap (yığma / çantı) malzemeden inşa edilen iki farklı gelenek oluşturmuştur. Sivrihisar Ulu (1274)²², Afyon Ulu (1273)²³, Ankara Arslanhâne (1289-1290) ve Beyşehir Eşrefoğlu (1297)²⁴ gibi örnekler ahşap direkli ve ahşap tavanlı yapıların gelişmiş örneklerdir.²⁵ Karadeniz Bölgesi'nde bu örneklerin yanı sıra ise tümüyle ahşap malzemeli çantı camiler²⁶ de inşa edilmiştir.²⁷ Çantı camiler; bölgede plan, mekânsal, cephe, örtü, mahfil düzeni bakımından iki farklı tipte görülmektedir. Özellikle Karadeniz Bölgesi'ndeki Selçuklu ve Erken Osmanlı Dönemi çantı camilerinde boyuna dikdörtgen plan uygulanmış iken, Sami Bayraktar'ın II. Grup olarak ifade ettiği Karadeniz Bölgesi'nin konut mimarisini andıran 18-20. yüzyıl Osmanlı geç

¹⁷ Aslanapa, 1984: 84.

¹⁸ Bozer, 2002: 911-916.

¹⁹ Ersoy, 1993: 49.

²⁰ Bozer, 2002: 911-916.

²¹ Çal, 2000: 1-118.

²² Otto-Dorn, 1969: 161-168.

²³ Karakuş, 2021: 131-161.

²⁴ Karakuş, 2021: 131-161

²⁵ Ersoy, 1993: 49.

²⁶ Ahşap camiler, Anadolu'da; geleneğe bağlılık ve ağacın az olduğu yörelerde ahşap direkli ve ahşap tavanlı olarak, ormanlık alanın yoğun olduğu ve 13.yüzyıl başlarında Selçukluların yurt tuttuğu Karadeniz Bölgesi'nde tümüyle ahşap (yığma/çantı) malzemeden inşa edilmek suretiyle iki farklı tipoloji oluşturulmuştur. Ahşap direkli ve ahşap destekli tipolojiden ilham alınarak, Anadolu'nun ormanlarla kaplı Karadeniz Bölgesi ve onun doğu uzantısı Acara kırsalında tümüyle ahşaptan tasarlanan *çantı camiler* inşa edilmiştir. Özellikle, Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi'nde çantı tekniği ile inşa edilen çok sayıda cami ve konut örnekleri mevcuttur.

²⁷ Güler- Aktuğ, 2010: 83-90.

dönemlerine ait çantı camiler ise dikdörtgen ve kareye yakın dikdörtgen plana sahiptir. Selçuklu ve Erken Osmanlı örneklerinde tek katlı, geç örneklerde ise iki katlı cephe düzeni hâkimdir. Erken tarihli çantı camilerinde harimin kuzeyinde mahfil uygulaması kullanılmıştır. 18-20. yüzyıl Osmanlı camilerinde ise; harimin kuzeyinde hem *doğu-batı yönlü* düzenlenen hem de “U” biçimli harimi üç yönden saran köşklü kadınlar mahfili görülmektedir. Erken tarihli camilerde, girişleme ahşap tavan, geç tarihli camilerde ise işlemeli tavan göbekleri veya ortada bağdadi kubbeler ile örtülü, dışta geniş saçak ve dört omuz kırma çatı hâkimdir. Karadeniz Bölgesi ile birlikte Gürcistan’ın Acara Bölgesi’ndeki camilerin tamamında II. Grup/Tip ahşap çantı camiler bulunmaktadır.

Prof. Dr. Ekrem Hakkı Ayverdi’nin Sanat Tarihi literatürüne tanıttığı ahşap çantı camiler,²⁸ yapılan araştırmalara göre ilk örnekleri 11-12. yüzyılda Karadeniz Bölgesi’ni ele geçiren Selçuklularca inşa edilmiştir. Samsun Gökçe (Göğceli) (1206),²⁹ Çarşamba Yayıcalar Köyü Şeyh Habil (1204-1211), Kocaeli Emirler Köyü Orhan (14.yy), Sakarya Orhan Gazi (1359) ve Kocaeli Büyük Kaynarca (Topçu) Köyü Şeyh Muslihuddin Camii (1326 sonrası) çantı camilerin Selçuklu ve Erken Osmanlı Dönemi’ne ait örneklerinden bazılarıdır.³⁰ Çantı camiler, geleneğe bağlı kalınarak benzer tipolojide Karadeniz ve Acara Bölgesi’nde Osmanlı Dönemi ve sonrasında inşa edilmiştir.

3. Acara Camilerinin Mimari Özellikleri

16. yüzyılda, Osmanlıların Karadeniz’de kesin hâkimiyet kurması sonrasında yeniden yorumlanan çantı camiler, 18-20. yüzyıl Osmanlı Dönemi ve sonrasına aittir. Acara’nın geleneksel camileri, kible duvarı ekseninde gelişen kare veya kareye yakın dikdörtgen plan, harimi “U” formda saran köşklü kadınlar mahfili, içerisinde; mihrap, minber ve vaaz kürsüleri olan, içten bağdadi kubbe veya işlemeli tavanlar, dışta geniş saçaklı ve dört omuz kırma çatı ile dikkat çeker. Osmanlı başkenti ile kurulan siyasi ve kültürel ilişkiler, bölgenin mimarisinde de etkili olmuştur. Camiler, eskiden etrafında bulunan hazirelerinden günümüze sadece birkaç mezar taşı ulaşmıştır.

Camiler, Acara’nın; Keda, Kobuleti, Helvaçauri, Şuahevi ve Hulo olmak üzere beş ilçesi ve ona bağlı köylerde bulunmaktadır. Bulduğu köyün adı ile anılan camiler, cemaatin kolaylıkla ulaşabileceği köy meydanlarına ya da mahalle arasındaki merkezi noktalara konumlandırılmıştır. Dıştan bakıldığında kırsaldaki konut mimarisini andıran ahşap camiler; plan, mimari ve zengin süsleme özellikleri bakımından Karadeniz camileri üslubundadır.³¹

3.1. Malzeme ve Teknik

Karadeniz’in doğusunda konumlanan Acara Bölgesi’nin temel yapı malzemesi ahşaptır. Bunda önemli etken, tıpkı Karadeniz gibi zengin orman alanlarına sahip oluşu ve ahşabın burada kolay temin edilip ustalıklı işlenebilmesidir.³² Selçuklu ve Osmanlı Dönemi camilerinde³³ özenle uygulanan ahşap işçiliği Karadeniz kırsalında kendine has kimlik bulmuştur. Acara’nın geleneksel konut ve cami mimarisinde Doğu Karadeniz’de olduğu gibi;³⁴ çam (ფიჭვის), ladin (ნადვი), köknar, Karaağaç (თელა), pelit (meşe/მუხა), gürgen, ceviz (კაკალი), kestane (წაბლოს) gibi sert ve ıhlamur (ცაცხვის) gibi yumuşak dokulu ağaç cinsleri tercih edilmiştir. Bunlar arasında; rutubete, mikroorganizmalara karşı dayanıklı ve kolay alev almayan dokusu ile kestane ağacı ilk sıradır. Kestanenin bulunmadığı yerlerde, çam, kayın ve meşe gibi ağaç türleri kullanılmaktadır. Taş, Acara’nın geleneksel camilerinde ahşabı tamamlayan ikincil yapı

²⁸ Ayverdi, 1966: 120-124.

²⁹ Bayraktar, 2016; Nemlioğlu, 2001: 117-136.

³⁰ Çoruhlu, 2015, 1609-1634; Çetin, 2007: 1-15.

³¹ Detaylı bilgi için bkz. Kaya, 2022: 468-471.

³² Özen, 2008: 41-90.

³³ Bkz. Barışta, 2009; Ersoy, 1993.

³⁴ Rize camileri için bkz. Azizsoy ve Özkurt, 2021: 891-893.

malzemesidir. Taş, bol yağışlı iklim nedeniyle nem ve rutubetten kaynaklı çürümelere karşı, ahşabın zemin ile ilişkisinin kesilmesi amacıyla kullanılmıştır. Farklı renklerde ve sert dokuya sahip bu taşlar genellikle ocak ve dere yataklarından temin edilerek bodrum veya subasmanların yapımında kullanılmıştır. Cami ve evlerin çatılarını eskiden, hartama/bedevra olarak ifade edilen suya dayanıklı açma (yarmak suretiyle elde edilen) tahtalar örtmekteymiş. Ormanlarda ağaç kesimini azaltmak amacıyla, ahşap çatı örtüsü zamanla yerini sac ve diğer malzemelere bırakmıştır. Harim üst örtülerinde, çatı ile tavan arasına gizlenen kubbeler, bağdadi tekniğe sahiptir. Kubbelerde ise, kolay eğilip bükülebilen tela (karaağaç) ve ihlamur ağaçları tercih edilmiştir. Üst örtüde, erken tarihli camilerde tekne tavanlar, geç tarihli camilerde ise düz tavanlar çitakari tekniği görülmektedir.

Ahşap mimarisi yapım teknikleri, Karadeniz’de Antik Çağlardan beri bilinmekte ve ahşap konut mimarisinde uygulanmaktadır. Bölgedeki ahşap cami ve konut mimarisinde yoğun şekilde uygulanan *Çantı (Yığma) Tekniği*, ahşap unsurların inşasında izlenen; *Karaboğaz*, *Kurtboğazı* ve *Çalma Boğaz* olmak üzere üç farklı geçme tekniği ile tamamlanmaktadır. Ahşap duvarların, ana girişler arasında üst üste istiflenmesi ve uç noktaları iki kanallı kertilen tahtaların köşelerde birbirine çivi kullanılmaksızın kenetlendirilmesi ile uygulanan inşa tekniğine *Çantı (çandı) tekniği* denilmektedir. *Kurtboğazı tekniğinde*, kütükler hızar ile düzgün pürüzsüz şekilde biçilerek tahta haline getirildikten sonra inşada kullanılmaktadır. Kurtboğazı teknikli çantı (çandı) cami ve sivil mimaride, yapı köşelerinde, kapı ve pencere gibi açıklıkların bulunduğu yerlerde dikey direkler kullanılır, kütük veya tahtalarda dışa çıkıntılı diller oluşturularak direklerle açılan yuvalara *çalma boğaz tekniği* ile sabitlenerek komar ağacından mamul kavillalar (ahşap çivi) yardımıyla birbirine tutturulmuştur. Karaboğaz teknikli çantı yapılarında ise, uygun kalınlık ve uzunluktaki tomruklar, kabukları soyulup biraz yontulup ve budakları alınmıştır. Bu teknik, duvarları oluşturan kütük istifleri iç bükey kavisli kertilen uçlarının birbiri üzerine çaprazlama olarak istiflenmesi ve duvar aralarında düşey direk kullanılmadan gerçekleştirilmektedir. Bu teknik, yörenin sivil mimarisindeki bodrum katlar ve ahırlarda uygulanmaktadır (Foto. 2).³⁵

Camilerin inşa ve mimari elemanların (mihrap, minber ve vaaz kürsülerinde) tasarımında zıvana-kinişli geçme,³⁶ geç tarihli cami örneklerinde ise hem geçme hem de metal çivi ile çakma tekniğinin tercih edildiği görülmektedir.

Foto. 2. Acara kırsalında modern ahşap mimaride devam ettirilen çantı tekniği (Kaya, 2019); Çantı camilerde uygulanan inşai teknikler (Fatih Orhan)

Acara ve çevresinde önemli gelişme kaydeden Orta Çağ dini taş süslemeciliği, 16. yüzyılda Osmanlıların gelişi ile birlikte cami mimarisindeki yerini ahşap işçiliğine bırakmıştır. Yöredeki

³⁵ Detaylı bilgi için Bkz. Eruzun, 2021; Karadeniz kırsal ev ve serander mimarisinde de karaboğaz ve kurtboğazı teknikleri benzer şekilde uygulanmıştır. Bkz. Demir, 2004: 99-118; Buğrul, 2021: 235-270.

³⁶ Zıvana geçme, ahşap sanatında uçları kanallı (delikli) ve dilli parçaların çivi/yapıştırıcı kullanmadan birbirine geçirilmesi ile yapılan tasarım tekniğidir.

ahşap ustaları, ahşap oymacılığını Osmanlı hâkimiyeti süresince zirve noktaya taşımıştır. Acara ile birlikte Doğu Karadeniz'in çantı camilerinde olduğu üzere, birden fazla ahşap süsleme tekniği izlenmektedir. Bu çeşitlilik, ahşabın Karadeniz havzasında çok eski çağlardan beri iyi bilinmesi, ahşabın işlenmeye müsait dokusu ve mahir ahşap ustaların varlığı ile yorumlanabilir. Acara camilerinde; oyma-kabartma,³⁷ ajur (yapıştırma)³⁸, ajur (kafes),³⁹ dekupe (kesme),⁴⁰ tornalama,⁴¹ kumlama,⁴² düz boyama⁴³ ve kalem işi olmak üzere sekiz farklı süsleme tekniği tespit edilmiştir. Bunlar arasında, süslemelerde yoğun olarak oyma-kabartma tekniğinin uygulandığı görülmektedir. Oyma-Kabartma, farklı derinliklerdeki oyma kalemleri ile yuvarlak satırlı, düz satırlı ve eğri kesim olarak uygulanmıştır.⁴⁴ Oyma-kabartma, bölgedeki tüm camilerde erken ve geç tarihli yapılarda uygulanmıştır. Tornalama, ajur (kafes) ve kumlama teknikleri erken tarihli, ajur yapıştırma, dekupe, düz boyama ve kalem işi teknikleri ise 19. yüzyıla tarihlenen Batılılaşma etkili camilerde yoğun bir şekilde görülmektedir. Bunlar arasında, kalem işi tekniği, 19. yüzyıl Türk Barok sanatının taşradaki yansıması olarak, yerel ustalarca hazırlanan şablonlar halinde uygulanmıştır. Düz boyama ve kalem işi süslemelerde; siyah, gök mavisi, turuncu, hardal sarısı, yeşil tonları, kahverengi, sarı, beyaz vb. sıcak renkler hâkimdir.

3.2. Plan ve Mekân Anlayışı

Acara'nın cami planlarında; arazi yapısı, ustanın mimari yaklaşımı ve seçilen malzemenin niteliği belirleyici olmaktadır. Cami planını; harim mekânı, kadınlar mahfili ve giriş mahalli gibi üç temel unsur içermektedir. Yaklaşık, 92-100 m² lik bir yüzey alanı kaplayan ve bir nevi mahalle ölçeğinde ele alınan Acara camileri, yöre genelinde plan ve mekânsal açıdan birbiri ile uyumludur. Camiler; mihrap duvarına göre boyuna veya enine dikdörtgen planda inşa edilmiştir. Daha yaygın olan enine dikdörtgen planlı yapılar kareye yakın bir plan şemasına sahiptir.⁴⁵ Bunun dışında, Acara ve Karadeniz Bölgesi'nde nadiren de olsa caminin harim mekânı yanında değerlendirilen medrese ile birlikte yorumlandığı çift işlevli cami örneği mevcuttur.

Camilerin harim mekânları, kuzey güney yönünde gelişen kare veya dikdörtgen planlı olup daha çok kareye yakın dikdörtgen plandadır.⁴⁶ Planlarda, harim mekânlarında kadınlar mahfili ve onu taşıyan ahşap direkler mevcuttur. Harim mekânlarının kuzeyinde, doğu-batı düzenlenen son cemaat yerleri mevcuttur. Bu bölüm, namaz kılmanın yanı sıra cemaatin namaz öncesi veya sonrasında birbirleriyle sohbet ettiği *hayat*⁴⁷ ya da sosyalleşme mekanı olarak da yorumlanmaktadır (Plan 1).

³⁷ Oyma Tekniği, ahşap işçiliğinde tahta/pano/kereste üzerine yapılan bir motif veya kompozisyonun; yivli, yuvarlak veya düz satırlı uçlara sahip kesici oyma kalemleri ile istenmeyen yerlerinin yontulmasıdır.

³⁸ Oyma tekniğinde elde edilen motif ve kompozisyonların, mimaride yerleştirilmek istenen noktalara çivi veya yapıştırıcı gibi bağlayıcı unsurlar ile uygulanan tekniktir.

³⁹ Ajur Tekniği; ahşap veya madeni eserlerin üzerindeki süsleme kompozisyonlarını ortaya çıkarmak amacıyla bu kompozisyonlardaki gereksiz alanları kıl testeresi gibi kesici ve delici aletler kullanarak, delikli süslemelerin yapıldığı tekniğe, delik işi, kesme veya ajur tekniği denilmektedir.

⁴⁰ Dekupe tekniği, ahşap üzerinde çizilen desenlerin, kıl testeresi ile üzerinden geçmek suretiyle kesilmesi ile yapılan süsleme tekniğidir.

⁴¹ Tornalama tekniği, mobilya ve dekorasyon elemanlarının üretiminde uygulanmaktadır. Bu teknikte, torna makinesine bağlanmış halde dönen ve biçimlendirilmek istenen ahşap parçanın keskin ağızlı bir torna kalemi ile boğumlu, silindirik, koni ve dairesel biçimlerde şekillendirme tekniğidir. Bkz. Azizsoy ve Özkurt, 893.

⁴² Kumla Tekniği; ahşap işçiliğinde çeşitli büyüklükte ve mühür kısmının üstünde çiviye benzer muhtelif desenlerin yer aldığı kumlama pancı aletin, sap kısmına vurulup mühürlü yüzeyin kompozisyon aralıklarında derinlik bırakmak suretiyle tercih edilen uygulamadır. Bkz. Azizsoy ve Özkurt, 2021: 892.

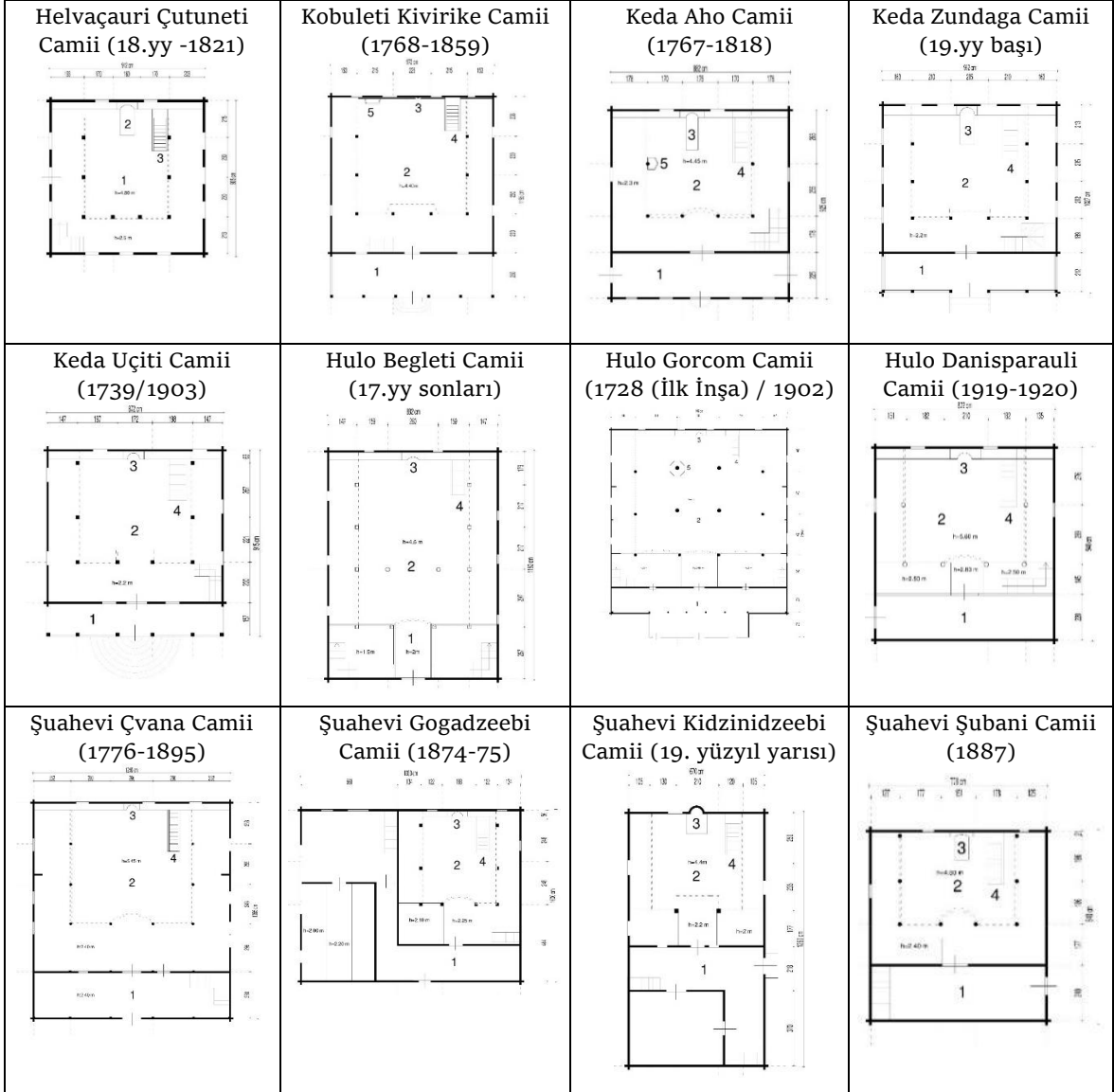
⁴³ Ahşap oymacılıkta, bezemelerin kökboyalının tatbiki ile gerçekleştirilen süsleme tekniğidir.

⁴⁴ Türk-İslam Sanatında ahşap süsleme teknikleri için Bkz. Bozer, 2002: 911-916.

⁴⁵ Kaya. 2022: 475.

⁴⁶ Kaya. 2022: 479.

⁴⁷ Karpuz, 1990: 281-298.

Plan 1. Acara Kırsal Camilerinde Plan Tipleri (Kaya, 2022)

Karadeniz Bölgesi, Selçuklu ve Erken Osmanlı Dönemi çantı camilerinde⁴⁸ kible duvarı ekseninde boyuna uzanan plan tercih edilmiş iken, 18-19. yüzyıl Osmanlı geç dönemi camilerinde ise dikdörtgen veya kareye yakın dikdörtgen planlar ağırlık kazanmıştır. Her iki plan tipi; Acara, Ahıska ve Karadeniz geleneksel camilerinde yoğun olarak kullanılmıştır. Kareye yakın dikdörtgen plan; Artvin Murgul Erenköy Camii (1863),⁴⁹ Rize Ardeşen Doğanay Köyü Camii (1897),⁵⁰ Ordu Akkuş Karaçal Camii⁵¹ ve Samsun Terme Pazar (Çarşı) Camii (1840)⁵² gibi bazı örneklerde uygulanmıştır. Camilerde, kible duvarı ekseninde harim mekânı kuzey güney yönlü dikdörtgen planlı camilere ise; Artvin Borçka Fındıklı Camii (18.yy),⁵³ Rize İkizdere Şimşirli

⁴⁸ Nemlioğlu, 2001: 117-136; Ayverdi, 1989: 120-122; Çetin, 2007: 1-15.

⁴⁹ Aytakin, 1999: 188.

⁵⁰ Azizsoy-Özkurt, 2021: 890; Rize'deki cami planları için Bkz. Gökler, 2022: 1525.

⁵¹ Geleneksel Ordu camilerinde uygulanan planlar için Bkz. Bayhan, 2019: 277; Bayhan, 2005: 10-20; Bayhan, 2014, 99-107; Bayhan, 2023: 45-76.

⁵² Bayraktar, 2016: 73.

⁵³ Aytakin, 1999: 173; Artvin/Şavşat ilçesi çantı camilerinde benzer plan tipi uygulanmıştır. Bkz. N. Aytakin, 2022: 187-208.

(Komes) Köyü Camii (19.yy),⁵⁴ Ordu Gököy Emirler Mahallesi Camii (1858-59)⁵⁵ ve Samsun Terme Yeni Camii Köyü Eski (Cuma) Camii (19.yüzyıl yarısı) kısaca örnek verilebilir.⁵⁶ Camilerin kâgir bodrum katları eskiden mektep medrese olarak kullanıldığı bilinmektedir. Cami ve medrese planının birlikte uygulandığı, Trabzon Çaykara Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camii (1896) ve Trabzon Dernekpazarı Zincirlitaş Köyü Camii (1917) çift işlevli yapılar arasındadır.⁵⁷

3.3. Dış Mimari

3.3.1. Bodrum Kat/Subasman

Acara camileri eğimli araziler üzerinde kurulmuş, bu eğimden kaynaklı kot farkını gidermek ve ahşap rutubetten korumak amacıyla, taş örgülü veya taş parçalarına sabitlenen dikmelerle, kaba yonu taş veya kesme taşlı zemin kat veya subasmanlar üzerinde; köşelerde boğaz geçme, ana kurguda çantı tekniğinde inşa edilmiştir. Böylece, ahşap duvarların zemin ile irtibatı kesilmiştir. Camilerde, subasmana/bodrum kata yer verme durumu, arazi eğimine bağlı olarak değişebilmektedir. Subasmanlar, az eğimli veya eğimin azalmış olduğu arazilerde taş parçası üzerine sabitlenen ahşap dikmeler ve kirişler ile sağlanmıştır. Zemin katlı yapılar ise eğimin çok olduğu arazilerde görülmektedir. Zemin katlar geniş tutulmuş olup, medrese/mektep ve sonraki süreçlerde depo işlevi kazanmıştır. Zemin katlara, yuvarlak kemerli ya da düz atkılı, ahşap kanatlı basit işçilikli kapılar ile ulaşılmaktadır (Foto. 3-5).

Foto. 3. Kobuleti Kvirike Camii (1768-1859)

Foto. 4. Şuhaevi Mahalakidzebi Camii (1842)

Foto. 5. Keda Zundaga Camii (19.yy başları)

Foto. 3-5. Acara Camileri'nde Subasman Kullanımı ve Bodrum katları

3.3.2. Cepheler

Acara camileri, dıştan bakıldığında gösterişsiz ve yöredeki geleneksel konut mimarisi ile benzeşmektedir. Camiler, zeminde kesme taş örgülü subasmanlar üzerinde, ahşap yağmalı harim ve mahfil katı ile birlikte iki katlı cephe düzenine sahiptir. Harim mekanı ve harimi "U" biçimli saran kadınlar mahfilin dışa yansıyan mimarisi, cepheye iki katlı bir görünüm vermektedir. İki katlı cephe düzeninde, topoğrafik şartlar ve kadınlar mahfilinin harim mekânı içerisinde çözümlenmesi etkin olmuştur.⁵⁸ Cephelerin ana kurgusu, armoz direği ve kiriş gibi unsurlar ile sağlanmıştır. Girişlerin yer aldığı kuzey cepheler dışında, cepheler genellikle birbiri ile simetrik tekrarlanmıştır. Giriş mekanları; cemaatin ibadet ettiği veya cemaatin namaz öncesinde sohbet ettikleri, dinlenme ve sosyalleşme mekanı olarak işlev kazanmıştır. Etrafı ahşap korkuluklarla sınırlandırılan giriş mahalline, önünde yarım daire forma sahip ve eskiden keveke⁵⁹ taşından mamul taş basamaklı merdivenlerle çıkılmaktadır. Giriş mahallerinin cepheleri dışa açık veya kapalı olabilmektedir. Özgün örneklerde, giriş mahallinin batı ve doğu cephelerinde lokmalık korkuluklu pencereler mevcuttur (Foto. 6-8).

⁵⁴ Gökler ve Köşklü, 2023: 361-391.

⁵⁵ Bayhan, 2019: 277.

⁵⁶ Bayraktar, 2016: 73.

⁵⁷ Yavuz, 2009: 118; Sarı, 2021: 325-342.

⁵⁸ Kaya, 2022: 484, 485.

⁵⁹ Yörede derelerden getirilen ve merdiven basamaklarında kullanılan yağmura karşı dayanıklı taş türüdür.

Foto. 6. Kobuleti Kvirike Camii (1768-1859); Keda Kveda Agara Camii (1765 ilk inşa); Keda Gegalidzeebi Camii (19.yy başları)

Foto. 7. Keda Pirveli Maisi (Sagoreti)Camii (1720/1864); Keda Uçiti Camii (1739/1903); Şuahevi Gogadzeebi Camii (1874-75)

Foto. 8. Şuahevi Darcidzeebi Camii(1840); Şuahevi Dgvani Camii(1858); Hulo Riketi Camii (1919)

Marmara⁶⁰ ve Karadeniz kırsalında, Selçuklu ve Erken Osmanlı dönemine tarihlendirilen I. Grup olarak nitelendirilen ahşap çantı camilerde, tek katlı cephe düzeni hakim iken, 18. yüzyıl sonrasında Osmanlı geç dönemi ile birlikte Karadeniz kırsalında iki katlı cephe anlayışı tercih edilmiştir.⁶¹ Samsun Çarşamba Gökçeli Camii (1206),⁶² Çarşamba Yayılar Köyü Şeyh Habil Camii (1204-1211),⁶³ Kocaeli Emirler Köyü Orhan Camii (14.15.yy),⁶⁴ Ordu İkizce Laleli Camii⁶⁵ (15. yy) tek katlı, Rize Ardeşen Doğanay Köyü Camii (20.yy),⁶⁶ Artvin Borçka Fındıklı Köyü Camii (19.yy),⁶⁷ Trabzon Filak Köyü Camii (19.yy),⁶⁸ Giresun Çaldağ Tahtalı Camii (1807-

⁶⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi; Marmara ve çevresindeki Erken Osmanlı devrine ait çantı camileri; Düzce/ Akçakoca Aftun Dere Köyü'nde Orhan Camii, İzmit/ Kandıra Büyük Kaynarca Köyü Camii, Adapazarı/ Sapanca/ Büyük Tersiyeye Köyü Orhan Gazi Camii, Kandıra/ Emir Ali Köyü Orhan Gazi Camii, Akçakoca/ Geriş (Cuma Yanı) Köyü Sultan Orhan Camii ve Kandıra Küçük Kaynarca Köyü Şeyh Muslihiddin Camii olarak ifade etmektedir. Bkz. Ayverdi, 2007: 1-15.

⁶¹ Can, 2004: 15, 26, 46, 49.

⁶² Dönmez, 2008: 1-157.

⁶³ Şahin, 2004: 4; Ayrıca, çantı cami örneği Samsun/Çarşamba/Porsuk Köyü Camii'nde (1859) de iki katlı cephe düzeni hâkimdir. Bkz. Özkaraca- Halaç, 2022: 1079-1099; Nefes, 2012: 155-163; Nefes, 2017: 129-154.

⁶⁴ Dolu, 2015: 1696.

⁶⁵ Bayhan, 2005: 10-20; Ayrıca bkz. Bayhan, 2014: 99-107.

⁶⁶ Gökler, 2022: 1536.

⁶⁷ Aytekin, 1999: Res.106; Artvin/Şavşat ilçesinde iki katlı cephe düzenine sahip çantı camiler için Bkz. Safiye Nagehan Aytekin, 2022: 44.

⁶⁸ Taşkan, 2016: 208; Aydın ve Perker: 2017: 1262-1269.

1808),⁶⁹ Samsun Paşayazı Camii (19. yy)⁷⁰ ve Sinop Ayancık Babaköy Köyü Camii,⁷¹ iki katlı cephe düzeninin uygulandığı çok sayıda örneklerden bazılarıdır (Foto. 9-10).

Foto. 9. Samsun Gökçeli (Gögçeli) Camii (S. Cihat Meriç), Kocaeli Emirler Köyü Orhan Gazi Camii (Ayverdi, 1966), Ordu-İkizce-Laleli Camii (<https://ordu.ktb.gov.tr> (Erişim Tarihi: 10. 11.202), Artvin Borçka Fındıklı Köyü Camii (Aytekin, 1999); Trabzon Uzungöl Filak Mahallesi Camii (Taşkan, 2016); Ordu Akkuş Seferli Aliimamlar Mahallesi Camii (Bayhan, 2019)

Foto. 10. Giresun Çaldağ Tahtalı Camii (Giresun, Kültür Ve Turizm Müdürlüğü); Samsun Ayvacık Tirya-kiöğlü Camii (Nefes, 2010); Sinop Ayancık Babaköy Köyü Camii Genel Görünümü (Nefes, 2018)

3.3.3. Saçaklar

Acara camilerinde saçaklar, yaklaşık 1000-2800 mm'lik bol yağışlı Karadeniz iklimine uygun düşünülmüş ve geniş tutulmuştur. Saçaklar, genellikle % 30-%33 arasında eğime sahiptir. Camilerde, en az 0.60 m en fazla ise 1.40 m saçak genişliği tespit edilmiştir. Yapılarda; *Mertekli Olup Çita Kaplaması Olmayan Saçaklar*, *Mertek Üzeri Çitalarla Kaplı Saçaklar* ve *Mertek Altı Tahta/Çitalarla Kaplı Saçaklar* olmak üzere üç farklı saçak tipolojisi belirlenmiştir.⁷² Eğim, tasarım ve işçilik yönüyle Karadeniz camileri ile uyumludur.⁷³ Yöredeki 18. yüzyıl camilerinde genellikle klasik saçak tipolojisi,⁷⁴ geç örneklerde ise mertek üzerleri çita/tahta kaplamalı saçak tipi kullanılmıştır (Foto. 11).

⁶⁹ Nefes, 2009: 187-209.

⁷⁰ Nefes, 2010: 385-397.

⁷¹ Nefes, 2019: 13, 14, 29, 32, 36, 39, 75, 84, 85, 88.

⁷² Detaylı bilgi için Bkz. Kaya, 2022: 488-492.

⁷³ Bkz. Başkan, 2008: 41-90.

⁷⁴ Bu tip saçaklar genellikle; iki kademeli ve mertekli saçak kurgusu, köşelerde yellikler yani saçak bağları ile düzenlenmiştir. Mimariye, estetik ve hareketli görünüm kazandıran iki kademeli klasik saçak düzeni, Acara ile birlikte Karadeniz geleneksel camileri ile benzeşmektedir.

Foto. 11. Kobuleti Kvirike Camii; Şuahevi Kidzinidzebi Camii; Hulo Begleti Camii

3.3.4. Minare/Ezanlık

Acara camilerinde, eskiden silindirik gövdeli ve konik külahla sonlanan ahşap minarelerin kullanıldığı bilinmektedir. Bu minarelerin, ahşabın dayanıklılığının az olması nedeniyle günümüze ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Sözlü bilgilere göre, cami minareleri İslami bir kimlik yansıttığı gerekçesi ile Sovyetler Birliği Dönemi'nde tahrip edilmiş veya yıktırılmıştır. Acara dışında, yakın çevredeki Rize, Artvin ve Trabzon ili camilerinde başlangıçta var olduğu bilinen ahşap minarelerden de günümüze çok az örnek ulaşabilmiştir. Camilerde minare işlevi gören ezanlıkların varlığı dikkat çekicidir. Bu uygulamanın, mahalle camilerinde/mescitlerinde minare yapmaktan daha pratik bir öge olarak tercih edildiği gözlenmektedir. Camilerin birkaçında, cepheden dışa taşkın ve kadınlar mahfilinden ulaşılan ezanlıklar minare işlevinde kullanılmıştır. Ezanlıklar, yığma duvardaki kirişlere ve dikmelerle çatı kirişlerine sabitlenmiştir. Acara camilerinde tespit ettiğimiz balkon minareler, Ordu ve çevresindeki camilerde de kullanılması, bölgeler arası etkileşimi ortaya koymaktadır (Foto. 12).⁷⁵

Foto. 12. Acara Şuahevi Darcidzebi Camii (19. yy); Ordu Akkuş Kargı Yukarı Mahalle Camii (1954) (Bayhan, 2020) ahşap balkon minareleri

3.3.5. Kapılar

Ahşap kapılar işçilik bakımından yöreye has uygulamalar göstermektedir. Kapılar giriş mahalli ve harim mekanlarında karşımıza çıkmaktadır. Camilerin ölçeğine uygun olarak boyut ve üslup özellikleri yansıtmaktadır. Form ve üslup bakımından iki farklı tip altında incelenebilir. Erken tarihli camilerde (18-19. yüzyıl), klasik çizgiler yansıtan ahşap kapılar kullanılmıştır. Bu tipteki kapılar dikdörtgen çerçevelere sahiptir. Söveler ile kapı kemerleri birbirine uyumludur. Kemer tipleri olarak; yarım yuvarlak, dilimli veya basık kemerler kullanılmıştır. Kapılarda, dekoratif bini kullanımı dikkat çekmektedir. Süslemede, oyma teknikleri uygulanmıştır. Geç tarihli camilerde (20. yüzyıl başları) düz atkılı ve çift kanada sahip ahşap kapılar görülmektedir (Foto. 13, 14).⁷⁶

⁷⁵ Ordu İlinde; Akkuş Çökek Mahallesi Merkez (1954), Kargı Yukarı Mahalle (1955), Fatsa İslamdağ Mahallesi (XX. Yüzyıl Ortası), Kabadüz Çambaşı Merkez (XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı) Camii gibi çantı camilerde Acara örneklerine benzer balkon minareler görülmektedir. Bkz. Bayhan, 2020: 110, 119, 168, 169, 292.

⁷⁶ AYTEKİN, 1999: 160; BAYHAN, 2020: 110-292; AZIZSOY ve ÖZKURT, 2021: 885-929; TULUK ve KAZAZ, 2017: 236-245; BAYRAKTAR, 2016: 1-400.

Foto. 13. Kobuleti Kvirike Camii (1768-1859); Keda Aho Camii (1767-1818); Hulo Satsihuri Camii (1767-1831); Şuahevi Darcidzebi Camii (1840)

Foto. 14. Şuahevi Matskvalta Camii (1842); Şuahevi Gogadzebi Camii (1874); Şuahevi Şubani Camii (1887); Hulo Agara Camii (1809-1810)

Ahşap kapılar; işçilik, süsleme ve üslup özellikleri bakımından, Orta Karadeniz ve özellikle de Doğu Karadeniz cami ve konut mimarisindeki kapılarla benzerdir.⁷⁷ Yuvarlak kemerli, kanatlı ve binili klasik kapılar; Artvin, Rize, Trabzon⁷⁸ ili örnekleri ile uyumludur. Bunun dışında, Anadolu'nun birçok yöresinde olduğu gibi, Karadeniz kırsalında erken tarihli camilerden itibaren uygulanan; kanatlı ve düz atkılı kapıların Rize-Samsun arasındaki Geç Osmanlı dönemi camilerinde benzer üslupta kullanıldığı izlenmektedir (Foto. 15).

Foto. 15. Artvin/Borçka/Muratlı Camii [(1845) AYTEKİN, 2003]; Rize/Hemşin/Bilen Köyü Camii [(19. yy) (GÖKLER, 2022)]; Trabzon/Dernekpazarı/Akköse Camii [(1865) (YAVUZ, 2009)]; Samsun/Çarşamba Ordu Köyü Camii [(19. yy); Samsun/Kavak/ Bekdemir Camii (1877)]

⁷⁷ Doğu Karadeniz camilerinde benzer ahşap kapı örnekleri için bkz. Karpuz, 1989: 37-45; Trabzon camilerinde benzer kapı örnekleri için Bkz. Özen ve Aksakal, 2021: 1-17; Yavuz, 2009: 20, 24, 39,60, 66, 87, 93; Karpuz, 1990: 281-298; Karpuz, 1987: 165-181.

⁷⁸ Kapı örnekleri için Bkz. Demir, 2004: 1-17; Önal, 2023: 179-210.

3.4. İç Mimari

3.4.1. Harim Mekanları

Camilerin harim mekanları, genellikle kible duvarı aksında gelişen dikdörtgen ve ağırlıklı olarak kareye yakın plana sahiptir. Harim mekanları; mihrap, minber, vaaz kürsüsü, kadınlar mahfili ve kastan (imamdivanı) gibi mimari elamanlardan ibarettir. Bu mimari elemanlar, harim ölçeğinde ele alınmıştır. İşçilik ve süsleme özellikleri bakımından birbiri ile uyumludur. Mimari elemanların, harim içerisindeki konumunda geleneğe bağlı kalınmıştır. Elemanlar, cemaatin odak noktası kible duvarına veya ona yakın noktalarda konumlandırılmıştır (Foto. 16).

Foto. 16. Helvaçauri Maçahal Çütuneti Camii (18.yy-1821); Kobuleti Kvirike Camii (1768-1859); Keda Pirveli Maisi Camii (1720-1864); Keda Gegelidzebi Camii (19.yy başları); Keda Kveda Agara Camii (18.yy sonu); Hulo Begleti Camii (17.yy sonları)

3.4.2. Mihraplar

Acara cami mihrapları, Türk-İslam coğrafyasındaki mihrap geleneğini sürdürmektedir. Mihraplar, genellikle dikdörtgen çerçeveli, yarım silindirik nişli, üstünde dilimli/yarım yuvarlak kemerli kavsara ile dikkat çekmektedir. Yöre mihraplarında, sütun ve mukarnas dışında mihrap tipolojisindeki asli unsurlar mevcuttur. Genellikle kible duvarı ortasında, harim kapıları ile aynı eksen üzerinde düzenlenmiştir. Harim ölçeğinde ele alınan mihraplar, kible duvarı kalınlığının yeterli olmadığı durumlarda güney cepheden dışa ve daha çok harim mekanına çerçeveler halinde taşırılarak vurgulanmıştır.

Mihraplar, tasarım ve süsleme üslubu yönü ile erken ve geç tarihli yapılarda farklılık göstermektedir. I. Tip mihraplar, Helvaçauri-Çütuneti Camii (18.yy-1821); Kobuleti-Kvirike Camii (1768-1859) örneklerinde olduğu üzere bölgede daha erken tarihli camilerde olup, bu mihraplardan az örnek günümüze ulaşabilmiştir. Bu tip mihrapların diğerlerinden ayrılan yönü, niş ve kavsarası alttan yukarıya kademeli olarak daraltılıp yekpare ahşap kütükten oluşmasıdır (Foto. 17). Bu tarz mihraplarda, tepelik unsuruna pek yer verilmez. Hem üslup hem de süsleme teknikleri açısından Barok ve Ampir üsluptaki mihraplardan bu yönüyle ayrılmaktadır. Şuahevi Goginauri Camii (1844) mihrabı örneğinden hareketle, bu tarzdaki mihrap örneklerinde, Doğu Karadeniz Bölgesi geleneksel motiflerinin yanı sıra, 19. yüzyıl Türk Barok üslubunda yorumlanan bitkisel süslemeler ön plana çıkmaktadır. Karadeniz ve Acara Bölgesi çantı camileri ile özdeşleşen bu tip mihraplar, her iki bölgedeki 18-19. yüzyıl kağır ve çantı camilerinde de benzer şekilde görülmektedir.

Geç tarihli cami örneklerinde ise, genellikle çitalama tekniği ve ajur yapıdırma (çakma) süslemelere sahip basit işçilikli mihraplar uygulanmıştır. Hulo Satsihuri Camii (1761-1831);

Şuahevi Jabnidzeebi Camii (1892); Hulo Begleti Camii (18.yy sonları); Hulo- Gorcomi Camii (20. yy başı) örneklerinden hareketle, Acara'nın geç tarihli mihraplarında yerel inşa teknikleri dışında Barok ve Ampir üslupta ele alınan dekoratif unsur ve süslemeler ile dikkat çekmektedir.79 Bu mihraplarda özellikle, çerçeve üzerinde kaş kemerli dekoratif tepelikler Ampir üslupta ele alındığı gözlenmektedir. Çıtalarla, çakma tekniğinde ve daha çok ajur yapıştırma süslemelere sahip mihraplar, Ampir üslupta ele alınmıştır. Yekpare ahşaptan, niş, çerçeve, kemer formlarına ve oyma kabartma bezemelere sahip mihraplar; hem Doğu Karadeniz hem de Acara camilerinde yerel ve başkent İstanbul etkili sentezci yorumlarla karşımıza çıkmaktadır (Foto. 17-18).

Foto. 17. Helvaçauri Çütuneti Camii (18.yy-1821); Kobuleti Kvirike Camii (1768-1859), Keda Aho Camii (1767-1818); Şuahevi Goginauri Camii (1844); Şuahevi Çançhalo Camii (18.yy yarısı/ 1833)

Foto. 18. Hulo Satsihuri Camii (1761-1831); Şuahevi Jabnidzeebi Camii (1892); Hulo Begleti Camii (18.yy sonları); Hulo Gorcomi Camii (20. yy başı)

Acara mihrapları; tasarım, teknik ve süsleme ve üslup özellikleri yönüyle, Doğu Karadeniz Bölgesi mihrapları ile benzerdir. Niş ve kavsarası yekpare kütüğe oyulan Karadeniz üslubundaki mihrap tipleri, Tiflis Georgia Açık Hava Müzesi Çikuneti Camii⁸⁰ (19. yüzyıl) örneği dışında Doğu Karadeniz Bölgesi kırsal camilerinde de karşımıza çıkmaktadır. Rize İkizdere Şimşirli (Komes) Köyü Camii (18. yüzyıl sonları),⁸¹ Artvin Borçka Düzköy Merkez Camii (1850)⁸² ve Trabzon Sürmene Kuşluca Camii (1893)⁸³ bu örneklerden bazılarıdır. Çıtalama tekniği ve ajur yapıştırma tekniğine sahip mihraplar ile Karadeniz Bölgesi'nin yanı sıra Anadolu'nun birçok yöresinde karşılaşılmaktadır. Barok ve Ampir üslubun iyice hissedildiği bu formdaki mihraplar; dikdörtgen çerçevesi, yarım silindirik niş ile niş üzerinde yarım daire kemerlerle belirlenen yarım kubbe veya dekoratif kavsaralar ile dikkat çekmektedir. Gürcistan Çokatauri Zoti Camii (1907),⁸⁴ Rize Ardeşen Doğanay Köyü Camii (1829),⁸⁵ Artvin Şavşat Çoraklı Köyü Camii

⁷⁹ Detaylı bilgi için Bkz. Kaya, 2022: 502-59-07.

⁸⁰ Aytakin ve Kaya, 2019: 1196-1232.

⁸¹ Gökler ve Zerrin Köşklü, 2023: 361-391; Azizsoy ve Özkurt, 2021: 928.

⁸² Aytakin, 1999: 176.

⁸³ Önal ve Köşklü, 2020: 719.

⁸⁴ Kaya, 2023: 149.

⁸⁵ Azizsoy ve Özkurt, 2021: 929.

(1894),⁸⁶ Artvin Borçka Muratlı Camii (1847),⁸⁷ Ordu Fatsa Gürgentepe Eskiköy Camii (1946)⁸⁸ ve Samsun Kavak Bekdemir Camii (1877)⁸⁹ mihrapları; tasarımı çıtalama tekniği, süslemeleri ise; ajur yapıştırma ve oyma tekniğine sahip çok sayıda örnekten sadece birkaçıdır (Foto. 19).

Foto. 19. Gürcistan Tiflis/Çikuneti Camii (Aytekin-Kaya, 2019); Artvin Borçka Düzköy Camii (Aytekin, 2003); Rize İkizdere Şimşirli Köyü Camii (Kanbur, 2010); Trabzon Sürmene Kuşluca Camii (Önal-Köşklü, 2023); Rize Ardeşen Doğanay Köyü Camii (Özkurt, 2021); Samsun Kavak Bekdemir Camii (Sadef)

3.4.3. Minberler

Minberler, ahşap işçiliği ve süslemeleri ile ön plana çıkmaktadır. Genellikle kible duvarına bitişik mihrabın batısında konumlandırılmıştır. Ölçeği, boyutu ve üslup bakımından camilerle uyumlu olan minberler; kaide, gövde ve köşk olmak üzere üç ana bölüm üzerine kurulmuştur. Minber kaideleri, kütük veya çıtalarla belirlenmiştir. Süslemenin yoğunluk kazandığı yan aynalıklar, dik üçgen ve ekseri yamuk formdadır. Bu minberler, genellikle ceviz ağacından düz zıvana geçmeli el tornası işçilikte parmaklıklı ahşap korkuluklara sahiptir. Erken örneklerde dik üçgen, geç örneklerde ise yamuk formulu aynalık düzeni hakimdir. Köşk altlıkları ise, boydan boya kapalı, dekoratif panolar veya kapıyı andıran açıklık halindedir. Kapılar, iki yanda söveli ve dekoratif kemerler ile sınırlı olup kanatsız formdadır. Kapı tacları, tek parça halinde ajurlu tepeliklere sahiptir. Merdiven basamakları, korkuluk kirişine çakılarak/geçirilerek sabitlenmiştir. Köşkler, dikdörtgen prizmatik formdadır. Köşklere kuzey panosu niş ya da dekoratif açıklık halinde iken yan panolar ise kapalı formda düzenlenmiştir. Köşk üzerleri, oyma kabartma/ajurlu tepelikler ile sınırlandırılmıştır. Köşkler, pramidal külâh ve onun üzerinde ajurlu sembolik hilal motifleri ile sonlanmaktadır (Foto. 20, 21).

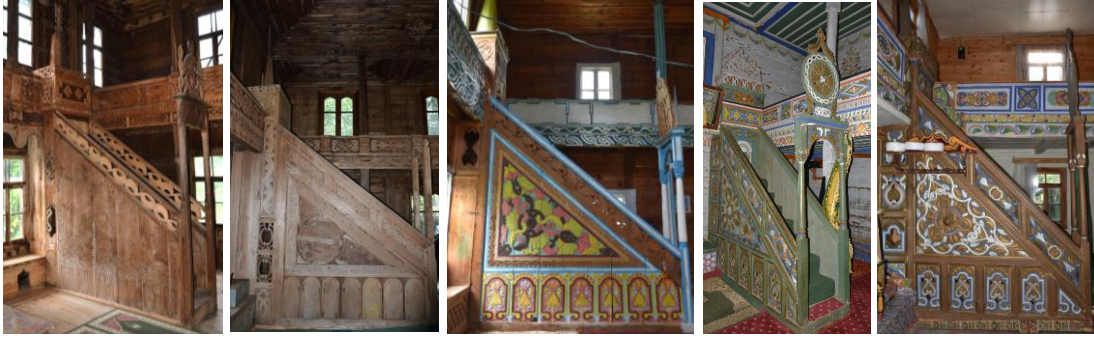
Foto. 20. Helvaçauri Çütuneti Camii (18.yy-1821); Kobuleti Kvirike Camii (1768-1859); Keda Aho Camii (1767-1818); Şuahevi Matskvalta Camii (1842); Şuahevi Goginauri Camii (1844)

⁸⁶ N. Aytekin, 2022: 44.

⁸⁷ Aytekin, 1999: 163.

⁸⁸ Bayhan, 2023: 68.

⁸⁹ Bayraktar, 2016: 442.

Foto. 21. Keda Kveda Agara Camii (18.yy yarısı); Keda Zundaga Camii (19. yy başı); Şuahevi Purtio Camii (1829); Hulo Begleti Camii (17. yy sonları); Hulo Riketi Camii (1919)

Acara'nın cami minberleri, Türk ve İslam sanatı minber geleneğini sürdürürken,⁹⁰ Doğu Karadeniz cami minberleri ile birebir uyum içerisinde. Her iki bölgede erken tarihli ahşap minberler, basit işçilikleri ile geç dönem minberlerinden ayrılmaktadır. Gürcistan Tiflis Çikuneti Camii (1836),⁹¹ Rize İkizdere Şimşirli Camii (1848),⁹² Artvin Borçka Muratlı Merkez Camii (1847),⁹³ Trabzon Of Keler Köyü Camii (1834)⁹⁴ ve Trabzon Çaykara Kabataş Köyü Camii (1813)⁹⁵ bu örneklerden bir kaçıdır. Oyma-kabartma, ajur yapıştırma ve ajur tekniğinde, Barok ve Ampir üslubun iyice hissedildiği Osmanlı geç dönem etkili ahşap minberlere; Gürcistan Batum Orta Camii (19.yy),⁹⁶ Gürcistan Macahel Maradit Camii (19. yüzyıl sonu), Gürcistan Çokatauri Zoti Camii (1907),⁹⁷ Rize Güneysu Ilıca Camii⁹⁸ (1814), Artvin Arhavi Dikyamaç Camii (1894),⁹⁹ Trabzon Çaykara Kabataş Camii (1811-13),¹⁰⁰ Samsun Kavak Bekdemir Camii¹⁰¹ (1877), Ardahan Posof Sarıdar Camii (1924),¹⁰² Erzurum Ilıca Aşağı Canören Köyü camileri (1935)¹⁰³ örnek verilebilir. Bu üslup, muhtemelen muhacirler yoluyla taşınan Kocaeli Karamürsel Pazarköyü Camii'nde de (19.yy) görülmektedir (Foto.22, 23).

Foto. 22. Rize İkizdere Şimşirli Camii (Gökler, 2022); Trabzon Of Keler Köyü Camii (Taşkan, 2016); Gürcistan Çokatauri Zoti Camii (Kaya, 2023); Rize Güneysu Ilıca Camii (Gökler, 2022); Trabzon Çaykara Kabataş Camii (Taşkan, 2016).

⁹⁰ Bkz. Kurtişoğlu, 2015.

⁹¹ Aytekin ve Kaya, 2019: 1196-1232.

⁹² Gökler, 2022: 981.

⁹³ Aytekin, 1999: 163.

⁹⁴ Taşkan, 2016: 445.

⁹⁵ Taşkan, 2016: 129.

⁹⁶ Aytekin, 2017: 155-176.

⁹⁷ Kaya, 2023: 150.

⁹⁸ Gökler, 2023: 1-26; Benzer üslupta bitkisel örgeler için Bkz. Gökler, 2023: 297-334.

⁹⁹ Aytekin, 1999: 159; Gökler ve Doğan 2021: 181-219.

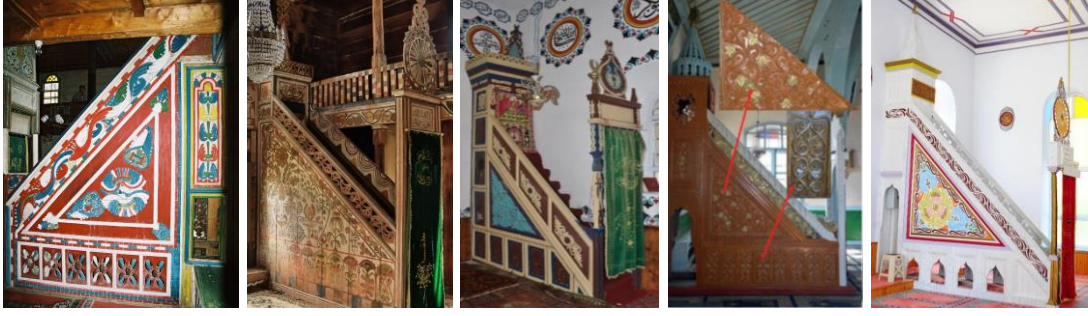
¹⁰⁰ Taşkan, 2016: 126.

¹⁰¹ Can, 2007: 33.

¹⁰² Aktemur, 2019: 244.

¹⁰³ Gökler, 2022: 250.

Foto. 23. Artvin Arhavi Dikyamaç Camii (Aytekin, 2009); Samsun Kavak Bekdemir Camii (<https://www.sanatin Yolculugu.com>); Ardahan Posof Sarıdar Camii (Aktemur, 2018); Erzurum Ilıca Aşağı Canören Köyü Camii (Göklükler, 2022); Kocaeli Karamürsel Pazarköyü Camii (Tanık, 2021).

3.4.4. Vaaz Kürsüleri

Acara camilerinde, vaaz kürsüleri yapı ölçeği ile uyumludur. Boyutları ufak olduğu için çıkılması oldukça kolaydır. Vaaz kürsüleri, işçilik ve dönem üslubuna bağlı olarak sandık, taht ve yarım/çeyrek kono/huni biçiminde olmak üzere üç farklı tip göstermektedir. Erken tarihli camilerde; çeyiz sandığını andıran sandık tipi ve dört ayağa sahip, sedirlikli ve üstte topuzlarla sonlanan taht görümlü kürsüler kullanılmıştır. Her iki kürsü grubunda, sedirlik ve kaideler birbirine geçmelerle sabitlenen işlemeli panolarla düzenlenmiştir. Korkuluklar, papiyon geçme veya el tornası işçiliktir. Üçüncü grup kürsüler ise, Geç Dönem Osmanlı camilerinde sıkça karşılaşılan Barok etkili kürsü tipidir.¹⁰⁴ Bu kürsüler, yörede geç tarihli cami örneklerinde görülmektedir. Bunlar, aşağıdan yukarıya doğru daraltılan yarım/çeyrek koni/huni biçimindedir. Korkulukları, yalın veya dekoratif enine dikdörtgen panolar halindedir. Kürsülere iskele tarzı basit işçilikli seyyar merdivenler veya kible duvarındaki kastanlarla çıkılmaktadır (Foto.24, 25).¹⁰⁵

Foto. 24. Kobuleti Kvirike Camii (1768-1859); Şuahevi Matskvalta Camii (1842); Şuahevi Kidzinidzebi Camii (19.yy yarısı); Hulo Begleti Camii (17. yy sonları); Keda Pirveli Maisi Camii (1720/1864)

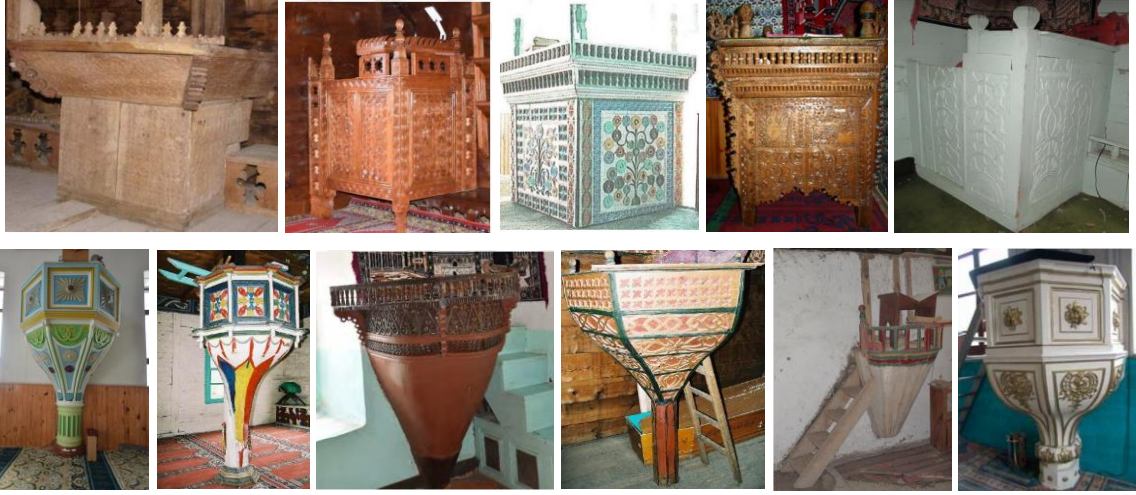

Foto. 25. Keda Medzibna Camii (18.yarısı); Hulo Gorcomi Camii (1728-1902); Şuahevi Şubani Camii (1887); Şuahevi Dgvani Camii (1858)

¹⁰⁴ Kurtişoğlu, 2010, 308-317.

¹⁰⁵ Kaya, 2022: 520-529.

Sandık, taht biçimli ve yarım/çeyrek formlu kürsülerin benzer örnekleriyle Karadeniz kırsalı camilerinde sıklıkla rastlanılmaktadır. Osmanlı Klasik Dönemi camilerinde uygulanan taht biçimli kürsüler; Karadeniz camilerinde ufak boyutlarda ve mahalli uygulamalar ile dikkat çekmektedir. Taht biçimli kürsülere; Gürcistan Tiflis Çikuneti (1836),¹⁰⁶ Rize İkizdere Şimşirli (1849),¹⁰⁷ Bayburt Aydın-tepe Gümüşdamla Mahallesi (1865)¹⁰⁸ camileri, sandık tipli kürsülere; Trabzon Köprübaşı Beşkøy Beldesi Yılmazlar Mahallesi (19. yy),¹⁰⁹ Ordu İkizce Kaynartaş Eski (1886),¹¹⁰ Bayburt Konursu (1812)¹¹¹ camileri, çeyrek/huni biçimli kürsülere ise; Artvin Borçka Camili Köyü (19.yy),¹¹² Batum Orta (1886),¹¹³ Rize İkizdere Bayırköy Ekşioğlu (1899),¹¹⁴ Artvin Şavşat Veliköy (1882),¹¹⁵ Ordu Düzyayla Çuhadaroğlu(1951)¹¹⁶ ve İstanbul Teşvikiye Camii (1854)¹¹⁷ örnek olarak verilebilir (Foto. 26).

Foto. 26. Gürcistan Tiflis Çikuneti Camii (Aytekin ve Kaya, 2019); Rize İkizdere Şimşirli Camii (Gökler, 2022); Trabzon Köprübaşı Beşkøy Beldesi Yılmazlar Mahallesi Camii (Önal, 2021); Bayburt Aydın-tepe Gümüşdamla Mahallesi Camii (Özkan, 2014) Ordu İkizce Kaynartaş Merkez Eski Camii (Bayhan,2020); Batum Orta Camii (Kaya, 2019); Artvin Borçka Camili (Maçahel) Camii (Aytekin, 2005); Rize İkizdere Bayırköy Ekşioğlu Camii, Artvin Şavşat Veliköy Camii (Aytekin, 2004); Ordu Düzyayla Çuhadaroğlu Camii (Bayhan, 2020); İstanbul Teşvikiye Camii (Apa, 2008).

3.4.5. Kadınlar Mahfilii

Acara camilerinde dikkat çeken bir diğer eleman ise kadınlar¹¹⁸ mahfilidir. Yöre camilerinin tamamına yakınında görülen mahfil uygulaması; “U” biçimli, harimi dört yönden kuşatan ve kuzeyde doğu-batı yönlü olmak üzere üç farklı tipte görülmektedir. Bunlar arasında cami mimarisinde en sık “U” biçimli mahfil düzeni tercih edilmiştir. Mahfiller, ahşap direkler ile taşınmaktadır. Harimi üç yönden saran kanatlardan yanda olanları, kible duvarında son bulmakta olup, bu mahfillere kuzeybatı/kuzeydoğu köşesindeki seyyar veya sabit merdivenler ile çıkılmaktadır. Mahfillerin harime bakan cepheleri, döşeme girişleri üzerine sabitlenen/geçirilen parmaklıklı korkuluklar ile sınırlandırılmıştır (Foto. 27).

¹⁰⁶ Aytekin ve Kaya, 2019: 1215.

¹⁰⁷ Benzer örnekler için Bkz. Gökler, 2022: 1680.

¹⁰⁸ Özkan, 2014: 25-38.

¹⁰⁹ Trabzon camilerinde benzer kürsü tipolojisi örnekleri için Bkz. Önal, 2021: 467.

¹¹⁰ Bayhan, 2020: 206.

¹¹¹ Özkan, 2008: 57-66.

¹¹² Aytekin, 1999: 170.

¹¹³ Aytekin, 2017: 161.

¹¹⁴ Gökler, 2022: 1102.

¹¹⁵ N. Aytekin, 2022: 48.

¹¹⁶ Bayhan, 2020: 181.

¹¹⁷ Apa, 2008: 1-11.

¹¹⁸ Mahfiller, küçük ölçekli tutulan mahalle camilerinin cemaate yetmemesi ve kadınlara harimde uygun mekân oluşturma fikri ile düşünülmüştür. Bk. Kaya, 2022: 482.

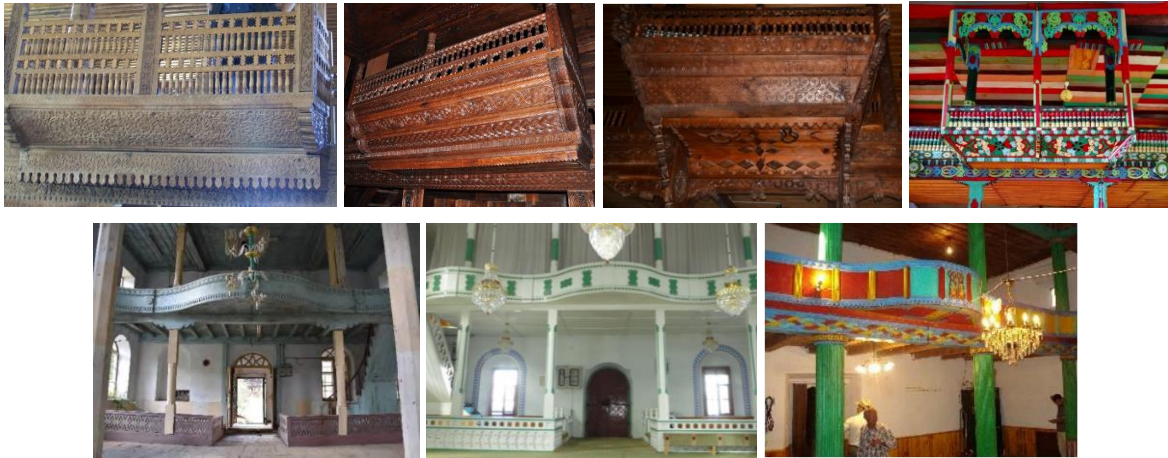

Foto. 27. Kobuleti Kvirike Camii (1768-1859); Keda Kveda Agara Camii (1765); Şuahevi Gogadzebi Camii (1874-75)

Mahfillerin kuzey kanadı ortasında farklı olarak, erken tarihli camilerde el tornası işçilikli yerel üslupta ele alınan zarif ahşap oymalara sahip cumba/balkon tarzında mahfil köşkeleri yer almaktadır. 18.yy ile 19. yüzyıl yarılarında tarihlenen camilerde bahsi geçen köşk tipi mevcuttur. Fakat, bu köşklere çok az örnek günümüze ulaşabilmiştir. Acara camilerinde görülen bir diğer mahfil köşkü tipi ise, 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Barok-Ampir sanatının etkisinde yorum ile karşımıza çıkan kenarlarda dalgalı ve eksende yarım daire formda çıkma yapan köşklere dir. (Foto. 27). Her iki köşk tipinde de, gerisinde ise namaz kılmak amacıyla sekiler mevcuttur. Bu iki mahfil köşklere benzer işçilik ve üslupta yakın coğrafi konumdaki Karadeniz ve çevresindeki camilerde de karşılaşılmaktadır (Foto. 28, 29).

Foto. 28. Hulo Satsihuri Camii (1761-1831); Şuahevi Goginauri Camii (1844); Keda Pirveli Maisi Camii (1720-1864); Hulo Begleti Camii (19.yy); Keda Aho Camii (19.yy); Şuahevi Şubani Camii (1877)

Foto. 29. Gürcistan Tiflis Çikuneti Camii [1836 (Aytekin-Kaya,2019)]; Rize İkizdere Şimşirli Köyü Camii [1848 (Rize İl K.T.M. Arşivi)]; Trabzon Taşkiran Köyü Camii [1897 (<http://karadeniz.gov.tr/>)]; Artvin Borçka İremit Camii [1850 (Kaya, 2019)]; Rize Fındıklı Beydere Köyü [1854 (Gökler, 2022)]; Trabzon Gürpınar Beldesi Hacı Bayram Mah. Camii [1886 (Karadeniz, 2017)]; Artvin Şavşat Savaş Köyü Camii [(20. yy başı) (Aytekin, 2009)].

3.4.6. Pencere ve Korkuluklar

Cami mimarisinin ışıklandırılmasında veya havalandırılmasında önem arz eden pencere, Acara'nın erken tarihli camilerinde iki farklı tipolojide karşımıza çıkmaktadır. Eski camilerde enine veya boyuna dikdörtgen çerçeveli, dışta lokmalı parmaklıklı ve içten sürgülü işleyen pencere tasarımı görülmektedir.¹¹⁹ Bu pencereler, itinalı işçilik göstermekle birlikte mimari ve cephe dokusu ile uyumludur. Bu tarz geleneksel pencerelerin korkulukları, papiyon geçme ve lokmalı parmaklıklara sahiptir. Karadeniz kırsalı cami ve konut mimarisinde, bu tarzda çok sayıda cami ve konut mimarisinde pencere görülmektedir (Foto. 30). Geç tarihli camilerde ise dönem özelliği ve yenilenmeden kaynaklı olarak ahşap çerçeveli, çift/tek kanatlı ve cam bölmeli basit işçilikte pencereler kullanılmıştır.

Foto. 30. Şuahevi Şubani Camii [(1887) (Kaya, 2019)]; Rize Fındıklı Meyvalı Camii [1871 (Gökler, 2022)]; Trabzon Dernekpazarı Kondu Camii [1819-20 (Kazaz, 2016)]; Kobuleti Kvirike Camii [1768-1859 (Kaya, 2019)]; Artvin Şavşat Veliköy Camii [1882 (Aytekin, 2004)]

3.4.7. Kastanlar (İmamdivanları)

Karadeniz yöresi cami mimarisinde hem işlevsel hem de dekoratif özellikleri ile ifade bulmuştur. Ahşap işçilikli kastanlar, harimin kible duvarında doğu batı yönlü düzenlenmiştir. Bu dekoratif öge, Kur'an-ı Kerim rahleleri, mushaf veya çeşitli malzemelerin konulduğu raflar şeklindedir. Kastanların üzeri, çıtalarla kaplı ve harime bakan cepheleri ise kapalı düzende veya ajur tekniği ile dekore edilmiş panolara sahiptir. Acara camilerinin tamamına yakınında imamdivanı kullanılmıştır.¹²⁰ Karadeniz'deki camilerin çoğunda kible duvarında dekoratif imamdivanları ile karşılaşmaktadır. Bu mimari unsurun, Karadeniz camilerinde yaygın görülmesi, mahalli uygulama olarak görülmektedir (Foto. 31).

Foto. 31. Keda Gegelidzebi Camii (19.yy başı); Artvin Borçka Camii Camii (19. yy)(Aytekin, 2005); Ordu Ünye Eskiköy Camii [(1927) (Bayhan, 2020)]

3.4.8. Taşıyıcılar

Camilerde taşıyıcı olarak; başlık ve kaideleri kare, gövdeleri ise silindirik, sekizgen ya da altıgen kesitli dikmeler kullanılmıştır. Dikmeler, giriş mahallinde kadınlar mahfilinin kuzey cephedeki çıkmasını, harim mekanında ise mahfil döşemesi ve örtüsünü taşımaktadır. Klasik ahşap oyma direklerin yanı sıra, Dorik tarzda taşıyıcılar da mevcuttur. Bu form ve üslup özelliklerinden hareketle, taşıyıcıların da dönem ve yöreye has uygulamalara sahip olduğunu söylemek mümkündür (Foto. 32).

¹¹⁹ Trabzon camilerinde benzer pencere örnekleri için Bkz. Tuluk ve Kazaz, 2017: 236-245; Kazaz, 2016: 662.

¹²⁰ Rize camilerinde benzer pencere kullanımları için Bkz. Gökler, 2022: 1595.

Foto. 32. Kobuleti Kvirike Camii (1768-1859); Şuahevi Çvana Camii (1776-1895); Şuahevi Kidzinidzeebi Camii (19.yy yarısı); Hulo Begleti Camii (19.yy sonları); Şuahevi Şubani Camii (1887)

3.4.9. Örtü

Camilerin harim mekanları, işlemeli ahşap tavan göbekleri veya çatı ile tavan arasında gizlenmiş ancak çatı dışına yansıtılmayan bağdadi kubbeler ile örtülüdür. Tavanlar, erken tarihli camilerde klasik, geç tarihli camilerde yalın veya basit işçilik göstermektedir. Hemen hemen her köy camisinde uygulanan bağdadi kubbeler ise örtü elemanı olmaktan ziyade sembolik önem kazanmıştır. Kubbeler, çatı ile tavan arasına gizlenmiş çatı dışına yansıtılmamıştır.¹²¹

İşlemeli tavanlar, Anadolu'nun birçok yöresinde olduğu gibi,¹²² Acara camilerinde özenli bir işçilikte uygulanmıştır. Tavanlar erken örneklerde, oyma-kabartma bezemelere sahip ve merkezinde göbek olan tekne tavan şeklinde iken, geç örneklerde çitalama teknikli kurgulu tavana dönüşmüştür. Çitakari tavanlar ile bağdadi kubbeler, kenarlarına serpiştirilen kalem işi veya ajur tekniğinde göbek süsleri ile vurgulanmıştır. Bağdadi kubbeler Karadeniz kırsalındaki Osmanlı Dönemi camilerinde kimlik bulmuştur. Yöre mimarisinde ahşabın yoğun kullanışı, maharetli ahşap ustaları elinde özgün tekniklerle sanat eserine dönüştürülmüştür. Çantı camilerde sembolik olarak kullanılan bağdadi kubbeler, süsleme özellikleri ile dikkat çekmektedir (Foto. 33-35).

Foto. 33. Kobuleti Kvirike Camii (1768-1859); Hulo Begleti Camii (17.yy sonu); Şuahevi Goginauri Camii (1844)

Foto. 34. Keda Pirveli Maisi Camii (1720-1864); Şuahevi Hihaziri Camii (1863/19. yy baş.); Keda Kveda Agara Camii (19. yy sonu)

¹²¹ Acara'daki camilerde çok sayıda camide bağdadi kubbe kullanımı görülmektedir. Bkz. Kaya, 2022: 532.

¹²² Yıldırım ve Hidayetoğlu, 2010: 332-341; Kutlu ve Ergün, 2020: 93-109.

Bağdadi kubbelerin Osmanlı sanatındaki erken kullanımına, Mimar Sinan dönemi sakıflı camilerinde [Kumkapı İbrahim Paşa Muhsine Hatun Camii (1532), Hacı Hüsrev Çelebi Camii (1585-86)] karşılaşılmaktadır.¹²³ Arşiv kayıtlarında *Çarpuşta* şeklinde ifade edilen bağdadi kubbeler, 18. yüzyıldan¹²⁴ itibaren Anadolu'nun birçok geleneksel camisinde görülmektedir. Acara'ya yakın coğrafi konumda olan Ahıska'daki Osmanlı dönemi ve sonrasına ait birçok camide [Ahıska-Zikilia Camii (19. yy)] bağdadi kubbe yoğun kullanılmıştır.¹²⁵ Batum Orta Camii (1886), Rize Ardeşen Doğanay (1799),¹²⁶ Artvin Dikyamaç Camii (1894),¹²⁷ Trabzon Beşikdüzü Dolanlı Camii (1868), Ordu Akkuş Ambargurgen Camii (1950)¹²⁸ ve Giresun Bulancak Şemsettin Camii (1896)¹²⁹ bağdadi kubbe görülen örneklerdir. Ayrıca, Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sonrasında Batum ve çevresinden; Karadeniz'e, Marmara ve çevresine göç eden, Batum muhacirlerinin inşa ettiği camilerden Kocaeli Karamürsel Uzundere (Osmaniye) Köyü Camii (19.yy) örneğinde de bağdadi kubbe geleneği sürdürülmüştür.¹³⁰

Foto. 35. Helvaçauri Çütuneti Camii (18. yy sonu); Şuahevi Darcidzeebi Camii (1840); Hulo Danisparauli Camii (1919)

3.5. Süsleme Özellikleri

Acara camileri zengin ahşap süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Süslemeler, bölgenin ve döneminin karakteristik özelliklerini yansıtır. Taş ve ağırlıklı olarak ahşap süsleme hakimdir. Süslemelerde, birden çok tekniğinin kullanılması ahşap ustalarının maharetini ve yörenin zengin sanat birikimini ortaya koymaktadır. Süslemeler, dış cepheden ziyade harim mekanlarında ağırlık kazanmaktadır. Ahşap üzerine, farklı teknikler ile işlenen süslemeler; dışta; saçak, direk, harim kapısında, harim mekanlarında ise; mihrap, minber, mahfil, köşk, vaaz kürsü, kistanlar (imamdivanı), mahfil merdiven korkulukları, pencereler ve üst örtülerde yoğunlaşmaktadır. İşlemeler, kimi noktada bağımsız kimi yerde ise dolgulayıcı niteliktedir. Süslemeler; bitkisel, geometrik, nesnel ve yazı olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Bitkisel süsleme, camilerde en yoğun görülen bezeme türüdür. Acara camilerindeki süslemeleri; Ahıska, Artvin, Rize, Ardahan, Gümüşhane, Bayburt, Ordu, Samsun, Giresun, Amasya ve kısmen de Erzurum camilerinde de görmek mümkündür. Süslemelerdeki benzerlikler bölgeler arası etkileşimi ortaya koymaktadır.

3.5.1. Bitkisel Süslemeler

Camilerde yoğun görülen bitkisel süslemeleri; kıvrıkdal, palmet, lale, penç, gülbezek, servi ağacı, hayat ağaçları, üzüm/asma ağacı, naturalist çiçek (katmerli güller, goncağüller), nar çiçeği ve mısır bitkisi gibi örnekler içermektedir. Süslemeler, ait olduğu yüzeye plastik görünüm katmakla beraber dolgulayıcı ve sınırlayıcı işlevdedir. Süslemeler arasında yaygın

¹²³ Gökler, 2023: 407-421.

¹²⁴ Alkan, 2019: 303-326.

¹²⁵ Gümüş- Ferrari, 2019: 52-59; Kaya, 2022: 80-115.

¹²⁶ Gökler, 2022: 215.

¹²⁷ Aytakin, 1999: 159-179.

¹²⁸ Bayhan, 2019: 278.

¹²⁹ Şahin, 2013: 789.

¹³⁰ Tanık, 2021: 169-193.

kullanılan stilize kıvrık dallar; mahfil kirişleri, kapı söveleri, mihrap bordürü, minber aynaları, rahle sekileri ve tavan göbeklerinde görülmektedir. Kıvrık dal aralarına genellikle; lale, rozetler, akant yaprağı ve basit çiçek formları serpiştirilmiştir (Foto. 36).

Foto. 36. Hulo Satsihuri Camii (1761-1831); Keda Zundaga Camii (19. yy başları); Şuahevi Nigazeuli Camii (1795-19.yy); Hulo Begleti Camii (18.yy sonu-19.yy sonu)

Süslemelerden, stilize veya naturalist tarzdaki çeşitlemelerle kullanılan yaprak formları, genellikle dolgulayıcı ve tamamlayıcı işlevdedir. Yapraklar; dilimli, tırtıklı, ışınsal, volütlü ve simetrik/bakışimli kurgudadır. Özellikle; zencirek, kıvrık dallar, beyzi madalyonlar, “S”li dallar ve bazen geometrik kompozisyonlara dolgulanmıştır (Foto. 37).

Foto. 37. Hulo Gorcomi Camii (1902) Tavan Göbeği ve Thsmorisi Camii (19.yy sonları) Mahfil Korkuluğunda çeşitli yaprak formları

Lale Devri'nde (1703-1730) Osmanlı sanat dünyasına giren lale, ebced değeri ile Allah'ı (c.c.) simgelediğinden, camileri süsleyen ana motiflerden biri olmuştur.¹³¹ Lale, Acara camilerinde simgesel ve ikonografik bir anlayışla yerel üslupla ele alınmıştır. Kıvrık dallar, hayat ağaçları, ibrikler, vazo ve zencirekler arasında stilize olarak, geç tarihli örneklerde ise vazolar içerisinde kalem işi tekniğinde naturalist üslupta yorumlanmıştır (Foto. 38).

Foto. 38. Helvaçauri Çütuneti Camii (18.yy-1821); Kobuleti Kvirike Camii (1768-1859) Minberi; Şuahevi Matskvalta Camii (1842) Kapısı; Şuahevi Goginauri Camii (1844) Mahfil Kirişi; Şuahevi Dgvani Camii (1858) Mahfil Duvarı; Hulo Riketi Camii (1919) mihrabında lale motifleri

Palmet motifi, Acara camilerinde üslup bakımından Orta Çağ dönemi; Selçuklu,¹³² Gürcü¹³³ ve Ermeni taş tezeyinatındaki palmetlerle uyumludur.¹³⁴ Palmetler, camilerde zengin çeşitlemelerle karşımıza çıkmaktadır. Sapın iki yanına simetrik olarak yerleştirilen, dilimli yaprakların üst ekseninde bir tepe yaprağı ile sonlandığı palmet tipi yaygındır. Ayrıca, sırt sırta “S” şeklindeki bitki dalları arasında dolgularanan palmet tipi ağırlıktadır (Foto. 39).

¹³¹ Atak, 2018: 60-61; Kuru, 1997: 39.

¹³² Mülayim, 1976: 141-153; Mülayim, 1990: 47-53.

¹³³ Gürcü Hıristiyan dini mimarisinde görülen benzer süslemeler için Bkz. Tevzaia, 2009; Giviashvili ve Akder, 2021. Kadiroğlu ve İşler, 2010; Çubinaşvili, 1958; Korkut, 2019: 769-790; Korkut, 2018, 228.

¹³⁴ Palmet çeşitlemeleri için Bkz. Elyiğit ve Korkut, 2023: 107-136; Yazar, 2018: 303-397; Canöz, 2019.

Foto. 39. Keda Tshmorisi Camii (19. yy sonları); Keda Zeda Agara Camii (19. yy sonları) Tavanı, Şuahevi Purtio Camii Minberi (1829), Riketi Camii (1919) Minber köşkü, Gegelidzebi Camii (19.yy başı) Mahfil Panosu

Acara camilerinde yerel üslupla uygulanan çiçekli/ağaçlı vazo kompozisyonları, 18. yüzyıl Osmanlı Barok sanatının¹³⁵ Karadeniz Bölgesi üslubuna yansımaları şeklindedir.¹³⁶ Bu süslemeler, oyma ve kalem işi tekniğindedir. Ayrıca, ibriklerin içerinden çıkan; bitki, çiçek ve ağaçlı örnekler de mevcuttur. Bahsi geçen kompozisyonlar, harim veya mahfil duvarları, mihrap nişi ve minber aynalarında görülmektedir (Foto. 40).

Foto. 40. Keda Tshmorisi Camii (19. yy sonları) Mihrabı, Hulo Begleti Camii Mahfil Duvarı (19.yy sonu), Şuahevi Dgvani Camii (1858) harim duvarı, Şuahevi Gogadzebi Camii (1874) mahfil duvarı

Ağaçlar, ebediliği, hayatı, bilgeliği, ölümsüzlüğü ve evreni simgelemekle birlikte, İslam sanatında daha çok cennetle özdeşleştirilmiştir.¹³⁷ Yaprakları arasında meyveleri ile de, bolluk ve bereketi temsil ettiği bilinmektedir. Süslemeler arasında; yarı naturalist hayat ağaçları/bitkiler, limon ağacı, mısır bitkisi ve servi ağaçları mevcuttur.¹³⁸ Harim ve mahfil duvarlarında karşılaşılan mısır bitkisi, kök üzerinde iki yana sarkan dalları ve bu dallarından sarkan koçanları ile birlikte verilmiştir. Servi ağacı, camilerde hem stilize hem de naturalist üslupta işlenmiştir. Bazen, vazo içerisinden çıkan servilere de yer verilmiştir. Süslemelerde, üzüm ve üzüm salkımı mihraplarda, minber aynası ve mahfil köşklerinde kompozisyonlar halindedir. Asma yaprakları ile verilen üzüm salkımları, hayat ağaçları dallarında veya vazo içlerindedir (Foto. 41).

Foto. 41. Şuahevi Gogadzebi Camii (1874); Hulo Begleti Camii (19. yy sonları); Şuahevi Dgvani Camii (1858); Hulo Satsihuri Camii (1761-1831); Şuahevi Purtio Camii (1829)

¹³⁵ Detaylı bilgi için Bkz. Akar, 1969: 267-271; Arık, 1988; Renda, 1977.

¹³⁶ Önal, 2023: 165-196; Önal, 2024: 467-501.

¹³⁷ Kıyak, 2011: 93.

¹³⁸ Detaylı bilgi için Bkz., Bahar Yayık ve Çetin, 2021: 485-514.

3.5.2. Geometrik Süslemeler

Acara cami süslemelerinde, geometrik süslemeler bitkisel süslemelere nazaran daha az kullanılmıştır. Geometrik süslemeler, Türk-İslam coğrafyasındaki geometrik süsleme geleneğini yansıtmaktadır. Süslemeler, tek motif ya da kompozisyonlar halindedir. Merkezi kompozisyonlu süslemelerin içleri, boşluk kaygısı nedeniyle bitkisel motiflerle doldurulmuş, böylece süslemelere plastik ve sembolik bir ifade kazandırılmıştır.¹³⁹ Süslemeler genellikle, açık ve kapalı çizgi sistemindedir. Kapalı şekilli; daire, madalyon, rozetler, baklava ve yürek gibi kompozisyonlar, başlangıç ve bitiş noktasının aynı yerde nihayetlenmesi nedeniyle, İslam sanatında her şeyin Yaradan'dan gelip tekrar O'na dönüşünü simgelemektedir. Açık uçlu geometrik süslemeler ise; sonsuzluk prensibindedir. Bu çizgi sisteminde uyarlanan; geçme, örgü, düğüm veya ritmik diziler başladığı yere dönmek üzere devam etmektedir.¹⁴⁰

Camilerde geometrik süslemeler; basit, geçme, düğüm ve örgü olmak üzere dört grupta incelenebilir. Bunlar arasında örgü ve düğüm diğerlerine nazaran daha yoğundur. Genellikle, açık kompozisyonda ve sonsuzluk prensibinde ilerlemektedir. Geçmeler ise, kapalı çizgi sisteminde kurgulanmıştır. Geçmeler; badem, halka, yarım daire, sekizgen veya iki üçgenin geçmesi (Mühr-ü Süleyman) şeklinde sınıflandırılabilir. Basit geometrik süslemeler ise; açık, kapalı ve ışınsal çizgi sistemdedir.

Geometrik motifleri yivli şeritlerle gerçekleştirilen; örgüler, düğüm¹⁴¹ ve geçme olarak gruplandırmak mümkündür. Bu üç farklı grup, çeşitlenmelerle kullanılmıştır. Düğümlerden en yaygın görülen Bizans, Gürcü, Ermeni ve Selçuklu ile özdeşleşen antrolak motifidir. Bu motif, yivli şeritlerin dışta halka, içte düğümlerle birbirine bağlanması ile oluşmaktadır. Ayrıca, tek yivli şeridin yarım daireler altlı üstlü birbirini dolması ile kurgulu geometrik örgü çeşidi de sık tercih edilmiştir (Foto. 42).

Foto. 42. Keda Gegelidzeebi Camii (19.yy başları) Mahfil Kirişi antrolak motifi / Hulo Begleti Camii Tavan Göbeğinde (18.yy sonları) geometrik örgü

Geometrik örgüler ise; saç örgü, sepet örgü, S biçimli örgüler, geometrik geçmeler ise; yarım daire geçme, badem geçme, halka geçme, Mühr-ü Süleyman (iki üçgenin geçmesi)¹⁴² ve sekizgen geçmeler vb. şeklinde sınıflanabilir. Birbirine geçmelerle bağlı kapalı veya üst üste kesişen açık uçlu örgüler ise, bordürlerde sonsuzluk prensibindedir. Açık uçlu örgü ve zencirek gibi başladığı yere dönmeyen açık uçlu geometrik sistemli kompozisyonlar ile evrenin sonsuzluğuna atıfta bulunulmuştur.

Süslemeler arasında geniş yer tutan saç örgüleri; iki, üç ve dört şeritli olmak üzere kapı, mahfil kirişleri, mihrap, kürsü ve tavanlarda görülmektedir. Yarım daire geçme, halka geçme, sepet (hasır) örgü ve "S" şeklinde örgüler ise¹⁴³ yörede Orta Çağ Hıristiyan Gürcü dini mimarisine ait taş süsleme geleneğinden yansıyan motifler arasındadır (Foto. 43).

¹³⁹ Çaycı, 2017: 23-72.

¹⁴⁰ Önal, 2023: 179-210; Baş, 2013: 24-30.

¹⁴¹ Düğüm motifinin ikonografisi için Bkz. Kuru, 2008: 23-52.

¹⁴² Çam, 1993: 207-230.

¹⁴³ Bahsi geçen geometrik süslemelerin Acara ve Karadeniz Bölgesi camilerinde kullanımları için Bkz. Kaya, 2022: 567-583.

Foto. 43. Hulo/Satsihuri Camii mahfil köşkü (1761-1831); Helvaçauri/Çütuneti Camii (18.yy sonları) minber köşkü; Gogadzeebi camii (1874) kapı sövesi; Kobuleti/Kvirike Camii (1768-1859) harim direği, Keda/Aho Camii minberi (1818); Şuahevi/Kidzinidzeebi Camii (19. yy yarısı)

Basit geometrik süslemeler ise, (kare, halka, eşkenar dörtgen, üçgen, yıldızlar, ışınal çubuklar), balıksırtı, iki yönlü <<< >>> balıksırtı vb.) genellikle motif veya kompozisyonlar halindedir. Bordür veya pano içlerinde, bağımsız ya da ritmik tekrarlıdır (Foto. 44).

Foto. 44. Şuahevi/Gogadzeebi Camii (1874) Kapısı; Keda/Aho Camii minber köşeliği (1818); Şuahevi/Şubani Camii (1887) tavan göbeği süslemeleri

3.5.3. Nesneli ve Sembolik Süslemeler

18.-19. yüzyıl Osmanlı Barok-Rokoko ve Ampir sanatı etkilerini¹⁴⁴ yansıtan nesneli süslemeler, Acara camilerinde de görülmektedir. Bu öğeler başarılı renk tonlamaları ve başkent etkisindeki resim kurallarına uygun ve sentezci anlayışla yorumlanmıştır. Tasvirler, ahşap üzerine oyma ve ağırlıklı olarak kalem işi tekniğinde gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁵ Bu türdeki süslemeler, bitkisel kompozisyonlardan bağımsız olarak da yer almaktadır. Nesneli süslemeler; ibrik,¹⁴⁶ gülâbdan, püskül, peşkir gibi günlük kullanım eşyalarını, Livâü'l-Hamd (Hz. Muhammed'in sancağı), zülfikar,¹⁴⁷ terazi gibi Tasavvuf ile ilişkili tarikat eşyalarını, cami ve Kabe tasvirleri gibi dini karakterli süslemeleri içermektedir (Foto. 45, 46). Bunlar dışında, Acara camilerinde; Ayyıldız, Osmanlı Bayrağı, inci dizisi, istiridye, su yolu, damla motifi gibi sembolik motifler de tespit edilmiştir. Bu süsleme grubu, genellikle kalem işi nadir de olsa bazıları oyma tekniğinde karşımıza çıkmaktadır.

Foto. 4. Şuahevi Darcidzeebi Camii (1840) ibrik motifi; Keda Pirveli Maisi Camii (1720-1864) minberi gülâbdan motifi, Hulo Riketi Camii kubbesinde püskül motifi (1919), Hulo Begleti Camii (19.yy sonu) mihrabında Zülfikar tasviri; Hulo Begleti Camii (19.yy sonu) kible duvarında Livâü'l-Hamd tasviri; Şuahevi Nigazeuli Camii (19. yy sonları) kible duvarında peşkir tasviri

¹⁴⁴ Detaylı bilgi için Bkz. Arık, 1988: 126-127; Renda, 1977: 137-170.

¹⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz. Kaya, 2022: 594-595.

¹⁴⁶ Altier, 2019: 149-202.

¹⁴⁷ Arslan, 2020: 235-275.

Foto. 46. Hulo/Gorcomi Camii (1902) mihrap alınlığında Kâbe tasviri; Hulo/Begleti Camii harim duvarında Mizan tasviri (19.yy sonu), Dgvani Camii (1858) son cemaat yerinde gemi tasviri; Hulo/Danisparali Camii (1919) minber külâhında âlem motifi

3.5.4. Kabara, Rozet ve Madalyon Formları

Türk-İslam sanatında; kabara, rozet ve madalyon formları zengin çeşitlendirmelerle karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁸ İslam sanatında yaygın olarak karşılaşılan bu süslemeler; taçkapı, mihrap, minber vb. elemanlarda ışınsal/geometrik/bitkisel gibi farklı şekillerde düzenlenerek kullanılmıştır. Acara camilerinde kabara, rozet ve madalyon formları geleneksel formdadır. Bu formların içleri, yüzeyi, merkezi ya da araları, geometrik ve bitkisel süslemelerle dolgulanmıştır. Yüzeyden taşınılı olan kabara, rozet ve madalyonlar, süslemelerin merkezini belirlemenin yanı sıra kompozisyona devinim ve plastik görünüm kazandırmaktadır. Karadeniz camilerinde sıkça karşılaşılan bitkisel ve geometrik karakterli madalyonlar, yöreye özgü bir üslup yansıtmaktadır. Genellikle, minberlerin aynası ve bağdadi kubbe köşelerinde karşılaşılan madalyonlar, zemini geometrik formlu halkalar ve bu halkalara geçmelerle bağlı stilize bitki/bitki yaprakları ile dekore edilmiştir. Halkadan dışa taşınılı kabara, geometrik veya bitkisel formdur. Kabara, genellikle süslemelerin merkezine veya bitki dalları arasına yerleştirilmiştir. Minber aynasındaki halkaların veya tavan göbeklerinin merkezlerinde görülmektedir. Rozetler, yine çizgisel formda veya yüzeyden taşınılıdır. İçleri; yıldız çiçekleri, yıldız, çarkifelek vb., bitkisel ve geometrik desenlerle doldurulmuştur. Rozetlerin kiriş, mihrap, minber ve tavan bordürleri arasına serpiştirildiği görülmektedir (Foto. 47).

Foto. 47. Şuahevi Matskvalta Camii (1842) tavan göbeği; Şuahevi Çvana Camii minber aynası(1895); Hulo Gorcomi Camii (1902) Minber aynası; Şuahevi Dgvani Camii (1858) Minber kapı alınlığı; Şuahevi Jabnidzebi Camii (1892) minber tacı; Hulo Riketi Camii (1919) minber aynası

3.5.5. Mimari Formlu Süslemeler (Ritmik Diziler)

Acara camilerinde, mimari süslemeler; niş dizileri, silmeler ve dış sırası (Geisipodes) şeklinde kullanılmıştır. Niş dizileri veya niş formları, genellikle yarım daire kemerli mihrap nişi veya kapılarını andırmaktadır. Bu formlar, genellikle kapı kanatlarında, ağırlıklı olarak minberlerin aynalık altında yer almaktadır. Harim kapılarında ince silmeli çıtalar, minberlerde ise genellikle silmeli çıtalar veya oyma işçiliğindedir. Minberlerdeki nişler, süpürgelikte yan yana sıralı düşey dikdörtgen panolar içerisindedir. Yarım daire kemerli nişlerin içerisi çiçek ve bitki kompozisyonları ile doldurulmuştur. Kemer üstleri ise bitki motiflerinden dışa yayılan ışınsal formlarda istiridye motifleri ile vurgulanmıştır. Mimari formlu süslemeler arasından silmeler ise, camilerde dış cephe ve harim mekânındadır. Halat veya burma şeklindeki silmeler, süslemeler arasında sınırlayıcı bazen de yüzeylere estetik görünüm kazandırmaktadır. Camilerde görülen başka mimari süsleme örneği sayılan dış sırasıdır. Antik Yunan mimarisi ile özdeş dış sırası (Geisipodes), Anadolu ve Acara'nın camilerinde 19. yüzyıl Türk Barok etkileri ile

¹⁴⁸ Bkz. Ertunç ve Yaman, 2029: 127-147; Doğan ve Yazar, 2013: 221-244.

görölmeye başlamıştır. Acara camilerinde, dış sırası kadınlar mahfilindeki giriş ve korkulukları sınırlandırmaktadır. Dış sırası, genellikle ritmik diziler halinde sonsuzluk prensibindedir.¹⁴⁹

3.5.6. Yazı

Acara camilerde yazılar; Kuran-ı Kerim ayetleri (Ali İmran Süresi 37, Saff Süresi 16/13, Mumin'un Süresi 14, Bakara Süresi 149, Nelm Süresi 30, Enbiya Süresi 107), Besmele-i Şerif, Kelime-i Tevhid Hadis-i Şerif, çeşitli dua metinleri, Ciharyâr-i Güzin, Ashab-ı Kehf ve Dört Büyük Melek isimleri (Cebrail, Mikail, İsrail, Azrail) gibi dini içerik ve nasihat niteliğinde mesajların yanı sıra; bani, usta ve onarım kitabeleri gibi yapıya ait bilgileri de içermektedir. Yazılar; Arapça, Farsça ve Osmanlıca olarak tespit edilmiştir. Osmanlıca nasihat içerikli yazıların yanı sıra Farsça şiirler de mevcuttur. Yazılar, kalem işi ve ağırlıklı olarak oyma tekniğindedir. Yazılar; talik, sülüs ve rika hattıyla celi olarak yazılmıştır (Foto. 48).¹⁵⁰

Foto. 48. Şuahevi Matskvalta Camii (1842) minber kapısı; Hulo Agara Camii (1809) bağdadi kubbesi; Şuahevi Darcidzeebi Camii (1840) bağdadi kubbesi; Keda Aho Camii (1767-1818) minber alınlığı

3.5.7. Bani ve Ustalar

Acara'daki camilerin bani ve ustaları hakkındaki bilgilere, Osmanlı dönemi arşiv kayıtları ve yapı üzerindeki kitabelerden ulaşılmaktadır.¹⁵¹ Ustaların, camilerin hem inşaaı hem de süsleme sürecinde önemli rol üstlendikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı Dönemi Hurufat Defterleri'ne göre camilerin birçoğu yerel halk tarafından inşa ettirilmiştir. Ayrıca bölgeye tayin edilen Valilerden Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa (1811-1874) Batum Aziziye Camii'ni (1869), Ahıska Valisi Hamşizade Selim Paşa'nın (1755-1815) oğlu Aslan Bey (Khimshiaşvili) ise Batum Orta Camii'ni inşa ettiren bölgedeki yerel yöneticiler arasındadır. Kırsaldaki camilerin çoğunluğu yerel halk ve bölgeye yakın köylerden gelen ustalar tarafından inşa edilmiştir. Kvirike Camii 1768 (Bani: Çürüksulu (Kobuleti) Hasan Reşit Efendi/usta: Sümlelli (Rize Fındıklı) (Deli Ahmed oğlu Mehmed Bayraktar), Şuahevi Matskvalta Camii 1842 (Veli oğlu Ahmed Bayraktar), Helvaçauri Çütuneti Camii 1821 (Eşref bin Ahmet Usta Kahvecioğlu), Hulo Satsihuri Camii 1745-1831 (Ali Usta; Sanatkar: Abdülaziz, Kürsü ustası: Osman Usta, minber: (1888) Molla Osman ve Hasan), Şuahevi Goginauri Camii (1844) (Usta Muhammed oğlu Ali ve Muhammed oğlu Abdullah Usta), Şuahevi Matskvalta Camii (1842) (minber: Kul Ali) örneklerinde belirlenen ahşap ustaların, çoğunluğu yerel olmakla birlikte, bazılarının Lazistan sancağına bağlı köylerden [Arhavi, Sümlel Köyü (Fındıklı)] Acara kırsalına geldikleri anlaşılmaktadır.¹⁵² Ayrıca, Şuahevi Darcidzeebi Camii (1840) (Ustabaşı: Muhammed Usta, Hüseyin Usta), Gogadzeebi Camii (1875) (mütevellisi: Ali Oğlu Muhammed Ağa), Şuahevi Dgvani Camii 1858 (Nakkaş: İbrahim Efendi, Lazistanlı Amele Usta Ömer Bin Ahmed ve Şavşat/İmerhev Nahiyesi'nden Uzun Ali Oğlu Hafız Dursun), Keda Pirveli Maisi Camii 1864 (Kabal oğlu ustabaşı Ali, Kabal Oğlu Ömer Ağa ve Yeğeni Reşid), Şuahevi Şubani Camii 1887 (Mahfil: Lazistanlı Amele Musa Usta; Kürsü ustası: Batum kürtlerinden Gürcü Ali'nin oğlu Osman oğlu Arslan), Şuahevi Jabnidzeebi Camii (1892) (Ömer bin Ahmed), Keda Zundaga Camii 1905 (Laz Usta Kabaz Ahmed), Şuahevi Nenia Camii 1806-

¹⁴⁹ Kaya, 2022: 622.

¹⁵⁰ Kaya, 2022: 628.

¹⁵¹ Seçkin, 2019: 501-509.

¹⁵² Kaya, 2022: 631-637.

1890 (*Lazistanlı Amele Hasan Usta*) örneklerinde tespit edilen ahşap ustaların, camilerin hem inşası ve süslemelerinde farklı rol üstlendikleri görülmektedir. Hulo Agara Camii 1905 (*Arhavi Nahiyesi, Orçi Utalha Karyesi'nden Uzun Hasan'ın Oğlu Ali Usta*), Çvana Camii 1895 (*Arhavi Nahiyesi, Orçi Utalha Karyesi'nden Kör oğlu Ömer Usta*), Hulo Gorcomi Camii (1902) (*Ahmed ve Ömer Usta*), Dagvistavi Camii (19.yy) (*Arhavi Nahiyesi'nden Uzun Hasan oğlu Nusret Usta*) gibi örneklerde ise usta gruplarının aynı ekolden ve akraba oldukları, Hulo, Keda Ahıska ve Guria civarı camilerinde de çalıştıkları anlaşılmaktadır.¹⁵³

İncelenen kitabelerden, yapıların inşa süreçleri ile birlikte ahşap ustaların memleketi ve zanaatı hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Acara camilerinde, hattat ve ahşap ustası gibi farklı zanaat grubundan isimlerin yanı sıra bani (erkek ve kadın), mütevellî gibi camilerin yapımından sorumlu yönetici isimleri de tespit edilmiştir. Acara ile birlikte Doğu Karadeniz Bölgesi'nde geniş havzada faaliyet gösteren ustaların, iki bölge hatta yakın çevre bölgeler arasında ortak üslup birliği ortaya koydukları izlenmektedir. Bölgeler arasındaki siyasi, sosyal, kültürel ve sanatsal etkileşimleri, bu havzadaki gezici ustaların hareketliliği de ortaya koymaktadır. Camilerde, yerel ustaların yanı sıra, Lazistan Sancağı'na bağlı Macahel (Borçka), Batum (Gönye), Rize (Sümler/Fındıklı), Arhavi ve Şavşat¹⁵⁴ civarındaki nahiye ve köylerden gelen ustalarda çalıştığı bilinmektedir.¹⁵⁵

Sonuç

Çok eski geçmişe sahip Acara, birçok devlet ve imparatorluk tarafından ele geçirilmiştir. Yöre, 12-13. yüzyıl Orta Çağ'da Gürcü Kraliçesi Tamara zamanında altın çağını yaşamış, stratejik konumu gereği Anadolu ve Güney Kafkasya etkileşim havzası içerisinde yer almıştır. Kadim geçmişe sahip Gürcistan'ın Acara Bölgesi; Gürcüler (4. yy), Hulefa-yı Raşidin (7. yy), Emevi (8. yy), Abbasiler (9.yy), Sacoğulları (895), Selçuklular (1068), Moğollar (1238), İlhanlılar (1268), Samsthe-Saatabago Atabeyliği (13. yy), Timurlar (14.yy), Karakoyunlu (1440), Akkoyunlu (1474-78), Safeviler (16. yy) ve Osmanlı İmparatorluğu (16.-19. yy) döneminde farklı devlet ve imparatorluk idaresi altında varlığını sürdürmüştür.

16. yüzyılda Osmanlı topraklarına katılan Acara, Osmanlı bünyesinde Türk-İslam kültürü ile tanışmıştır. Bölge, 1578'den Osmanlı-Rus Savaşı'na (1877-78) kadar yaklaşık 300 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. Acaralılar, Osmanlıların bölgeye gelişi ile birlikte kendi istekleri ile İslam dinini benimsemiştir. Bu dine bağlı olarak bölgede, 18. yüzyılda daha yoğun şekilde ahşap camiler inşa edilmeye başlanmıştır. 16. yüzyılda fethedilen bölgede, erken camilerden günümüze herhangi bir örnek ulaşamamıştır. Mevcut camiler, 18-20.yüzyıl arasındaki Osmanlı Dönemi ve sonrasına tarihlendirilmiştir. Acara'da kimlikleşen cami geleneği, Osmanlı-Rus Savaşı (1877-78) ile toprak kaybına uğrayan Osmanlı'nın bölgeden çekilmesi sonrasında müslüman halk tarafından kesintiye uğramadan sürdürülmüştür. Acaralılar, ayrıca ahşap cami geleneğini Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Rus baskılarına dayanamayıp, Batum muhacirleri olarak gittikleri Anadolu'nun çeşitli bölgelerine de aktardıkları bilinmektedir. Acara, Osmanlı İmparatorluğu döneminde siyasi-kültürel bağlarını başkent İstanbul'un yanı sıra yakın komşusu; Ahıska, Rize, Artvin, Ardahan, Trabzon, Bayburt ve Erzurum illeri ile sürdürmüştür. Bu bağlar, süreç içerisinde bölgeler arası sanatsal etkileşimi de ortaya koymuştur.

Ahşap camiler, Erken İslam devrinden itibaren inşa edilmeye başlamış olup, Orta Asya'da 10. yüzyıl Karahanlı ve Gazne mimarlığında ahşap direkli ahşap tavanlı tipolojide erken örnekleri ile Türk-İslam kimliğini bulmuştur. Ahşap cami geleneği, 11. yüzyıldan itibaren Selçuklular aracılığı ile Anadolu'ya taşınmış ve anıtsal örnekler inşa edilmiştir. Selçuklu ve Beylikler dönemi ile özdeşleyen ahşap direkli ve ahşap destekli camilerin yanı sıra, Karadeniz ve onun doğu uzantısı Acara Bölgesi'nde ahşap çantı cami tipolojisi ön plana çıkmaktadır. Çantı

¹⁵³ Kaya, 2022: 631-637.

¹⁵⁴ Kaya, 2022: 632; AYTEKİN, 1999: 104-204; SEÇKİN, 2019: 501-509.

¹⁵⁵ TAŞKAN, 2022: 84-105; KARPUZ, 1989: 37-45.

camilerin, ahşabın kolay erişildiği Karadeniz Bölgesi'nde Samsun Gökçeli Camii (1204) örneğinden yola çıkılarak Selçuklu sonrasında Osmanlı döneminde kesintisiz inşa edildiği görülmektedir.

Acara'da 16. yüzyılda Osmanlı egemenliğine geçse de bölgede olması gereken 18. yüzyıl öncesine ait camiler günümüze ulaşmamıştır. Osmanlı arşiv kayıtları ve kitabelere göre bölgedeki yapılar 18-20. aralığında inşa edilmiştir. 18. yüzyıla ait *Hurufat Defterleri*'ne göre cemaatin artması, Cuma ve Bayram namazlarının kılınması amacıyla yapılara minber eklenmiştir. Minberlerin ilavesi ile mescitler cami hüviyetine geçmiştir. Onarım ve tadilatlarla günümüze ulaşabilen camilerin çoğu Osmanlı Dönemi eseri olup, birkaçı Çarlık veya Bolşevik Dönemi'ne aittir. Camiler, plan ve mekan anlayışı açısından mahalle mescidi ölçeğinde ele alınmış genellikle kible duvarı ekseninde dikdörtgen ve ağırlıklı olarak kareye yakın dikdörtgen planlar tercih edilmiştir. Nadirde olsa cami-mektep veya cami-medrese şeklinde çift işlevli yapılar da inşa edilmiştir. Bölge genelinde, Ulu Cami anlayışında ele alınan Hulo Gorcomi Camii dışında anıtsal denemelere rastlanılmamaktadır. Bundan hareketle, plan açısından Karadeniz kırsalı cami plan şemalarına bağlı kalmıştır. Bu durum 18. yüzyıl Batılılaşma Dönemi'nde, başkent İstanbul'dan çizilen ve gönderilen Osmanlı cami plan şemalarının yerel ustaların taşradaki anlayışlarıyla birleştirilerek uygulandığını göstermektedir. Camilerde, mihrap, minber, vaaz kürsüsü, kadınlar mahfili ve tavan uygulamaları dönemin sanat anlayışına bağlı işçilik ve süsleme özellikleri barındırmaktadır. Bu bakımdan, bu yapı öğeleri yörenin klasik çizgilerinde ve geç dönemin üslup etkilerinde birliktelik veya farklılıklar içermektedir.

Camilerin tamamı ahşap çantı tekniğindedir. İnşai teknikler arasında; yağmalı cephelerde çalma boğaz ve kurtboğazı geçme teknikleri de uygulanmıştır. Bunlar dışında; direk ve kirişlerin bağlantılarında düz zıvana-kinişli geçmeler mevcuttur. Geçmeli mimari öğeler, birbirine ahşap (kavila) ya da ince metal çivilerle sabitlendirilmiştir. Camilerin inşasında çam, ceviz, kestane, meşe, karaağaç, ladin, köknar, gürgen ve akçaağaç gibi ağaç türleri tercih edilmiştir. Süslemeler, kolay işlenebilen İhlamur ve ceviz ağaçlarından mamul tahta veya levları üzerine işlenmiştir. Camilerde en dikkat çeken ayrıntı; birden fazla süsleme tekniğine sahip oluşudur. Oyma-kabartma (yuvarlak, düz, eğri kesim), ajur (kafes), ajur yapıştırma (çakma), tornalama, dekupe (kesme), kumlama (çekiç darbesi), kalem işi ve düz boyama teknikleri tespit edilmiştir.

Acara camileri, ahşap süslemeleri ile son derece gösterişlidir. Süsleme repertuarı; Gürcü, Anadolu ve Transkafkasya etkileşimleri, 18.yüzyıl Osmanlı Batılılaşma Dönemi'nin (Barok, Ampir) üslup ilkeleri ile yörenin mahalli motif ve kompozisyonlarının kaynaşması ile biçimlenen sentezci bir karakter yansıtmaktadır. Dini mimarinin yanı sıra, Acara'nın geleneksel evlerinde de benzer süslemeler tespit edilmiştir. Ayrıca, Orta Çağ etkili motifler, geleneğe bağlılık olarak halen Tiflis'teki kamu binalarının cephelerini süslemektedir.

Acara'da Osmanlıların kurduğu vakıf sistemi, 18. yy arşiv kayıtlarına göre ocaklık arazisi olarak işlenmiştir. Camiler ve eğitim kurumlarının giderleri; vali, paşa, yerel beyler, efendi ve ağa gibi ünvanları olan toplumun üst tabakasından hayırseverler tarafından karşılanmıştır. Acara camilerinde, baniler Batum ve kırsalda farklılık göstermektedir. Camiler, Batum merkezinde Osmanlı paşaları veya valileri, Acara kırsalında ise, yerel banilerce inşa ettirilmiştir. Yakın çevre coğrafya Doğu Karadeniz ve Acara'nın camilerinde izlenen üslup birliği, yerel ustaların dışında, diğer ustaların Lazistan Sancağı'na bağlı Macahel (Borçka), Batum (Gönye), Rize (Sümler / Fındıklı), Arhavi ve Şavşat civarındaki nahiye ve köylerden geldiğini göstermektedir. Karadeniz ve çevresinde, ortak üslubun taşınmasında ahşap ustalarının bölgeler arası geliş gidişleri önemli rol üstlenildiği somut şekilde izlenmektedir.

Sonuç olarak, Acara'nın ahşap camileri, Karadeniz kırsalındaki geleneksel çantı (yığma) camiler grubundadır. Karadeniz kırsalında, eski çağlardan itibaren uygulanan çantı tekniğinin, 13. yüzyılda Selçukluların bölgeye gelişi ile Türk-İslam kimliğinde, Osmanlı Dönemi ve sonrasında geleneksel olarak sürdürüldüğü izlenmektedir. Acara'nın camileri; plan, mimari, süsleme,

malzeme ve teknik özellikleri bakımından özgün mimari dokusu, zarif ahşap işçiliği ve zengin süsleme özellikleri ile dikkat çekmektedir. Bu yönüyle, yakın etkileşim sahasında Karadeniz Bölgesi geleneksel camileri ile üslup birliği içerisindedir.

Günümüzde, bakımsızlık ve doğal şartlardan dolayı yıpranan ve kendi kaderine terk edilen bu camiler, gündün güne yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Çok azı kültürel miras statüsüne sahip camilerin, rutubetten veya çürümeden kaynaklı yapılması gereken tadilatları, Müslüman cemaat tarafından güç şartlar içerisinde kısmen gerçekleştirilebilmektedir. Camilerin, onarım ve restorasyonlarında, komşu iki devlet Türkiye Cumhuriyeti ve Gürcistan Cumhuriyeti'ne büyük sorumluluk düşmektedir. İki ülkenin, kültürel işbirliği sayesinde, gün geçtikte yok olmakta olan bu kültürel mirasın gelecek nesillere taşınması önem arz etmektedir. Ayrıca, Osmanlı mimari ve kültürel mirası olarak camilerin restorasyonlarında, ülkemiz tarafından TİKA bünyesinde gerekli maddi ve teknik desteğin verilebileceği beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Akar, Azade (1969), "Tezyini Sanatlarımızda Vazo Motifleri", *Vakıflar Dergisi*, 8, 267-271.
- Aktemur, Ali Murat (2019), "Posof ve Çevresindeki Tarihi Camiler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 4/68, 235-255.
- Alkan, Gözde (2019), "Destekli Bağdadi Kubbeli 19. Yüzyıl İstanbul Camileri", *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 2/5, 303-326.
- Altier, Semiha (2019), "Osmanlı Sanatı'nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 17/26, 149-202.
- Apa, Gülay (2008), "Erken Dönem Osmanlı Selâtin Cami Minberleri", *İSTEM*, 11, 249-277.
- Arık, Rüçhan (1988), *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Arslan, Muhammet (2020), "Anadolu Türk Mimarisinde Zülfikar Tasvirleri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 95, 235-275.
- Aydın, Hasan ve Perker, Z. Sevgen (2017), "Trabzon Uzungöl Filak Ahşap Camii Yapısal Özellikleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/63, 1262-1269.
- Aytekin, Osman (1999), *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Eserler*, I. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- _____ (2000), "Ortak Bir Kültürün Güzel Coğrafyası Acara", *Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7, 66-73.
- _____ (2005), "Komşumuz Acara'da Osmanlı İzleri Gonio Kalesi", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2, 1297-1304.
- _____ (2015), "Gürcistan'daki Osmanlı ve Sonrasına Ait Taşınmaz Kültür Varlıkları", *Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı*, VIII/78, 138-145.
- _____ (2017), "Gürcistan'daki Tarihi Camilerin Türk-İslam Sanatındaki Yeri", *Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Yay. Haz. Fehamedin Başar ve Murat Kasap) İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları, 155-176.
- _____ (2022), "Gürcistan-Ahalsihe (Ahıska) Kale-Kentinin Türk-İslam Eserleri Açısından Bir Değerlendirmesi", *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, 1-26.

Aytekin, Osman ve Kaya, Mustafa (2019), "Acara Bölgesi Geleneksel Ahşap Cami Mimarisi ve Tiflis Etnografya Müzesi'nde Bulunan Çikuneti Camisi Üzerine Bir Değerlendirme", *ISPEC 3. Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi*, 20 Aralık- 22 Aralık, Van, 1196-1232.

Aytekin, Safiye Nagehan (2022), *Artvin İli, Şavşat İlçesi'ndeki Ahşap Camilerin Mimari Özellikleri, Koruma Sorunları ve Koruma Yaklaşım Önerileri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Ayverdi, Ekrem Hakkı (1966), *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri (Ertuğrul, Osman, Orhan Gazi, Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid (630-805/1230-1402-))*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Azizsoy, Anar ve Özkurt, Muhammed (2021), "Rize Ahşap (Çantı) Camilerinde Bezeme Üslubu", *Sanat Tarihi Dergisi*, 30 (2), 885-929.

Bala, Mirza (1997), "Gürcistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, IV, Eskişehir: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 837-845.

Baramidze, Ruslan (2010), *The Muslim Monuments of Worship (მუსლიმური საკულტო ძეგლები)*, (Edt. Tina Shioshvili), Batumi (Adjara), Gürcü Çalışmaları, Beşeri Bilimler ve Sosyal Bilimler Vakfı, Batumi/Georgia: Şota Rustaveli Vakfı Yayını.

Barışta, Örcün (2009), *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Camii ve Türbelerinden Ağaç İşleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınevi.

Baş, Gülşen (2013), *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Başkan, Seyfi (2008), "Geleneksel Doğu Karadeniz Evleri", *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 52, 41-90.

Bay, Abdullah, (2023), "Acara'da İslamlaşma: Vakıflar Üzerine Toplumsal Bir Okuma Denemesi", *Van İlahiyat Dergisi* 11/18, 78-121.

Bay, Abdullah. (2017), "Osmanlı Dönemi Batum, Gönnye, Acara ve Maçahel Vakıfları", *Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, (Yay. Haz. Fehameddin Başar ve Murat Kasap), İstanbul: Gürcü Dostluk Derneği Yayını, 129-154.

Bayhan, Ahmet Ali (2005), "Ordu/İkizce'den Bir Ahşap Cami: Laleli (Eski) Camii", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 14, 10-20.

_____ (2014), "Ordu/Perşembe'den İki Ahşap Çantı Cami Örneği", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 12, 99-107.

_____ (2019), *Geçmişten Günümüze Ordu'nun Geleneksel Ahşap Camileri*, Ordu: Ordu Büyükşehir Belediyesi.

_____ (2023), *Orta Karadeniz'de Bir Türk İslam Kenti Ordu*, Ordu: Ordu Büyükşehir Belediyesi Yayını.

Bayraktar, Mehmet Sami (2016), *Samsun'da Türk Devri Mimarisi*, Samsun: Canik Belediyesi Yayını.

Bozer, Rüstem (2002), "Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatında Kündekari Tekniği", *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 911-916.

Brandts, Suzanne Harris ve Wheeler, Angela- Shioshvili, Vladimer (2018), *The Wooden Mosques of Adjara*, Batum: Graham Foundation.

Brosset, Marie Félicité (2003), *Gürcistan Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Buğrul, Hasan (2021), “Yiyecek Depolama İşlevine Sahip İki Farklı Geleneksel Yapı Üzerine Bir Araştırma”, *Tarihsel ve Kültürel Bağlamda Akademik Çalışmalar*, Ankara: İKSAD Publishing House, 235-270.

Büyükçınar, Ayşe Beyza (2017), “Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3/4, 31-46.

Can, Yılmaz (2007), “Samsun’da Bulunan İki Önemli Ahşap Eser Gökçeli ve Bekdemir Camileri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun (2. Kitap)*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 509-527.

Canöz, Enes (2019), *Artvin’deki Bir Grup Orta Çağ Bagratlı Dönemi Kilise Mimarisinde Bizans Etkileri*, İstanbul: Hiper Yayınevi.

Çakıroğlu, Evren Osman, Çakıroğlu, Birgül ve Taşdemir, Taner (2023), “Artvin’de Bulunan Tarihi Camilere Ait Minber ve Kapıların Ahşap Süsleme Programı Açısından Değerlendirilmesi”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 24/1, 227-248.

Çal, Halit (2000), *Niğde Şehrindeki Ahşap Tavanlı Cami ve Mescitler*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Çam, Nusret (1993), “Türk ve İslam Sanatlarında Altı Kollu Yıldız Mühr-ü Süleyman”, *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı*, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi Yayınları.

Çelebi, Fevzi (2019), *Başlangıçtan Günümüze Gürcü Sanatının Ana Hatları*, Ankara: Gece Akademi.

Çetin, Yusuf (2007), “Kuruluş Dönemi Osmanlı Mimarisine Ait İki Çantı Camii: Sakarya Büyük Tersiyeye (Büyük Esence) Köyü Orhan Gazi Camii ve Büyük Kaynarca (Topçu) Köyü Şeyh Muslihuddin Camii”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 18, 1-15.

Çoğ, Mehmet (2007), “Gürcüler Arasında İslamiyet’in Yayılması”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 39-54.

Çoruhlu, Tülin (2015), “Kocaeli Yarımadasında Erken Osmanlı Camilerinden Şeyh Muslihiddin Camisi”, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, III, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı Yayınları, 1609-1634.

Çubinaşvili, Niko (1958), *Gruzinskayasrednevekovaga khudojestvennaya rezba po derevu (Gürcistan Ortaçağ Ahşap İşçiliği)*, Tbilisi.

Demir, Necati (2004), “Trabzon ve Yöresinde Ahşap Camiler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 29, 1-17.

_____ (2004), “Trabzon ve Yöresinde Serenderler”, *Erdem*, 14/41, 99-118.

Doğan, Nermin Şaman ve Yazar, Turgay (2013), “Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi mimari süslemesinde küre, küre ve koni kesiti/kabara, rozet”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 19/19, 221-244.

Dönmez, Naza Emine (2008), *Wooden Mosques of the Samsun Region Turkey*, Oxford: British Archaeological Reports.

Elyiğit, Ufuk ve Korkut, Tahsin (2023), “Tao-Klarceti Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Görülen Palmet Motifleri”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 32/1, 103-139.

Ersoy, Ayla (1993), *XV. Yüzyıl Osmanlı Ağaç İşçiliği*, İstanbul: Atatürk Eğitim Fakültesi Marmara Üniversitesi Yayını.

Ertunç, Çiğdem Önkol ve Yaman, Bahattin (2019), “XIII. Yüzyıl Anadolu Taçkapıları’nda Kullanılan Madalyon ve Kabaralar”, *İstem Dergisi*, 33, 127-147.

Eruzun, Cengiz (2021), *Ahşabın Kimlik Bulduğu Rize Geleneksel Mimarisi*, Rize: Rize Araştırmaları Vakfı.

Giviashvili, İrene ve Akder, Feyza (2021), *The Georgian Kingdom and Georgian Art: Cultural Encounters in Anatolia in Medieval Period*, Ankara: Koç Üniversitesi Yayını (VEKAM).

Gökler, Muhammet Burak (2022), *Rize’de Osmanlı Dönemi Camileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____ (2023), “İspir/Erzurum’da Bağdadi Kubbeli Armutlu Mahallesi Camii”, *Journal of Literature and Humanities*, 71, 44-53.

_____ (2023), “Karadeniz Geleneğinde Erzurum/Ilıca Aşağı Canören Köyü Camii”, *Sanat Tarihi Yıllığı Dergisi*, 1-26.

Gökler, Muhammet Burak ve Doğan, Mehmet Emin (2021), “Arşiv Belgelerine Dayanarak Narmancık Güvenlik Köyü Camii Üzerine Bir Değerlendirme”, *Art-Sanat Dergisi*, 16, 181-219.

Gökler, Muhammet Burak ve Köşklü, Zerrin (2023), “Belgeler Işığında Rize İkizdere Şimşirli (Komes) Köyü Camii”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 32/1, 361-391.

Güldür, Kadir (2019), “1578-1590 Osmanlı-İran Savaşı Sırasında İmereti Krallığının Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, *International Black Sea Coastline Countries Symposium (2-5 May)*, İKSAD, Batumi/Georgia, 42-156.

Güler, Mustafa ve Aktuğ Kolay, İlknur (2010) “12.Yüzyıl Anadolu Türk Camileri”, *İTÜ Dergisi*, 5/2, 83-90.

Gümüş, Nebi (2002), “Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, 4, 713-730.

Gümüş, Nebi ve Kançal Ferrari, Nicole (2019), *Ahıska Bölgesindeki Türk İslâm Mimari Yادigârları*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları.

Gündoğdu, Hamza (1988), “Gümüşhane Sarıçiçek Köyü’nde İki Köy Odası”, *Lâle Dergisi*, VI,24-30.

Kadiroğlu, Mine ve İşler, Bülent (2010), *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınevi.

Karakuş, Filiz (2021), “13. Yüzyılda Anadolu’da İnşa Edilen Ahşap Direkli Camiler Üzerine Değerlendirme Çalışması”, *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, (11/1), 131-161.

Karpuz, Haşim (1987), “Halk Mimarimizde Ahşap Yığma-Çantı Yapılar”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 165-181.

_____ (1989), “Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4, 37-45.

_____ (1990), “Trabzon’un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler”, *Vakıflar Dergisi*, 21, 1990, 281-298.

Kasap, Murat (2010), *Osmanlı Gürcüleri*, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları.

Kaya, Mustafa (2022), “Gürcistan-Ahıska (Akhaltsikhe) Çevresi ile Türkiye’nin Doğu Karadeniz Bölgesi Cami Mimarisinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi”, *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 80-115.

_____ (2022), *Acara (Gürcistan) Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi ve Sonrası Geleneksel Ahşap Camii Mimarisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____ (2023), "Gürcistan'ın Guria Bölgesi'nde, Ahşap Çandı Cami Örneği: Zoti Camii (ზოტი ძეგლი)", *Anasa Dergisi*, 25, 141-180.

Kazaz, Emriye (2016), *Trabzon Kırsal Cami Mimarisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Ana Bilim Dalı.

Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin (1976), *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451 -1590)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kıyak, Abdülkadir (2011), "Geleneksel Türk Dininde Ağaç Kültü", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2, 91-104.

Korkut, Tahsin (2018), *Artvin ve Erzurum'daki Gürcü Dini Mimarisinde Süsleme*, İstanbul: Hyper Yayınları.

_____ (2019), *Facade Arrangement Techniques in Georgian Religious Architecture in Anatolia (The Case Of Oshki Monastery Church)*. *Social Sciences*, 14/3, 769-790.

Kurtişoğlu, Gülay Apa (2010), "Osmanlı Geç Dönem İstanbul Vaaz Kürsüleri", *XII. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu*, İzmir, 2010, 308-317.

_____ (2015), *Anadolu Selçuklu Dönemi Ahşap Minberleri*, Konya: Selçuklu Belediyesi Yayını.

Kuru, Alev Çakmaklı (2008), "Orta Çağ Anadolu Türk Mimarisinde Düğüm Motifi ve İkonografisi", *Erdem Dergisi*, 51, 23-52.

Kutlu, İzzettin ve Ergün, Ruşen (2020), "Geleneksel Anadolu Yapılarında Ahşap Üst Örtü Gelişiminin Değerlendirilmesi", *International Journal of Mardin Studies*, 1/1), 93-109.

Mülayim, Selçuk (1976), "Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi". *Anadolu Dergisi*, 20, 141-153.

_____ (1990), "Selçuklu Geometrik Süslemeleri", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/9, 47-53.

Nefes, Eyüp (2009), "Giresun'da Yeni Tespit Edilen Bir Ahşap Camii: Çaldağ Beldesi Melikli Mahallesi Tahtalı Camii", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 187-209.

_____ (2010), "Çarşamba'da Yıkılmak Üzere Olan Ahşap Camilerden Biri: Paşayazı Köyü Camii", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 /14, 385-397.

_____ (2012), "Samsun/Çarşamba Çantı Tekniğinde İnşa Edilmiş İki Ahşap Camii: Ustacalı Köyü Camii ve Kocakavak Camii", *Vakıflar Dergisi*, 38, 155-163.

_____ (2017), "Samsun/Vezirköprü'de Çantı Tekniğinde İnşa Edilmiş Bir Grup Cami", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43, 129-154.

_____ (2019), *Sinop'ta Geleneksel Ahşap Köy Camileri*, İstanbul: Kriter Yayınları.

Nemlioğlu, Candan (2001), "Göçeli (Gökçeli) Camii", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, 2, Konya, 117-136.

Orhankazi, Sibel (2023), "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karadeniz Köle Ticaretinde Batum Limanı", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 1450-1461.

Otto-Dorn, Katharina (1969). *Die Ulu Dschami in Sivrihisar, Anadolu (Anatolia)*, IX, 161-168.

Önal, Raziye Çiğdem (2021), "Trabzon Of İlçesinde Ahşap Vaaz Kürsüleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 71, 441-478.

_____ (2021), "Trabzon/Araklı'da Geç Dönem Osmanlı Camii Mihraplarında Tipoloji ve Bezeme", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2021, 7/13, 180-198.

_____ (2023), "19. Yüzyılda Trabzon Maçka Mimarisinin Taş ve Ahşap Süslemesine Dair Bir Değerlendirme", *Cumhuriyetin 100. Yılında Sanat Tarihi Çalışmaları*, (Ed. Esra Halıcı, Burak Muhammet Gökler), Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 179-210.

_____ (2023), "Geç Dönem Osmanlı Yapılarına Trabzon'dan Bir Örnek Tonya Kozluca Mimari Manzumesi", *SEFAD*, 49, 165-196.

Önal, Raziye Çiğdem ve Koç, Özkan Esra (2024), "Trabzon/Şalpazarı/Doğancı Mahallesi Merkez Camii Kalem İşi Süslemeleri", *ART-SANAT*, 21, 467-501.

Önal, Raziye Çiğdem ve Köşklü, Zerrin (2020). "Trabzon'da Geç Dönem Osmanlı Camilerinde Ahşap Mihraplar", *Sanat Tarihi Dergisi*, 29/2, 707-743.

Özen, Hamiyet (2019). "Rize Halk Mimarisi Malzeme ve Yapım Teknikleri" *Geleneksel Rize Mimarisi Üzerine Araştırmalar*, 61-78.

Özen, Hamiyet ve Aksakal, Zehra (2021), "Trabzon Kenti Kırsal Camilerinde Süsleme Programlarının İncelenmesi" 1-17. <http://www.academia.edu/2496388> (Erişim Tarihi: 03. 02. 2024)

Özkan, Haldun (2008), "Bayburt/Konursu Ulu Camii ve Çeşmesi", *Sanat Dergisi*, 13, 57-66.

_____ (2014), "Bayburt/Aydıntepe Gümüşdamla Köyü Camii Vaaz Kürsüsü", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 32, 25-38.

Özkaraca, Nuray ve Halaç Hicran Hanım, (2022). "Samsun-Çarşamba, Porsuk Köyü Camii'nin Tarihsel Süreçte Mimari Özellikleri Ve Koruma Sorunları Açısından İncelenmesi", *Sanat Tarihi Dergisi*, 31/2: 1079-1099.

Renda, Günsel (1977), *Batılılaşma Dönemi Türk Resim Sanatı (1700-1850)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Sarı, Yavuz (2021), "Araklı'nın Çantı Tekniğinde İnşa Edilmiş Camii; Bereketli Mahallesi Masele Camii", *Sanat Dergisi*, 38, 325-342.

Seçkin, Selçuk (2018), "Farklı Plan Özellikleriyle Gürcistan/Acara Hulo Bölgesi'ndeki Ghorcomi Cami", *Mediterranean Journal Of Humanities*, 8/2, 463-478.

_____ (2018), "Gürcistan/Acara Keda Bölgesi'ndeki Osmanlı Dönemi Camileri", *Electronic Turkish Studies*, 13/18, 1133-1169.

_____ (2019), "Gürcistan/Acara Bölgesindeki Osmanlı Dönemi Camilerinin İnşa Tarihleri ve Usta İsimleri Hakkında Değerlendirmeler", 23. *Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, (Haz. Engin Beksaç), Edirne, 501-509.

Shashikadze, Zaza (2002), "Acara Tahrir Defterine Göre Acara'da Alınan Osmanlı Vergileri", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Şahin, Mustafa (2013), "Giresun İlindeki Bağdadi Kubbeli Camiler", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 11, 789.

Şengelia, Nodar (1998), "Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Gürcüstan", *Çveneburi Dergisi*, 29, 12-17.

Tanık, Saliha (2021), "Kocaeli, Karamürsel Uzundere (Osmaniye) Köyü Camii Ahşap Süslemeleri", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/19, 169-193.

Taşkan, Demet (2016), *Trabzon İli Camilerinde Ahşap Minberler*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____ (2022), “Doğu Karadeniz Bölgesinde Dini Mimaride Adı Geçen Ahşap Ustaları ve Eserleri”, *Palmet Dergisi*, 2, 84-105.

Tellioğlu, İbrahim (2007), “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Türkoloji Araştırmaları*, 2, 654-664.

Tevzaia, Marina (2009), *Kartuli Ornamenti I (Gürcü Motifi)*, Tbilisi.

Tuluk, Ömer İskender ve Kazaz, Emriye (2017), “Günümüz Cami Mimarisi İçin Ufuk Açıcı Bir Miras: Doğu Karadeniz Kırsal Camileri”, *Çağımızda Cami Mimarisinde Arayışlar Uluslararası Sempozyumu*, (Yay. Haz. Ali Yılmaz, Faruk Narmanlı ve Mehmet Fatsa) Giresun: Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, 236-245.

Yavuz, Mehmet (2009), “Doğu Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/6, 306-322.

_____ (2009), *Çaykara ve Dernekpazarı'nda Geleneksel Köy Camileri*, Ankara: Dernekpazarı Kaymakamlığı Yayını.

Yayık, Bahar ve Çetin, Yusuf (2021), “Tasavvuf Düşüncesinde Servi Ağacı ve Türk-İslam Sanatındaki Yansımaları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 100, 485-514.

Yazar, Turgay (2018), “Tao-Klarceti Mimarlığında Taş Bezeme”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3, 303-397.

Yıldırım, Kemal ve Hidayetoğlu, M. Lütfi (2010), “Geleneksel Türk Evi Ahşap Tavan Süsleme Özelliklerinin ve Yapım Tekniklerinin Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu/ International Symposium Of Traditional Arts*, 332-341.

Yıldıztaş, Mümin (2012), *Osmanlı Arşiv Kaynaklarında Gürcistan ve Gürcüler*, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları.

Yücel, Gül (2022), “Risk Altındaki Kültürel Miras: Karadeniz Bölgesi'ndeki Geleneksel Ahşap Yığma (Çantı) Camiler için Değerlendirme”, *Kent Akademisi*, 15/2, 481-505.

Zaman, Mehmet (2018), “Doğu Karadeniz Bölümü Sahil Yöresindeki Kırsal Yerleşmeler ve Özellikleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, 833-851.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı: Araştırmacılar makaleye eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Teşekkür: Tezin başlangıcından bitimine kadar, bilimsel ve manevi desteğini esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Osman AYTEKİN'e ve proje kapsamında teze önemli finansman desteği sunan Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projesi (BAP) başkanlığı ve ekibine teşekkür ederiz.

Sarı, Yavuz, “Arsin-Yanbolu Vadisi’nde Bulunan Tek Kemer Gözlü Taş Köprüler”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.265-295.
DOI: 10.31765/karen.1496975

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

** Dr. Öğr. Üyesi,
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Tokat/TÜRKİYE
 yavuz.sari@gop.edu.tr

ORCID : 0000-0001-6847-2600

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Arsin, Yanbolu Vadisi, Köprü, Taş

Keywords: Trabzon, Arsin, Yanbolu Valley, Bridge, Stone

ARSİN-YANBOLU VADİSİ’NDE BULUNAN TEK KEMER GÖZLÜ TAŞ KÖPRÜLER*

Yavuz SARI**

Öz: Köprü mimarisi ile ilgili çalışmalarını incelediğimizde gerek ülke genelinde gerekse Trabzon özelinde yetersiz olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu alana katkı sunmak amacıyla hazırlanmış olduğumuz bu çalışmada, Trabzon’un Arsin ilçesi sınırları içerisinde yer alan Yanbolu Vadisi’ndeki dokuz köprü tanıtılıp değerlendirilmiştir. Esasen vadiye hem derenin ana kolu hem de yan kolları üzerinde bulunan köprü sayısı çok daha fazladır. Ancak çalışma ana kol üzerinde inşa edilmiş köprülerle sınırlı tutulmuştur. 19. ve 20. yüzyıllara tarihlenen köprülerin beşi Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiş dördü ise oldukça bakımsız durumdadır. Saha çalışmasıyla yerinde incelediğimiz köprüler özellikle plan, mimari ve malzeme özellikleri açısından ele alınmıştır. İnşa edildikleri dere yatağının yapısına göre şekillenen köprüler tek kemer gözlü olup sivri veya yuvarlak kemerlidir. Bölgede ahşap malzemenin yaygın olmasına rağmen taşın daha dayanıklı olması hasebiyle köprülerde taş malzeme tercih edilmiştir. Bölge halkı tarafından kısıtlı imkânlarla inşa edilen köprülerde işlevsellik ön plana çıkarılmıştır. Mütevazı ölçülere sahip köprülerde süs öğelerine yer verilmemiştir. Köprüler, değerlendirme ve karşılaştırma bölümünde bölgede veya Anadolu’nun farklı noktalarında yer alan bazı köprü örnekleriyle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma neticesinde sahip oldukları özellikler açısından benzer oldukları görülmüştür.

SINGLE ARCH STONE BRIDGES IN THE ARSIN-YANBOLU VALLEY

Abstract: When we examine the studies on bridge architecture, we can say that they are inadequate both in the country and in Trabzon specifically. In this study, which we prepared to contribute to the field in question, nine bridges in the Yanbolu Valley, located within the borders of Arsin district of Trabzon, were introduced and evaluated. In fact, there are many more bridges in the valley, both on the main branch of the stream and on its side branches. However, the work was limited to bridges built on the main branch. Five of the bridges, dating back to the 19th and 20th centuries., were restored by the General Directorate of Highways, while four are in a very neglected state. The bridges we examined on site during field work were discussed especially in terms of plan-description and material properties. Shaped according to the structure of the stream bed on which they are built, the bridges have single arches and pointed or stone material was preferred for bridges in Anatolia. As a result of

Geliş Tarihi / Received Date: 06.06.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 18.11.2024

gelmektedir.⁸ Köprü inşasında mahir olan Romalılar hakimiyet altında tuttıkları yerlerde çok sayıda köprü inşa etmişlerdir.⁹ Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar bu köprüleri zaman zaman onararak günümüze gelmelerine önemli katkı sunmuşlardır.

Anadolu'da Selçuklular, ilk ve ikinci Beylikler dönemi ile köprü inşası devam etmiştir. Osmanlıya gelindiğinde ise 14. ve 15. yüzyıllarda köprü mimarisinde önemli gelişmelerin olduğunu görüyoruz. 16. yüzyılda ise Mimar Sinan ile birlikte teknik açıdan doruk noktasına ulaşmıştır. Bu dönem sonrasında ise köprü inşasının yavaş yavaş azalmaya başladığını söyleyebiliriz.¹⁰

1. Çalışmanın Amacı

Deveboynu Tepesi (3081 m) eteğinden doğup tarihi Taşköprü ve Santa (Dumanlı) yerleşimlerinden geçerek 64 km sonra Yanbolu'dan Karadeniz'e dökülen Yanbolu Deresi ve kolları üzerinde birçok köprü inşa edilmiştir. Söz konusu köprülerin büyük çoğunluğu zaman içerisinde sel veya insan etkilerine bağlı olarak ya yıkılmış ya da büyük oranda tahrip olmuştur. Ayrıca bu etkilerin yanı sıra bazı köprülerin yerine veya üzerine betonarme köprülerin inşa edildiği de görülmektedir. Hazırladığımız "Arsin-Yanbolu Vadisi'nde Bulunan Tek Kemer Gözlü Taş Köprüler" başlıklı çalışmayla az sayıda kalan köprüyü detaylı bir şekilde inceleyip Türk köprü mimarisi içerisindeki yerlerini belirlemeyi amaçlıyoruz. Yapmış olduğumuz literatür taraması neticesinde, bahsi geçen köprülerin detaylı bir incelemeye tabi tutulmadığını sadece isim olarak kayıt altına alındığını tespit ettik.¹¹ Bu durum çalışmamızın önemini göstermektedir.

2. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmamıza konu olan köprüler 08.04.2024 tarihinde yerinde incelenmiştir. İnceleme esnasında gerekli fotoğraflama ve ölçü alma işlemi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bölgede yaşayan insanlardan köprüler hakkında bilgiler elde edilmiştir. Saha çalışmasında ve literatürdeki yayınlardan elde edilen bilgiler ışığında köprüler ayrıntılı şekilde tanıtılmıştır. Ayrıca bölgede ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan köprülerle karşılaştırılarak köprü mimarisi içerisindeki yerleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

3. Sınırlılıklar

Trabzon coğrafyasında dağların denize paralel olarak uzanması sebebiyle iç kısımlara kuzey-güney doğrultuda uzanan vadiler vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Vadilerde büyük ya da küçük birer akarsu yatağı bulunmaktadır. Yerleşmeler, vadilerin her iki yanında yükselen yamaçlara kurulmuştur. Dolayısıyla akarsuların gerek ana kolları gerekse yan kolları üzerinde çok sayıda köprü inşa edilmiştir. Bu çalışmada da Yanbolu Vadisi'ndeki Yanbolu Deresi'nin denizle buluştuğu nokta ile Santa Harabeleri'nin başlangıç noktası arasında, derenin ana kolu üzerinde yer alan ve özgünlüğünü büyük oranda koruyup günümüze ulaşan tek kemer gözlü köprüler konu edilmiştir. Ana kol üzerinde tespit edilen köprü sayısı sekizdir. Bu köprüler, sahile olan uzaklıklarına göre sırasıyla, Yeniköy Köprüsü (19. yy), Sincan Köprüsü (19. yy), Kaşıkçı Köprüsü (19. yy), Tandırlı Köprüsü (19. yy), Agrid Köprüsü, Goballı Köprüsü, Yamakoğun (Ayeni) Köprüsü (19. yy) ve Binatlı (Terzili, Cingalli) Köprüsü (19 yy)'dür. Bununla birlikte yan kol üzerinde bulunan Agrid (Çamlıyurt II) Köprüsü (20. yy)'nün ana kola uzaklığının yaklaşık 20 m olması nedeniyle bu köprüde çalışmaya dahil edilmiştir. Böylece toplamda dokuz köprü inceleme konusu yapılmıştır.

4. Bölge Coğrafyası ve Yanbolu Vadisi

Yanbolu Vadisi'ni de içinde barındıran Trabzon coğrafyasının topografyasını incelediğimizde düzenli yerleşime elverişli alanların oldukça az olduğunu görüyoruz. Dağların denize paralel

⁸ Çulpan, 2002: 13-14; Ayrıntılı bilgi için bkz. Alkan vd., 2011: 14; Tanyeli, 2002: 371-372.

⁹ Tali, 2019: 12.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tali, 2019: 112-113.

¹¹ Güler Erüz vd., 2019: 155-164., Ayrıca bkz. Sümerkan ve Okman, 1999: 139-140.

uzanması, denizle arasında oldukça eğimli yamaçların ve vadilerin oluşmasına sebebiyet vermektedir. Trabzon'un kırsal kesimlerinde, özellikle dağlık alanlarında topografik yapı ve iklimsel etkilerden dolayı kıyı ve iç kesimlerdeki kırsal yerleşmeler arasında yapısal farklılıklar bulunmaktadır. Bölgenin yerleşim alanları kıyıda ve kıyıdan içeriye doğru uzanan vadiler boyunca oluşmuştur. Söz konusu vadilerin tabanları, yamaçları veya sırtları en yaygın yerleşim alanlarıdır. Her vadiye küçük ya da büyük bir dere yatağı mevcut olup yerleşim alanlarına giden yollar genellikle bu dereleri takip etmektedir. Dağınık yerleşimlerden oluşan kırsal alanlarda kıyıdan yaklaşık 1500-1600 m yüksekliğe kadar kalıcı yerleşimler bulunmaktadır.

İnceleme alanımız olan Yanbolu Vadisi de yukarıda bahsi geçen bölge özelliklerini aynı şekilde yansıtmaktadır. Vadi boyunca uzanan Yanbolu Deresi'nin kaynağı Kalkanlı Dağları'nı oluşturan Çakırgöl ve Deveboynu doruklarından alır. Yaklaşık 64 km uzunluğa sahip Yanbolu Deresi doğrudan Karadeniz'e dökülmektedir. Boyunun kısa, akış hızının ve yatak eğiminin yüksek olması bulunduğu vadiyi derinlemesine aşındırmasına neden olmuştur. Bu durum vadi yamaçlarının da oldukça eğimli olmasına sebebiyet vermiştir. Genel olarak düzenli bir rejime sahip olan Yanbolu Deresi, yüksek kesimlerdeki karların da erimesiyle birlikte en fazla su taşıdığı aylar Nisan, Mayıs ve Hazirandır.¹²

5. Katalog

5.1. Yeniköy Köprüsü (19. yy.)

Yanbolu vadisinde yer alan köprü, sahilinden yaklaşık 8 km uzaklıkta olup Yeniköy Mahallesi sınırları içerisinde bulunur. Ana yola takriben 50 m uzaklıkta olan köprüye tali yoldan ulaşılmaktadır. Köprü'nün kitabesi bulunmadığı için kesin inşa tarihi, banisi ve mimarı bilinmemektedir. Ancak 2010-2011 yılları arasında Karayolları 10. Bölge Müdürlüğü tarafından onarılan köprüye bilgi panosu eklenmiştir. Güney yönde yapıdan bağımsız olarak yerleştirilen panoya göre köprü 19. yüzyılda inşa edilmiştir (Foto. 1).¹³ Yeniköy Mahallesi'ni vadideki ana yola bağlayan köprü günümüzde sağlam olup sadece yaya kullanımına açıktır.

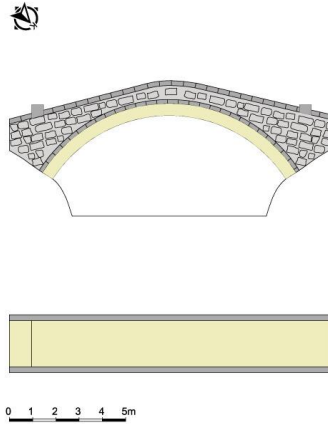
Foto. 1. Yeniköy Köprüsü Bilgi Panosu (2024)

¹² Doğanay ve Doğanay, 2016: 491.

¹³ Sümerkan ve Okman, 1999: 140.

Foto. 2. Yeniköy Köprüsü Güney Cephe Görünüm (2024)

Şekil 2. Yeniköy Köprüsü Cephe Çizimi ve Planı (<http://karadeniz.gov.tr/yenikoy-koprusu/>)

Doğu-batı yönde uzanan köprü tek gözlü ve sivri kemerli olup tipolojik olarak ortadaki geniş ve yüksek ana kemere doğru, her iki yandan çıkışla yükselen, dik köprüler grubuna girmektedir (Foto. 2, Şekil 2). Köprü uzunluğu 27.14 m, genişliği ise korkuluklarla birlikte 4.27 m'dir. Korkuluklar yaklaşık olarak 0.70-0.80 m yüksekliğindedir. Korkulukların doğu ve batı ucuna kare formlu birer baba taşı yerleştirilmiştir. Taşlardan doğu yönde olanları özgünken, batı yöndekiler restorasyon esnasında yenilenmiştir (Foto. 4). Baba taşlarının her bir yüzünde birer madalyon görülmektedir. Köprü'nün kemer açıklığı 17 m olup, kemerin en üst noktasıyla su yüzeyinin arasındaki yükseklik 7 m'dir.

Foto. 3. Yeniköy Köprüsü Kuzey Cephe Görünüm (2024)

Foto. 4. Yeniköy Köprüsü Baba Taşı Örneği (2024)

Üzerinde süsleme unsuru bulunmayan köprünün korkuluk bitimlerinde ve kemer kısmında kesme taş, diğer kısımlarında ise moloz taş kullanılmıştır. Köprü tabliyesinin batı yöndeki girişinde sekiz, doğu girişinde ise dört basamak mevcuttur. Tabliye üzerindeki suların tahliyesi için doğu ve batı girişe kuzey-güney doğrultuda uzanan kanal yerleştirilmiştir. Kanallarda biriken su birer oluk vasıtasıyla dışa akıtılmaktadır. Köprünün kemer ayakları dere yatağı üzerine oturmaktadır /Foto. 3-5).

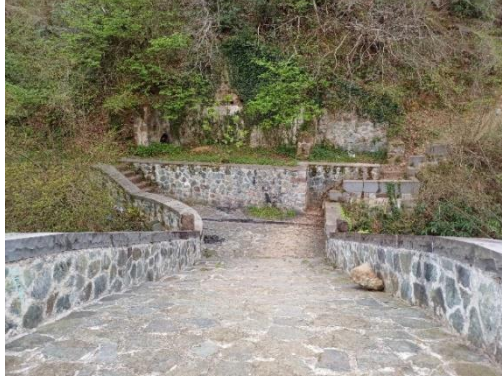

Foto. 5. Yeniköy Köprüsü Tabliye Görünüm (2024)

Köprünün doğu girişinin hemen karşısında yapı kalıntıları bulunmaktadır. Kalıntılardan mevcut yapının bir ocağının olduğu anlaşılmaktadır (Foto. 6-7).¹⁴

-----
¹⁴ Bölge halkından olan doksan yaşındaki Raif Sarı ile yapmış olduğumuz görüşmede, burada bir dükkânın olduğunu ve dayısının da bu dükkânı bir dönem işlettiğini bize ifade etti.

Foto. 6. Yeniköy Köprüsü Yanı Harabe Kalıntıları (2024)

Foto. 7. Yeniköy Köprüsü Yanı Ocak Kalıntısı (2024)

5.2. Sincan Köprüsü (19. yy.)

Yanbolu vadisinde bulunan köprü, sahile yaklaşık 22.2 km uzaklıktadır. Atayurt Mahallesi sınırları içerisinde yer alan köprü ana yolun hemen kenarındadır. Kitabesi mevcut olmayan köprünün kesin inşa tarihi, banisi ve mimarı bilinmemektedir. 2010-2011 yılları arasında Karayolları 10. Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Onarım sonrasında yapının güney yönüne bilgi panosu eklenmiştir. Bağımsız olarak yerleştirilen panosuna göre yapı 19. yüzyılda inşa edilmiştir (Foto. 8). Başdurak Mahallesi'ni vadideki anayola bağlayan köprü günümüzde ayakta olup yaya geçişine açıktır (Foto. 9).

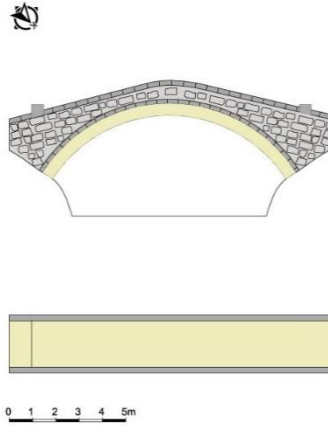

Foto. 8. Sincan Köprüsü Bilgi Panosu (2024)

Foto. 9. Sincan Köprüsü Kuzey Cephe Görünüm (2024)

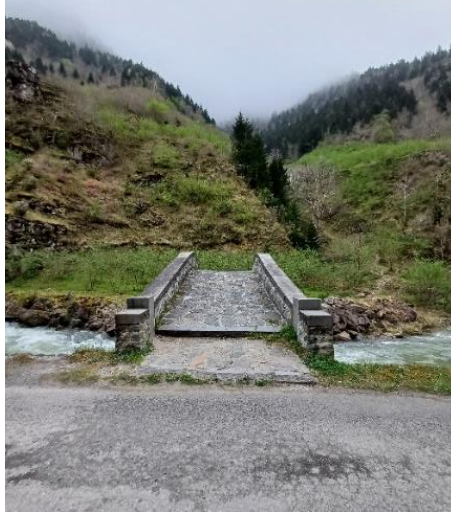

Şekil 3. Sincan Köprüsü Cephe Çizimi ve Plan (<http://karadeniz.gov.tr/sincan-koprusu/>)

Doğu-batı doğrultuda uzanan köprü tek gözlü ve yuvarlak kemerli olup tipolojik olarak ortadaki geniş ve yüksek ana kemere doğru, her iki yandan çıkışla yükselen, dik köprüler grubuna girmektedir (Foto. 9, Şekil 3). 15.65 m uzunluğundaki köprünün genişliği korkuluklarla birlikte 3.10 m'dir. 0.63 m yüksekliğindeki korkulukların her iki ucuna yakın noktalarına kare formlu birer baba taşı yerleştirilmiştir. Köprünün kemer açıklığı 10.70 m olup en üst noktasının suya olan yüksekliği 5.20 m'dir.

Foto. 10. Sincan Köprüsü Güney Cephe Görünüm (2024)

Foto. 11. Sincan Köprüsü Tabliye (2024)

Üzerinde süs ögesi olmayan köprünün korkuluk yüzeyleri kesme taş, kemeri ince yontu kesme taş, diğer bölümler ise moloz taş malzemedir. Köprü ayakları derenin her iki yanındaki doğal kayalar üzerine oturmaktadır (Foto. 12-13).

Foto. 12. Sincan Köprüsü Malzeme Detayı (2024)

Foto. 13. Sincan Köprüsü Ayak Detayı (2024)

5.3. Kaşıkçı Köprüsü (19. yy.)

Yanbolu vadisinde yer alan köprü sahile yaklaşık 24.5 km uzaklıktadır. Atayurt Mahallesi sınırları içerisinde bulunan köprü ana yolun kenarında olup güneydoğu-kuzeybatı doğrultuda inşa edilmiştir. Kitabesi mevcut olmadığı için inşa tarihi, banisi ve mimarı bilinmemektedir. 2010-2011 yılları

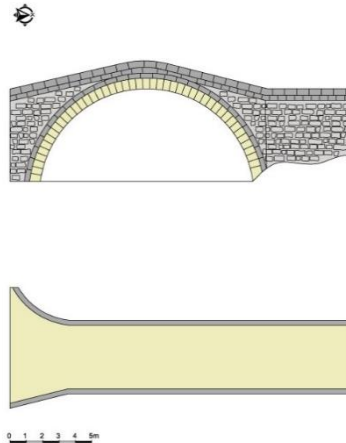
arasında Karayolları 10. Bölge Müdürlüğü tarafından onarılan yapının güney yönüne bilgi panosu yerleştirilmiştir. Bağımsız olarak yerleştirilen panoya göre köprü 19. yüzyılda inşa edilmiştir (Foto. 14). Günümüzde ayakta olan köprünün ana yolla bağlantısı bulunmaktadır (Foto. 15).

Foto. 14. Kaşıkçı Köprüsü Bilgi Panosu (2024)

Foto. 15. Kaşıkçı Köprüsü Kuzey Cephe Görünüm (2024)

Şekil 4. Kaşıkçı Köprüsü Cephe Çizimi ve Plan (<http://karadeniz.gov.tr/kasikci-koprusu/>)

Tek gözlü ve sivri kemerli köprü, tipolojik olarak ortadaki geniş ve yüksek ana kemere doğru, her iki yandan çıkışla yükselen, dik köprüler grubuna girmektedir (Foto. 15, Şekil 4). Köprünün

uzunluğu 23.30 m, genişliği ise korkuluklarla birlikte 3.40 m'dir. 0.57 m yüksekliğe sahip korkulukların her iki ucuna baba taşı yerleştirilmiştir. 12.60 m açıklığa sahip köprü kemerinin en üst noktası ile su yüzeyi arasındaki mesafe 6.80 m'dir.

Foto. 16. Kaşıkçı Köprüsü Güney Cephe Görünüm (2024)

Foto. 17. Kaşıkçı Köprüsü Tabliye Görünüm (2024)

Süsleme unsurlarından yoksun köprünün kemer kavsinde ince yontu taş, korkuluğun üst yüzeyinde düzgün kesme taş, diğer kısımlarda ise moloz taş kullanılmıştır. Köprü ayakları her iki yönde ana kaya üzerine oturmaktadır (Foto. 18).

Foto. 18. Kaşıkçı Köprüsü Malzeme Detayı (2024)

Foto. 19. Kaşıkçı Köprüsü Ayak Detayı (2024)

5.4. Tandırlı Köprüsü (19. yy.)

Yanbolu vadisinde bulunan köprünün sahile olan uzaklığı 25.7 km'dir. Yolaç Mahallesi sınırları içerisinde kalan köprünün ana yolla bağlantısı bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultuda inşa edilen köprünün hemen güney yönünde araçların ve yayaların geçebileceği betonarme malzemeli yeni bir köprü inşa edilmiştir. Tarihi köprünün kitabesi bulunmadığı için kesin inşa tarihini, banisini ve mimarını bilemiyoruz. Ancak 2010-2011 yılları arasında Karayolları 10. Bölge Müdürlüğü tarafından yapılan onarım sonrasında köprünün kuzey yönüne yerleştirilen bilgi panosuna göre 19. yüzyılda inşa edilmiştir (Foto. 20).

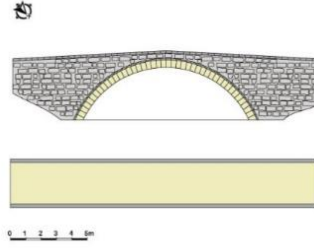

Foto. 20. Tandırlı Köprüsü Bilgi Panosu (2024)

Foto. 21. Tandırlı Köprüsü Güney Cephe Görünüm (2024)

Şekil 5. Tandırlı Köprüsü Cephe Çizimi ve Plan (<http://karadeniz.gov.tr/tandirli-koprusu/>)

Tek gözlü ve yuvarlak kemerli köprü tipolojik olarak yükseklik ve genişlik bakımından büyük fark göstermeyen düz köprüler grubuna girmektedir. Ancak çıkışların eğimi oldukça azdır (Foto. 21, Şekil 5). 20.58 m uzunluğa sahip köprünün genişliği korkuluklarla birlikte 3.24 m boyutlarındadır. 0.69 m yüksekliğindeki korkulukların her iki ucuna birer baba taşı yerleştirilmiştir. Köprünün kemer açıklığı 11.20 m, kemerin en üst noktasının su yüzeyine olan yüksekliği ise 4.70 m'dir.

Foto. 22. Tandırlı Köprüsü Kuzey Cephe Görünüm (2024)

Foto. 23. Tandırlı Köprüsü Tabliye Görünüm (2024)

Köprünün kemerinde ve korkulukların üst kısmında ince yontu kesme taş, diğer kısımlarında ise moloz taş kullanılmıştır. Köprü tabliyesinin her iki ucunda kuzey güney doğrultuda uzan birer su kanalı vardır. Söz konusu kanalda biriken sular birer oluk vasıtasıyla dışarıya akıtılmaktadır. Süsleme unsurları açısından yoksun köprünün ayakları ana kaya üzerine oturmuştur (Foto. 22-23-24).

Foto. 24. Tandırlı Köprüsü Malzeme Detayı (2024)

Foto. 25. Tandırlı Köprüsü Ayak Detayı (Y. Sarı, 2024)

5.5. Tarihi Agrid (Çamlıyurt II) Köprüsü (20. yy.)

Yanbolu vadisinde bulunan köprünün sahile uzaklığı 33 km'dir. Söz konusu köprü incelemiş olduğumuz diğer köprülerden farklı olarak ana dere yatağı üzerinde değil yan kol üzerinde inşa edilmiştir. Ana kol ile köprünün inşa edildiği noktanın birbirine olan uzaklığı yaklaşık 20 m dir. Ana yolla bağlantısı bulunmayan köprüye ilkel şekilde yapılmış basit bir ahşap köprüden ulaşılır. Köprünün kitabesi bulunmadığı için inşa tarihi, banisi ve mimarı bilinmemektedir. 2020 yılında Karayolları 10. Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Onarım sonrasında yapının kuzeyinde bir noktaya yerleştirilen bilgi panosuna göre 20. yüzyılda inşa edilmiştir (Foto. 26).

Foto. 26. Tarihi Agrid (Çamlıyurt II) Köprüsü Bilgi Panosu (2024)

Foto. 27. Tarihi Agrid (Çamliyurt II) Köprüsü Batı Cephe Görünüm (2024)

Kuzey-güney doğrultuda uzanan köprü tek gözlü ve yuvarlak kemerli olup tipolojik olarak ortadaki geniş ve yüksek ana kemere doğru, her iki yandan çıkışla yükselen, dik köprüler grubuna girmektedir (Foto. 29). Köprü'nün uzunluğu 10 m, genişliği ise korkuluklarla birlikte 2.52 m boyutlarına ulaşır. 0.43 m yüksekliğe sahip korkulukların her iki ucunda kare formlu birer baba taşı bulunmaktadır. Köprü'nün kemer açıklığı 4.40 m'dir. Kemerin en üst noktasının su yüzeyine olan yüksekliği ise 3.50 m'dir.

Foto. 28. Tarihi Agrid (Çamliyurt II) Köprüsü Kemer Detayı (2024)

Köprü'nün kemerinde ve korkuluklarının üst kısmında ince yontu, diğer kısımlarda ise kaba yontu taş malzeme kullanılmıştır. Süsleme unsurları açısından yoksun köprü'nün ayakları ana kaya üzerine oturmaktadır (Foto. 29-30).

Foto. 29. Tarihi Agrid (Çamliyurt II) Köprüsü Malzeme Detayı (2024)

Foto. 30. Tarihi Agrid (Çamlıyurt II) Köprüsü Ayak Detayı (2024)

Köprü'nün kuzey yönünde bugün harabe durumda olan iki bina bulunmaktadır (Foto. 31). Söz konusu binalardan birinin ev, diğ erinin ise ağı l benzeri bir yapı olduğunu düşünüyö rüz.

Foto. 31. Tarihi Agrid (Çamlıyurt II) Köprüsü Harabe Kalıntıları (2024)

5.6. Agrid Köprüsü (19. yy.)

Yanbolu vadisinde yer alan köprü'nün sahile olan uzaklığı 33.1 km'dir. Ana dere yatağının yan kolu üzerinde bulunan Agrid (Çamlıyurt II) köprüsü'nün yaklaşık 100 m uzağ ındadır. Köprü'nün kitabesi bulunmadığı için inşa tarihini, banisi ve mimarını bilmiyoruz. Ancak sahip olduğu özelliklerden hareketle 19. yüzyıla tarihlendirebiliriz. Çamlıyurt Mahallesi'ni vadideki ana yola bağlayan köprü günümüzde ayakta olup yaya geçişine açıktır (Foto. 32).

Foto. 32. Agrid Köprüsü Kuzey Cephe Görünüm (2024)

Doğu-batı doğ rultuda uzanan köprü'nün uzunluğu yaklaşık olarak 8 m, genişliği ise 2.31 m'dir. Tek gözlü ve yuvarlak kemerli köprü'nün korkuluğu bulunmamaktadır. Köprü, tipolojik olarak

yükseklik ve genişlik bakımından büyük fark göstermeyen düz köprüler grubuna girmektedir. Kemerinin en üst noktası ile su yüzeyi arasında yaklaşık 3.20 m yükseklik vardır. Oldukça bakımsız olan köprünün tabliyesi zaman içerisinde toprak, ot ve ağaç fidanlarıyla kaplanmıştır (Foto. 33-34).

Foto. 33. Agrit Köprüsü Güney Cephe Görünüm (2024)

Foto. 34. Agrit Köprüsü Tabliye Genel Görünüm (2024)

Köprünün kemerinde ince yontu, diğer kısımlarında ise kaba yontu taş malzeme kullanılmıştır. Süsleme öğeleri bulunmayan köprünün ayakları ana kaya üzerine oturmaktadır. Söz konusu köprünün ana yolla bağlantısı bulunmaktadır (Foto. 32, 35). Ancak yaklaşık 10 m aşağısında Çamlıyurt mahallesine ulaşımı sağlayan betonarme malzemeli köprü inşa edilmiştir (Foto. 36).

Foto. 35. Agrit Köprüsü Ayak Detayı (2024)

Foto. 36. Agrid Köprüsü Yanı Yeni Köprü (2024)

5.7. Goballı Köprüsü

Yanbolu vadisinde bulunan köprünün sahile olan uzaklığı 34.1 km'dir. Doğu-batı doğrultuda inşa edilen köprünün inşa kitabesi bulunmadığı için kesin inşa tarihi, banisi ve mimarı bilinmemektedir. Ancak sahip olduğu özelliklerden hareketle köprüyü 19. yüzyıla tarihlendirebiliriz. Goballı Mahallesi'ni vadideki ana yola bağlayan köprü günümüzde ayakta olup yaya geçişine açıktır (Foto. 37).

Foto. 37. Goballı Köprüsü Güney Cephe Görünüm (2024)

12.30 m uzunluğa sahip köprünün genişliği 2.29 m'dir. Tek gözlü ve yuvarlak kemerli köprü tipolojik olarak yükseklik ve genişlik bakımından büyük fark göstermeyen düz köprüler grubuna girmektedir (Foto. 38). Korkuluğu bulunmayan köprü kemerinin en üst noktası ile su yüzeyi arasındaki yükseklik 6 m'dir. Zaman içerisinde kaderine terk edilen köprü oldukça bakımsızdır. Tabliyeyi, toprak, ot ve ağaç fidanları kaplamıştır. Tabliyenin alt yüzeyinde ve ayaklarının ana karayla birleştiği noktalarda ciddi hasarlar görülmektedir (Foto. 39).

Foto. 38. Goballı Köprüsü Kuzey Cephe Görünüm (2024)

Foto. 39. Goballı Köprüsü Zarar Görmüş Bölümleri (2024)

Foto. 40. Goballı Köprüsü Tabliye Görünüm (Y. Sarı, 2024)

Kaba yonu taş malzemeyle inşa edilen köprünün ayakları ana kaya üzerine oturmaktadır (Foto. 41). Köprüde herhangi bir süsleme ögesi bulunmamaktadır. Köprünün doğu ayağına yakın noktada ticarethane görülmektedir. Söz konusu ticarethanenin üst kısımları yakın dönemde eklenmiş olsa da temelleri eski yapılara aittir (Foto. 42). Köprünün batı yönünde de cami ve bir yapı daha mevcuttur (Foto. 40).

Foto. 41. Goballı Köprüsü Malzeme Detayı (2024)

Foto. 42. Goballı Köprüsü Yanı Ticarethane Yapısı (2024)

5.8. Yamakoğun (Ayeni) Köprüsü (19. yy.)

Yanbolu vadisinde yer alan köprü sahilden yaklaşık 41 km uzaklıktadır. Doğu-batı doğrultuda uzanan köprü'nün kitabesi yoktur. Dolayısıyla ismi, inşa tarihi, banisi ve mimarı hakkında bilgi sahibi değiliz.¹⁵ Sahip olduğu özelliklerinden hareketle köprüyü 19. yüzyıla tarihlendirebiliriz.

Foto. 43. Yamakoğun (Ayeni) Köprüsü Kuzey Cephe Görünüm (2024)

Tek kemer gözlü ve yuvarlak kemerli köprü tipolojik olarak yükseklik ve genişlik bakımından büyük fark göstermeyen düz köprüler grubuna girmektedir (Foto. 43). Köprü'nün uzunluğu 8.50 m, genişliği ise 2.90 m'dir. Köprü kemerinin en üst noktası ile su yüzeyi arasındaki yükselti 3.40 m'dir. Korkuluğu bulunmayan köprü oldukça bakımsız durumdadır. Ana yolla bağlantısı bulunan köprü'nün taşıt kullanımına uygun olabilmesi için yakın zamanlarda üzerine taş ve çakıl malzeme serilmiştir. Ancak gerek ayaklarına doğru gerekse örtü malzemesinde oluşan hasarlar sebebiyle araç kullanım imkanı ortadan kalkmıştır (Foto. 44-45).

Foto. 44. Yamakoğun (Ayeni) Köprüsü Güney Cephe Görünüm (2024)

¹⁵ Bölge halkından Santa muhtarı Hasan Aydınlı ve İsmail Uzunoğlu'nun verdiği bilgilere göre köprü Yamakoğun veya Ayeni ismiyle bilinmektedir.

Foto. 45. Yamakoğun (Ayeni) Köprüsü Tabliye Görünüm (2024)

Kemerinde ince yontu, diğer yerlerinde ise kaba yontu taş malzeme kullanılan köprüde süsleme unsuru bulunmamaktadır. Köprü ayakları her iki yönden ana kaya üzerine oturmaktadır (Foto. 45-46).

Foto. 46. Yamakoğun (Ayeni) Köprüsü Ayak Detayı (2024)

5.9. Binatlı (Terzili, Cingalli) Köprüsü (19. yy.)

Yanbolu vadisinde bulunan köprü, sahile yaklaşık 42.7 km uzaklıktadır. Kitabesi bulunmayan köprünün kesin ismi, inşa tarihi, banisi ve mimarı bilinmemektedir.¹⁶ Sahip olduğu özelliklerinden hareketle köprüyü 19. yüzyıla tarihlendirebiliriz.

Foto. 47. Binatlı (Terzili, Cingalli) Köprüsü Kuzey Cephe Görünüm (2024)

¹⁶ Bölge halkından Santa muhtarı Hasan Aydınlı ve İsmail Uzunoğlu ile yapmış olduğumuz görüşmeden köprünün Binatlı, Terzili veya Cingalli Köprüsü ismiyle bilindiğini öğrendik.

Foto. 48. Binatlı (Terzili, Cingalli) Köprüsü Güney Cephe Görünüm (2024)

Doğu-batı doğrultuda uzanan köprünün uzunluğu 16 m, genişliği ise 2.36 m'dir. Tek gözlü, yuvarlak kemerli köprü tipolojik olarak ortadaki geniş ve yüksek ana kemere doğru, her iki yandan çıkışla yükselen, dik köprüler grubuna girmektedir (Foto. 47-48). Köprünün kemer açıklığı 7.60 m, kemerin en üst noktası ile su yüzeyi arasındaki yükseklik ise 4.50 m'dir. Kemerinde ince yontu, diğer kısımlarında ise kaba yontu taş malzeme kullanılan köprünün korkuluk yüksekliği 0.44 m'dir (Foto. 49).

Foto. 49. Binatlı (Terzili, Cingalli) Köprüsü Kemer Detayı (2024)

Yol çalışmaları sebebiyle köprünün ana yolla bağlantısı günümüzde bulunmamaktadır (Foto. 49). Ayakları her iki yönden ana kayaya oturan köprüde süsleme unsuru görülmemektedir (Foto. 50). Oldukça bakımsız olan köprünün tabliyesi toprak, ağaç fidanı ve otlarla kaplanmış olup, batı yönden de yavaş yavaş yıkılmaların başladığını söyleyebiliriz. Ayrıca korkuluğu da büyük oranda tahrip olmuştur (Foto. 51).

Foto. 50. Binatlı (Terzili, Cingalli) Köprüsü Ayak Detayı (2024)

Foto. 51. Binatlı (Terzili, Cingalli) Köprüsü Yıkık Bölümleri (2024)

Değerlendirme-Karşılaştırma

İki yakayı birbirine bağlayarak yolun devamını sağlayan köprüler, şekillerine göre kiriş, kemer, asma, askılı, açılıp kapanan; yapıldıkları malzemeye göre ahşap, betonarme, metal veya bunların birkaçının birlikte kullanıldığı karışık malzemeli; yapı elemanlarına göre dolu gövde, kafes-kiriş, asma, askılı, yüzer, açılıp kapanan; statik yönlerine göre hiperstatik, izostatik, mafsallı, ankastre, bir veya çok açıklıklı; yapılaş amaçlarına göre yayaların, kara ulaşım araçlarının, trenlerin, boruların ve su galerilerinin geçmesi için yapılan köprüler olmak üzere çeşitli tiplere ayrılır.¹⁷

Binlerce yıllık süre içerisinde farklı medeniyetler tarafından inşa edilen Anadolu'daki köprülerle ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında köprülerle ilgili en genel bilgilere Cevdet Çulpan'ın "Türk Taş Köprüleri (Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)", Fügen İlter'in "Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri", yine Fügen İlter'in "Anadolu'nun Erken Devir Türk Köprüleri ile İran Köprü Mimarlığı İlişkileri", Gülsün Tanyeli'nin "Türkiye Köprüleri" ve Gülgün Tunç'un "Taş Köprülerimiz", başlıklı eserinden ulaşabiliriz. Bu çalışmaların dışında kapsamı daha dar olan çalışmalar da bulunmaktadır. Erol Altınsapan'ın "Tek Kemer Gözlü Rize Köprüleri, Şerife Tali'nin "Ordu İli Tarihi Su Yapıları", K. Kübra Aktürk ve Gökhan Kürklü'nün "Afyonkarahisar Tarihi Taş Köprüleri", Ayşe Levent'in "Arapgir Tarihi Taş Köprüleri", Orhan Bozkurt'un "Koca Sinan'ın Köprüleri", Nuran Canbil'in "Trakya'da Türk Köprüleri", Muzaffer Erdoğan'ın "Edirne Köprüleri", İsmet İlter'in "Köprüleriyle Mimar Sinan", Erkan Atak ve Yusuf Acioğlu'nun "Kocaeli'ndeki Osmanlı Dönemi Taş Köprüler" ve Şengül Yalçınkaya Erol'un Trabzon Kent İçi Ulaşımında Tarihi Köprüler" isimli çalışması bunlardan sadece birkaçıdır.

Fonksiyonellik göz önünde bulundurulduğunda köprüler, önemli birer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak sahip oldukları mimari elemanların diğer yapılara kıyasla daha fakir olması dönemsel özellikleri belirlemeyi veya kıyaslamayı zorlaştırmaktadır. İncelemiş olduğumuz köprülerin ayrıca kitabelerinin de olmayışı kesin inşa tarihi, banisi veya mimarı gibi bilgilerden bizleri mahrum bırakmaktadır. Söz konusu bilgilerin eksikliği, köprüleri kıyaslama ve diğer faktörlerle değerlendirme olanağımızı da zorlaştırmaktadır.

Bölge coğrafyasına baktığımızda oldukça dağlık olduğunu görüyoruz. Topografyayı, kıyı şeridi ve alüvyon düzlükler, derin vadilerden oluşan dağlık alanlar ve yüksek dağlık alanlar olarak tanımlayabiliriz. Derin vadilerin her birinde büyük ya da küçük birer dere yatağı mevcuttur. Dere boylarının küçüklüğü debilerinin yüksek olmasına ve vadilerin iyice derin olmasına sebebiyet vermiştir. Yanbolu vadisinde yer alan köyler, vadiden doğu-batı doğrultuda yükselen

¹⁷ Bektaşoğlu, 2013: 103.

yamaçlara kurulmuştur. Gerek köyler gerekse köylerdeki evlerin birbirine uzak şekilde konumlandıklarını görüyoruz. Günümüzde köylere ulaşım vadi boyunca uzanan ana yollardan dağ yamaçlarına doğru çıkan yan yollarla sağlanmaktadır. Ancak incelemiş olduğumuz köprülerin inşa edildiği tarihlerde söz konusu yolların hiçbiri yoktu. Dolayısıyla insanlar hem vadi boyunca uzayan hem de vadiden yamaçlara doğru giden patikaları kullanmaktaydı. Bu durum bölgede çok sayıda köprünün inşasını zorunlu kılmıştır. Köprüler dönemin şartlarına göre insan ve hayvan geçişi için inşa edilmiştir.

Çok sayıda köprü inşasını sadece dağınık yerleşimlerle açıklayamayız. Bunun yanında bölgenin ekonomik durumu da önemli bir etken olarak görülmektedir. Geçmiş dönemlere baktığımızda vadi boyunca yaşayan insanların geçim kaynağının temelini tarım (özellikle fındık) ve hayvancılığın oluşturduğunu görüyoruz. İnsanlar hem arazilerine hem de hayvanlarını otatabilecekleri uygun yerlere ulaşabilmek için de köprülere ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaçtan hareketle bölge halkı kendi imkanlarında köprüler inşa ettirmiştir. Nitekim köprüler kısıtlı imkanlar doğrultusunda inşa edildikleri için mütevazı boyutlardadır. İncelemiş olduğumuz köprülerin uzunlukları 8 m ile 27.14 m arasında, genişlikleri ise 2.29 m ile 4.27 m arasında değişkenlik göstermektedir. Kısıtlı imkanlarla sadece insan ve hayvan geçişi amacı doğrultusunda yapılan köprüler için daha büyük boyutlu inşa edilmeleri anlamsız olurdu.

Herhangi bir bölgede inşa edilen köprünün türünü belirleyen temel etmen vadi veya akarsuyun derinliği, genişliği ve akarsuyun debisidir. Vadi yatağının geniş olduğu alanlarda geniş ve çok gözlü köprülere ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak inceleme sahamız olan Yanbolu vadisinde dere boyunun kısa, debinin ise yüksek olması vadinin derinlemesine aşınmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum inşa edilen köprülerin tek gözlü olmasına olanak sağlamıştır. Tek kemer gözlü köprü örneklerine hem bölgede hem de Anadolu'nun farklı noktalarında çokça rastlıyoruz. Trabzon-Akçaabat Derecik Oğulkaya Mahallesi Köprüsü,¹⁸ Trabzon-Araklı Pervane Köyü Köprüsü,¹⁹ Trabzon-Beşikdüzü Şahmelik Mahallesi Köprüsü,²⁰ Trabzon-Düzköy Çayırbağı Mahallesi Köprüsü,²¹ Trabzon-Hayrat Dereyurt Mahallesi 1. Köprü,²² Trabzon-Köprübaşı Arpalı Mahallesi Köprüsü,²³ Trabzon-Maçka Bağışlı Mahallesi Köprüsü,²⁴ Trabzon-Of Aşağı Sugeldi Mahallesi Köprüsü,²⁵ Trabzon-Sürmene Güneyköy Mahallesi Köprüsü,²⁶ Trabzon-Şalpazarı Simenli Mahallesi Köprüsü,²⁷ Trabzon-Tonya Hoşarlı Mahallesi Köprüsü,²⁸ Trabzon-Yomra İkisü Mahallesi Köprüsü,²⁹ Rize Ambarlı Köprüsü,³⁰ Rize-Çamlıhemşin Çat Köprüsü,³¹ Rize-Çayeli Kaptanpaşa Köprüsü,³² Rize-Fındıklı Aslandere Köprüsü,³³ Rize-İkizdere Cımil Köprüsü,³⁴ Gümüşhane Süleymaniye Mahallesi Ulu Cami (Süleymaniye) Köprüsü,³⁵ Harşit Çayı Köprüsü,³⁶ Giresun-Yağlıdere Çakrak Yaylası Köprüsü,³⁷ Giresun-Yağlıdere Ağa Köprüsü,³⁸ Artvin-Arhavi

¹⁸ Sümerkan ve Okman, 1999: 135.

¹⁹ Başkan, 2019: 508.

²⁰ Sümerkan ve Okman, 1999: 141.

²¹ Sümerkan ve Okman, 1999: 142.

²² Sümerkan ve Okman, 1999: 142.

²³ Sümerkan ve Okman, 1999: 143.

²⁴ Sümerkan ve Okman, 1999: 144.

²⁵ Sümerkan ve Okman, 1999: 144.

²⁶ Sümerkan ve Okman, 1999: 149.

²⁷ Sümerkan ve Okman, 1999: 152.

²⁸ Sümerkan ve Okman, 1999: 154.

²⁹ Sümerkan ve Okman, 1999: 155.

³⁰ Altınsapan, 2001: 43.

³¹ Altınsapan, 2001: 50.

³² Altınsapan, 2001: 70.

³³ Altınsapan, 2001: 74.

³⁴ Altınsapan, 2001: 96.

³⁵ Düzgün ve Çalık, 2017: 130.

³⁶ Özkan ve Yurttaş, 2012: 78.

³⁷ Başkan, 2019: 498.

³⁸ Başkan, 2019: 500.

Ortacalar Çifte Köprüler,³⁹ Artvin-Arhavi Derecik Köyü Köprüsü,⁴⁰ Ordu-Altınordu Selimiye Bülbül Deresi Köprüsü,⁴¹ Ordu-Gülyalı Kestane Mahallesi Dayınlı Köprüsü,⁴² Samsun-Kavak Koca Köprü,⁴³ Samsun-Ondokuzmayıs Kalaba Köprüsü,⁴⁴ Denizli-Çal Bayıralan Köprüsü,⁴⁵ Muş-Malazgirt (Hanım, Hatun) Köprüsü,⁴⁶ Ağrı-Doğubayazıt Alacalı Köprüsü,⁴⁷ Sivas-Akdeğirmen Taş Köprü,⁴⁸ Kocaeli-Başışkele Servetiye Karşı Köyü Köprüsü⁴⁹ ve Edirne Kazan Köprüsü'nü⁵⁰ söz konusu köprü örnekleri arasında sayabiliriz.

Cevdet Çulpan “Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri sonuna Kadar” isimli kitabında köprü tipolojisini, biçimlerine göre köprüler (a- Yatay (ufki) şekilliler (düz köprüler), b- Her iki kıyıdan itibaren büyük kemere doğru çıkışlı ve inişli (tek, çift veya daha çok hörgüçlü) şekilliler (dik köprüler), c- Her iki kıyıdan itibaren hafif meyille başlayıp sonra yatay şekil alanlar), açıklıklarının sayısına göre köprüler (a- Tek ve geniş açılı kırık şekilliler, b- Çok gözlü köprüler), planına göre köprüler (a- Tek ve geniş açılı kırık şekilliler, b- Birkaç geniş açılı, zikzak şekilliler), inşa edildiği arazinin topografyasına göre yapılan kesik köprüler, üzerinde veya bazı ayakları içinde ev, dükkan veya odacıklar bulunan köprüler, kemer biçimlerine göre köprüler (a- Yuvarlak kemerli köprüler, b- Sivri kemerli köprüler, selyaran (payanda) biçimlerine göre köprüler (a- Üçgen payandaları olan köprüler, b- Çokgen payandaları olan köprüler, c- Yuvarlak payandaları olan köprüler, d- Merdiven basamağı gibi kademeli yapılmış payandaları olan köprüler) ve döşeme kısmı, merdiven basamakları gibi kademeli şekilde yapılmış olan köprüler olmak üzere sekiz ana grupta ele almıştır.⁵¹ Fügen İlder ise “Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri” isimli kitabında köprüleri akarsu yatağının derinliği ve genişliğine bağlı olarak değişen biçimlerine göre daha dar kapsamlı iki gruba ayırmıştır. Bunlar; ortadaki geniş ve yüksek ana kemere doğru, her iki yandan güçlü bir çıkışla yükselen, dik köprüler ve İki veya çok sayıdaki kemerler arasında, yükseklik ve genişlik bakımından, büyük fark göstermeyen, köprü yolunun düz veya hemen hemen düz olduğu, düz köprülerdir.⁵² Fügen İlder'in tipolojisine göre incelemiş olduğumuz köprülerden Yeniköy Köprüsü, Sincan Köprüsü, Tarihi Agrit (Çamlıyurt II) Köprüsü, Binatlı (Terzili) Köprüsü ve Kaşıkçı Köprüsü ortadaki geniş ve yüksek ana kemere doğru, her iki yandan güçlü bir çıkışla yükselen, dik köprüler grubuna girerken, Tandırlı Köprüsü, Agrit Köprüsü, Yamakoğun (Ayeni) Köprüsü ve Goballı Köprüsü yükseklik ve genişlik bakımından büyük fark göstermeyen düz köprüler grubuna girmektedir. Köprüleri Cevdet Çulpan'ın tipolojisine göre değerlendirdiğimizde ise biçim olarak Yeniköy Köprüsü, Sincan Köprüsü, Tarihi Agrit (Çamlıyurt II) Köprüsü, Binatlı (Terzili) Köprüsü ve Kaşıkçı Köprüsü her iki kıyıdan itibaren büyük kemere doğru çıkışlı ve inişli (tek, çift veya daha çok hörgüçlü) şekilliler (dik köprüler) grubuna girerken, Tandırlı Köprüsü, Agrit Köprüsü, Yamakoğun (Ayeni) Köprüsü ve Goballı Köprüsü her iki kıyıdan itibaren hafif meyille başlayıp sonra yatay şekil alanlar) grubuna girer. Açıklık sayısına göre tek ve geniş açılı kırık köprüler grubuna giren köprüler, kemer biçimlerine göre ise Yeniköy Köprüsü ve Kaşıkçı Köprüsü sivri kemerli köprüler grubuna girerken Sincan Köprüsü, Tandırlı Köprüsü, Tarihi Agrit (Çamlıyurt II)

³⁹ Akyol vd., 2014: 263.

⁴⁰ Akyol vd., 2014: 264.

⁴¹ Tali, 2019: 177.

⁴² Tali, 2019, 187.

⁴³ Bayraktar, 2005: 263.

⁴⁴ Bayraktar, 2005: 265.

⁴⁵ Demirci, 2020: 115.

⁴⁶ Şen, 2019: 539.

⁴⁷ Öztürk, 2007: 427-428.

⁴⁸ Şahankaya Polat, 2023: 144.

⁴⁹ Atak ve Acioğlu, 2020: 66.

⁵⁰ Bayatlı, 2015: 107-108.

⁵¹ Altınsapan, 2001: 114-115.

⁵² Altınsapan, 2001: 115.

Köprüsü, Agrid Köprüsü, Goballı Köprüsü, Yamakoğun (Ayeni) Köprüsü ve Binatlı (Terzili, Cingalli) Köprüsü yuvarlak kemerli köprüler grubuna girmektedir.

Çalışmamızda yer alan köprüleri incelediğimizde yuvarlak ve sivri olmak üzere iki farklı kemer formunun olduğunu görüyoruz. Esasen erken tarihlerden itibaren de gerek zaman gerekse mekân fark etmeksizin bu iki formun tercih edildiğini biliyoruz. Söz konusu formların tercih edilmesindeki temel sebep, köprünün fevkani yapıda olması ve sel suları karşısında su altında kalmamasını sağlamaktır. Özetle temel faktörün işlevsellik olduğunu anlıyoruz. Yeniköy Köprüsü ve Kaşıkçı Köprüsü sivri kemerliyken, Sincan Köprüsü, Tandırılı Köprüsü, Tarihi Agrid (Çamlıyurt II) Köprüsü, Agrid Köprüsü, Goballı Köprüsü, Yamakoğun (Ayeni) Köprüsü ve Binatlı (Terzili, Cingalli) Köprüsü yuvarlak kemerlidir. Köprülerin rakamsal verilerini incelediğimizde sivri kemerli köprülerin, yuvarlak kemerli köprülere oranla daha uzun olduğunu görüyoruz. Ayrıca kemerlerin en üst noktası ile su yüzeyi arasındaki yükselti de daha fazladır. Bu bilgiler dere yatağının genişlik veya darlık durumunun tercih edilecek kemer formunu ve yüksekliğini belirlediğini bize gösteriyor. Yuvarlak veya sivri kemerli köprü örneklerini Anadolu'nun hemen her noktasında görmek mümkündür. Yuvarlak kemerli köprülere, İkizdere Köprübaşı Köprüsü,⁵³ Çayeli Kaptanpaşa Köprüsü,⁵⁴ Altınordu Selimiye Bülbül Köprüsü,⁵⁵ Gülyalı Kestane Mahallesi Dayınlı Köprüsü,⁵⁶ Arapgir Pacalı (Bacalı) Köprüsü,⁵⁷ Arapgir Kozluk Köprüsü,⁵⁸ Kocaeli-Beşişkele Servetiye Karşı Köyü Köprüsü,⁵⁹ Bitlis Hersan Köprüsü,⁶⁰ Diyarbakır Devegeçidi Köprüsü'nü,⁶¹ sivri kemerli köprülere ise İkizdere Çamlık Köprüsü,⁶² Ahlat Bayındır Köprüsü,⁶³ Hizan As Köprü,⁶⁴ Çemişgezek Yusuf Paşa Köprüsü,⁶⁵ Gülyalı Kestane Mahallesi Hasanlı Köprüsü,⁶⁶ Uşak Çanlı Köprü,⁶⁷ Tekgöz Köprü,⁶⁸ Arapgir Abdülmennan Köprüsü'nü⁶⁹ örnek verebiliriz.

Köprü mimarisinde kemer açıklığı ve yüksekliği arasında bir oran vardır. Açıklığın büyümesine paralel olarak yükseklikte büyümektedir. Yükseltinin büyüdüğü yapılarda tabliyenin her iki tarafında yokuş oluşmaktadır. Bu yokuşun eğimini azaltmak için köprü başlarının içerilere doğru uzatıldığını biliyoruz. Çalışmamızda yer alan ve yükseltisi fazla olan Yeniköy Köprüsü'nde ve Kaşıkçı Köprüsü'nde de bu uygulamanın yapıldığını görüyoruz. Rize Çamlıhemşin Çat Köprüsü,⁷⁰ Çamlıhemşin Mikrun Köprüsü,⁷¹ Bitlis Kasrik Köprüsü⁷² ve Giresun-Yağlıdere Ağa Köprüsü'nde⁷³ de eğimi azaltmak için köprü başları içerilere doğru uzatılmıştır.

İncelemiş olduğumuz köprülerin genişliği 2.29-4.27 m arasında değişkenlik göstermektedir. Karayollarının verilerine göre köy yolları veya üçüncü sınıf yollarda şerit genişlikleri aşağı yukarı 3 m civarındadır. Buradan köprü genişliklerinin araç trafiği için uygun olduğunu

⁵³ Altınsapan, 2001: 51.

⁵⁴ Altınsapan, 2001: 25.

⁵⁵ Tali, 2019: 175.

⁵⁶ Tali, 2019: 188.

⁵⁷ Levent ve Levent, 2021: 2009.

⁵⁸ Levent ve Levent, 2021: 2006.

⁵⁹ Atak ve Acioğlu, 2020: 77.

⁶⁰ Öztürk, 2004: 98.

⁶¹ Tunç, 1978: 66-67.

⁶² Altınsapan, 2001: 97.

⁶³ Öztürk, 2004: 97.

⁶⁴ Öztürk, 2004: 97.

⁶⁵ Çulpan, 2002: 189-190.

⁶⁶ Tali, 2019: 297.

⁶⁷ Acar, 2016: 29-30.

⁶⁸ İlter, 1978: 103.

⁶⁹ Levent ve Levent, 2021: 2007.

⁷⁰ Altınsapan, 2001: 53.

⁷¹ Bektaşoğlu, 2013: 105.

⁷² Öztürk, 2004: 298.

⁷³ Başkan, 2019: 500.

anlıyoruz. Ancak genişlik araç geçişi için başlı başına yeterli bir ölçüt olmadığı için hepsi araç trafiğine kapalıdır. Çünkü köprülerin inşa edildiği tarihlerde araç yolu bulunmuyordu. Dolayısıyla yaya veya hayvan geçişine uygun şekilde inşa edilmişlerdi. Zaman içerisinde araç yollarının açılmasıyla birlikte araçlar için ya farklı noktalarda ya da tarihi köprülerin yanında yeni köprüler inşa edilmiştir. Rize Kalkandere Köprüsü,⁷⁴ İkizdere Güneyce Köprüsü,⁷⁵ Hemşin Çanava (Nurluca) Köprüsü,⁷⁶ Batman-Kozluk Pira Kurt (Kısa Köprü) Köprüsü⁷⁷ ve Malabadi Köprüsü⁷⁸ trafiğe kapatılıp yanına yeni köprü inşa edilen köprülerden bazılarıdır.

Bölgesel iklime bağlı olarak Arsin ilçesi yazları serin, kışları ise ılıktır. Yıllık ortalama yağış miktarı 1000-1100 mm arasındadır. Özellikle İlkbahar aylarında karların erimesiyle birlikte akarsuların rejiminde hareketlilikler gözlenmektedir. Akarsu yataklarının dar olması da bu hareketliliğe katkı sağlamaktadır. Bu durum bölgede yaşayan insanların inşa etmiş oldukları köprülerin sağlam ve gerektiğinde sel suları altında kalmayacak şekilde inşa etmeye zorlamıştır. Bölgedeki geleneksel mimaride kullanılan malzemeye baktığımızda ahşap, taş veya ahşap-taş malzemenin bir arada kullanıldığını görüyoruz. Ahşabın taşa oranla daha az dayanıklı olması konu edindiğimiz köprülerde taşın tercih edilmesine sebebiyet vermiştir. Yapmış olduğumuz araştırmalarda da bölgedeki köprülerde genel olarak taşın tercih edildiğini görüyoruz. Köprülerin ana açıklıklarında veya suya karşı direnç sağlayan bölümlerinde daha sağlam ve kaliteli taş kullanılırken tempan duvarında veya tabliye döşemesinde genellikle moloz taş tercih edilmiştir. Bölgede taş köprülerin yanı sıra ahşap malzemeyle inşa edilen köprülerde mevcuttur. Bu durum esasında ilk köprülerin ahşap olabileceğini ve ilerleyen zamanlarda da güzergâhın önemine binaen kâgir olarak yeniden inşa edildiğini düşündürmektedir. Ahşap köprülerin genel olarak daha sakin güzergâhlar üzerinde inşa edilmiş olması bu düşüncemizi desteklemektedir. Bölgede ahşap köprülere örnek olarak; Trabzon-Dernekpazarı Hazaba (Küçük Kalanas Eski, Ahşap, Tahta) Köprüsü,⁷⁹ Trabzon-Çaykara Eğridere Köyü Kiremitli Köprü,⁸⁰ Rize-Çayeli Buzlupınar Köprüsü,⁸¹ Artvin Düzenli Köyü Baltacılar Köprüsü⁸² ve Artvin Camili Köyü Malakmiyeti Köprüsü'nü⁸³ verebiliriz.

64 km uzunluğa sahip Yanbolu Deresi kısa boyuyla ve hızlı akışıyla oldukça dar bir vadi meydana getirmiştir.⁸⁴ Doğrudan denize dökülen Yanbolu deresinin ana kaynakları Çakırgöl ve Deveboynu doruklarıdır. Ancak bunun yanında vadi boyunca yamaçlardan gelen çok sayıda yan kol da mevcuttur. Yanbolu deresi ve yan kollarının meydana getirdiği geniş ağ bölgede yaşayan insanlar için önemli bir engel teşkil etmektedir. Bu engeli aşmak için gerek ana dere kaynağı gerekse yan kollar üzerinde çok sayıda köprü inşa edilmiştir. Çalışmamızda yer alan Tarihi Agrid (Çamlıyurt II) Köprüsü de yan kollar üzerinde inşa edilen köprülerden sadece biridir.

Özellikle büyük boyutlu köprüleri incelediğimizde bazı örneklerin geçenlerin denetlendiği ve vergi alındığı kapılara ve yolcuların, nöbetçilerin veya memurların barınması için köprü ayaklarına inşa edilmiş odacıklara sahip olduklarını görüyoruz. Bursa Irgandı Köprüsü bu yapıların en güzel örneklerinden biridir.⁸⁵ İncelemiş olduğumuz yapılarda bu unsurlar bulunmamaktadır. Ancak Tarihi Yeniköy Köprüsü, Goballı Köprüsü ve Tarihi Agrid (Çamlıyurt II) Köprüsü'nün hemen yanında bazı yapılar mevcuttur. Tarihi Yeniköy Köprüsü'nün doğu ayağının yanında yer

⁷⁴ Altınsapan, 2001: 54.

⁷⁵ Altınsapan, 2001: 50.

⁷⁶ Altınsapan, 2001: 36.

⁷⁷ Tokat ve Güngör, 2017: 74.

⁷⁸ Çetin, 2023: 92.

⁷⁹ Bayraktar, 2018c: 206.

⁸⁰ Bayraktar, 2018b: 59.

⁸¹ Çabuk vd., 2015: 226.

⁸² Bayraktar, 2018a: 1186.

⁸³ Bayraktar, 2018a: 1182.

⁸⁴ Celep, 2009: 5.

⁸⁵ Çulpan, 2002: 8.

alan yapıdan günümüze sadece bazı kalıntılar kalmıştır. Kalıntılarda bir ocak nişi açık şekilde görülmektedir. Goballı Köprüsü'nün de doğu ayağının hafif güneyinde kuzey-güney doğrultuda uzayan dikdörtgen formlu ve üç katlı bir yapı vardır. Üstteki iki katın yakın dönemlerde yapıldığı görülüyor. Ancak alt katın moloz taş duvarından daha eski tarihlere ait olduğunu anlıyoruz. Tarihi Agrit (Çamlıyurt II) Köprüsü'nün ise kuzey ayağına yakın bir noktada birbirine bitişik iki yapı vardır. Yapmış olduğumuz görüşmelerden hareketle söz konusu köprülerin yanında bulunan yapıların genel olarak ticari amaçla kullanıldığını anlıyoruz. Ticari yapıların daha çok insan sirkülasyonunun fazla olduğu noktalarda inşa edildiği bilgisinden hareketle bahsi geçen köprülerin konumunun vadi içerisindeki ana ulaşım noktaları arasında yer aldığını söyleyebiliriz.

İncelemiş olduğumuz köprülerin inşa kitabesi bulunmamaktadır. Bu durum kesin inşa tarihlerini belirlememizi zorlaştırmaktadır. Bunun yanı sıra bani ve usta isimlerini de bilemiyoruz. Ancak köprülerin bölge halkı tarafından ihtiyaçları doğrultusunda inşa ettirildiğini söyleyebiliriz. Usta isimlerini bilmesek de vadinin güney ucunda yer alan Santa bölgesinde yaşayan Rumların taş ustalığı, duvarcılık ve inşaat işlerinde ustalaştığını biliyoruz.⁸⁶ Dolayısıyla bu ustaların incelemiş olduğumuz köprüleri inşa etmiş olmaları ihtimaller arasındadır. Köprüler sahip oldukları özelliklerden hareketle aynı ustalar tarafından veya usta-çırak ilişkisi neticesinde inşa edildiklerini düşünüyoruz. Köprülerin yer aldığı vadideki dini ve sivil mimari örneklerle baktığımızda geleneksel bir çizginin varlığı görülüyor. Konu edindiğimiz köprüler de kendi içlerinde benzer unsurlara sahip olması söz konusu geleneğin köprüler özelinde de devam ettiğini bize göstermektedir.

Sonuç

Anadolu coğrafyasında inşa edilmiş kemer köprülerle ilgili önemli yayınlar bulunmaktadır. Ancak Trabzon özelinde bunu söylemek mümkün değildir. Şehir merkezinde yer alan Değirmendere, Zağnos Paşa ve Tabakhane köprüleri çeşitli çalışmalara konu olsa da birçok köprüye sadece isim olarak değinilmiştir. Bu durum incelemiş olduğumuz köprülerin buldukları bölgedeki diğer köprülerle olan benzer veya farklı yönlerini ortaya koymayı zorlaştırmıştır.

İncelemiş olduğumuz köprüler bölge halkının ihtiyacına binaen kendi imkânlarınca kısıtlı imkanlarla inşa edilmiştir. Bu sebeple işlevsellik ön plana çıkmıştır. Köprülerin sahip olduğu form, inşa edildikleri yerin ve dere yatağının koşullarına göre şekillenmiştir. Yer seçiminde dere yatağının daha dar olduğu ve köprü ayaklarının ana kayaya doğrudan oturabileceği noktalar tercih edilerek inşa sürecindeki zaman ve maddi kayıp en aza indirilmiştir. Malzeme tercihi de gerek uzun ömürlü gerekse su karşısındaki dayanıklılığı sebebiyle taştan yana olmuştur.

Bölgedeki kamusal nitelikli yapılara baktığımızda dönem özelliklerinin yanı sıra yerel özellikleri de bünyesinde barındırdıklarını görüyoruz. Ancak köprülerde bu yerelliği maalesef göremiyoruz. İncelemiş olduğumuz köprülerin Anadolu'nun herhangi bir noktasındaki köprü örneğinden farklı bir yanı yoktur.

Çalışmamızda yer alan köprülerin hiçbirinde süsleme unsuru bulunmamaktadır. Bölgedeki gerek dinî gerekse sivil mimari örneklerin büyük çoğunluğu köprülerin aksine tezyini açıdan oldukça zengindir. Buradan hareketle köprülerdeki tezyini zayıflığın usta eksikliği veya maddi yetersizliklerden kaynaklı olduğunu söyleyemeyiz. Bizim düşüncemiz işlevselliğin ön plana çıktığı köprülerde tezyinatta gerek duyulmadığıdır.

Köprü kitabelerinin olmayışı usta, bani ve inşa tarihi gibi hususlarda kesin bir şey söyleyememizi olanaksız kılmıştır. Vadi boyunca hareketli usta gruplarının varlığını biliyoruz. Özellikle vadinin yukarı kısmında bulunan Santa yerleşkesinde taş işçiliğinde mahir ustalar

⁸⁶ Tutkun, 2015: 10; Ayrıca bkz. Doğanay ve Doğanay, 2016: 496.

mevcuttur. Vadideki bazı camilerde bu ustaların çalıştığını kanıtlayan belgeler vardır. Dolayısıyla söz konusu ustaların köprülerin inşasında da çalışmış olma ihtimali oldukça yüksektir.

Köprüler, Yanbolu Deresi'nin ana kolu üzerinde yer alması nedeniyle gün içerisinde çok sayıda insan tarafından kullanılmıştır. İnsan hareketliliğinin yoğun olduğu noktalarda ticari hayat hep canlı olmuştur. İncelemiş olduğumuz Yeniköy Köprüsü, Agrit (Çamlıyurt 2) Köprüsü ve Goballı Köprüsü örneklerinin de yanı başında özellikle ticari amaçlı yapıların inşa edilmiş olması bu durumun köprüler özelinde de sürdürüldüğünü bize gösteriyor.

Günümüzde aktif olarak kullanılmayan bu köprüler zaman içerisinde doğal koşullar veya bakımsızlıktan ötürü yıkılmayla karşı karşıyadır. Yeniköy Köprüsü, Tandırlı Köprüsü, Sincan Köprüsü, Kaşıkçı Köprüsü ve Agrit (Çamlıyurt 2) Köprüsü Karayolları Genel Müdürlüğüne restore edilerek bu yıkımdan kurtulmuşlardır. Ancak Goballı Köprüsü, Agrit Köprüsü, Yamaçoğun (Ayeni) Köprüsü ve Binatlı (Terzili, Cingalli) Köprüsü için aynı şeyi söyleyemiyoruz. Bünyelerinde ciddi hasarlar görülmektedir. En kısa sürede söz konusu köprülerin de restorasyonu yapılmalıdır. Aksi takdirde atalarımızdan bize miras kalan bu güzide eserler yok olacaktır.

KAYNAKÇA

Acar, Türkan (2016), "Uşak'ta Türk Dönemi Taş Köprüleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 23-45.

Akyol, Ceyhan, Güner, Sinan, Oğan, Yener, Aydın, Ekrem, Yüce, Rahime ve Uluyurt, Tuncay (2014), "Kırsal Alanların Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi - Artvin İli Arhavi İlçesi Örneği", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18/1, 249-271.

Alkan, Ahmet, Baykan, Orhan, Atalay, Ayhan, Baykan, Nesrin ve Öziş, Ünal (2011), "Su Yapısı Olarak Anadolu'daki Taş Köprüler", *II. Su Yapıları Sempozyumu, 16-18 Eylül 2011*, Diyarbakır: TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası Yayınları, 13-24.

Altınsapan, Erol (2001), *Tek Kemer Gözlü Rize Köprüleri*, Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Atak, Erkan ve Acıoğlu, Yusuf (2020), "Kocaeli'ndeki Osmanlı Dönemi Taş Köprüler", *Çanakale Araştırmaları Türk Yılığ*, 29, 55-86.

Başkan, Seyfi (2019), "Fetihten 19. Yüzyılın Sonuna Kadar Yol-Köprü Hizmeti Veren Doğu Karadeniz Zaviye ve Derbendleri ile Günümüze Ulaşan Tek Açıklıklı Kemer Köprüler", *Sanat Tarihi Dergisi*, 28/2, 483-519. <https://doi.org/10.29135/std.598914>

Bayatlı, Altay (2015), *Edirne Taş Köprüleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bayraktar, Mehmet Sami (2005), *Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____ (2018a), "Artvin Borçka Camili ve Düzenli Köylerinde Geleneksel İki Ahşap Köprü", *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, 1177-1202.

_____ (2018b), "Tarihî Ahşap Bir Köprü: Çaykara-Eğridere Köyü Kiremitli Köprü", *Sanat Tarihi Dergisi*, 27/1, 53-81. <https://doi.org/10.29135/std.391404>

_____ (2018c), "Trabzon Dernekpazarı Yenice Köyü'nde Tarihi Ahşap Bir Köprü", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, 201-219.

Bektaşoğlu, Mustafa (2013), *Anadolu Şehrinin Su Yapıları*, Ankara: ASKİ Genel Müdürlüğü Yayınları.

Celep, Seçil (2009), *Trabzon İli Yeraltı ve Yerüstü Sularının Hidrojeolojik, Hidrojeokimyasal İncelenmesi ve Su Kalitesinin İzlenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Çabuk, Ezgi, Şahin Güçhan, Neriman ve Türer, Ahmet (2015), “Tarihi Ahşap Buzlupınar Köprüsü’nün Yeniden Yapımı Üzerine Çalışmalar”, *Ahşap Yapılarda Koruma ve Onarım Sempozyumu 3, 24-25 Mart 2015*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Varlıkları Daire Başkanlığı, 225-245.

Çeçen, Kazım (2002), “Köprü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 252-255.

Çetin, Abdullah (2023), *Tarihi Malabadi Köprüsünün İncelenmesi ve Yapısal Analizinin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman: Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Çulpan, Cevdet (2002), *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Demirci, Hakan (2020), *Batı Anadolu Büyük Menderes Havzası ve Çevresindeki Roma ve Türk Dönemi Köprü Mimarisinin Gelişimi ve Tipolojisi (2. yy. - 15. yy. Arası)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğanay, Serkan ve Doğanay, Gülşah (2016), “Doğu Karadeniz’in Kültürel Miras Kaynaklarına Yeni Bir Örnek: Santa”, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 13-14 Ekim 2016*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 487-498.

Düzgün, Ertuğrul ve Çalık, İsmail (2017), “Gümüşhane İli Süleymaniye Mahallesiindeki Tarihi Yapıların Sürdürülebilir Turizm Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 125-136.

Erüz, Güler, Türkmen, Sedat, Demirkır, Leyla, İnce, Muhittin ve Yıldırım, Zehra Nur (2019), “Arsin İlçesi Nitelikli Kamusal Yapıları”, *Arsin Tarih, Kültür ve Doğal Değerler*, Ankara: Artı6 Medya Tanıtım Reklam Matbaa, 22-68.

Hasol, Doğan (2008), *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul: Yem Yayınları.

İlter, Fügen (1978), *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü Yayınları.

_____ (2007), “Anadolu'nun Erken Devir Türk Köprüleri ile İran Köprü Mimarlığı İlişkileri”, *Atatürk Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 275-320.

Kurt, Maksut (2016), *Tarihi Taş Kemer Köprülerin Dinamik Davranışlarının Deneysel ve Sonlu Elemanlar Yöntemiyle Belirlenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Levent, Ayşe ve Levent, Cumali (2021), “Arapgir Tarihi Taş Köprüleri”, *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 7(45), 1995-2014.

Ödekan, Ayla (1977), “Köprü”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 2, İstanbul: YEM Yayınları, 1055-1056.

Özkan, Haldun ve Yurttaş, Hüseyin (2012), *Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları II Orta Çağ'dan Günümüze Gümüşhane*, İstanbul: Gümüşhane Valiliği Yayınları.

Öztürk, Şehabettin (2004), *Bitlis Su Mimarisi*, Malatya: Bitlis Valiliği Kültür Yayınları.

Öztürk, Şahabettin (2007), "Alacalı ve Doğubayazıt Bölgesi Taş Köprüleri", *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, (ed. Oktay Belli), İstanbul: Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, 423-430.

Sümerkan, M. Reşat ve Okman, İbrahim (1999), *Kültür Varlıklarıyla Trabzon - Cilt 1: İlçeler ve Köyler*, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.

Kaya Polat, Elmas (2023), "Tarihi Sivas Köprüleri", *Palmet Dergisi*, 4, 131-150.

Şen, Korkmaz (2019), "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Muş Köprüleri", *Türkiyat Mecmuası*, 29/2, 525-552. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.636824>

Tali, Şerife (2019), *Ordu İli Tarihi Su Yapıları (Hamam-Çeşme-Kâgir ve Ahşap Köprüler)*, Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Tanyeli, Gülsün (2002), "Türkiye Köprüleri", *Türkler*, Cilt 12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 231- 241.

Tokat, Muhammet Erşad ve Güngör, Akarcan (2017), "Batman İli Köprülerinin Mimari Açından Değerlendirmesi ve Ticaret Yollarıyla İlişkisi", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 7/2/1, 71-82.

Tunç, Gülgün (1978), *Taş Köprülerimiz*, Ankara: Bayındırlık Bakanlığı Yayınları.

Tutkun, Murat (2015), "Kimlik/Kültür/Mekân Üçgeninde Tarihi Merkez: Sürdürülebilirlik Bağlamında Santa Harabeleri", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1/1, 1-34.

Gençoğlu, Pelin, “Demografik Unsurlar Çerçevesinde Sağlık-Çevre İlişkisinin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Üyesi Ülkelerde Panel Nedensellik Analizi ile Değerlendirilmesi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.297-309.
DOI: 10.31765/karen.1411925

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.
This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

** Dr.,

Erciyes Üniversitesi Kayseri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Kayseri/TÜRKİYE
✉ pgencoglu@erciyes.edu.tr

ORCID : 0000-0003-2985-2875

Anahtar Kelimeler: Sağlık Harcamaları, Karbon Emisyonu, Karadeniz Ekonomik İşbirliği, Panel Nedensellik

Keywords: Health Expenditures, Carbon Emission, Black Sea Economic Cooperation, Panel Causality

Geliş Tarihi / Received Date: 02.01.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 11.10.2024

DEMOGRAFİK UNSURLAR ÇERÇEVESİNDE SAĞLIK-ÇEVRE İLİŞKİSİNİN KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ ÜYESİ ÜLKELERDE PANEL NEDENSELLİK ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ*

Pelin GENÇOĞLU**

Öz: Karbondioksit emisyonu, sağlık üzerinde çevre kirliliği kaynaklı birçok olumsuzluğu beraberinde getirmektedir. Emisyon artışı, çoğunlukla doğrudan insan kaynaklı faaliyetlerden ya da demografik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Süreklilik kazanan bu artış, birey ve toplum sağlığı açısından çeşitli sorunlara yol açmaktadır. Yaşanan sorunlara bağlı olarak mevcut sağlığın korunması ve bozulan sağlığın iyileştirilmesi gerekmekte, bu durum da sağlık harcamalarını doğrudan etkilemektedir. Böylece demografik unsurlar çerçevesinde sağlık-çevre ilişkisinin araştırması önemli hale gelmektedir. Bu alanda yapılan çalışmalarda farklı birçok sağlık ve nüfus değişkeni kullanılmıştır. Çalışma, sağlık harcamaları, kentsel nüfus ve karbon emisyonunu birlikte ele alması nedeniyle diğer çalışmalardan ayrılımda ve literatüre katkı sağlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, çevre ile sağlık arasındaki ilişkiyi panel nedensellik analizi ile test etmektir. Analiz, Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) üyesi, 13 ülke için 2000-2020 dönemini kapsamaktadır. Değişken olarak sağlığı temsilen; kişi başına düşen sağlık harcamaları ve yaşam beklentisi, çevreyi temsilen ise çevre üzerinde doğrudan etkiye sahip kişi başına karbon emisyonu (CO₂); dolaylı etkiye sahip nüfus yoğunluğu ve kentsel nüfus oranı modele dahil edilmiştir. Tercih edilen Dumitrescu-Hurlin Granger panel nedensellik analizi sonucunda, karbon emisyonundan sağlık harcamalarına ve nüfus yoğunluğuna doğru tek yönlü, benzer şekilde sağlık harcamalarından nüfus yoğunluğuna ve kentsel nüfus oranına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.

EVALUATION OF HEALTH-ENVIRONMENT RELATIONSHIP WITHIN THE FRAMEWORK OF DEMOGRAPHIC FACTORS IN BLACK SEA ECONOMIC COOPERATION MEMBER COUNTRIES BY PANEL CAUSALITY ANALYSIS

Abstract: Carbon dioxide emissions lead to various health problems due to environmental pollution. The increase in emissions is a result of either direct human activities or demographic factors. This continuous rise poses challenges for both individual and public health. In response to the issues experienced, it is crucial to preserve existing health and enhance compromised health. Furthermore, this situation has a direct impact on healthcare expenditures. Therefore,

investigating the relationship between health and the environment within the framework of demographic factors becomes essential. In this field, various health and population variables have been used in different studies. This study distinguishes itself by jointly analyzing health expenditures, urban population, and carbon emissions, thus providing a significant contribution to the literature. In line with this, the study aims to determine the correlation between the environment and health through panel causality analysis. The analysis encompasses the period from 2000 to 2020 and includes 13 member countries of the Black Sea Economic Cooperation

(BSEC). Per capita health expenditures and life expectancy represent health as variables, while per capita carbon emissions (CO₂) with its direct impact, along with population density and urban population rate with its indirect impact, represent the environment, and they have been incorporated into the model. According to the preferred Dumitrescu-Hurlin Granger panel causality analysis, it has been established that there is a one-way causality relationship from carbon emissions to health expenditures and population density, and similarly, from health expenditures to population density and urban population.

Giriş

Sanayileşme ile birlikte beşeri faaliyetlerden kaynaklanan (antropojenik) sera gazı emisyonlarında artış meydana gelmiştir. Fosil yakıtların kullanımı sonucu ortaya çıkan karbondioksit emisyonu, antropojenik sera gazı emisyonlarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Doğa, kendi döngüsü içerisinde belirli orandaki CO₂ emisyonunu dengeleyebilmektedir fakat 1950'lerden itibaren bu emisyon oranı, dengelenebilecek seviyenin üzerine çıkmıştır. Bu durum, yıllar itibariyle de artarak devam etmektedir (EIA, 2023). Artan emisyon seviyesi ise hem ekosistem hem de insan sağlığı açısından olumsuz etkilere yol açan küresel ısınmaya neden olmaktadır.¹ Buradan hareketle temel emisyon kaynaklarından biri olan beşeri faaliyetlerin temel belirleyicisi nüfusun, niceliksel ve niteliksel özellikleri önem kazanmaktadır. Kısaca demografik unsurların çevre üzerindeki etkileri ön plana çıkmaktadır.

Demografik unsurlardan kaynaklanan çevresel etkinin temelini, enerji tüketimi artışları oluşturmaktadır. Küresel enerji ihtiyacının yaklaşık %80'inin fosil yakıtlardan karşılandığı² göz önünde bulundurulduğunda, nüfus değişikliklerinden kaynaklanan enerji tüketimi ile emisyon arasındaki ilişki önemli hale gelmiştir. Bu ilişkiyi analiz etmeye yönelik çok sayıda çalışma yapılmıştır. Çalışmalarda sıklıkla nüfusu temsilen nüfus büyüklüğü, artışı, yoğunluğu; yaş ve cinsiyet dağılımı, göç, kentleşme oranları gibi değişkenler; çevresel sorunlar için ise arazi örtüsü değişimi, ormansızlaşma, tarımsal arazilerde bozulma, su kaynaklarının kirletilmesi, enerji kullanımı, hava kirliliği ve iklim değişikliği gibi değişkenlerin tercih edildiği görülmektedir.³ Analizlerin birçoğunda, nüfus ve emisyon arasında doğrusal bir bağlantının olduğu tespit edilmiştir.⁴ Karbondioksit emisyonunun doğrudan ya da demografik unsurlar aracılığıyla artması hem birey hem de toplum sağlığı bakımından çeşitli sorunları beraberinde getirmektedir. Ortaya çıkan ya da çıkma ihtimali yüksek sağlık sorunlarının önlenmesi ya da ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu gereklilik, sağlık hizmetleri ihtiyacını dolayısıyla da sağlık harcamalarını, doğrudan etkileme gücüne sahip bir unsurdur. Nitekim, yıllar itibariyle emisyonun artan seyri, emisyon-sağlık harcamaları ilişkisinin de önemini artırmış ve birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu alanda yapılan analizlerin önemli bir kısmında da emisyon artışının, sağlık harcamaları artışına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁵

Literatürde, daha önce de belirtildiği üzere, sağlık ve çevre ilişkisini ele alan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Buna karşın bu ilişkiyi, Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) üyesi ülkeleri açısından nedensellik analizi ile değerlendiren çalışmaya rastlanmamıştır. 1992 yılından coğrafi

¹ Shi vd., 2022: 36.

² ESSI, 2023.

³ de Sherbinin, 2007:345-346.

⁴ Bongaarts 1992, Shi 2003, Cole ve Neumauer 2004, Wang vd. 2017, Ribeiro vd. 2019, Li ve Zhou 2022, vb.

⁵ Jerrett vd., 2003; Apergis vd., 2018, Ahmad vd., 2021, vb.

yakınlığı temel alan bölgesel ekonomik işbirliği şeklinde kurulan KEİ, çevre ve sağlık gibi sosyo-kültürel konularda üyelerin refah düzeyini arttırmaya yönelik çalışmaları da kapsamaktadır. Nitekim zaman içerisinde üye ülkeler arasında çeşitli işbirliği anlaşmaları, protokoller, projeler gerçekleştirilmiş ya da planlanmıştır.⁶ Bu doğrultuda çalışmanın amacı, KEİ üyesi ülkelerde çevre-sağlık ilişkisini analiz etmektir. Belirtilen analiz için Dumitrescu-Hurlin Granger panel nedensellik testine başvurulmuştur. Testin tercih edilmesinin temel sebepleri, analizin yatay kesit bağımlılığını dikkate alması ve küçük örneklem boyutunda sonuç elde edilmesine imkan tanınmasıdır.⁷ Modelde, sağlık göstergesi olarak kişi başına sağlık harcamaları, çevre için de doğrudan etkiye sahip kişi başına düşen karbon emisyonu (CO₂) ile dolaylı etkiye sahip nüfus yoğunluğu ve kentsel nüfus oranı yer almıştır. 2000-2020 dönemini kapsayan analize ait değişkenler, KEİ üyesi 13 ülke (Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Kuzey Makedonya, Romanya, Moldova, Rusya Federasyonu, Sırbistan, Türkiye, Ukrayna ve Yunanistan) için Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir.

Çalışma, giriş bölümü sonrası yer alan üç bölümden oluşmaktadır. Literatür taraması, çalışmanın birinci bölümünü oluştururken ikinci bölümde analizde kullanılan veri setine yer verilmiştir. Sonuç bölümü öncesi yer alan üçüncü bölüm ise analiz yöntemini ve ampirik sonuçları içermektedir.

1. Literatür Özeti

Çalışmada literatür taraması, iki farklı açıdan ele alınarak yapılmıştır. İlki, nüfus (kentsel-kırsal nüfus, nüfus yoğunluğu, vb.) ve sağlık harcamalarını temel alan çalışmaların, diğeri ise çevre ve sağlık harcamalarını konu alan çalışmaların araştırılmasıdır. Bu doğrultuda erişilen çalışmaların bazılarını aşağıda yer verilmiştir.

1.1. Nüfus-Sağlık Harcamaları Kapsamında Yer Alan Çalışmalar

Lee vd. (2014) tarafından 2010 Tıbbi Harcamalar Panel Anketi'nden erişilen verilerle ABD'de kırsal ve kentsel nüfusa ait sağlık harcamalarını incelenmiştir. Kantil regresyon analizinin kullanıldığı çalışmada, toplam sağlık harcamaları miktarının kırsal-kentsel nüfus açısından farklılığının olmadığı buna karşın tıbbi harcamaların kırsal, acil servis harcamalarının ise kentsel nüfusta daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Nordin vd. (2017)'nin Hindistan ve Çin'de kentsel ve kırsal nüfusa ait sağlık harcamalarını araştırdıkları çalışmalarında, ARDL analizi kullanılmıştır. 1970-2016 dönemini kapsayan analize göre kentsel ve kırsal nüfusun, sağlık harcamaları üzerinde hem kısa hem de uzun dönemde etkili olduğu tespit edilmiştir. Buna ek olarak, Çin'de kentsel nüfusun sağlık harcamaları, Hindistan'da ise kırsal nüfusun sağlık harcamalarının daha yüksek olduğu gözlenmiştir.

Giray ve Çimen (2018)'in 34 OECD ülkesinde sağlık harcamalarının belirleyicilerini ele alan çalışmalarında 2000-2016 dönemi dikkate alınmıştır. Panel veri analizine başvuru çalışmada, nüfus artışının sağlık harcamalarını artırıcı etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Altuntaş ve Özyurt (2020) çalışmalarında kentleşme ve sağlık harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisini Türkiye'de Toda-Yamamoto nedensellik testi ile analiz etmiştir. 1980-2017 dönemini kapsayan analiz neticesinde kentleşme ile sağlık harcamaları arasında çift yönlü nedensellik olduğu belirlenmiştir.

Ahmad vd. (2021)'nin, Çin'in 29 şehrini 1999-2018 dönemini Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) kullanarak yaptıkları analiz sonucunda, kentsel yığılma ve sağlık harcamaları artışı arasında; sağlık harcamaları artışı ve karbondioksit emisyonu artışı arasında çift yönlü pozitif nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

⁶ DPT, 1995: 76-90.

⁷ Dumitrescu ve Hurlin, 2012: 1451.

Balçık vd. (2021) çalışmalarında yaşlı nüfus ile sağlık harcamaları arasındaki ilişki, 36 Avrupa ülkesi için 2000-2014 döneminde panel veri analizi yardımıyla incelemişlerdir. Analiz neticesinde, yaşlı nüfusun sağlık harcamaları artışına, sağlık harcamaları artışının ise yaşlı nüfusun artışına yol açacağı sonucuna ulaşmışlardır.

Yang vd. (2021) tarafından 1995-2018 yılları arasında en yüksek sağlık harcaması yapılan on ülkede; sanayileşme, ekonomik büyüme ve küreselleşme süreçlerinin ekolojik ayak izinin etkileri araştırılmıştır. Analizde sanayileşme, ekonomik büyüme ve sağlık harcamalarının, çevre kirliliğini artırmasına karşın, küreselleşme ve kentleşmenin bu zararı azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca sağlık harcamaları, kentsel nüfus, sanayileşme ve ekolojik ayak izi arasında çift taraflı nedensellik ilişkisinin olduğu belirlenmiştir.

Mohapatra vd. (2022), 1981-2028 döneminde Hindistan'ı konu alan çalışmalarında ARDL ve Granger nedensellik analizlerini kullanarak nüfus, sağlık harcamaları ve karbon emisyonu arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada, nüfusun yaşlanmasının sağlık harcamalarında artışa yol açacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Künü ve Levent (2023), seçilmiş Avrupa Birliği ülkelerini kapsayan 2000-2019 yıllarına ait çalışmalarında, kentleşme düzeyindeki artışın sağlık harcamalarında artışa yol açtığını panel veri analizi yardımıyla tespit etmişlerdir.

1.2. Çevre-Sağlık Harcamaları Kapsamında Yer Alan Çalışmalar

Narayan ve Narayan (2008), sekiz OECD ülkesinde 1980-1999 dönemi için çevre kalitesinin, sağlık harcamaları üzerindeki etkisini belirlemeyi amaçlamışlardır. Panel eşbütünlük analizi neticesinde hem kısa hem de uzun dönemde karbondioksit emisyonunun sağlık harcamaları üzerinde pozitif anlamlı etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Preker (2016), beşerî kaynaklı çevre kirliliği ve kirlilik kaynaklı sağlık harcamalarına ilişkin deterministik model oluşturulmuştur. Modelde yıllık sağlık harcamalarına ilişkin alt ve üst sınır belirlenmiştir. Bu sınırlar dikkate alınarak dünyada kirlilik kaynaklı sağlık harcamalarının %14'ünün düşük ve orta gelirli ülkelerde gerçekleştiği belirlenmiştir.

Apergis vd. (2018)'ne ait çalışmada, kantil regresyon analizi kullanılmış ve 1966-2009 döneminde ABD eyaletlerinde CO₂ emisyonunun, sağlık harcamalarında artışa yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yang ve Zhang (2018)'in hava kirliliği ve sağlık harcamalarına ilişkin çalışmalarında, China Urban Household Survey (UHS)'den faydalanılmış ve PM_{2.5} düzeyindeki %1'lik bir artışın, hane halkı sağlık harcamasında %2,94'lük artışa yol açtığı tespit edilmiştir.

Zaidi ve Saidi (2018), tarafından Sahra-altı Ülkelerinde sağlık harcamaları, çevre kirliliği ve ekonomik büyüme ilişkisi 1990-2015 dönemi için incelenmişlerdir. ARDL ve Granger nedensellik analizlerinin kullanıldığı çalışmada, ekonomik büyümenin sağlık harcamaları üzerinde pozitif, karbon ve nitröz oksit emisyonlarının ise negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiş. Buna ek olarak, karbon emisyonu ile ekonomik büyüme; sağlık harcamaları ile karbon emisyonu arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

İşleyen (2019), 1998-2016 yıllarını kapsayan dönemde sağlık harcamaları, çevre kirliliği ve ekonomik kalkınma ilişkisini OECD ülkelerinde Dumitrescu-Hurlin Granger panel nedensellik analizi ile incelemiştir. Analiz sonucunda, kalkınma ile sağlık harcamaları arasında çift yönlü; hava kirliliğinden sağlık harcamalarına ve kalkınmadan hava kirliliğine tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

Zeng ve He (2019), çalışmalarında endüstriyel hava kirliliği ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi Çin'de ele almışlardır. 2002-2014 dönemini kapsayan modelde, mekânsal gecikme

modeli kullanılmış ve endüstriyel hava kirliliğinin Çin'in merkez ve çevre illerinde sağlık harcamalarını arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Chen ve Chen (2021), sağlık harcamaları ve hava kirliliği arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmak amacıyla Çin Sağlık ve Beslenme Anketi sonuçlarını kullanmıştır. Analiz neticesinde, hava kirliliğinin sağlık harcamalarının nedeni olduğu, sağlık harcamasına yol açan temel hava kirliliği faktörünün ise PM_{2.5} olduğunu tespit etmişlerdir.

Benli (2022)'nin 34 gelişmekte olan ve 35 gelişmiş ülkede karbon emisyonunun, sağlık harcamaları üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmada, panel regresyon analizine başvurulmuştur. 2000-2020 dönemini kapsayan analiz neticesinde emisyonun sağlık harcamaları üzerindeki etkisini, gelişmekte olan ülkelerde pozitif; gelişmiş ülkelerde ise negatif olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Boztosun ve Adlı (2022), 2000-2018 dönemi için Türkiye'de sağlık harcamaları üzerinde çevre kirliliği ve ekonomik büyümenin etkilerini, ARDL analizi ile incelemişlerdir. Analiz neticesinde ekonomik büyümede meydana gelecek artışın, sağlık harcamalarını artıracığı; karbon emisyonundaki artışın ise sağlık harcamalarını azaltacağı tespit edilmiştir.

Güzel ve Özer (2022) tarafından Türkiye'de hava kirliliği ve sağlık harcamaları arasındaki ilişki, 2009-2019 dönemi için incelenmiştir. Çevre ve Sağlık Birliği (HEAL) Raporu'nun 2021 yılı verilerinin değerlendirildiği çalışmada, Türkiye'de hava kirliliği sonucu ortaya çıkan sağlık harcamaları maliyetinin asgari ve azami tutarları belirlenmiştir.

Gültekin Tarla ve Zeylan (2023)'a ait çalışmada 20 OECD ülkesinde sağlık harcamalarının ekonomik, çevresel ve sosyo-kültürel belirleyicileri CCE ve AMG eşbütünleşme analizleri ile incelenmiştir. 2000-2019 dönemini kapsayan analiz neticesinde karbon emisyonu ve sağlık harcamaları arasında Danimarka, Finlandiya ve Macaristan'da pozitif ilişki, Kosta Rika ve Amerika Birleşik Devletleri'nde negatif ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

CO₂ emisyonu ve sağlık harcamaları arasında ise, Danimarka, Finlandiya, Macaristan ile aynı yönlü, Kosta Rika ve Amerika Birleşik Devletleri ile ters yönlü ilişki bulunmuştur.

Vyas vd. (2023)'nin, Hindistan'da toksik hava kirliliği, sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi konu olan araştırmaları, 1975-2018 dönemini kapsamaktadır. ARDL ve Granger nedensellik analizlerinin kullanıldığı modelde, GSYH ve karbon emisyonunun, sağlık harcamaları üzerinde etkili olduğu ve değişkenler arasında da farklı nedensellik ilişkilerinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Literatür özetinde yer verilen çalışmaların geneline bakıldığında hem çevre kirliliği hem de nüfusa ilişkin faktörlerin sağlık harcamaları üzerinde etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Analizlerde farklı ülke grupları ve yöntemlerinin tercih edildiği gözlenmiştir. Lakin KEİ ülkelerinde sağlık harcamaları, çevre kirliliği ve nüfus ilişkisini panel nedensel analizi ile inceleyen çalışmaya rastlanmamıştır.

2. Veri Seti

Çalışmada, Karadeniz Ekonomik İşbirliği üyesi 13 ülke için sağlık harcamaları ve çevre arasındaki nedensellik ilişkisi, 2000-2020 döneminde Dumitrescu-Hurlin Granger Panel Nedensellik analizi kullanılarak test edilecektir. Analizde çevre göstergesi olarak çevre üzerinde doğrudan etkisi olan karbon emisyonu, dolaylı etkiye sahip olan nüfus yoğunluğu ve kentsel nüfus oranı kullanılmıştır. Dünya Bankası veri tabanından⁸ temin edilen değişkenlere ait açıklamalar, Tablo 1'de yer almaktadır.

⁸ Dünya Bankası, 2023.

Tablo 1. Modelde Yer Alan Değişkenler

Değişkenler	Birim	Kı-saltma	Kaynak
Cari Sağlık Harcamaları	Kişi başına SGP, \$	SH	Dünya Bankası
CO ₂ Emisyonu	Kişi başına metrik ton	CO ₂	
Nüfus Yoğunluğu	km ² arazi alanı başına düşen kişi	NY	
Kentsel Nüfus	Toplam nüfusun yüzdesi	KN	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Logaritmaları alınarak analize dahil edilen değişkenler ile tahmin edilecek model aşağıdaki gibi oluşturulmuştur. Denklem 1’de yer alan T, zaman boyutunu; N, yatay kesit sayısını; α_0 , sabit terimi; u, hata terimini; α_1 , α_2 ve α_3 değişkenlere ait katsayıları temsil etmektedir.

$$\ln SH_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln CO2_{it} + \alpha_2 \ln NY_{it} + \alpha_3 \ln KN_{it} + u_{it} \quad t=1,2,\dots,T \text{ ve } i=1,2,\dots,N \quad (1)$$

Modelde değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistiklere, Tablo 2’de yer verilmiştir. Tabloda, KEİ ülkelerine ait 2000-2020 yıllarını kapsayan dönem için en yüksek ortalama, medyan, maksimum, minimum değerlerin cari sağlık harcamalarına; en düşük değer ise karbon emisyonuna ait olduğu görülmektedir. Ayrıca değişkenlere ait Jarque-Bera olasılık değerleri de serilerin normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	Değişkenler			
	LnSH	LnCO ₂	LnNY	LnKN
Gözlem	273	273	273	273
Ortalama	2.853	0.586	1.867	1.780
Medyan	2.872	0.604	1.929	1.765
Maks.	3.456	1.074	2.086	1.901
Min.	1.991	-0.128	0.940	1.620
Std. Sapm.	0.294	0.275	0.275	0.074
Çarpıklık	-0.408	-0.328	-2.841	-0.323
Basıklık	3.184	2.543	9.808	2.249
Jarque- Bera	7.994	7.276	894.500	11.151
(Olasılık)	(0.018)	(0.026)	(0.000)	(0.003)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3. Analiz Yöntemi ve Sonuçlar

Çalışmada yapılacak nedensellik analizi için öncelikle serilerin durağanlığını belirlemek amacıyla birim kök testi yapılacaktır. Uygun olan (birinci nesil ya da ikinci nesil birim kök testi) birim kök testinin belirlenmesi için ise yatay kesit bağımlılığının (cross sectional dependency) varlığı kontrol edilecektir. Yatay kesitler arasındaki korelasyonu ifade eden yatay kesit bağımlılığı mevcut değilse birinci nesil birim kök, mevcut ise ikinci nesil birim kök testlerine başvurulacaktır.

3.1. Yatay Kesit Analizi ve Sonuçları

Çalışmada yer alan ülkeler arasındaki yatay kesit bağımlılığının varlığı, Breusch ve Pagan tarafından geliştirilen LM (Lagrange Multiplier) testi⁹ ve Pesaran vd. tarafından geliştirilen LMadj (Adjusted Crosssectionally Dependence Lagrange Multiplier) testi¹⁰ ile incelenmiştir.

⁹ Breusch ve Pagan, 1980.

¹⁰ Pesaran vd., 2008.

Belirtilen yatay kesit bağımlılık testlerine ait sıfır hipotezi, “seriler yatay kesit bağımlılığı” yoktur önermesini içermektedir. Modele ilişkin yatay kesit bağımlılığı sonuçlarına, Tablo 3’te yer verilmiştir.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı¹¹

	LnSH	LnCO ₂	LnNY	LnKN
Breusch-Pagan LM	1373.891 (0.000)	496.44 (0.000)	1103.53 (0.000)	1219.03 (0.000)
Pesaran Scaled LM	103.754 (0.000)	33.502 (0.000)	82.108 (0.000)	91.355 (0.000)
Bias-corrected Scaled LM	103.429 (0.000)	33.177 (0.000)	81.783 (0.000)	91.030 (0.000)
Pesaran CD	36.823 (0.000)	3.931 (0.000)	4.669 (0.000)	14.636 (0.000)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Serilere ait dört farklı yatay kesit bağımlılığı testi sonuçlarının yer aldığı Tablo 3 dikkate alındığında, değişkenlere ait olasılık değerlerinin (0.000) yüzde bir küçük olduğu görülmektedir. Bu durum, %1 anlam seviyesinde sıfır hipotezinin reddedileceğini işaret etmektedir. Yani, serilerde yatay kesit bağımlılığının mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

3.2. Birim Kök Testi ve Sonuçları

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının olması nedeniyle ikinci nesil birim kök testlerine başvurulmaktadır. İkinci nesil birim kök testlerinden Peseran tarafından geliştirilen CADF (Cross-Sectionally Augmented Dickey Fuller) birim kök testi¹² tercih edilmiştir. Bu teste ait sıfır hipotezi, birim kökün var olduğu yani durağanlığın olmadığını, alternatif hipotez ise durağanlığın mevcut olduğunu varsaymaktadır. Hesaplanan bireysel CADF istatistiklerinin ortalamasının alınmasıyla hesaplanan panele ait CIPS birim kök testi sonuçları elde edilir. Panele ait CIPS testi sonuçları, Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4. CIPS Birim Kök Sonuçları¹³

	C		c+t	
	t- ist	p- değeri	t- ist	p- değeri
LnSH	-2.159	>= 0.10	-1.801	>= 0.10
LnCO ₂	-1.089	>= 0.10	-2.453	>= 0.10
LnNY	-2.244	<0.10**	-1.690	>= 0.10
LnKN	-0.586	>= 0.10	-0.052	>= 0.10
dLnSH	-3.529	<0.01*	-3.624	<0.01*
dLnCO ₂	-3.657	<0.01*	-4.539	<0.01*
dLnNY	-1.301	>= 0.10	-3.595	<0.01*
dLnKN	-0.407	>= 0.10	-5.618	<0.01*

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Panele ait CIPS birim kök test sonuçları dikkate alındığında, sabitli modelde sadece LnNY değişkenin t-stat değerinin (-2.244), tablo değerinden (-2.17) büyük olmasından dolayı, I (0) düzeyinde durağanlığa sahip olduğu görülmektedir. Buna karşın LnSH ve LnCO₂’nin hem sabitli

¹¹ Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini (prob) temsil eder. Olasılık değerlerinin asimptotik olarak normal dağılıma sahip olduğu varsayılır.

¹² Peseran, 2007.

¹³ %1 anlam seviyesinde sırasıyla sabitli ve trendli modellere ait test istatistikleri -2.53 ve -3.08, %10 anlam seviyesinde ise sırasıyla -2.17 ve -2.70.

hem de trendin dahil edildiği modellerde %1 anlam düzeyinde I (1)'de durağanlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, aynı anlamlılık düzeyinde, LnNY ve Ln KN'nin de trendli modelde I (1) düzeyinde durağan olduğu gözlemlenmektedir.

3.3. Panel Eşbütünleşme Analizi ve Sonuçları

Yatay kesit bağımlılığı dikkate alınarak tercih edilen birim kök testlerinin uygulanmasının ardından değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin mevcudiyetini belirlemek için eşbütünleşme analizi yapılacaktır. Panel eşbütünleşme analizlerinden yatay kesit bağımlılığını dikkate alan hata düzeltme modeli tabanlı Westerlund Eşbütünleşme testinden yararlanılacaktır. Westerlund tarafından geliştirilen temel denklem aşağıda yer almaktadır. Denklemde yer alan d_t , deterministik bileşenleri; δ , parametre vektörünü ve α , hata düzeltme parametresini temsil etmektedir.¹⁴

$$\Delta y_{i,t} = \delta'_i d_t + \alpha_i (y_{i,t-1} - \beta'_{i,t-1}) + \sum_{j=1}^{P_t} \alpha_{ij} \Delta y_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{P_t} \gamma_{ij} \Delta x_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Westerlund (2007) tarafından geliştirilen bu model, α parametresi temelli ikisi grup ortalamalarını (Ga ve Gt) ikisi ise panel istatistiklerini (Pa ve Pt) dikkate alan dört eşbütünleşme testini içermektedir. Hem grup ortalamaları hem de panel istatistiklerini ilişkin testler için sıfır hipotezi, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığına dair önermeyi içermektedir.¹⁵ Sıfır hipotezinin reddedilmesi durumunda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu ortaya çıkacaktır. Westerlund eşbütünleşme testine ait sonuçlara Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5. Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları¹⁶

	Değer	Z-değeri	prob	Bootstrap prob.
Gt	-3.52	-6.39	0.00	0.00*
Ga	-0.93	3.97	1.00	0.76
Pt	-8.27	-2.68	0.00	0.00*
Pa	-1.06	1.82	0.96	0.05**

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tabloda yer alan bootstrap olasılık değerleri dikkate alındığında grup ortalamasını dikkate alan Ga testi dışında elen edilen test sonuçları eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı önermesini taşıyan sıfır hipotezinin reddedildiğini ve değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu anlaşılmaktadır.

Modelde yer alan değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinin ardından seriler arasındaki nedensellik ilişkisi Dumitrescu-Hurlin Granger panel nedensellik analizi ile araştırılacaktır.

3.4. Panel Nedensellik Analizi ve Sonuçları

Sağlık ve çevre arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmak amacıyla Dumitrescu-Hurlin Granger nedensellik testinde başvurmuştur. Testte, T zaman boyutunda N sayıdaki yatay kesit için x ve y'nin durağanlığa sahip seriler olduğunu kabul eder. Testte x ve y arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmasında aşağıda yer alan doğrusal denklem kullanılmaktadır.¹⁷

$$y_{i,t} = \alpha_i \sum_{k=1}^K y_i^{(k)} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} x_{i,t-k} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

¹⁴ Westerlund, 2007: 710.

¹⁵ Westerlund, 2007: 712.

¹⁶ Bootstrap değerleri 1000 örneklem ile elde edilen olasılıkları göstermektedir. (*) ve (**) sırasıyla 1% ve 5% anlam düzeyini ifade etmektedir.

¹⁷ Dumitrescu ve Hurlin, 2012.

Denkleimde yer alan K , α , γ ve β sırasıyla, optimum gecikme uzunluğunu, sabit katsayıları, gecikme katsayılarını ve regresyona ait eğim katsayılarını ifade etmektedir. Monte Carlo simülasyonu kullanılarak test istatistikleri ve bunlara ait olasılık değerlerinin hesaplandığı Dumitrescu-Hurlin Granger nedensellik analizi hem kesit boyutunun zaman boyutundan ($T > N$) hem zaman boyutunun kesit boyutundan küçük ($N > T$) olduğu durumlarda kullanılmak için uygundur. Testte sıfır hipotezi, yatay kesitlerin herhangi birinde nedensellik ilişkisinin olmadığı, alternatif hipotez ise bu ilişkinin en az bir yatay kesitte var olduğu önermesini içermektedir. Wald istatistiklerine dayanan testte, hipotezlerin test edilmesi için W -bar ve Z -bar istatistiği kullanılır.¹⁸

Çalışmada sağlık-çevre arasındaki nedensellik ilişkisinin analizinde sağlık harcamaları, karbon emisyonu, nüfus yoğunluğu ve kentsel nüfus oranı modele dahil edilmiştir. Modele ait Dumitrescu-Hurlin Granger panel nedensellik sonuçlarına Tablo 6'da yer verilmiştir.

Tablo 6. Dumitrescu-Hurlin Granger Panel Nedensellik Sonuçları¹⁹

Nedensellik	Wbar-ist.	Zbar-ist.	Olasılık	Sonuç
LnCO ₂ → LnSH	5.121	3.499	0.0005*	LnCO ₂ → LnSH
LnSH → LnCO ₂	2.686	0.409	0.6822	
LnNY → LnSH	3.371	1.279	0.2008	LnSH → LnNY
LnSH → LnNY	3.890	1.938	0.0526***	
LnKN → LnSH	2.690	0.414	0.6783	LnSH → LnKN
LnSH → LnKN	3.999	2.076	0.0379	
LnNY → LnCO ₂	3.501	1.444	0.1486	LnCO ₂ → LnNY
LnCO ₂ → LnNY	3.979	2.050	0.0403**	
LnKN → LnCO ₂	2.132	-0.293	0.7694	-
LnCO ₂ → LnKN	2.648	0.361	0.7181	
LnKN → LnNY	4.470	2.674	0.0075*	LnKN ↔ LnNY
LnNY → LnKN	9.879	9.539	0.0000*	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 6'daki nedensellik sonuçları incelendiğinde, karbon emisyonundan sağlık harcamalarına doğru %1, nüfus yoğunluğuna doğru da %5 anlam seviyesinde tek yönlü; sağlık harcamalarından nüfus yoğunluğuna doğru %10, kentsel nüfus oranına doğru ise %5 anlam düzeyinde tek yönlü Granger nedensellik ilişkisinin olduğu görülmektedir. Ayrıca nüfus yoğunluğu ile kentsel nüfus oranı arasında %1 anlam düzeyinde çift yönlü nedensellik ilişkisi gözlemlenmektedir.

Sonuç

Karbondioksit emisyonu, sağlık üzerinde çevre kirliliği kaynaklı birçok olumsuzluğu beraberinde getirmektedir. Emisyon artışı, doğrudan insan kaynaklı faaliyetlerden ya da demografik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Süreklilik kazanan bu artış, birey ve toplum sağlığı açısından çeşitli sorunları beraberinde getirmektedir. Yaşanan sorunlara bağlı olarak mevcut sağlığın korunması ve bozulan sağlık durumunun iyileştirilmesi gerekmektedir. Bu durum da sağlık harcamalarını doğrudan etkilemektedir. Buradan hareketle çalışmada, 13 KEİ ülkesinde sağlık harcamaları-çevre ilişkisi nedensellik bağlamında araştırılmıştır. Yöntem olarak panel nedensellik analizinin tercih edildiği çalışmada, 2000-2020 dönemi dikkate alınmış ve sağlık harcamaları, CO₂ emisyonu, nüfus yoğunluğu ve kentsel nüfus oranı değişkenleri kullanılmıştır. Nedensellik analizi öncesinde serilerdeki yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Westerlund eşbütünleşme testi ile modelde yer alan değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin

¹⁸ Dumitrescu ve Hurlin, 2012.

¹⁹ (*), (**) ve (***) sırasıyla 1%, 5% ve 10% anlam düzeyini ifade etmektedir. Schwartz bilgi kriteri dikkate alınarak maksimum gecikme uzunluğu 2 olarak belirlenmiştir.

mevcudiyeti tespit edilmiştir. Bunun ardından, Dumitrescu-Hurlin Granger panel nedensellik analizi ile değişkenlerde arasında farklı nedensellikler belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar şöyledir;

- CO₂ emisyonundan sağlık harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. Bunun temel sebeplerinden birisinin, emisyon artışı kaynaklı ortaya çıkan hastalıkların tedavisinin, sağlık harcamaları artışına neden olmasıdır. Ayrıca bireyler, hastalıklara yakalanma riskini azaltmak için de harcamalarını artırma eğiliminde olabilirler. Kısaca hem tedavi hem de korunma amaçlı sağlık harcamaları artışının yaşanması olası bir sonuçtur. Elde edilen CO₂ emisyonu-sağlık harcamaları ilişkine ait sonuçlar, literatürde yer alan Narayan ve Narayan (2008), Apergis vd. (2018), Zaidi ve Saidi (2018), İşleyen (2019), Zeng ve He (2019) ve Benli (2022)'ye ait çalışmalarını destekler niteliktedir.
- Sağlık harcamalarından nüfus yoğunluğu ve kentsel nüfus oranına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Bunun muhtemel sebeplerinden birisi, artan nüfusun sağlık hizmetleri ihtiyacının artması ve bireylerin nispeten sağlık hizmetleri olanaklarına daha hızlı ve kolay ulaşabilen kentlere yerleşmeyi tercih etmesidir. Diğer bir sebep ise, sosyal refah devleti anlayışı içerisinde toplumun sağlığın korunması gerekliliğinden dolayı devletin, nüfus yoğunluğu ve kentsel nüfus oranının yüksek olduğu yerlere nispeten daha fazla sağlık harcaması yapmasıdır. Sağlık harcamaları, nüfus yoğunluğu ve kentsel nüfusa ilişkin benzer sonuçlara, Nordin vd. (2017) ve Ahmad vd. (2021)'nin çalışmalarında da ulaşılmıştır.
- Nüfus yoğunluğu ve kentsel nüfus oranı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Sanayileşme başta olmak üzere birçok faktör sebebiyle nüfusun iş, eğitim, sağlık gibi olanaklara daha yakın olan kentlerde yoğunlaştığı bilinmektedir. Bu durumun, nüfus artışına bağlı olarak nüfus yoğunluğunu artırması, artan nüfusun ise kentsel nüfus oranında artışına neden olması beklenir. Benzer şekilde kentsel nüfus oranındaki artış da bu bölgelerdeki nüfus yoğunluğunu etkileyecektir.

Özetle, Karadeniz Ekonomik İşbirliği'ne üye ülkelerde, çalışma neticesinde doğrudan ya da nüfus kaynaklı sebeplerden dolayı ortaya çıkan emisyon değişikliğinin, sağlık harcamalarına neden olduğu görülmektedir. Bu durum politika yapıcıların, emisyon düzeyini azaltmak için yenilenebilir enerji yatırımlarını teşvik eden ve enerji verimliliğini artırıcı politikaların yanı sıra kentsel planlama ve gelişimi ön planda tutan projeleri desteklemeleri hem sağlık hem de çevre açısından ülkelerin sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmalarına katkıda bulunacaktır. Benzer şekilde toplum sağlık düzeyinin yükselmesine yardım edecek sağlık alt yapı yatırımlarının niteliksel ve niceliksel olarak artırılması da benzer olumlu etkilerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Bu alanda yapılacak çalışmalarda, tespit edilen nedensellik ilişkisinin farklı ülke grupları için analiz edilmesi ve sonuçların karşılaştırılmasının literatüre anlamlı bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmad, Munir, Akram, Waqar, Ikram, Muhammad, Shah, Ashfaq Ahmad, Rehman, Abdul, Chandio, Abbas Ali ve Jabeen, Gul (2021), "Estimating dynamic interactive linkages among urban agglomeration, economic performance, carbon emissions, and health expenditures across developmental disparities", *Sustainable Production and Consumption*, 26, 239-255. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2020.10.006>.

- Altuntaş, Mehmet ve Özyurt, Mehmet (2020), “Kentleşme ve Sağlık Harcamaları: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Çalışma”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11 (22), 891-915.
- Apergis, Nicholas, Gupta, Ranan, Lau, Chi Keung Marco ve Mukherjee, Zinnia (2018), “U.S. state-level carbon dioxide emissions: Does it affect health care expenditure?”, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 91, 521-530. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2018.03.035>.
- Balçık, Pınar Yalçın, Konca, Murat ve Biçer, İsmail (2021), “Yaşlı Nüfus ile Sağlık Harcamaları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Panel Veriye Dayalı Bir Uygulama”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 314-324.
- Benli, Muhammed (2022), “Carbon emission as a determinant of health expenditures”, *Social Sciences Research Journal*, 11/2, 250-257.
- Bongaarts, John (1992), “Population growth and global warming”, *Population Council*, 18 /2, 299-319.
- Boztosun, Derviş ve Adlı, Fatih (2022), “Sağlık Harcamaları, Çevre Kirliliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Uygulama”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15/3, 538-549. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1001458>.
- Breusch, Stanley Trevor ve Pagan, Adrian Rodney (1980), “The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics”, *Review of Econometric Studies*, 47 /1, 239-253.
- Chen, Fanglin ve Chen, Zhongfei (2021), “Cost of economic growth: Air pollution and health expenditure”, *Science of the Total Environment*, 755, 142543, 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.142543>.
- Cole, A. Matthew ve Neumayer, Eric (2004), “Examining the impact of demographic factors on the air pollution”, *Population and Environment*, 26 /1, 5-21.
- De Sherbinin, Alex, Carr, David, Cassels, Susan ve Jiang, Leiwen (2007), “Population and environment”, *The Annual Review of Environment and Resources*, 32, 345-373. <http://doi.org/10.1146/annurev.energy.32.041306.100243>.
- DPT (1995). *Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, EKİT (ECO), İslam Ülkeleri) İlişkileri ÖİK: Türkiye-Karadeniz Ekonomik İşbirliği İlişkileri Alt Komisyonu Raporu, Kitap 4*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No: DPT: 2379- ÖİK: 443, Ankara.
- Dumitrescu, Elena-Ivona ve Hurlin, Chrsitophe (2012), “Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels”, *Economic Modelling*, 29, 1450-1460. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>.
- Dünya Bankası (2023). *World Development Indicators*. <https://data-bank.worldbank.org/source/world-development-indicators>. (29.06.2023)
- EESI (2023). *Fossil Fuels*, <https://www.eesi.org/topics/fossil-fuels/description#:~:text=Fossil%20ofuels%E2%80%94including%20coal%2C%20oil,percent%20of%20the%20world's%20energy>. (10.10.2023)
- EIA (2023). *Energy and the environment explained: Greenhouse gases and the climate*, <https://www.eia.gov/energyexplained/energy-and-the-environment/greenhouse-gases-and-the-climate.php> (16.10.2023)
- Giray, Filiz ve Çimen, Gamze (2018), “Sağlık Harcamalarının Düzeyini Belirleyen Faktörler: Türkiye ve OECD Ülkeleri Analizi”, *Sayıştay Dergisi*, 111, 143-171.

- Gültekin Tarla, Esmâ ve Zeylan, İzel (2023), "Sağlık Harcamalarının Ekonomik, Çevresel ve Sosyo-Kültürel Belirleyicilerinin Analizi", *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 1 (1), 1-15.
- Güzel, Şerife ve Özer, Pınar (2022), "Türkiye'de Hava Kirliliği ve Sağlık Harcamaları", *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 4/2, 186-202. <https://doi.org/10.55050/sarad.1138629>.
- İşleyen, Şakir (2019), "Sağlık Harcamaları, Çevre Kirliliği ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi: 1998-2016 OECD Ülkeleri Örneği", *Van YYÜ İİBF Dergisi*, 4/7, 63-79.
- Jerrett, Micheal, Eyles, J., Dufournaud, C. ve Birch, S. (2003), "Environmental influences on healthcare expenditures: An exploratory analysis from Ontario, Canada", *J Epidemiol Community Health*, 57, 334-338.
- Künü, Serkan ve Levent, Cemalettin (2023), "Sağlık Harcamaları, CO2 Emisyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş AB Ülkeleri Örneği", *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 9 (1), 95-110.
- Lee, Wel-Chen, Jlang, Luohua, Phillips, D. Charles ve Ohsfeldt, L. Ohsfeldt (2014), "Rural-urban differences in health care expenditures: Empirical data from US households", *Advances in Public Health*, 2014, 1-8. <http://dx.doi.org/10.1155/2014/435780>.
- Li, Shijie ve Zhou, Chunshan (2019), "What are the impacts of demographic structure on CO2 emissions? A regional analysis in China via heterogeneous panel estimates", *Science of the Total Environment*, 650, 2021-2031. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.09.304>.
- Mohapatra, Geetilaxmi, Arora, Rahul ve Giri, Arun Kiri (2022), "Establishing the relationship between population aging and health care expenditure in India", *Journal of Economic and Administrative Sciences*, <https://doi.org/10.1108/JEAS-08-2021-0144>
- Narayan, Pareshe Kumar ve Narayan, Seema (2008), "Does environmental quality influence health expenditures? Empirical evidence from a panel of selected OECD countries", *Ecological Economics*, 367-374. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2007.07.005>.
- Nordin, Nurhaiza Binti, Nordin, Nurnaddia Binti, Zainudin, Norzalina Binti ve Yasin, Nurul Hafizah Binti Mohd (2017), "Effect of rural and urban population on health care expenditure: Case of China and India", *Proceedings of International Conference on Economics*, ICE 2017, 286-299.
- Özgür, Ertuğrul Murat (2017), "Nüfus Dinamikleri, Çevre ve Sürdürülebilirlik", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 15/1, 1-26.
- Pesaran, Mohammad Hashem (2008). Heterogeneity and Cross Section Dependence in Panel Data Models: Theory and Applications. *Journal of Applied Econometrics*, 22/2, 265-312.
- Pesaran, Mohammad Hashem, Ullah, Aman ve Yamagata, Takashi (2008), "A bias adjusted LM test of error cross section independence", *The Econometrics Journal*, 105-127. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>
- Preker, Alexander S., Adeyi, Olusoji O., Lapetra, Marisa Gil, Simon, Diane-Charlotte ve Keuffel, Eric (2016), "Health care expenditures associated with pollution: Exploratory methods and findings", *Annals of Global Health*, 82/5, 711-721. <http://dx.doi.org/10.1016/j.aogh.2016.12.003>.
- Ribeiro, Haroldo V., Rybski, Diego ve Kropp, Jürgen P. (2019), "Effect of changing population or density on urban carbon dioxide emissions", *Nature Communications*, 10/ 3204, 1-9. <https://doi.org/10.1038/s41467-019-11184-y>.

- Shi, Anqing (2003), "The impact of population pressure on global carbon dioxide emissions, 1975-1996: Evidence from pooled cross-country data", *Ecological Economics*, 44, 29-42.
- Shi, Yifei, Yuan, Xueliang, Tang, Yuzhou, Li, Yue, Wang, Qingsong, Ma, Qiao, Zuo, Jian ve Liu, Hongwei (2022), "Localized regional life cycle model research for impacts carbon dioxide on human health and ecosystem", *Sustainable Production and Consumption*, 29, 36-45. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2021.09.019>
- Vyas, Vishal, Mehta, Kiran ve Sharma, Renuka (2023), "The nexus between toxic-air pollution, health expenditure, and economic growth: An empirical study using ARDL", *International Review of Economics and Finance*, 84, 154-166. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2022.11.017>.
- Wang, Yanan, Kang, Yanqing, Wang, Juan ve Xu, Linan (2017), "Panel estimation for the impacts of population-related factors on CO2 emissions: A regional analysis in China", *Ecological Indicators*, 78, 322-330. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ecolind.2017.03.032>.
- Yang, Bo, Usman, Muhammad ve Jahanger, Atif (2021), "Do industrialization, economic growth and globalization processes influence the ecological footprint and healthcare expenditures? Fresh insights based on the STIRPAT model for countries with the highest healthcare expenditures", *Sustainable Production and Consumption*, 28, 893-910. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2021.07.020>.
- Yang, Jing ve Zhang, Bing (2018), "Air pollution and healthcare expenditure: Implication for the benefit of air pollution control in China", *Environment International*, 120, 443-455. <https://doi.org/10.1016/j.envint.2018.08.011>.
- Westerlund, Joakim (2007), "Testing for Error Correction in Panel Data", *Oxford Bulletin Economics and Statistics*, 69,6, 709- 748. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2007.00477.x>
- Zaidi, Saida ve Saidi, Kais (2018), "Environmental pollution, health expenditure and economic growth in the Sub-saharan Africa countries: Panel ARDL approach", *Sustainable Cities and Society*, 41, 833-840. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2018.04.034>.
- Zeng, Juying ve He, Qiuqin (2019), "Does industrial air pollution drive health care expenditures? Spatial evidence from China", *Journal of Cleaner Production*, 218, 400-408. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.01.288>.

Ağır, Osman, “Rusya-Ukrayna Savaşı’nda Küresel Aktörlerin Politik Hedefleri”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.311-326.
DOI: 10.31765/karen.1457891

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

** Doç. Dr.,

İnönü Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve
Kamu Yönetimi Bölümü,
Malatya/TÜRKİYE

✉ osmanagir@hotmail.com

ORCID : 0000-0002-1087-0478

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ukrayna, Savaş,
Küresel Güçler, Politika

Keywords: Russia, Ukraine, War, Global
Actors, Politics

Geliş Tarihi / Received Date: 24.03.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 13.10.2024

RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI'NDA KÜRESEL AKTÖRLERİN POLİTİK HEDEFLERİ *

Osman AĞIR**

Öz: Küresel aktörler dünyanın herhangi bir yerinde yaşanan çatışmalara doğrudan veya dolaylı olarak taraf olmakta, politik ve ekonomik hedefleri doğrultusunda konumlanmaktadır. Rusya'nın politik hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla Ukrayna'ya saldırısıyla başlayan savaşta da küresel aktörler politik ve ekonomik hedefleri doğrultusunda taraf olmuşlardır. ABD, temel politik hedef olarak Avrupa'da yeniden etkinlik sağlamayı ve Rusya'yı zayıflatmayı belirlemiş ve daha savaş bitmeden hedeflerine büyük oranda ulaşmıştır. Rusya ise Kırım ile kara bağlantısı sağlamış ve yakın çevresindeki ülkelerin Batılı kuruluşlara üyeliklerine tepkisz kalmayacağı mesajını muhataplarına iletmiştir. AB ise enerjide Rusya'ya olan bağımlılığını kısmen azaltabilmiş, Rusya'da iktidar değişimi hedefine ulaşamamış ve yakın gelecekte de bu hedefine ulaşabilmesi mümkün gözükmemektedir. Çin “Bir Kuşak Bir Yol” projesinin zarar görmemesi ve AB ülkeleri ile ticaretinin aksamaması yönünde gayret gösterirken bir taraftan da ABD'yi dengeleme politikası doğrultusunda Rusya'ya destek vermektedir. Savaşın başlangıcından bu yana geçen süre içerisinde mutlak zarar gören taraflar ise, ekonomik açıdan kayba uğrayan ve ABD'ye bağımlılığı artan AB ile meçhul bir geleceğe sürüklenen Ukrayna olmuştur. Temel amacı Rusya-Ukrayna savaşında ABD, Rusya, AB ve Çin'in politik hedeflerinin tartışılması olan çalışma, Rusya-Ukrayna savaşının tarihsel nedenlerini ele alarak, bu savaşta belirtilen aktörlerin politik hedeflerinin neler olduğu ve bu hedeflerin gerçekleşme durumlarının analizini içermektedir.

GLOBAL ACTORS' POLITICAL OBJECTIVES IN THE RUSSIA-UKRAINE WAR

Abstract: Global actors are directly or indirectly involved in conflicts anywhere in the world, positioning themselves according to their political and economic goals. In the war that began with Russia's attack on Ukraine to achieve its political goals, global actors have aligned themselves with their political and economic objectives. The United States, with the primary political goal of reasserting influence in Europe and weakening Russia, largely achieved its objectives before the war ended. Russia, on the other hand, established a land connection with Crimea and conveyed the message that it would not remain indifferent to the Western organizations' memberships of the countries in its immediate vicinity. The EU has partially reduced its dependence on Russia in energy but has been unable

to achieve a change of power in Russia and does not seem likely to achieve this goal in the near future. China, while making efforts to ensure that the Belt and Road Initiative is not harmed and its trade with EU countries is not disrupted, is also supporting Russia in line with its policy of balancing the United States. The parties that have suffered absolute damage since the beginning of the war are the EU, economically losing

and becoming more dependent on the United States, and Ukraine, being dragged into an uncertain future. This study, whose main aim is to discuss the political goals of the United States, Russia, the EU, and China in the Russia-Ukraine war, takes into account the historical reasons for the Russia-Ukraine war and analyzes the political goals of the actors mentioned in this war and the status of the realization of these goals.

Giriş

Ortak tarihsel geçmişe ve kültürel değerlere sahip Rusya ve Ukrayna arasında devam eden gerilim hem küresel hem de bölgesel olarak önemli gelişmelere kaynaklık etmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan 15 devletten birisi olan Ukrayna ile Rusya Federasyonu (RF) arasındaki ilk sorun SSCB mirasının paylaşımı konusunda ortaya çıkmış, en uzun süre çözülemeyen konulardan biri ise Karadeniz Filosu'nun paylaşımı olmuştur. Ancak 90'ların sonuna doğru Ukrayna ve RF arasında anlaşma sağlanabilmiş ve karşılıklı olarak sınırlar tanınmıştır. SSCB'den Ukrayna'ya miras kalan nükleer silahlar ise ikinci sorun alanını oluşturmuştur. ABD ve Rusya'nın öncülüğünde geliştirilen ve Ukrayna'ya güvenlik garantileri verilen Budapeşte Memorandumu ile Ukrayna, elindeki nükleer başlıkların Rusya'ya nakline razı gelmiş ve bu konu da çözüme kavuşturulmuştur. Tabii bu gelişmeler yaşanırken Ukrayna'da Rusya ile iyi ilişkiler kurulmasını savunan siyasetçilerin iş başında oldukları unutulmamalıdır. Ancak; süreç içerisinde Batı ve Rusya arasında sürekli baskı altında yaşayan Ukrayna'da RF ile yakın ilişkiler kurulmasını savunan liderlerin seçim kaybetmeleri ve Batı destekçisi liderlerin iş başına gelmeleri Rusya'yı rahatsız etmeye başlamıştır. Batı yanlısı liderlerin Ukrayna'yı NATO üyesi yapacakları telaşına kapılan Rusya, stratejik açıdan son derece önem atfettiği Kırım'ı 2014 yılında daha önceden yapılmış referandumu gerekçe göstererek ilhak etmiş ve Donbas (Donetsk ve Lugansk) bölgesindeki milisleri destekleyerek burada özerk bir bölge oluşmasını sağlamıştır.

Ukrayna topraklarında bugün yaşanan Rusya ile Batılı güçlerin mücadelesinin tarihsel kökenleri de bulunmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde Doğulu ve Batılı güçler arasında mücadelelere sahne olmuş olan bu toprakların batısı Avrupalı İmparatorlukların etki alanında bulunmuşken, doğu tarafı ise Rus imparatorluğunun etkisinde kalmıştır. Ülkenin batı tarafı Avrupa'nın yaşadığı tarihsel gelişmelere, doğu tarafı ise Rus İmparatorluğu'nda yaşanan gelişmelere tanıklık etmiştir. Dolayısıyla ülkenin doğusuyla batısı arasında bir kültürel farklılıktan bahsetmek mümkündür.

Kırım'ın işgali sonrası Rusya-Ukrayna gerilimi bölgesel ve küresel bir sorun haline dönüşmüştür. Rusya'ya Batılı ülkeler tarafından ekonomik yaptırımlar uygulanmış ancak Rusya ciddi bir siyasi baskıyla karşılaşmamıştır. Yakın Çevre Politikası kapsamında Rusya Federasyonu eski SSCB ülkelerinin NATO ve AB gibi kuruluşlara üyelik girişimlerini ulusal güvenliğine yönelik bir tehdit olarak algıladığını ilan etmiş ve bunu çeşitli platformlarda dile getirmiştir. Ukrayna'da iş başında bulunan Zelenski hükümetinin Batılı kuruluşlarla yakın işbirliği kurma arayışları karşısında telaşa kapılan Rus hükümeti politik hedefleri doğrultusunda Ukrayna'ya bir saldırı başlatmıştır. Rusya'nın bu saldırısının altında yatan temel politik hedefi Donbas bölgesini işgal ve ilhak ederek stratejik açıdan son derece önem atfettiği Kırım ile kara bağlantısı sağlanması olarak belirilmiş ve bu hedef büyük oranda gerçekleştirilmiştir.

Günümüzde iki aktör arasında yaşanan hiçbir çatışma bu aktörlerle sınırla kalmamakta, özellikle küresel ve bölgesel aktörler de politik hedefleri doğrultusunda gizli veya açık olarak çatışmanın tarafları haline gelmektedirler. Rusya-Ukrayna savaşında da ABD başta olmak üzere AB ve Çin gibi küresel aktörler politik hedefleri doğrultusunda konumlanmışlardır. ABD ve AB

Ukrayna'ya koşulsuz destek vermekte, silah ve para desteğinde bulunarak, Rusya'nın mutlak başarısını engellemeye çalışmaktadırlar. Çin ise ABD'nin enerjisini tüketmek amacıyla Rusya ile işbirliğini geliştirmektedir.

Çalışmada küresel aktörlerin Rusya-Ukrayna savaşındaki politik hedefleri incelenecek olmakla birlikte küresel aktör kimdir? Özellikleri nelerdir? Kim küresel aktör olarak kabul edilmelidir? gibi teorik tartışmalara girilerek çalışma bağlamından koparılmayacaktır. "Uluslararası sistemin işleyişine yön verebilen ve küresel meselelerde kararlar alıp uygulayabilen devletler veya yapılar" küresel aktörler olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda; ABD, Rusya, Çin ve AB uluslararası meselelere yön verebilmeleri ve küresel etki oluşturabilmeleri nedeniyle küresel aktör olarak değerlendirileceklerdir.

Temel amacı; Rusya-Ukrayna arasında yaşanan ve küresel bir boyut kazanmış olan savaşın tarihsel kökenlerinin açıklanması ve ABD, Rusya, AB ve Çin'in savaştaki politik hedeflerinin tartışılması olan çalışmada hangi küresel aktörün politik hedeflerini ne düzeyde gerçekleştirebildiği sorunsalına cevap aranmaktadır. Tarihsel ve betimsel yöntemler ile hazırlanan çalışmada Türkçe, İngilizce ve Rusça literatürden yararlanılmaktadır.

1. Rusya-Ukrayna Geriliminin Tarihçesi

Bir Doğu Avrupa ülkesi olan Ukrayna,¹ 603.550 km² lik yüzölçümü ve 41.6 milyon nüfusa² sahiptir. Batıdan Macaristan, Romanya, Polonya, Slovakya ve Moldova; kuzeyden Beyaz Rusya; doğudan ise RF'nin komşusudur. Bulgaristan, Türkiye ve Gürcistan ile de Karadeniz aracılığı ile komşuluk ilişkisi bulunmaktadır.³ Ülke nüfusunun %77,8'ini Ukraynalılar, %17,3'ünü ise Ruslar oluşturmaktadır. Ukrayna nüfusunun içerisinde Belaruslar, Moldovyalılar, Macarlar, Kırım Tatarları, Bulgarlar ve Romenler gibi çeşitli etnik azınlıklar da bulunmaktadır.⁴

Ukrayna, ilk doğu Slav devletinin merkezi olup 10. ve 11. yüzyıllarda Avrupa'nın en güçlü ve en büyük devletinin merkezi olmuştur. Tarihsel süreç içerisinde doğulu ve batılı güçler arasında mücadelelere maruz kalmıştır. Avrasya denklemine jeopolitik kırılmalara kaynaklık eden Ukrayna toprakları tarihsel süreç içerisinde ya güçlü devletlere ev sahipliği yapmış ya da yayılcı politika yürüten devletlerin ilgisine mazhar olmuştur. Bu nedenle günümüzde Doğu ve Batı arasındaki rekabetin önemli kırılma noktalarından birisini de Ukrayna teşkil etmektedir.⁵ Bu mücadele bugün itibarıyla açık hale gelmiş ve Ukrayna toprakları yeni bir küresel sistem tahayyülü bulunan Rusya ile onun revizyonist politikalarını engellemeye çalışan Batı arasındaki mücadelenin en sert şekilde yaşandığı bir alana dönüşmüştür.

Dinyeper nehri ülkeyi coğrafi olarak doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırırken, tarihsel süreç boyunca ülkenin doğusu Rus hâkimiyeti altında; batısı ise İsveç Krallığı, Avusturya-Macaristan Krallığı, Polonya-Litvanya Krallığı ve Alman İmparatorluğu gibi batılı güçlerin hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Bu bölünmüşlük siyasi alanda da kendini göstermiş, doğu kesiminde yaşayan halk Rus yönetimini, batı kesiminde yaşayan halk ise Batı idaresi altında yönetilmeyi istemişlerdir.⁶

Tarihsel geçmişine bakıldığında Ukraynalıların ortak bir tarihsel deneyime sahip olduklarını söylemek mümkün değildir. Uzun bir süre Ruslarla birlikte yaşamaya alışmış olan Doğu Ukraynalılar Ruslarla ortak bir tarihsel deneyime sahip olurken; Rönesans, Reform ve Karşı-Reform gibi Orta Avrupa tarihinin en önemli süreçlerini yaşamış olan Batı Ukraynalılar ise 1917

¹ Kelimenin sözlük anlamı kenar, uç, sınır anlamlarına gelmektedir.

² Ukrayna Devlet İstatistik Ajansı bu rakamlara "geçici olarak işgal altında bulunan" Kırım ve Sivastapol nüfuslarının da dâhil olduğunu özellikle belirtmektedir.

³ UKRSTAT, 2021: 4.

⁴ CIA, 2022.

⁵ Kaçmaz, 2020:157.

⁶ Kurt, 2020: 14

Bolşevik Devrimi, 1932-1933 kıtlığı ve 1938 siyasi temizlik hareketi gibi Rus tarihinin en önemli olaylarına tanıklık etmemişlerdir. Bu durum ülkede yaşayanların tümünün ortak bir tarih olgusunda bir araya gelmelerine imkân tanımamaktadır.⁷ Ukrayna'nın bir bölümü ile Rusların ortak tarihi geçmişlerine Ukrayna'nın coğrafi ve kültürel bölünmüşlüğü de eklenince Ukraynalıların uluslaşma süreci gerçekleşmemiştir.

Ukrayna, Rusya'nın yakın çevre politikasında en önemli ülke konumundadır. Öncelikle Rusya açısından jeopolitik ve güvenlik bakımından çok önemlidir çünkü Karadeniz'e kıyı uzunluğu oldukça fazladır. Ayrıca Rus kimliğinin ve kültürünün belirginleşmeye başladığı yer olması nedeniyle Slavların ana vatanı olarak kabul edilmektedir. Rusya'nın Batıya sattığı enerji nakil hatlarının büyük çoğunluğu bu ülkeden geçmektedir. Doğu Ukrayna'da yaşayan Rus nüfus ve Rusya'ya sempati besleyen nüfusun varlığı Rusya'nın günümüzde Ukrayna'ya duyduğu ilginin Rusya açısından meşruiyet gerekçesini oluşturmaktadır.

Rus egemenliğinde yüzyıllarca yaşamış bir millet olarak Ukraynalıların SSCB'nin dağılmasıyla bağımsız devlet olmaları Rusya açısından en büyük jeopolitik kayıp olarak değerlendirilmiştir. Çünkü Rusya'nın Ukrayna coğrafyası ve toplumu üzerinde tarihsel emelleri hep var olmuştur.⁸ Brzezinski,⁹ Ukrayna'nın bağımsızlığını kazanmasıyla Rusya'nın yalnızca Polonya ve Baltık ülkeleri üzerindeki etkisini değil, Avrasya İmparatorluğu'nun lideri olma olanağını da kaybettiğini vurgulamaktadır.

SSCB'nin dağılması ve sonrasında Ukrayna Meclisi'nin 24 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlık kararı almasıyla birlikte Rusya-Ukrayna arasında çözüm bekleyen üç temel sorun ortaya çıkmıştır.¹⁰

- 1- SSCB döneminden Ukrayna'da kalmış olan nükleer silahların sökülerek Rusya Federasyonu'na nakli,
- 2- Karadeniz filosunun paylaşımı ve Kırım'ın hukuki statüsü,
- 3- Ukrayna vatandaşı Rus etnik kökene mensup nüfusun azınlık haklarının tanınması ve geliştirilmesi,

Bu sorunlardan ilk ikisi çözüme kavuşturulurken üçüncüsünün etkileri ise halen devam etmektedir. Üçüncü sorunun çözülmemesi, sorunun niteliğinden ziyade Rusya'nın jeopolitik beklentileri ve Ukrayna'nın küresel politikada kendisini konumlandırmasıyla ilgilidir.

Birinci Sorun; SSCB döneminden Ukrayna'da kalmış olan nükleer silahların sökülerek Rusya Federasyonu'na götürülmesi:

SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını elde eden Ukrayna, ABD ve Rusya'dan sonra dünyanın en büyük üçüncü cephaneliğini miras almış ve 1994 yılında "Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması"na katılmıştır. Bu antlaşmaya destek vermek amacıyla ABD, Rusya, Çin, Birleşik Krallık ve Fransa "Budapeşte Muhtırası"yla¹¹ Ukrayna'ya, bağımsızlığına, egemenliğine ve mevcut sınırlarına saygı gösterilmesini kapsayan garantiler vermişlerdir.¹² Memorandum ile bu ülkeler Ukrayna'nın bağımsızlığını tanıyacaklarını ve toprak bütünlüğüne karşı kuvvet kullanmaktan kaçınacaklarını ve herhangi bir saldırı durumunda Ukrayna'ya yardımcı

⁷ Bilener, 2007: 117.

⁸ Davutoğlu, 2010: 193.

⁹ Brzezinski, 1997: 133.

¹⁰ Büyükkakıncı, 2004: 409-410.

¹¹ Budapeşte Memorandumu: SSCB'nin dağılmasından sonra Ukrayna'da kalan nükleer silahları ABD ve Rusya tehdit olarak algılamış ve bu tehdidin ortadan kaldırılması amacıyla Aralık 1994'de Budapeşte'de masaya oturan ABD, Rusya, Ukrayna ve İngiltere Budapeşte Memorandumunu imzalayarak bu nükleer silahların Rusya'ya verilmesi ve Ukrayna'ya toprak bütünlüğü konusunda garanti verilmesi hususlarında anlaşmışlardır.

¹² Encke, 2020.

olacaklarını garanti etmişlerdir.¹³ Kırım'ın işgali ve Akabinde Ukrayna'ya Rusya tarafından 2022 yılında yapılan topyekün saldırı, bu memorandumla nükleer silahların caydırıcılık özelliğinden mahrum kalmanın Ukrayna açısından tarihsel bir hata olduğunu kanıtlamıştır. Ayrıca Ukrayna'ya bu memorandum ile çeşitli garantiler veren bir ülkenin Ukrayna topraklarını işgal etmesi, diğer garantör ülkelerin de bu işgalleri engelleyememesi bu ülkelerin sorumluluklarını yerine getirmediklerini göstermektedir.

İkinci Sorun: Karadeniz filosunun paylaşımı ve Kırım'ın hukuki statüsü:

SSCB'nin dağılmasının ardından kurulan iki ülke arasında çözüm bekleyen en önemli mesele Kırım konusu olmuştur. 1992-1997 arasında yapılan görüşmeler sonucunda bu sorun diplomasi yoluyla çözüme kavuşturulmuş, filonun paylaşımı konusunda anlaşmaya varılarak Kırım'ın statüsü netleştirilmiştir. Varılan antlaşma sonucu Rus filosunun 2017'ye kadar Sivastopol'de kalması kararlaştırılmıştır.¹⁴ Bu süre dolmadan Kırım'ın ilhakı ise bu sorunu Rusya açısından tamamen sonlandırmıştır. Rusya'nın Kırım'ı ilhakının en önemli nedenlerinden birisi de bölgede bulunan deniz üsleridir.

Üçüncü Sorun; Ukrayna vatandaşı Rus etnik kökene mensup nüfusun azınlık haklarının tanınması ve geliştirilmesi:

Rusların ortaya koyduğu, ırk ve kök esasına bağlı olan Slavizm doktrinine göre, Orta ve Doğu Avrupa'da yaşayan Slavlar ayrılmaz bir bütün olarak kabul edilmekte, bunların varlıklarını devam ettirmelerinin ve gelişmelerinin ancak Rusya'ya bağlı bir Slav İmparatorluğu kurulması ile mümkün olabileceği savunulmaktadır.¹⁵ Çarlık döneminden itibaren SSCB coğrafyasında baskın güç olan etnik Ruslar SSCB'nin dağılması ve yeni bağımsız devletlerin kurulmasıyla yaşadıkları topraklarda yabancı konumuna düşmüşler ve karşılaştıkları her sorunu duygusallıkla karşılayarak kendilerini ait hissettikleri Rusya Federasyonu nezdinde şikâyet konusu yapmışlardır.

Rusların, Ukrayna'nın kalıcı olarak kontrolünü kaybetmenin Rusya'nın uluslararası prestijine vurulan büyük bir darbe olarak görmelerinin en önemli nedeni "slavizm doktrini"dir.¹⁶ Bu doktrin çerçevesinde Rusya, eski SSCB ülkelerinde yaşayan Rus etnisiteye mensup nüfusu dış politika aracı olarak kullanabilmektedir.

Gelecek tercihini Batı'dan yana yapması nedeniyle Ukrayna, RF tarafından önce ekonomik araçlar kullanılarak cezalandırılmış, arkasından yönetilen süreçte ise, Rus etnik kökenli olan Ukrayna vatandaşları ön plana çıkarılarak, Kırım'ın Rusya'ya ilhakı sağlanmıştır.¹⁷ Kırımın ilhak edilmesinin ortaya çıkardığı en önemli sonuç ise Rusya'nın Rus etnik azınlıkların varlığını kullanarak yakın çevresi olarak ilan etmiş olduğu ülkelere çeşitli müdahalelerde bulunabileceği mesajını muhataplarına iletmiş olmasıdır.¹⁸

Ukrayna, bağımsızlık sonrası dönemde Rusya yanlısı oligarkların¹⁹ yönetiminde olmuştur. 1991-1994 yılları arasında devlet başkanlığı yapan Leonid Kravçuk ve akabinde iktidara gelecek 1994-2005 yılları arasında devlet başkanlığı yapan Leonid Kuçma da Moskova yanlısı siyaseti benimsemişlerdir. 2004 yılında gerçekleşen Turuncu Devrim, ülkenin kaderini değiştirecek ölçüde ciddi sonuçlara yol açmıştır. 2004'te gerçekleştirilen seçimlerde, Viktor Yanukoviç ile Turuncu Devrim'in lideri Viktor Yuşenko yarışmış, seçim sonucunda Yanukoviç'in kazandığının ilân edilmesi üzerine muhalefet seçimde hile yapıldığı iddiasıyla sokaklara

¹³ Askeroğlu, 2020: 54-55.

¹⁴ Akman, 2014: 17.

¹⁵ Grigorieva, 2009: 14.

¹⁶ Masters, 2023.

¹⁷ Ağır, 2016: 23.

¹⁸ Baharççek ve Ağır, 2015: 44.

¹⁹ Oligark tabiri, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası dönemde özelleştirme ile devletin elinde bulunan önemli işletmeleri devralarak zenginleşen işadamlarını tanımlamak için kullanılmaktadır.

dökülmüştür. Başlayan kitlesel protestoların üzerine Turuncu Devrim'e ve hatta etkileri günümüze kadar uzanan bir sürece girilmiştir. Ukrayna Parlamentosu'nun, seçimleri geçersiz kılan bir karar almasını müteakip yenilenen seçimlerde bu sefer aldığı yüzde 52 oy ile yarışı kazanan taraf Viktor Yuşenko olmuştur. Rusya yanlısı Yanukoviç'in protestoların ardından yenilenen seçimlerle görevini bırakmak zorunda kalmasını ifade eden "Turuncu Devrim" in ardından, Yuşenko devlet başkanlığına; Devrim'in liderlerinden biri olan Yulia Timoşenko ise başbakanlık görevini üstlenmiştir.²⁰ 1991-2004 yılları arasında bir dengeye oturtulamayan Rusya-Ukrayna ilişkileri devrim sonrası bozulmaya başlamıştır.²¹

Batı tarafından desteklenen Turuncu Devrim sonrası başlayan dönemde de Ukrayna'da ekonomik ve siyasi kriz devam etmiştir.²² Batı yanlıları tarafından gerçekleştirilen ve büyük umutlar bağlanan "Turuncu Devrim" sonrası geçen yıllarda Ukrayna'nın ne NATO ne de AB üyeliği konusunda önemli gelişmeler yaşanmamış, Batının ekonomik desteği ise sınırlı kalmıştır. Bu durum 2010 yılında Rusya yanlısı Yanukoviç'in yeniden iktidara gelmesine sebep olmuştur.

Yanukoviç 28/29 Kasım 2013 yılında yapılması planlanan Vilnius zirvesinde AB ile imzalanması beklenen Ortaklık Antlaşması'ndan 21 Kasım'da Ukrayna'nın çekildiğini bildirmiştir. Bu karar sonrası AB ile Ortaklık Antlaşması imzalanmasını savunan binlerce kişi 2013 yılının Kasım ayında Başkent sokaklarında Rus yanlısı mevcut hükümete karşı büyük bir toplumsal gösteri başlatmıştır.²³ ABD'nin başını çektiği batılı bazı ülkelerin büyük destek verdiği açık olan gösteriler sonucu Rusya yanlısı Devlet Başkanı Viktor Yanukoviç Ukrayna'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Doğu Avrupa ülkelerini Batıya kaptıran ancak bu yanlısını Gürcistan'da tekrarlamayan Rusya, Ukrayna ve özellikle de Kırım için aynı hatayı yapmamak için Rus nizami ve gayrinizami harp birlikleri hızlı bir şekilde Kırım'da faaliyete başlamışlardır.²⁴

Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde Rus yanlısı gösteriler başlatılmış ve üzerlerinde kim olduklarının belirlenmesine ait semboller bulunmayan gruplar Moskova'nın yardımlarıyla 27 Şubat 2014'te Kırım'da kamu kurumlarını ele geçirmişlerdir. Yaşanan süreçte Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu bağımsızlığını ilan etmiş ve Rusya Federasyonu da bu kararı vakit kaybetmeden tanımıştır. 16 Mart 2014 tarihinde ise Kırım'ın Rusya'ya bağlanması için göstermelik bir referandum gerçekleştirilmiştir. Rusya bu referanduma katılanların %83'ünün evet oyu kullandığını belirtmiştir. Referanduma katılım oranının %32,4 olduğu tahmin edilmektedir. Kırım'da yaşanan bu tiyatral referandumu gerekçe gösteren Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, 21 Mart 2014 tarihinde Kırım'ın işgalini ve bu sayede Rusya'nın Karadeniz Filosu'na ev sahipliği yapan Sivastopol'u Rusya Federasyonu'na bağlayan kararnameyi imzalamıştır.²⁵ Kırım'ın ilhakından cesaret alan Donbas bölgesindeki ayrılıkçılar Ukrayna ordusu ile çatışmaya başlamış ve bağımsızlık taleplerini dile getirmişlerdir.

2017'nin Temmuz ayında yaşanan gelişmeler dikkatleri yeniden bölgeye yöneltmiştir. Bu tarihte Donetsk Halk Cumhuriyeti Ukrayna'dan tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan ederek, bölgede "Malorossiya" (Küçük Rusya) adlı yeni bir devlet kurulduğunu açıklamıştır. Ukrayna yaşanan bu olay karşısında sert tepki göstermiş; ancak ayrılıkçılara karşı tam bir başarı sağlayamamıştır.²⁶ Bölgede yaşananlar uluslararası kamuoyunda tepkiyle karşılanmasına karşın somut bir ilerleme sağlanamamıştır. Ukrayna'nın zaman zaman bölgeye yönelik sert müdahalelerde bulunması ise Rusya'nın ciddi tepkisine yol açmıştır.

Ukrayna, üye olmamasına rağmen 2022 işgaline giden yıllarda NATO ile bağlarını geliştirmiş, ittifakla yıllık askerî tatbikatlar düzenlemiş ve 2020'de bloğun üye olmayan en yakın

²⁰ Öztürk, 2014: 4.

²¹ Tüysüzoğlu, 2011: 62.

²² Uyaniker, 2018: 140.

²³ Alım, 2022: 64.

²⁴ Ünalmiş ve Şafak, 2016: 6.

²⁵ Çalışkan, 2020.

²⁶ Al ve Ayyacı, 2017: 247.

müttefikleri için özel bir statü olan altı gelişmiş fırsat ortağından biri olmuştur.²⁷ Bu gelişmeler Ukrayna'nın NATO üyesi olabileceğinin somut göstergeleri olmuş ve savaşın somut nedenleri arasında yer almıştır. Rusya'nın Ukrayna söz konusu olunca agresif davranabilmesinin en önemli nedenlerinden birisi de eski SSCB coğrafyasında kurmak istediği ekonomik entegrasyon projeleridir. Özellikle Avrasya Ekonomik Birliği'nin (AEB) başarıya ulaşabilmesi için Ukrayna'nın konumu Rusya açısından son derece önem arz etmektedir. Alım, gerilimin temel nedeninin Ukrayna'nın AB ve AEB arasında yapacağı bir seçim olduğunu vurgulamaktadır.²⁸

2021 yılının sonlarına doğru Rusya on binlerce askerini Ukrayna sınırına konuşlandırmış ve Donbas bölgesindeki ayrılıkçılara desteğini artırmış, Rus ordusu Ukrayna sınırında Belarus ile ortak tatbikat yapacağını açıklamıştır. Tüm bu gelişmeler üzerine Ukraynalı yetkililer Rusya'nın ülkelerine saldıracağını beyan ederken, Rus yetkililer ise böyle bir niyetlerinin olmadığını açıklamışlardır. Gelişmeler karşısında ABD ve NATO olası bir Rus saldırısını karşılıksız bırakmayacaklarını açıklamışlardır.²⁹ Rus yetkililer ise Ukrayna sınırına asker konuşlandırmalarını Ukrayna'nın Donbass bölgesine yönelik bir askerî hareket içerisinde bulunduğu iddiasına dayandırarak haklı göstermeye çalışmışlardır.³⁰

Rusya Devlet Başkanı 24 Şubat 2022 de televizyonda canlı yayınlanan konuşmasında, "Ukrayna'yı askerden arındırmayı ve neo-Nazi milliyetçileri kökünden kazımayı amaçlayan "özel askerî operasyon" başlattıklarını duyurmuştur. Konuşma devam ederken Rus birlikleri Ukrayna'nın askerî tesislerine ve altyapısına yönelik hava ve füze saldırıları düzenlemeye başlamış, kara birlikleri ise güneyde Kırım'dan, doğu ve kuzeyde, Belarus üzerinden Ukrayna'ya girmişlerdir.³¹ Halen devam eden savaş süresince Batılı müttefikler daha önce eşi benzeri görülmemiş şekilde Rusya'ya yaptırım uygulamaya ve Ukrayna'ya savaş araç-gereci yardımı yapmaya başlamışlardır. Ancak tüm bunlar, Rusya'yı politik hedeflerine ulaşabilmek için savaştan şu ana kadar caydıramamıştır.

Rusya-Ukrayna savaşı tüm dünyayı olumsuz manada etkilemiş ve çok taraflı kayba yol açmıştır. Bütün dünyada ekonomik büyüme düşmeye başlamış ve birçok ülkenin resesyona girme riski belirmiştir.³² Tedarik zinciri sorunları artmış, gıda ve enerji fiyatlarında artışa neden olmuştur.³³ 2022'nin başından bu yana buğday ve mısır fiyatları yüzde 30, Brent petrol fiyatları bir yıl içinde yüzde 60'tan fazla yükselirken, doğal gaz ve gübre fiyatları iki katından fazla artmıştır.³⁴

Gelinen noktada; Rusya açısından tarihsel ve jeopolitik öneme sahip olan Ukrayna Batı yanlısı politikaları nedeniyle önce ekonomik araçlarla, daha sonra da Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasıyla sonuçlanan süreçle cezalandırılmış,³⁵ yine aynı nedenlere dayalı olarak Rusya tarafından işgal girişimine maruz kalmış ve Rusya'nın gücünün sınırlandırılmasını isteyen Batılı güçlerin vekil aktörü konumuna gelmiştir.

2. Küresel Güçlerin Politik Hedefleri

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu Avrasya'da büyük bir jeopolitik boşluk meydana gelmiş, SSCB'nin mirasını devralan Rusya Federasyonu siyasi ve ekonomik sorunlarıyla uğraşırken, ABD bölgedeki etkinliğini artırmaya başlamıştır. Özellikle 11 Eylül saldırıları sonrası terörle mücadele ederken kısmen Rusya'nın da desteğini alan ABD, Orta Asya'da üsler elde etmiş,

²⁷ Masters, 2023.

²⁸ Alım, 2022: 63.

²⁹ URL-1.

³⁰ URL-2.

³¹ Bağ, 2022.

³² Eğilmez, 2022.

³³ Neuman ve Hurt, 2023.

³⁴ Guterres, 2022.

³⁵ Baharççek ve Ağır, 2015: 30.

Kırgızistan, Gürcistan ve Ukrayna'da yaşanan renkli devrimler sonucu ise, bölgedeki etkisini derinleştirmiştir. 2000'li yılların başında Rusya'da yönetimi devralan Putin, Rusya'da siyasi ve ekonomik istikrarı sağlayarak yakın çevresine yönelmeye başlamıştır. 2008'de Gürcistan'a müdahale ederek 1993 yılında Rusya'nın ilan ettiği yakın çevre politikasını kâğıt üzerinde bırakmayacağını ilk işaretini vermiştir. Bu olay sonrası bölgedeki ABD ve Rusya rekabeti görünür hale gelmiş, bazı AB ülkelerinin de ABD'nin yanında yer alarak bölgeye yönelik politikalarında ABD'yi desteklemeleri meseleye küresel nitelik kazandırmıştır.

Rusya'nın Kırım'ı işgaline NATO müdahale etmemiş; ancak ilk kez bazı Doğu Avrupa ülkelerine asker konuşlandırmıştır. Bu kapsamda Letonya, Litvanya, Estonya ve Polonya'ya dört çok uluslu savaş taburu, Romanya'ya ise birçok uluslu tugay yerleştirmiş, Rus uçaklarının sınır ihlalini engellemek amacıyla da Baltık ülkeleri ve Doğu Avrupa üzerinde hava kontrolünü genişletmiştir.³⁶ Rusya devlet başkanı Viladimir Putin, ABD'nin 1990'da NATO'nun doğuya doğru genişlemeyeceğini taahhüt ettiğini; ancak sözünü tutmadığını, Batılı ülkelerin Rusya'yı kuşatmak için NATO'yu kullandıklarını çeşitli vesilelerle dile getirmiştir.

Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik işgal girişiminin küresel sonuçları olduğu gibi küresel nedenleri de bulunmaktadır. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte ABD'nin tek süper güç olarak kabul görmesi ve tek kutuplu dünya düzeninden söz edilir olması Rusya'da tam bir travma yaratmıştır. 2000'li yıllarda Putin'in iktidara gelmesiyle birlikte gücünü konsolide etmeye başlayan Rusya'nın tek kutuplu dünya düzenine ilk itirazı Putin'in 2007 Münih Güvenlik Konferansı'nda yapmış olduğu konuşma ile dünyaya duyurulmuştur. Putin konuşmasında ABD'nin kendi politikalarını dünyaya dayattığını ve NATO'nun genişlemesinin barışa katkı sağlamadığını ileri sürerek tek kutuplu dünya düzenine itirazını dile getirmişti. İlerleyen süreçte çok kutuplu dünya düzeni söylemleri Putin tarafından daha sıklıkla ifade edilmeye başlanmıştır. Geline aşamada Rusya siyasi ve ekonomik olarak güçlendikçe revizyonist politikalar uygulayarak statükoyu değiştirmek istemekte, ABD başta olmak üzere Avrupa ve diğer Batılı ülkeleri ise Rusya'nın bu arzusunun önüne geçmeye çalışmaktadırlar. Ukrayna ise bu küresel rekabete kurban edilmiş durumda gözükmektedir.

İki büyük kolektif güvenlik sistemi arasında yer alan Ukrayna'yı her iki blokta kendi etki alanına dâhil etmek istemektedir. Ukrayna'nın tamamen Batıya terki Rusya açısından çok stratejik bir jeopolitik alanın kaybı anlamını taşımaktadır. Aynı zamanda bu durum Rusya açısından ekonomik, demografik ve siyasi olarak Doğu Avrupa ve Karadeniz'de güç dengesinin Rusya aleyhine değişmesi olarak değerlendirilmektedir.³⁷ Dolayısıyla Rusya açısından savaşın temel motivasyonunun Ukrayna'nın Batılı kuruluşlara üye olarak Rusya'nın ekseninden tamamen uzaklaşmak arzusu olduğu söylenebilir.

Rusya'nın 24 Şubat 2022'de Ukrayna'ya karşı başlattığı savaş, uluslararası ilişkiler açısından 11 Eylül saldırılarından sonraki en net sistemsel kırılma olarak değerlendirilebilir. Bu savaş, çok boyutlu etkileri sebebiyle küresel ve bölgesel güçlerin pozisyonlarını yeniden değerlendirip kendilerini yeni duruma uyarlamaya çalışmaları açısından kapsamlı bir sistemsel etkiye sahiptir.³⁸ Bugün itibarıyla Ukrayna yenilenen büyük güç rekabetinin ön saflarında yer almaktadır.³⁹ Günümüzde hiçbir savaş veya çatışma artık sadece savaşan tarafların meselesi olarak kalmamakta, özellikle küresel ve bölgesel güçler politik hedefleri doğrultusunda taraflardan birisini çeşitli boyutlarda desteklemektedirler. Rusya-Ukrayna savaşı da Rusya'nın jeopolitik hedeflerine yönelik tehdit algılamasıyla başlamasına karşın diğer küresel güçlerde, özellikle Atlantik ittifakı, Çin ve AB, savaşın başlamasıyla kendi politik hedefleri doğrultusunda konumlanmışlardır.

³⁶ URL-3.

³⁷ Askeroğlu, 2020: 170.

³⁸ Özkan, 2023.

³⁹ Masters, 2023.

2.1. Atlantikçilerin (ABD-İngiltere) Politik Hedefleri

RF-Ukrayna arasındaki meselelerin oluşturduğu bagaj, sadece sınır veya toprak sorunlarının çok ötesinde kültürel, ekonomik, tarihi ve jeopolitik yönleriyle oldukça kapsamlıdır. Sorunların büyümesinde özellikle ABD-İngiltere hattındaki Atlantikçilerin krizi fırsata çevirme stratejileri önemli yer tutmaktadır.⁴⁰ İngiltere'nin hedefleri ABD ile aynı doğrultuda olduğundan Atlantikçilerin hedefleri ABD'nin politik hedefleri olarak zikredilecektir.

Atlantikçilerin politik hedefleri arasında en önemlisi kuşkusuz Almanya ve Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin kendilerinden bağımsız olarak Rusya ile siyasi ve ekonomik ilişki geliştirmelerine engel olma düşüncesi bulunmaktadır. Diğer hedefler arasında ise NATO'yu güçlendirmek, Rusya'nın askerî yeteneklerini zayıflatmak, Rusya'yı siyasi ve ekonomik olarak güç kaybına uğratmak ve uluslararası alanda yalnızlaştırmak, bölgeyi istikrarsızlaştırmak, Rusya'yı saf dışı bırakarak Çin ile rekabette avantaj sağlamak olarak gösterilebilir.

Savaşın başlamasıyla birlikte tüm Avrupa ABD'nin etrafında kenetlenmiş, NATO'nun önemi artmış ve AB ülkeleri güvenliklerini sağlamanın tek yolunun NATO ve ABD olduğu düşüncesinde hemfikir olmuşlardır. ABD en azından şimdilik Avrupa ordusu kurulmasını engelleyerek bölgedeki etkinliğinin devamını sağlamıştır.

İşgal sonucu Rusya'ya uluslararası alanda tepkiler yoğunlaşmış, BM Genel Kurulu işgali kınanmış ve Rus kuvvetlerinin tamamen geri çekilmesini isteyen bir metni kabul etmiştir. Uluslararası Adalet Divanı Rusya'dan askerî operasyonları durdurmasını istemiş ve Avrupa Konseyi Rusya'yı üyelikten çıkarmıştır. Başta Rusya ekonomisi olmak üzere tüm ekonomiler bu geniş çaplı yaptırımlardan etkilenmiş 1000'den fazla şirket Rusya ve Belarus'tan çekilmiştir.⁴¹ Atlantik Blok'u uluslararası kuruluşlarda Rusya aleyhine kararlar aldirarak Rusya'yı yalnızlaştırma hedefine kısmen ulaşabilmiştir. Ayrıca ABD küresel hedefleri doğrultusunda Rusya'yı sınırlandırma çabalarını NATO üzerinden gerçekleştirmeye çalışarak sorunu küresel boyuta taşımak istemiş ve bunda da başarılı olmuştur.

ABD dışişleri bakanı Blinken, Finlandiya'da yapmış olduğu konuşmada savaşın engellenmesi için NATO olarak çok uğraş verdiklerini; ancak savaşın başlamasıyla Ukrayna'yı desteklemeye, Rusya'ya bedel ödetmeye ve NATO'yu güçlendirmeye odaklandıklarını, işgalden sonra NATO'nun savunma birliklerini aktivite ettiklerini, Polanya'da ABD'nin ilk daimi askerî üssünü açtıklarını vurgulamıştır.⁴²

Blinken'in savaşı engellemeye uğraştıklarını iddia etmesine karşın Rusya Federasyon Konseyi Anayasa Mevzuatı ve Devlet İnşası Komitesi Üyesi Olga Federovna (2023) Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik askerî harekâtı başlatmasının hem ABD hem de müttefikleri için beklenen bir sürpriz olduğunu, Washington, Londra ve Brüksel'in Rusya'nın sabrının sonsuz olmadığını farkında olduklarını, belirsiz olan tek şeyin Putin'in sabrının sınırı olduğunu, ABD'nin Rusya'nın güvenlik garantileri konusunda dile getirdiği tüm önerileri reddettiğini, Ukrayna'daki savaşı desteklediğini ve Slavların kanyla NATO üyesi ülkelerin kendisine bağımlılıklarını sağladığını belirtmiştir.

Rusya Federasyonu Güvenlik Konseyi Sekreteri Nikolai Patrushev (2023), Batılıların Rusya'nın yok edilmesini ya da dış kontrol altında üçüncü sınıf bir ülke konumuna düşürülmesini dünya düzenini değiştirmenin radikal bir yolu olarak gördüklerini, Rusya'nın ise kendi dünya düzenini kurmaya çalışan Batı'nın boğazındaki kemik olduğunu⁴³ vurgulayarak bu savaşın aslında küresel sistemin şekillendirilmesi ve yeni durumda Rusya'nın etkisiz kılınması amacıyla ABD tarafından bilinçli bir şekilde çıkarıldığını ifade etmiştir. Gelinek noktada savaşın ABD

⁴⁰ Yalçınkaya, 2022.

⁴¹ Ertürk, 2023.

⁴² Blinken, 2023.

⁴³ Filippov, 2023.

tarafından bilinçli olarak çıkarıldığı yönünde bir veri bulunmasa da engellenmesi için bir çaba göstermediği rahatlıkla söylenebilir.

Savaşta Rus ordusu ciddi prestij kaybına uğramış, üst düzey komutanlar da dahil olmak üzere önemli oranda kayıp vermiştir. Ayrıca Rus yapımı silahların mükemmel çalışmadığı tescillenmiş ve Rus ordusunun organizasyon yeteneğindeki başarısızlıklar ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler ABD'nin politik hedefleriyle uyumludur.

ABD açısından Rusya'yı çevrelemek, cezalandırmak ve bölgedeki etkinliğini zayıflatmak önemli bir diğer politik hedefdir. Afganistan'da, Orta Doğu'da ve Balkanlarda yaşananlar dik-kate alındığında ABD'nin bölgeyi istikrarsızlaştırarak hedeflerine ulaşmak istediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Rusya'ya zarar verebilecek ve Rusya ile sorunları bulunan bütün ülkeler kışkırtılmakta ve desteklenmektedir. Ukrayna ve Ukrayna halkını ise meçhul bir gelecek beklemekte ancak bu durum taraflar açısından bir önem taşımamaktadır. İsrail'in Gazze'ye yönelik saldırılarını koşulsuz desteklemekte olan ABD'nin İsrail'e sınırsız askerî yardımda bulunmaya başlamış olması, savaş uzadıkça Ukrayna'ya yönelik yardımlarının aynı kararlılıkla devam ettirip ettiremeyeceği hususunda bir belirsizlik oluşturmuştur. ABD'nin gerek kamuoyu baskısı gerekse enerjisini İsrail'e yöneltmesi nedeniyle Ukrayna'yı aynı kararlılıkla desteklememesi durumunda ise Ukrayna'nın geleceği Rusya'nın insafına terk edilmiş olacaktır.

Hamas'ın 7 Ekim saldırılarını İran'ın vekil güçlerinin zayıflatılması noktasında bir fırsata çevirmek isteyen ABD, İsrail'i koşulsuz destekleyerek Ortadoğu'da mezhepsel farklılıklara dayalı siyasal ayrışma oluşturma politikasında önemli mesafe katetmiştir. Ukrayna savaşı nedeniyle İran, Suriye ve bölgedeki vekil aktörlere Rus desteğinin olmaması ise Rusya-Ukrayna savaşının ABD'ye olan dolaylı yararlarından birisidir.

2.2. Rusya'nın Politik Hedefleri

SSCB'nin dağılması sonucu bağımsızlığına kavuşan Ukrayna, AB ve ABD tarafından Rusya'nın ekseninden koparılmaya çalışılmış, Rusya tarafından ise yakın çevre politikasının merkezine yerleştirilerek NATO ve AB'ye üyeliği tehdit olarak algılanmış, ülkenin kısa siyasi tarihi Rus ve Batı yanlıları arasındaki mücadeleye sahne olmuştur. 2014 yılında Kırım Rusya tarafından ilhak edilmiş, ülkenin doğusundaki Donbass (Donetsk ve Lugansk) bölgesinde ise Rusya destekli ayrılıkçılar tek taraflı olarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu ilhak sonucu Rusya'ya ABD ve AB tarafından ekonomik yaptırımlar uygulanmaya başlanmış ve konu küresel boyutta tartışılır hale gelmiştir. 2022 yılının Şubat ayında Rusya'nın Ukrayna topraklarını işgale başlaması ile birlikte Batı tarafından siyasi, ekonomik ve askerî olarak desteklenen Ukrayna ile Rusya arasında, kazananı olmayacak ve ne zaman sonlanacağı kestirilemeyen, savaş başlamıştır. ABD'nin başını çektiği batılı ülkelerin Ukrayna üzerinden Rusya'ya karşı vekâlet savaşı yürütmeye başlamaları ile de sorun bölgesel olmaktan çıkarak küresel bir mesele haline gelmiştir. Savaşla birlikte özellikle enerji ve tahıl konularında önemli sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır.

Savaşın başlamasının da temel nedenlerini oluşturan Rusya'nın politik hedefleri; Ukrayna'daki Batı yanlısı hükümeti yıpratmak ve uzun vadede düşürmek, soğuk savaş sonrası temel politikası olduğu üzere kendisine yakın bir hükümeti işbaşına getirmek, Ukrayna'nın Batı'yla yaklaşmasını engellemek, kendi ülke vatandaşlarının ve Rusça konuşan diğer ülkelerdeki halkın desteğini sağlamak, yakın çevresindeki ülkelerin NATO ve AB'ye üyelik girişimlerini tekrardan düşüncelerini sağlamak, Donbas bölgesini işgal ederek stratejik açıdan hayati önem atfettiği Kırım yarımadasına kara bağlantısı sağlamak ve çok kutuplu bir dünya düzeni fikrini kuvvetlendirmek olarak sıralanabilir.

Savaşın başlangıcında Putin, işgalin batıda farklı bakış açılarına neden olacağını ve NATO'yu zayıflatacağını umut etmiş ancak savaşla birlikte NATO daha da güçlenmiştir. Rusya'ya karşı koruma sağlayabilmek için Finlandiya ve İsveç örgüte üye olmuş, Avrupa ülkeleri Rusya'ya

yaptırımları uygulamaya koyarak Ukrayna'ya ciddi yardımlar yapmaya başlamışlardır. Rusya'ya yaptırımlara sadece Macaristan başbakanı Orbán karşı çıkmış, ABD tekrardan güçlü bir şekilde Avrupa'ya dönüş yapmıştır.⁴⁴ Kremlin'in beklentisinin aksine bu savaşa birlikte Batı net bir şekilde konsolide olmuştur.⁴⁵

Ukrayna tampon bölge olarak anılmakta hem doğulu hem de batılı olmayı istemektedir. Ancak ne doğulu ne de batılı olmayı başarabilmiş, bu sebeple de bir türlü istikrara kavuşamamıştır.⁴⁶ Bu bağlamda, istikrarsızlığının temel nedeni, ülkede iktidar olan kişilerin Rus yanlısı veya Batı yanlısı olarak anılmaları ve bu durumun toplumda bir ayrışma yaratmasıyla açıklanabilir. Ülkede zaman zaman Rus yanlısı zaman zaman ise, Batı yanlısı iktidarlar görev yapmıştır. Rusya'nın savaş ile birlikte Ukrayna'da Rus yanlısı bir kişinin iktidara gelmesini sağlayabilme hedefi oldukça zayıflamış gözükmektedir. Savaşın Ukrayna açısından tek olumlu sonucu, ülkenin uluslaşma sürecini hızlandırmasıdır.

Ukrayna'nın istila edileceği stresi ile eski SSCB ve yeni NATO üyesi ülkelerindeki tahkimat hızla artırılmakta, böylece NATO üzerinden ABD'nin Avrupa'daki varlığı güçlendirilmektedir.⁴⁷ Bu durum Rusya'nın bölgedeki politik hedeflerine ulaşmasını önümüzdeki dönemde kısıtlayabilecektir.

Rusya'nın savaştaki politik hedeflerinden birisi olan çok kutuplu dünya düzeni fikri kısmen de olsa başarıya ulaşmıştır. Batılı ülkelerin büyük çoğunluğu ABD'nin yanında konumlanırken, bazı ülkeler Rusya'nın yanında konumlanmakta, bazı ülkeler ise tarafsızlıklarını korumaya çalışmaktadırlar. Bu durum soğuk savaş dönemini hatırlatır niteliktedir. Savaş sonrası Rusya ciddi bir siyasi ve ekonomik kriz yaşamaz ise küresel bir güç olarak kabul edilme amacına ulaşmış olacaktır.

2.3. AB'nin Politik Hedefleri

Avrupa açısından meseleye baktığımızda iki husus karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, NATO şemsiyesi altında ABD ile birlikte hareket etmek ve kıtanın güvenliğini sağlamak; ikincisi ise, her devletin kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmesidir. Kırım'ın işgaline verilen cılız tepkilerin Rusya'yı cesaretlendirdiğinin ve AB üyesi ülkelere yönelik olası saldırgan tutumun önüne geçilebilmesi için topyekûn Ukrayna'ya destek verilerek, Rusya'nın bu savaştan mutlak galip gelmesinin önüne geçilmesi AB'nin temel politik hedefi haline gelmiştir. AB'nin bu topyekûn tepkisinin nedeni olarak Ukrayna halkının bağımsızlığı ve özgürlüğünün bulunduğu düşünülmesi ise tamamen retoriktir.

AB ülkelerinin orta vadedeki politik hedefleri ise Rusya'ya olan enerji bağımlılıklarını azaltmak, Putin'in güç kaybederek iktidardan uzaklaşmasını ve yerine Batı yanlısı bir liderin gelmesini sağlamaktır.

Rusya'nın Ukrayna'yı işgali her şeyden önce Kırım'ın işgali sonucu Rusya'ya duyulan güvensizliği daha da pekiştirmiş ve özellikle Almanya-Rusya yakınlaşmasının sonunu getirmiş ve Avrupa'nın yeniden ABD eksenine dönüşünü sağlamıştır. Rusya'ya yönelik uygulanmaya başlayan ağır ekonomik yaptırımlar gelecekte Rus ekonomisine elbette önemli zarar verecektir. Ancak; bunun Rusya tarafından beklenmeyen veya istenmeyen bir durum olduğu söylenemez. Mevcut durum Rusya'nın çok kutuplu sistem tahayyülünün gerçekleşmesini hızlandıracaktır.

Rusya-Ukrayna arasında çatışmaların başlaması ve Rusya'nın Ukrayna topraklarını işgal girişimine başlamasıyla birlikte enerji ve gıda güvenliği ile ilgili kaygılar artmıştır. Enerji, gıda ve

⁴⁴ Lawles, 2023.

⁴⁵ Ash vd. 2023: 16.

⁴⁶ Kaçmaz, 2020: 157.

⁴⁷ Yalçınkaya, 2022.

değerli maden fiyatları yükselişe geçmiş küresel risk algısı artmıştır. Bu durum enerjide dışa bağımlılığı bulunan AB ülkelerini derinden etkilemektedir.

Savaş, pandemi sonrası toparlanma sürecindeki Euro bölgesindeki enflasyonist baskıları ağır bir şekilde artırmış özellikle enerji ve gıda olmak üzere tüketici fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Enflasyon 2020'de %0,3'ten 2021'de %2,6'ya, ardından 2022'de %8,4'e yükselmiştir.⁴⁸ Karşılıklı uygulanan yaptırımlar her iki tarafa da ekonomik zarar vermiş bir yıllık ortalamada AB Gayri Safi Milli Hasılasında % 1.8'lik bir düşüşe neden olurken, Rusya'nındaki % 4.8'lik bir düşüş yaşanmasına yol açmıştır.⁴⁹ Doğal olarak Rus ekonomisi karşılıklı yaptırımlardan daha fazla etkilenmiştir. Buna karşın AB ülkeleri politik hedeflerinin başarıya ulaşabilmesi için Rusya'ya uygulamış oldukları ekonomik yaptırımlardan vazgeçmemişlerdir.

2.4. Çin'in Politik Hedefleri

Çin, savaşın başlangıcından beri Ukrayna'nın ulusal egemenliğine saygı duyduğunu; ancak Rusya'nın güvenlik çıkarlarının da korunması gerektiği çağrısı yapmakta ve ABD tarafından Rusya'ya uygulanan yaptırımlara karşı çıkmaktadır.⁵⁰ Bu savaşın başlamasını istemeyen ülkelerden birisinin de Çin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü uluslararası politikada etkin olabilmek için dünyanın ekonomik lideri olma hedefi doğrultusunda önemli projeler geliştirmiş ve bu yolda emin adımlarla ilerleyen Çin'in çıkarlarına bu savaşın zarar verebilmesi muhtemeldir.

Bu bağlamda Çin'in politik hedefleri; ABD'yi dengeleyebilme isteği, çok kutuplu dünya düzeni fikrinin somutlaştırılması, tarafsız gözükerek özellikle AB ile ekonomik ilişkilerini zedelememe arzusu ve Tayvan'a olası müdahalesine meşruiyet kazandırabilme çabasından oluşmaktadır.

ABD, ortaklarından Çin ile ekonomik ilişkilerini sınırlandırmalarını isteyerek ekonomik olarak rakip gördüğü Çin'in ekonomik yükselişini durdurmak istemektedir.⁵¹ Çin ise bu savaşın ABD'nin enerjisini tüketerek ekonomik hedeflerine ulaşmada engel olmamasını istemekte ve bu doğrultuda ABD politikalarını akamete uğratabilmek için üstü kapalı da olsa Rusya'yı desteklemektedir.

Çin savaşın kendisi açısından da önemli sonuçlar doğuracağını tahmin etmekte ve ABD'nin başarısını tehdit olarak değerlendirmektedir.⁵² Özellikle Trump döneminde ABD tarafından uluslararası politikada ciddi mobbinge maruz bırakılmış olan Pekin yönetimi; Kuzey Kore ile olan dolaylı nükleer gerilimler, ticari ambargolar, Güney Çin Denizi'ndeki askerî gerilimler gibi nedenlerden dolayı uluslararası alanda ABD'yi dengeleyebileceği krizlerin ortaya çıkmasını bir fırsat olarak değerlendirmektedir. Rusya-Ukrayna savaşında birçok ülkenin Rusya'ya karşı cephe alarak ambargolar uygulamasına karşın Çin, Rusya ile iş birliğini geliştirmeye yönelik adımlar atmaya devam etmektedir.⁵³

İpek Yolu Projesi ile Çin, ABD'nin Batı üzerindeki etkinliğini azaltmayı planlamaktadır. Projenin tüm ülkelere refah sağlayacağını ileri süren Çin uzun vadede Çin ürünleri için önemli olan Avrupa pazarına yaklaşarak ABD'nin Avrasya'daki nüfuzunu etkisiz hale getirme hedeflerine doğru büyük bir adım atmış olacaktır.⁵⁴ Ancak bu savaş ile birlikte ABD'nin mutlak anlamda AB'ye geri dönmüş olması Çin'in bu hedefinin gerçekleşebilmesini zora sokmuş gibi gözükmektedir.

⁴⁸ Nickel vd. 2023.

⁴⁹ Chen, 2023: 3087.

⁵⁰ Wong, 2023.

⁵¹ Saxer, 2022

⁵² Lukyanov, 2023.

⁵³ Beyaz, 2023:1-2.

⁵⁴ Saxer, 2022.

Sonuç

Küreselleşme süreciyle birlikte savaşların etkisi de sadece yaşandığı bölge ile sınırlı kalmamakta, boyutları farklı olmakla birlikte çok uzak coğrafyaları da siyasi, ekonomik ve toplumsal boyutta etkileyebilmektedir. Bu bağlamda Rusya Ukrayna savaşı sadece Rusya ve Ukrayna'yı etkilememekte, gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeleri farklı boyutlarıyla etkilemektedir. Binlerce insan göç etmek durumunda kalmış, küresel enerji ve gıda krizi yaşanmaya başlamıştır.

Rusya'nın yakın çevre politikasının en önemli ülkesi olarak niteleyebileceğimiz Ukrayna'da Batı yanlısı iktidarların işbaşına gelmeleri Rusya'da Ukrayna'nın NATO ve AB'ye üye olabileceği kaygılarını artırmış ve jeopolitik açıdan çok önemli bir konumda bulunan Kırım Rusya tarafından işgal edilmiştir. Bu olay Soğuk Savaş sonrası Avrupa'da ilk defa kuvvet kullanılması suretiyle bağımsızlığı tanınmış bir devletin topraklarının başka bir devlet tarafından ele geçirilmesi sonucunu doğurmuştur. ABD önderliğindeki NATO bu olay üzerine Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü desteklediğini belirtmiştir. Yine Batılı kurumlar ve ABD Rusya'ya yönelik ekonomik yaptırım uygulamaya başlamışlardır.

Rusya'nın 2014 yılında Kırım'ı işgali, akabinde Donbas bölgesinde özerk yönetim kurdurması ve 2022 yılında Ukrayna'ya yönelik topyekûn bir işgal girişiminde bulunması tüm dünyayı etkileyen küresel bir krize dönüşmüştür. Bu krizin arka planında ise bir güç mücadelesinin bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır. Rusya, siyasi ve ekonomik olarak güçlendikçe revizyonist politikalar uygulayarak statükoyu değiştirmek istemekte, ABD başta olmak üzere Avrupa ve diğer Batılı ülkeler ise Rusya'nın bu arzusunun önüne geçmeye çalışmaktadırlar. Bu çekişmenin SSCB'nin dağılmasıyla birlikte ABD'nin tek süper güç kalmasına kadar götürülmesi mümkündür.

Savaşın başlamasıyla birlikte bu çalışmanın konusu olan küresel güçler (ABD, AB ve Çin) konumlanarak kendi politik hedeflerinin gerçekleşmesi yönünde çaba harcamaya başlamışlardır. ABD tarafı savaşın çıkmasını engellemeye yönelik çaba gösterdiklerini her fırsatta dile getirmiş, Rus yetkilileri ise ABD'nin bu savaşın başlaması için uzun zamandır Rusya'yı tahrik ettiğini öne sürmüştür.

Atlantikçilerin (ABD-İngiltere) politik hedefleri;

NATO'yu güçlendirmek, AB ülkelerinin Rusya ile yakın ilişki geliştirmelerini engellemek, Rusya'nın askerî yeteneklerini zayıflatmak, Rusya'yı siyasi ve ekonomik olarak güç kaybına uğratmak ve uluslararası alanda yalnızlaştırmak, bölgeyi istikrarsızlaştırmak, Rusya'yı saf dışı bırakarak Çin ile rekabette avantaj sağlamak olarak belirlemiştir. Aradan geçen zaman içerisinde ABD tam olarak Avrupa'ya dönüş yapmış, AB ülkeleri ABD'nin etrafında kenetlenmiş, AB ülkeleri güvenliklerini sağlamanın tek yolunun NATO ve ABD olduğu düşüncesinde hemfikir olmuşlardır. Genel olarak değerlendirildiğinde Atlantikçilerin politik hedeflerine ulaştıkları söylenebilir.

Rusya'nın politik hedefleri;

Ukrayna'daki Batı yanlısı hükümeti görevden uzaklaştırmak, Ukrayna'nın Batı'yla yakınlaşmasını engellemek, kendi ülke vatandaşlarının ve Rusça konuşan diğer ülkelerdeki halkın desteğini sağlamak, yakın çevresindeki ülkelerin NATO ve AB'ye üyelik girişimlerini tekrardan düşündürmelerini sağlamak, Donbas bölgesini işgal ederek stratejik açıdan hayati önem atfettiği Kırım yarımadasına kara bağlantısı sağlamak ve çok kutuplu bir dünya düzeni fikrini kuvvetlendirmek olarak sıralanabilir. Aradan geçen süre içerisinde Ukrayna'daki hükümet görevden uzaklaştırılamamış ve bazı ülkelerin NATO'ya üye olmaları engellenememiştir. Ancak Rusya Donbas bölgesinin Kırım ile kara bağlantısını sağlamış ve savaştaki esas politik hedefine ulaşmıştır. Bu durumun geriye döndürülmesi çok mümkün gözükmemektedir. Ayrıca uzun

zamandır Putin tarafından dillendirilen çok kutuplu dünya düzeni kurulması savaşla birlikte görünür hale gelmiştir.

AB'nin Politik hedefleri;

NATO şemsiyesi altında ABD ile birlikte hareket etmek ve kıtanın güvenliğini sağlamak; Ukrayna'ya destek verilerek Rusya'nın bu savaştan mutlak galip gelmesinin önüne geçmek, Putin'in güç kaybederek iktidardan uzaklaşması ve yerine Batı yanlısı bir liderin gelmesi olarak belirlemiştir. AB, kıtanın güvenliğinin sağlanması bağlamında NATO'nun güçlendirilmesi ve Rusya'nın hiç yara almadan savaşın mutlak galibi olmaması noktasındaki politik hedeflerine ulaşmış; ancak Putin'in iktidardan uzaklaştırılmasını sağlayamamıştır. Bu durum orta vadede çok mümkün gözükmemektedir. Batılı liderlerin söylemlerinin aksine Rus halkının büyük çoğunluğu ülkedeki korku ikliminin tesirinden azade olarak bu savaşı meşru görmekte ve Batının Slavları bölme harekâtı olarak değerlendirmektedirler.

Çin'in Politik hedefleri;

Savaş'ın başlamasını çıkarları açısından sakıncalı bulan ülkelerin başında gelen Çin, savaşın başlamasıyla ABD'yi dengeleyebilme isteği ve çok kutuplu dünya düzeni fikrinin kuvvetlendirilmesi yönünde çaba harcamaya başlamıştır. Savaşın ABD'nin enerjisini tüketerek ekonomik hedeflerine ulaşmasına engel olmamasını istemekte ve bu doğrultuda ABD politikalarını akamete uğratabilmek için üstü kapalı da olsa Rusya'yı desteklemekte ve işbirliğini geliştirmektedir.

Her savaşın kazanan ve kaybeden tarafları mutlaka olacaktır. Politik hedefler bağlamında değerlendirildiğinde savaşın başlamasıyla birlikte AB ülkeleri güvenliklerini sağlayabilmenin tek yolunun ABD ile sıkı bir işbirliğinden geçtiğine ikna olmuş, ABD güçlü bir şekilde Avrupa'ya dönüş yapmış, Rus ordusu zayıflatılmış ve Rusya uluslararası kuruluşlarda ve camiada kısmen yalnızlaştırılmıştır. Bu savaşla birlikte ABD'nin politik hedeflerine tamamen ulaştığı; Rusya, Ukrayna ve AB ülkelerinin ise siyasi ve ekonomik olarak zarar gördükleri ve hedeflerine tam olarak ulaşamadıkları söylenebilir.

KAYNAKÇA

Al, Arzu- Ayyacı Figen (2017), "Uluslararası Politik Ekonomi: Bitmeyen Kırım Sorunu", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 13(26), 221-251.

Ağır, Osman (2016), "Rusya-Ukrayna Krizinin Avrasya Ekonomik Birliği Bağlamında Değerlendirilmesi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 23-42.

Akhiyadov, Mokhmad, (2021), "Rusya-Ukrayna Krizi ve Türkiye'nin Arabuluculuk Rolü", *İN-SAMER (İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi)*, <https://www.insamer.com/tr/rusya-ukrayna-krizi-ve-turkiyeninarabuluculuk-rolu.html>, 31/01/ 2022.

Akman, Halil (2014), "Kırım-Sivastopol Üssü ve Karadeniz Rus Filosunun Paylaşım Sorunu", *Turkish Studies*, 9(1), 1-20.

Aktürk, Şener (2022), "Sebepleri ve Sonuçlarıyla Rusya-Ukrayna Savaşı", <https://turan.org/sebepleri-ve-sonuclariyla-rusya-ukrayna-savasi-2/>, (15.07.2022).

Alım, Eray (2022), *Ukrayna Krizinde Rusya, Büyük Güç Politikası ve Saldırgan Realist Dinamikler*, Ankara: Nobel Yayınevi.

Arce, Oscar, Koester, Gerrit ve Christiane Nickel (2023), "One year since Russia's invasion of Ukraine - the effects on euro area inflation", <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2023/html/ecb.blog20230224~3b75362af3>.

Ash, T. Garton , Krastev, Ivan, Leonard, Mark (2023), "United West, Divided From The Rest: Global Public Opinion One Year Into Russia's War On Ukraine, European Council Of Foreign Relations", Policy Brief.

Askeroğlu, Sabir (2020), *Rusya'nın Büyük Güç Olma Stratejisi*, Ankara: Orion Kitabevi.

Bag, Mustafa (2022), "Bir Ayını Dolduran Rusya'nın Ukrayna İşgali Nasıl Başladı, Sebepleri ve Sonuçları Neler", <https://tr.euronews.com/2022/03/24/bir-ay-n-dolduran-rusya-n-n-ukrayna-ısgali-nas-l-baslad-sebepleri-ve-sonuclar-neler>.

Baharççek, Abdulkadir ve Ağır, Osman (2015), "Kırım'ın Rusya Federasyonu'na Bağlanmasının Rusya'ya Komşu Ükelere Olası Etkileri", *Akademik Bakış Dergisi*, (52), 29-47.

Beyaz, Fatih (2023), "Rusya-Ukrayna Savaşında Çin'in Tutumu", *İNSAMER Analiz*, (10.03.2023).

Blinken, Antony (2023), "Russia's strategic failure and Ukraine's secure future", <https://www.state.gov/russias-strategic-failure-and-ukraines-secure-future/>.

Brzezinski, Zbigniew (1997), *Büyük Satranç Tahtası-Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri*, (Y. Türedi, Çev.), Ankara: İnkılap Kitabevi.

Büyükkakıncı, Erhan (2004), "Bağımsızlık Sürecinde Rusya-Ukrayna İlişkileri", *Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna*, (ed. Erhan Büyükkakıncı), Ankara: Phoenix Yayınları.

Chen, Yangyang, Jiang, Jiexin, Wang, Lei ve Wang, Ruisong (2023), "Impact Assessment Of Energy Sanctions İn Geo-Conflict: Russian-Ukrainian War", *Elsevier Energy Report*, (9).

CIA, "The World Factbook Ukraine", 2022, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/ukraine/>, (24.01.2022),

Çalışkan, Burak (2020), "Kırım Raporu: Jeopolitik Rekabette Düğüm Noktası", *İNSAMER (İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi)*.

Davutoğlu, Ahmet (2010), *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul: Küre Yayınları.

Eğilmez, Mahfi (2022). "Ukrayna Savaşının Ekonomik Etkileri: Güncel Değerlendirme", <https://www.mahfieğilmez.com/2022/03/ukrayna-savasnn-ekonomik-etkileri.html>, (06.03.2023).

Encke, Florian (2020), "An independent and sovereign Ukraine is key to Euro-Atlantic security", <https://www.nato.int/docu/review/articles/2020/07/08/>.

Federovna, Kplopova (2023), "Kto Vinovat i Chto Delat", <http://www.council.gov.ru/services/discussions/blogs/145380/>.

Filippov, Viladimir (2023), "Saxranenie Ukraini v Kaçestva Gasudarstva v Planı Ne SŞA Vıxodit", <https://iz.ru/1504870/viktor-filippov/sokhranenie-ukrainy-v-kachestve-gosudarstva-v-plany-ssha-ne-vkhodit>.

Grigorieva, A. Anna (2009), "Pan-Slavism İn Central And Southeastern Europe", *Journal of Siberian Federal University Humanities & Social Sciences*, 1(3), 13-21.

Guterres, A. Anna (2022), "Ukrayna'daki Savaş Kusursuz Bir Kriz Fırtınası Yaratıyor", <https://turkiye.un.org/tr/177848>.

Kaçmaz, Muhammet (2020), "Avrasya Denkleminde Jeopolitik Kırılma; Ukrayna", *Türk Coğrafya Dergisi*, (74), 157-165.

Lawless, Julia (2023), "Global İmpact: 5 Ways War İn Ukraine Has Changed the World", <https://apnews.com/article/russia-ukraine-war-5-things-c183ddfe6c140393464d3e0c3828c328>.

Lukyanov, Fyodor (2023), "Kakie tri tseli presleduet Russia, provodya Spetoperatsiya na Ukraina", <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/kakie-tri-tseli-presleduet-rossiya-provodya-spetsoperatsiyu-na-ukraine/>.

Masters, Jonathan (2023), "Ukraine: conflict at the crossroads of Europa and Russia", <https://www.cfr.org/background/ukraine-conflict-crossroads-europe-and-russia>, (14.02.2023).

Mastriano, Douglas (2014), "Defeating Putin's strategy of ambiguity. war on the rocks", <https://warontherocks.com/2014/11/defeating-putins-strategy-of-ambiguity/>, (06.02.2022)

Neuman, Scott ve Hurt Alyson Neuman, (2023), "The ripple effects of Russia's war in Ukraine continue to change the World", <https://www.npr.org/2023/02/22/1157106172/ukraine-russia-war-refugeesfood-prices>.

Özkan, Mehmet (2023), "Ukrayna-Rusya Savaşı Neden Uzuyor ve Nasıl Biter?" <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-ukrayna-rusya-savasi-neden-uzuyor-ve-nasil-biter/2840817>, (09.03.2023).

Öztürk, Selim (2014), "Ukrayna krizi: Yeniden Soğuk Savaş Senaryosu ve Kırım", *TASAV: Dış Politika Araştırmaları Merkezi Değerlendirme*, (7).

Saxer, Marc (2022), "The coming world order", <https://www.ips-journal.eu/topics/economy-and-ecology/the-return-of-geo-economics-5874/>, (05.03.2022).

UKRSTAT, State Statistics Service of Ukraine-UKRSTAT, (2021), "Ukraine in Figures", https://ukrstat.org/en/operativ/menu/infografika/2021/nezalegn_30/nezalegn_30_e.pdf, (09.03.2023).

Uyaniker, Halit (2018), "Kırım Sorunundan Donbas Savaşına Rusya-Ukrayna Uzlaşmazlığı", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(59), 137-168.

Ünalmiş, A.Nafiz ve Şafak, Oğuz (2019), "Karadeniz'de Rusya-ABD Rekabeti Ve Ukrayna Krizi". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5(7), 1-10.

Wong, Tessa (2023), "Ukrayna Savaşı: Çin'in Diplomasi Atağının Hedefi Ne?" <https://www.bbc.com/turkce/articles/crgv2er7zw70>, (24.02.2023)

Yalçınkaya, Alaeddin (2022), "Ukrayna'da Savaş Çıgıllıkları ve Derin Avrasyacı-Atlantikçi Çatışma" <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/rusya-slav-arastirmalari-merkezi/ukrayna-da-savas-ciglikleri-ve-derin-avrasyaci-atlantikci-catisma>, (01 Şubat 2022).

URL-1. BBC, "Ukrayna Krizi: Rusya, NATO'ya Neden Güvenmiyor?" (2022). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-60138458>, (23.03.2022).

URL-2. BBC, "Ukrayna-Rusya Krizi: Sınırdaki Son Durum Ne, Gerilim Nasıl Tırmandı?" <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-60047078>, (23.03.2023)

URL-3. TRT, "Kremlin: ABD ve NATO, Ukrayna Gerilimini Artırıyor", (2022), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kremlin-abd-ve-nato-ukrayna-gerilimini-artiriyor-648265.html>, (24.01.2022).

Çolak, Çağrı - Yıkıcı, Abdulgazi, “Bütünşehir Modelinin Trabzon’daki Büyükşehir İlçe Belediye Başkanlığı Seçimlerine Yansımaları: 2014, 2019 ve 2024 Seçimlerine İlişkin Bir Analiz”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.327-353.
DOI: 10.31765/karen.1525707

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.
This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

** Doç. Dr.,
Trabzon Üniversitesi, Siyasal Bilgiler
Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu
Yönetimi Bölümü, Trabzon/TÜRKİYE
✉ cagricolak@trabzon.edu.tr
ORCID : 0000-0001-5806-9084

*** Dr. Öğr. Üyesi,
Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi
Bölümü, Trabzon/TÜRKİYE
✉ abdulgaziyyikici@ktu.edu.tr
ORCID : 0000-0003-1230-1612

Anahtar Kelimeler: 6360 Sayılı Kanun, Bütünşehir, Büyükşehir İlçe Belediyeleri, Yerel Seçimler, Trabzon

Keywords: The Law No. 6360, Unicity, Metropolitan Sub-Province Municipalities, Local Elections, Trabzon

Geliş Tarihi / Received Date: 31.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 28.10.2024

BÜTÜNŞEHİR MODELİNİN TRABZON'DAKİ BÜYÜKŞEHİR İLÇE BELEDİYE BAŞKANLIĞI SEÇİMLERİNE YANSIMALARI: 2014, 2019 VE 2024 SEÇİMLERİNE İLİŞKİN BİR ANALİZ*

Çağrı ÇOLAK** - Abdulgazi YIKICI***

Öz: 6360 sayılı Kanun'un büyükşehirlerde ortaya çıkardığı bütünşehir modeli, Türk yerel yönetim sistematığı açısından kilit bir reform hamlesidir. Yetki paylaşımı ve kaynak dağılımı gibi konularda idari ve mali açıdan kapsamlı bir dönüşüme zemin hazırlayan bu kanun, aynı zamanda tüzel kişiliği sonlandırılan belde belediyeleri ve köylerin büyükşehir ve büyükşehir ilçe belediyelerinin sınırlarına dâhil edilmesiyle yerel yönetimlerin hizmet sınırlarında da değişikliğe yol açmıştır. Nitekim seçim çevreleri ve seçmen yapılarının değişmesine aracılık eden bu durum, yerel seçim sonuçlarını da etkileme potansiyeli taşımaktadır. Buradan hareketle çalışmanın amacı, bütünşehir modelinin seçim sonuçlarını etkileyip etkilemediğini Trabzon büyükşehir ilçeleri örneğinde ortaya koymaktır. Bu çerçevede ilk olarak büyükşehir ilçe belediyelerinin 6360 sayılı Kanun'dan önceki sınırları baz alınarak bütünşehir modeli öncesindeki seçim çevreleri tespit edilmiştir. Ardından Yüksek Seçim Kurulunun (YSK) kurumsal internet sayfası üzerinden son üç yerel seçimde bu sınırlarda alınan oylara ulaşılmıştır. Son olarak eski seçim çevrelerinden elde edilen veriler ile mevcut sonuçlar karşılaştırılmış ve bütünşehir modelinin büyükşehir ilçe belediye başkanlığı seçim sonuçlarına etkisi üzerine değerlendirilmelerde bulunulmuştur.

REFLECTIONS OF THE UNICITY MODEL ON THE METROPOLITAN SUB-PROVINCE MUNICIPALITY ELECTIONS IN TRABZON: AN ANALYSIS OF THE 2014, 2019, AND 2024 ELECTIONS

Abstract: The “unicity” model introduced by Law No. 6360 in metropolitan cities represents a key re-form initiative in the Turkish local government system. This law, which paves the way for a comprehensive administrative and financial transformation in terms of authority sharing and resource allocation, has also altered the service boundaries of local governments by incorporating town municipalities and villages whose legal entities were dissolved into metropolitan and metropolitan sub-province municipalities. This situation, which mediates changes in electoral districts and voter structures, has the potential to affect local election results. Based on this premise, the aim of this study is to determine whether the unicity model has influenced

influenced election results, using the example of metropolitan sub-provinces in Trabzon. In this context, the first step was to identify the electoral districts before the unicity model, based on the boundaries of metropolitan sub-province municipalities before the enactment of Law No. 6360. Subsequently, the votes obtained in these boundaries during the last three local elections

were accessed through the institutional website of the Supreme Election Council. Finally, the data obtained from the old electoral districts were compared with the current results, and evaluations were made on the impact of the unicity model on metropolitan sub-province election results.

Giriş

Yerel yönetim denilince akla ilk olarak kent yönetimleri ve dolayısıyla belediyeler gelmektedir. Gerçekten de belediyeler, yerel hizmet sunumunda ve yerel demokrasiye işlerlik kazandırılmasında son derece önemli kurumlardır. Bu önemlerinin de etkisiyle genel olarak dünyada, özel olarak ise Türkiye’de belediyeler üzerinden hizmetlerin daha etkin, verimli ve zamanında sunulabilmesi için model arayışları gözlemlenmektedir. Söz konusu arayışlarda büyük kentlerin yönetiminde optimal hizmet sınırlarının sağlanmasına özel önem verildiği dikkat çekmektedir. Neoliberal politikaların egemen olduğu 1980’li yıllar ve takip eden süreçte yerelleşme eğilimlerinin ve buna koşut olarak katılımın yerel boyuttaki öneminin artması, yerel yönetim birimlerinin işleyişine yönelik çalışmalara ağırlık verilmesi ile sonuçlanmıştır.¹

Türkiye’de yaşanan nüfus artışı ve buna bağlı olarak ivme kazanan kentleşme süreci, yerel yönetimleri konu edinen reform çalışmalarını gündeme getirmiştir. Kaldı ki kentleşme oranının yükselmesine paralel olarak belediye sayısının artması yerelleşme ve katılım açısından faydalı sonuçlar doğursa da kimi kentlerin ölçek açısından diğerlerine nazaran daha büyük bir gelişme seyri göstermesi hizmetlerde etkinlik ve verimliliğin sağlanması için bütüncül yaklaşımlara başvurulması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.² Bu kapsamda gerçekleştirilen reform çalışmalarının son halkasını “6360 Sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” oluşturmaktadır.

Bütünşehir modeli ile yerelleşme ve bölgeselleşme politikalarının tek bir uygulama üzerinden gerçekleştirilmeye çalışıldığı söylenebilir.³ 6360 sayılı Kanun ile il özel idarelerinin kapatılması, belde belediyeleri ve köylerin ise tüzel kişiliklerinin sonlandırılarak mahalleye dönüştürülmesi, yönetim kademeleri ve birimlerinin sayısal açıdan azaltılarak optimal yönetim alanına ulaşma isteğinin bir yansıması şeklinde nitelendirilebilir. Her ne kadar kanunun gerekçesinde ölçek ekonomilerinden faydalanılması ile hizmet sunumunda etkinlik ve verimlilik sağlanması ön plana çıkarılsa da 6360 sayılı Kanun, seçim çevresi ve seçmen yapılarının değişmesine yol açan hükümleri itibarıyla yerel seçim sonuçlarını manipüle etme potansiyeli taşımaktadır. Buradan hareketle çalışmanın amacı, bütünşehir modelinin seçim sonuçlarını etkileyip etkilemediğini Trabzon büyükşehir ilçeleri örneğinde incelemektir.

Bu çerçevede ilk bölümde, kamuoyunda “bütünşehir yasası” olarak bilinen 6360 sayılı Kanun’un getirdiği yeniliklere ve söz konusu düzenlemenin tartışmalı yönlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde, mezkûr kanunun pratiğe dökülüşünü merkezleşme-yerelleşme, idari ve mali özerklik, hizmette halka yakınlık (subsidiarity), kaynak paylaşımı, hizmet sunumu, temsil ve katılım, yerel-kırsal kalkınma, kentsel-kırsal mahalle, sosyo-ekonomik göstergeler ve yerel siyaset açısından Trabzon örneğinde ele alan literatürdeki çalışmaların bulguları sunulmuştur. Son bölümde ise araştırmanın amacı, yöntemi ve evreni açıklandıktan sonra araştırmanın

¹ Övgün, 2018: 205.

² Çolak vd., 2017: 3-4.

³ Övgün, 2018: 210.

temel sorusuna yönelik değerlendirmelerde kullanılmak üzere ayrıntılı tablolar hazırlanmıştır.

Söz konusu tablolarda⁴ öncelikle her bir büyükşehir ilçesinin bütüncül modelinde mahallelerinde 2014, 2019 ve 2024 yerel seçimlerinde birinci olan partilerin oy sayıları gösterilmiştir. Ardından büyükşehir ilçelerinin eski seçim çevrelerinde elde edilen seçim sonuçları ile mevcut sonuçları, her üç seçim için ayrı ayrı tabloleştirilmiştir. Böylece son üç yerel seçimde bütüncül modelinin seçim sonucuna etki ettiği büyükşehir ilçeleri tespit edilmiştir. Buradan hareketle son tabloda ise söz konusu etkinin siyasi partilerin kazanç ve kayıp hanelerine nasıl yansıdığını gösteren bir bilanço ortaya koyulmuştur.

1. Kavramsal ve Yasal Çerçeve: Bütüncül Modeli

Yerel hizmet sunumunda ön plana çıkan idari yapılar, belediyelerdir. Vatandaşlara en yakın yönetim birimlerinden biri olmasının belediyelere böyle bir nitelik kazandırdığı ileri sürülebilir. Zaman içerisinde kentleşme oranı ve nüfus artışına bağlı olarak beklentilerin farklılaşması ve hangi hizmetin hangi ölçekte daha etkin ve verimli sunulacağına ilişkin arayışlar, bu yönetim kademelerinde de çeşitli değişim ve dönüşümlerin yapılmasına, dolayısıyla da özel yönetim yapıları kurulmasına yönelik ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Elbette bu ihtiyacın ortaya çıkmasında yalnızca belediye hizmetlerinin arz ve talebi arasındaki dengesizlik değil, aynı zamanda planlama ve koordinasyon eksikliği, ölçek ekonomisinden yeterince yararlanılamaması gibi sorunların yaşanması da önemli bir rol oynamıştır.⁵ Söz konusu beklentilerin karşılanması ve sorunlara çözüm getirilmesi amacıyla oluşturulan büyükşehir modeli 1984 yılında İstanbul, Ankara ve İzmir’de uygulamaya konulmuştur. Zaman içerisinde başka illerde de büyükşehir modeline geçilmiş,⁶ son düzenlemelerin ardından da büyükşehir sisteminin uygulandığı il sayısı otuza ulaşmıştır. Bu kapsamda gerçekleştirilen düzenlemelerin sonucunu, “6360 Sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” olmuştur.

İlgili kanun ile o zamana kadar uygulanmamış olan “bütüncül” modeli kavramsal açıdan değilse de içerik olarak mevzuata dâhil edilmiştir. İlk kez 2001 yılında dönemin Denizli Belediye Başkanı Ali Aygören tarafından kullanılan, süreç içerisinde birkaç kez anlam ve coğrafi kapsam açısından değişime / genişlemeye uğrayan ve hukuki mevzuatta net bir karşılığını bulamayan “bütüncül” ifadesinin kapsamı 6360 sayılı Kanun ile büyük ölçüde netlik kazanmıştır.⁷

2012 yılında yayımlanan 6360 sayılı Kanun’un yürürlüğe girmesi için yerel yönetim birimlerinin görev sürelerinin sona ereceği tarih olan 30 Mart 2014 Yerel Seçimleri beklenmiştir. Mekânın siyasal ve idari yapılanmasında daha önce denenmemiş bir yönetim modeli ortaya koyan bu kanunun düşünsel arka planı ve gerekçesinde; kaynak kullanımında etkinlik ve verimlilik sağlanarak israfın önlenmesi, düzenleyici üst imar planları aracılığıyla parçalı anlayıştan bütüncül planlamaya geçilmesi, yerel demokrasinin geliştirilmesi ve yerel özerkliğin güçlendirilmesi temalarının hâkim olduğu görülmektedir.⁸ Bunun yanı sıra 6360 sayılı Kanun’a kadar “İstanbul ve Kocaeli illerinde hayata geçirilen bütüncül modeli”nden hizmet

⁴ Çalışmada 2014, 2019 ve 2024 Mahallî İdareler Genel Seçimlerine ilişkin bulguların paylaşıldığı tüm tablolar, YSK’nin kurumsal internet sayfasındaki “<https://sonuc.ysk.gov.tr>” adresinden elde edilen veriler ışığında yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

⁵ Kandeğer ve İzci, 2016: 136.

⁶ Arıkboğa, 2018: 374.

⁷ Özgür, 2014: 32; Çolak ve Yıkıcı, 2022: 274; Arslan Taç, 2023: 82.

⁸ Kandeğer ve İzci, 2016: 137; Arıkboğa, 2018: 378; Övgün, 2018: 211.

⁹ 5216 sayılı Kanun ile İstanbul ve Kocaeli illerinde büyükşehir belediye sınırlarının il mülki sınırına karşılık geldiğinin belirtilmesi, bütüncül modeliyle paralellik arz etmektedir. Ancak o dönemde söz konusu illerdeki ilçe belediyesi sınırlarının ilçe mülki sınırlarına genişletilmemiş ve büyükşehir belediye sınırlarında il özel idaresi, belde belediyesi ve köy birimlerinin varlığına son verilmemiş olması, bütüncül modelinin bugünkü anlamda uygulanmadığını göstermektedir.

sunumu bağlamında etkili sonuçlar alınmasının¹⁰ da söz konusu kanunun hazırlanmasında etkili olduğu belirtilmelidir.

Hizmetlerin il merkezlerinden daha optimal bir şekilde sunulabileceği düşüncesinden temel alınarak 6360 sayılı Kanun ile büyükşehir belediyelerinin görev sahaları, il mülki sınırlarını kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bütünşehir modeli de ismini, bu düzenlemeye dayanak oluşturan mülki sınır ölçütünden almaktadır.¹¹ Metropoliten alanlarda bütünleştirme ve genişletme politikalarının çıktısı niteliğindeki bu düzenleme ile toplum yararının korunacağı, yerel ihtiyaçların gereği gibi karşılanacağı, yerleşmenin destekleneceği ve imar ve planlamada koordinasyonun sağlanacağı savunulmaktadır. Bununla birlikte söz konusu düzenleme ile yerel düzeyde merkezîyetçiliğin güçlenmesine uygun bir zemin hazırlandığı şeklinde görüşler de ileri sürülmektedir.¹²

6360 sayılı Kanun, içerdiği hükümler açısından on dört ile daha büyükşehir statüsü kazandırılması ve büyükşehirle ilişkin nüfus kriterinin değiştirilmesinden daha fazlasını ihtiva etmektedir.¹³ Nitekim Türk yerel yönetim sistematğinde esaslı bir değişikliği ve daha önce denenmemiş bir yapıyı ortaya çıkaran 6360 sayılı Kanun'un idari ve mali yapılanma, hizmet sunumu, kentsel siyaset, temsil ve katılım açısından önemli yansımaları olmuştur.¹⁴ Söz konusu değişikliklerin en yoğun şekilde gerçekleştiği alanlardan birinin idari yapılanma olduğu gözlemlenmiştir. Zira ilgili kanunun uygulamaya konulduğu illerde; il özel idareleri kapatılmış, belde belediyeleri ve köylerin tüzel kişiliğine son verilerek mahalleye dönüştürülmüştür. İl özel idarelerinin kaldırılması sonucu ortaya çıkan boşluğun kapatılması için de valiliğe bağlı yatırım izleme ve koordinasyon başkanlıklarının kurulması öngörülmüştür.¹⁵ “Merkezleşen yerel” olgusunu görünür kılan bu düzenlemeler ile söz konusu illerde mülki idarenin taşra örgütlenmesindeki ağırlığın büyükşehir belediyelerine geçtiği ve yerel yönetim yapılanmasının tek birimden ve iki kademededen oluşan bir model üzerine inşa edildiği, bunun yanı sıra yerelde merkezin ağırlığının arttığı da ileri sürülebilir.¹⁶ Yapılan bu değişiklikler ile birlikte yeni düzenleme, kamuoyunda “bütünşehir” modeli şeklinde bir karşılık bulmuştur.¹⁷

İl özel idaresi, belde belediyesi ve köylerin tüzel kişiliklerine söz konusu idari yapılarda yaşayan vatandaşlara sorulmadan son verilmesi, yerel demokrasiyle bağdaşmamaktadır. Ayrıca ilgili kanun, Anayasa'nın 90. maddesinde yer alan “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.” hükmüne ve dolayısıyla Türkiye'nin de taraf olduğu uluslararası sözleşmelere aykırılık taşımasından ötürü eleştirilmektedir. Kaldı ki Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı (AY-YÖŞ)'ün “Yerel Yönetimlerin Sınırlarının Korunması” başlığı altında bulunan 5. maddesinde “Yerel yönetimlerin sınırlarında, mevzuatın elverdiği durumlarda ve mümkünse bir referandum yoluyla ilgili yerel topluluklara önceden danışılmadan değişiklik yapılamaz.” şeklinde bir ifade yer almaktadır. Oysa 6360 sayılı Kanun'un uygulanması esnasında il özel idarelerinin %37'si, belediyelerin %55'i, köylerin ise %49'unun tüzel kişiliklerine son verilmesi¹⁸ ve bazı illerde belediye sınırlarında çeşitli değişikliklere gidilmesinde yerel halkın görüşüne başvurulmamıştır. Üstelik bu düzenleme AYYÖŞ'ün 4. maddesinin 3. fıkrasında yer alan hükümle de çelişmektedir. Söz konusu fıkrada “kamu sorumlulukları genellikle ve tercihen vatandaşa en yakın olan makamlar tarafından kullanılacaktır” şeklinde bir ifade bulunmasına rağmen

¹⁰ Zengin, 2014: 102.

¹¹ Çolak, 2021: 697.

¹² Zengin, 2014: 112; Kandeğer ve İzci, 2016: 132.

¹³ Adıgüzel, 2018: 7; Çolak, 2022: 83; Arslan Taç, 2023: 83.

¹⁴ Gürel Üçer vd., 2014: 37; Kalağan, 2018: 593.

¹⁵ Zengin, 2014: 103; Kandeğer ve İzci, 2016: 133.

¹⁶ Kandeğer ve İzci, 2016: 148; Apan, 2016: 6; Adıgüzel, 2018: 3.

¹⁷ Çolak ve Yıkıcı, 2022: 274.

¹⁸ Adıgüzel, 2018: 13.

vatandaşa yakın bir konumda ve tüzel kişiliği haiz yerel yönetim birimleri kaldırılarak tüzel kişiliği olmayan mahallelere dönüştürülmüştür. Yapılan düzenleme, bu yönüyle literatürde “subsidiarity” terimiyle anılan hizmette halka yakınlık ilkesine aykırılık oluşturmaktadır.¹⁹

Tüzel kişiliklerin sonlandırılmasının yanı sıra yeni tüzel kişiliklerin kurulması ile isim / sınır değişikliği, birleşme, katılma ve devir işlemlerinin yaşanması idari boyuttaki değişikliklerin içerisinde yer almaktadır.²⁰ Yerel yönetim birimlerinin genel bütçe vergi gelirlerinden aldıkları pay oranlarında değişikliğe gidilmesi ve bölüşüme dair yeni ilişkiler kurulması, kanunun mali açıdan getirdiği yeniliklerdir. İlgili kanunun; mülki sınırları, belediye sınırları ile örtüşürmesi sonucunda başta imar ve planlama olmak üzere hizmet sunumu bağlamında çeşitli değişiklikler yaşanmıştır. Hizmet sunumu çerçevesinde yapılan görev tahsisinde, büyükşehir ilçe belediyelerine, büyükşehir belediyesine verilenlerin dışında kalan görevler verilmiş ve ihtiyaç hâlinde büyükşehir belediyelerinden destek alma imkânı tanınmıştır. 5216 sayılı Kanun ile kıyaslandığında ise büyükşehir ilçe belediyelerinin görevlerinde kısmi bir artış yaşanmış, büyükşehir belediyelerinin de uyum ve koordinasyon sağlama özelliğine vurgu yapılarak merkezîyetçi yönü ön plana çıkarılmıştır.²¹

6360 sayılı Kanun’un getirmiş olduğu yenilikler; seçim çevreleri, seçmen yapısının değişmesi, temsil ve katılım anlamında siyasal sonuçlar da doğurmuştur. Örneğin, köydeki vatandaş önceden yalnızca muhtara ve il genel meclisine oy verirken, bu yeni düzenleme ile büyükşehir belediye başkanına, büyükşehir ilçe belediye başkanına, büyükşehir ilçe belediye meclisine ve mahalle muhtarlıklarına oy verir hâle gelmiştir. Bunun da hizmet alma ve alınan hizmetin hesabını sorma noktasında vatandaşın elini güçlendirdiği belirtilmektedir.²² Ancak yerel yönetim birimlerinin azalmasının, kentsel niteliğe sahip olmamakla birlikte büyükşehir belediyesinin hizmet alanı içerisinde yer alan bölgelerde ihtiyaçların gereği gibi ve vaktinde karşılanamaması gibi sorunlara yol açma potansiyeli taşıdığı da gözden kaçırılmamalıdır.²³ Öte yandan, 6360 sayılı Kanun yalnızca büyükşehir statüsüne sahip illerde değil, bu statünün dışında bulunan ve nüfusu 2.000’in altına düşen belde belediyelerinin kapatılıp köye dönüştürülmesiyle diğer illerde de yerel seçimler açısından önemli değişiklikler ortaya çıkarmıştır. Bu yönüyle söz konusu kanunun yerelde merkezîleşmeye aracılık ettiği dile getirilmektedir.²⁴ Yerel seçimlere doğrudan etki etmesinden ötürü söz konusu kanunun siyasi çıkar elde etme güdüsüyle hazırlandığına yönelik eleştiriler de getirilmiştir.²⁵

2. Literatür: Bütünşehir Deneyimini Konu Edinen Çalışmalar

2.1. Bütünşehir Deneyimini Trabzon Örnekleme Üzerinden İnceleyen Çalışmalar

6360 sayılı Kanun; idari, mali ve siyasi açılardan radikal değişim ve dönüşümler ortaya çıkarmıştır. Bu durum da ilgili kanunun meydana getirdiği değişikliklerin araştırılmasına ve genel izlenime ilişkin çıkarımlarda bulunulmasına uygun bir zemin hazırlamaktadır. Nitekim 6360 sayılı Kanun’un ortaya çıkardığı yeni durumu Trabzon ili örneğinde merkezîleşme-yerelleşme, idari ve mali özerklik, hizmette halka yakınlık, kaynak paylaşımı, hizmet sunumu, temsil ve katılım, yerel-kırsal kalkınma, kentsel-kırsal mahalle, sosyo-ekonomik göstergeler ve yerel siyaset üzerinden inceleyen çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu çalışmaların bulgularına genel itibarıyla belediye başkanları, belediye meclis üyeleri, belediye personeli, muhtarlar ve vatandaşların geri bildirimlerini içeren anketler, yapılandırılmış ve yarı yapılandırılmış görüşmeler ile YSK’nin kurumsal internet sayfasından elde edilen veriler aracılığıyla ulaşılmıştır.

¹⁹ Çolak, 2017: 321-322; Çolak vd., 2017: 11.

²⁰ Gürel Üçer vd., 2014: 37; Arıkboğa, 2018: 383.

²¹ Gürel Üçer vd., 2014: 37-43; Arıkboğa, 2018: 395; Kalağan, 2018: 599-600.

²² Kandeğer ve İzci, 2016: 137.

²³ Fidan, 2012: 83; Zengin, 2014: 112.

²⁴ Çolak, 2023: 392.

²⁵ Çolak vd., 2017: 15.

Literatür taraması sonucunda 6360 sayılı Kanun'u Trabzon örnekleminde inceleyen 12 adet çalışmaya rastlanmıştır. Bu çalışmalara ilişkin bilgiler aşağıda sıralanmaktadır:

- Suna Ersavaş Kavanoz ve Nisa Erdem, çalışmalarında 6360 sayılı Kanun'un uygulamaya konulmasından önce de mahalle statüsüne sahip olan yerleşim yerlerinde ilgili kanunun ardından yaşanan değişimleri ortaya koymayı amaçlamışlardır. Bu amaç doğrultusunda Trabzon'un Akçaabat ilçesindeki mevcut mahallelerin muhtarlarıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çalışmada Akçaabat Belediyesine bağlı mahalle sayısının söz konusu kanunun uygulanmasının ardından 9'dan 73'e çıkması, yapılan değişikliklerin mevcut mahalle yönetimleri üzerinde olumsuz etkilere yol açtığı yönünde yorumlanmıştır. Bunun yanı sıra mahalle muhtarlarının 6360 sayılı Kanun'un uygulanmasını; coğrafi koşulların elverişsiz bir nitelik taşıması, mali yetersizlikler, mahalle sayısının artması, hizmet sunumu ve belediye-muhtarlık ile mahalle sakini-muhtarlık arasındaki ilişki açısından eleştirdikleri ifade edilmiştir.²⁶
- Gökhan Bahadır, çalışmasında 6360 sayılı Kanun ile köy tüzel kişiliğine sahip iken mahalleye dönüştürülen yerleşimlerde ortaya çıkan koşulları değerlendirmeyi amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Trabzon'un Vakfikebir ilçesindeki muhtarlar ile anket (40 katılımcı) yapılmıştır. Analiz sonuçları 6360 sayılı Kanun'un, eğitim-öğretim ve sağlık kurumları ile sanayi ve üretim tesislerinin sayısında, kadınların çalışma hayatına katılımında ve ulaşım hizmetlerinde iyileşmeler yaşanması açısından olumlu; vergilerin artması, su ücretlerine şehirdekiyle aynı katsayının uygulanması ve daha önce muhtarlıklarca yapılan işlerin artık ilçede görülecek olması bağlamında ise olumsuz yansımalarının olduğunu göstermiştir.²⁷
- Gamze Çürüksulu Usta tarafından 6360 sayılı Kanun'un büyükşehir belediyelerinin mali yapısına olan etkilerinin belirlenmesine yönelik bir çalışma yapılmıştır. Örneklem olarak Ordu ve Trabzon büyükşehir belediyeleri seçilen araştırmada, ilgili belediyelerin faaliyet ve Sayıştay raporları incelenmiş ve elde edilen veriler doğrultusunda 2010-2019 yılları arasındaki gelir-gider hesapları analiz edilerek 6360 sayılı Kanun öncesi ve sonrası dönemde istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmiştir. Analiz sonucunda her iki büyükşehir belediyesinin de mali yapısında, özellikle kişi başına gelir-gider göstergelerinde bozulmalar yaşandığına ulaşılmıştır.²⁸
- Abdullah Uzun ve Çağrı Çolak, çalışmalarında belde belediyesi iken 6360 sayılı Kanun ile tüzel kişiliklerine son verilip mahalleye dönüştürülen Geyikli ve Söğütlü mahallelerindeki sakinlerin yaklaşık bir buçuk yıllık sürede hizmet sunumunda etkinlik, hizmetlere erişebilirlik, katılım ve mali açılarından yeni yapıya ilişkin algı ve tutumlarını eski yapıyla kıyaslamalı olarak ele almışlardır. Bu çerçevede söz konusu mahalle sakinlerine anket (176 katılımcı) uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, ağırlıkları değişmekle birlikte ilgili mahallelerdeki vatandaşların etkinlik, katılım ve mali açılarından memnuniyetsizlik duyduğu ve olumsuz düşünceler taşıdığını göstermiştir.²⁹
- Nazlı Özcan Sarıhan, 6360 sayılı Kanun çerçevesinde Trabzon genelinde tüzel kişiliğine son verilerek mahalleye dönüştürülen belde belediyesi sınırlarında yaşayan vatandaşların ilgili kanunda öngörülen beş yıllık geçiş sürecinde hizmetlerde etkinlik, verimlilik, halka yakınlık ile katılım konularındaki deneyimlerinden hareketle algı ve tutumlarını ortaya koymayı amaçlayan bir çalışma yapmıştır. Tüzel kişiliğine son verilerek mahalleye dönüştürülen 57 belde belediyesinin araştırmanın evrenini teşkil

²⁶ Ersavaş Kavanoz ve Erdem, 2023.

²⁷ Bahadır, 2017.

²⁸ Çürüksulu Usta, 2021.

²⁹ Uzun ve Çolak, 2016.

ettiği bu çalışmada, ilgili mahalle sakinlerine anket (2642 katılımcı) uygulanmıştır. Yapılan değerlendirme sonucunda mahalle sakinlerinin 6360 sayılı Kanun ile ihdas edilen yeni yapıya ilişkin algı ve tutumlarının genel olarak olumsuz bir nitelik taşıdığı gözlemlenmiştir.³⁰

- Burak Hergüner, çalışmasında 6360 sayılı Kanun kapsamında Trabzon ilinde kapatılan belde belediyelerinin bulunduğu bölgelerde hizmet kalitesinde yaşanan değişimi ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda ihtiyaç duyulan verilere, söz konusu bölgelerde yaşayan vatandaşlarla gerçekleştirilen yüz yüze yarı yapılandırılmış mülakatlar (80 katılımcı) aracılığıyla ulaşılmıştır. Yapılan değerlendirmelerden hareketle katılımcıların çoğunluğunun 6360 sayılı Kanun kapsamında gerçekleştirilen devir işlemleriyle verimlilik açısından kısmi bir iyileşme sağlandığı, ancak bu süreçte yerel demokrasinin zedelendiği düşüncesine sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.³¹
- Batuhan Aydın, çalışmasında 6360 sayılı Kanun ile birlikte gelen değişikliklerin halkın belediye algısını ne yönde şekillendirdiğini araştırmıştır. Çalışmanın kapsamı, Trabzon ilinin Maçka ilçesi ile sınırlandırmış ve verilerin toplanmasında anket yöntemi (220 katılımcı) kullanılmıştır. 6360 sayılı Kanun'un ortaya çıkardığı yeni durumun halkın belediye algısını olumsuz yönde etkilediği sonucuna varılmıştır. Bunun yanı sıra ilgili kanunun gerekçesinde belirtilen hizmet, katılım, temsil ve saygınlık hususlarında belediyenin halkın nazarında gelişme göstermediği ortaya konulmuştur.³²
- Gamze Çürüksulu Usta tarafından yapılan diğer bir çalışmada ise sekiz yıllık uygulama sürecinde büyükşehir ve büyükşehir ilçe belediyeleri arasındaki zabıta hizmet paylaşımına ilişkin uygulama sonuçlarının analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu hizmet alanının seçilmesinde etkili olan gerekçeler arasında 6360 sayılı Kanun'un zabıta hizmetlerini doğrudan etkilemiş olması ve büyükşehir belediyelerinin hizmet alanının genişlemesiyle hizmet sunulacak nüfusun artması yer almaktadır. Araştırma çerçevesinde değerlendirmeye esas teşkil edecek veriler yarı yapılandırılmış mülakat yöntemiyle Ordu ve Trabzon büyükşehir belediyeleri ve büyükşehir ilçe belediyelerindeki üst düzey yöneticilerle yapılan görüşmelerden elde edilmiştir. Sonuç olarak, ruhsatlandırma, denetleme ve ana arterlere hizmet götürme konusundaki paylaşımın başarılı bir şekilde sürdürüldüğü ve il belediyesinden büyükşehir belediyesine dönüşümün politika beklentilerini karşıladığı; buna karşılık ana ve ara yol ayrımı temelinde ortaya çıkan hizmet paylaşımının ise karışıklığa yol açtığı ortaya konulmuştur.³³
- Abdullah Uzun tarafından yapılan çalışmada, 6360 sayılı Kanun kapsamında büyükşehirlerde tüzel kişiliklerine son verilen belde belediyeleri ve il özel idarelerinin personel devir ve tahsisleri sırasında Trabzon ilinde ne gibi sorunlar ortaya çıktığı ve bunların devredilen personellere nasıl yansdığı araştırılmıştır. Örnek olay, doküman incelemesi ve görüşme yöntemleri kullanılarak çeşitli verilere ulaşılan bu çalışmada söz konusu sürecin personeller üzerinde sadece mali, sosyal ve psikolojik açıdan mağduriyet oluşturmadığı, aynı zamanda emek kaybı ve devlet kaynaklarının verimsiz kullanımına da yol açtığı saptanmıştır.³⁴
- Fatma Şentürk Okur, çalışmasında 6360 sayılı Kanun'un kırsal yerleşimler üzerinde oluşturduğu etkiyi ortaya koymayı amaçlamıştır. Değerlendirmenin Trabzon ili

³⁰ Özcan Sarıhan, 2019.

³¹ Hergüner, 2017.

³² Aydın, 2022.

³³ Çürüksulu Usta, 2023.

³⁴ Uzun, 2020.

Ortahisar ilçesi üzerinden yapıldığı bu çalışmada, planlama yapılırken statü farklılıklarının göz önünde bulundurulması ve kırsal alanlar için farklı planlama yaklaşımları ve araçlarının geliştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁵

- Abdulgazi Yıkıcı ve Çağrı Çolak, kırsal mahalle ve kırsal yerleşik alanların tespit sürecini Trabzon örneğinde ele aldıkları çalışmada, ilgili yönetmelikte belirlenen koşullara ne ölçüde riayet edildiğini ortaya koymayı amaçlamıştır. Örnek olay ve doküman analizi yöntemlerinin birlikte uygulandığı bu çalışmanın örneklemini 6360 sayılı Kanun kapsamında mahalleye dönüştürülen 57 belde ve 478 köy ile sonradan kurulan 11 mahalle oluşturmaktadır. Araştırma sonucunda 430 kırsal mahalle ve 76 kırsal yerleşik alanın tespiti sürecinde büyükşehir ilçe belediye başkan ve meclislerinden bazılarının yönetmeliğin amaç ve içeriği konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığı ve dolayısıyla alınan kararların yönetmeliğe aykırılık teşkil ettiği gözlemlenmiştir. Bunların giderilmesinde ise Trabzon Büyükşehir Belediye Meclisi İmar ve Bayındırlık Komisyonunun önemli bir çaba sarf ettiği belirtilmiştir.³⁶

2.2. Bütünşehir Deneyimini Yerel Seçimlere Etkisi Bağlamında İnceleyen Çalışmalar

2012 yılından bu yana 6360 sayılı Kanun üzerine çok sayıda araştırma yapıldığı, ancak söz konusu düzenlemenin yerel seçimlere etkisini inceleme konusu yapan araştırmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir:

- Fatma Neval Genç, 6360 sayılı Kanun'un Aydın ilinde oluşturduğu sistemi kamu yönetimi perspektifinden ele aldığı çalışmasında söz konusu düzenlemenin yerel seçimlere etkisi üzerinde de durmuştur. Literatür ve doküman incelemesi yöntemlerinin kullanıldığı bu çalışmada, 2009 ile karşılaştırıldığında 2014 Mahallî İdareler Genel Seçimlerinde oyların diğer partilere kayması dolayısıyla yeni uygulamanın iktidar partisinin aleyhine bir sonuç ortaya çıkardığı belirtilmiştir.³⁷
- Şenol Adıgüzel ve Sedat Karakaya, çalışmalarında 6360 sayılı Kanun'un yerel siyasete etkilerini Hatay ili üzerinden ele almışlardır. Söz konusu etkiler, 2009 ve 2014 Mahallî İdareler Genel Seçim sonuçlarına ilişkin verilerin tablolaştırılarak karşılaştırılması bağlamında ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak yeni düzenlemenin iktidar partisini olumlu, diğer partileri ise olumsuz yönde etkilediği ifade edilmiştir.³⁸
- Çağrı Çolak, Hülya Sağlam ve Abdulkadir Topal, çalışmalarında bütünşehir modelinin 2014 büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerine etkisini incelemişlerdir. Söz konusu analiz bütünşehir öncesi büyükşehir belediye sınırlarındaki sonuçların tespit edilip mevcut sonuçlarla karşılaştırılması suretiyle gerçekleştirilmiştir. Yapılan değerlendirmede 6360 sayılı Kanun ile uygulamaya konulan modelin yerel seçim sonuçlarını etkilediği, ancak söz konusu etkinin spesifik olarak iktidar partisi veya yalnızca bir parti lehinde gelişmediği görülmüştür.³⁹
- Şenol Adıgüzel tarafından yapılan çalışmada Hatay'da uygulamaya konulan büyükşehir belediye sisteminin yerel siyasete etkileri 2014 ve 2019 Mahallî İdareler Genel Seçimleri üzerinden değerlendirilmiştir. Yapılan incelemede yeni düzenlemenin parlamento dışında kalan küçük ölçekli siyasal partilere yansımalarının oransal açıdan

³⁵ Şentürk Okur, 2020.

³⁶ Yıkıcı ve Çolak, 2023.

³⁷ Neval, 2014.

³⁸ Adıgüzel ve Karakaya, 2017.

³⁹ Çolak vd., 2017.

olumsuzluk arz ettiği, muhalefet partilerinin kayıplar yaşamasına yol açtığı ve iktidar partisini ise olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁰

- Çağrı Çolak, bir diğer çalışmasında 2019 Mahallî İdareler Genel Seçimleri üzerinden bütünşehir modeli ile Halkların Demokratik Partisinin (HDP) seçim başarısı arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Çalışma sonucunda bütünşehir modelinin HDP'ye avantaj sağladığına ulaşılmıştır. Söz konusu modelin uygulama alanının gelecekte diğer illeri ve ilçelerini de kapsayacak şekilde genişletilmesi durumunda HDP'nin bundan olumlu etkilenme ihtimalinin bulunduğu ileri sürülmüştür.⁴¹
- Fulden Ercan Kalkan, 6360 sayılı Kanun'un Mersin'deki yerel seçim sonuçlarına etkisini 2019 Mahallî İdareler Genel Seçimlerine ilişkin veriler üzerinden incelemiştir. Bu değerlendirme sonucunda 6360 sayılı Kanun ile hayata geçirilen sistemin iktidar partisini olumlu, muhalefet partilerini ise olumsuz yönde etkilediği ortaya konulmuştur. Ayrıca yeni sistemin parlamento dışındaki küçük ölçekli siyasal partilerin yerel seçim başarısını olumsuz yönde etkilediği ifade edilmiştir.⁴²

Görüldüğü üzere 6360 sayılı Kanun'un uygulamasını farklı açılardan ele alan çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yukarıdaki çalışmaların bir kısmında bütünşehir modelini Trabzon örnekleminde hareketle inceleyen; diğer kısmında ise modelin yerel seçimlere etkilerini tespit eden çalışmalara yer verilmiştir.

Literatürde bütünşehir modelini her iki açıdan ele alan ilk ve tek çalışma, Çağrı Çolak tarafından 6360 sayılı Kanun'un uygulanması sonucunda büyükşehir ilçe belediyesine bağlanan kırsal oyların Trabzon'da gerçekleştirilen 2014 belediye başkanlığı seçimlerini nasıl etkilediğini ortaya çıkarmayı amaçlayan araştırmadır.⁴³

3. Araştırmaya İlişkin Bilgiler

Bu çalışmada ise bütünşehir modelinin Trabzon'daki büyükşehir ilçe belediye başkanlığı seçimlerine etkisinin 2014, 2019 ve 2024 Mahallî İdareler Genel Seçimleri üzerinden değerlendirilmesi, konuya çok daha geniş bir zaman dilimi ve deneyim perspektifinden bakılmasına uygun bir zemin hazırlamaktadır.

3.1. Araştırmanın Amacı

Bütünşehir modelinin yerel seçim sonuçlarını manipüle etmeye yönelik kurgulandığı yönündeki iddialardan hareketle çalışmada, 2014, 2019 ve 2024 yerel seçimlerindeki büyükşehir ilçe belediye başkanlığı verileri ışığında modelin seçim sonuçlarını etkileyip etkilemediği sorusuna yanıt aranmaktadır.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Trabzon'un ilçelerinde "bütünşehir öncesi" alanlardaki seçim sonucu ile "mevcut durum"un karşılaştırılabilmesi için 2014, 2019 ve 2024 yerel seçimlerinde ilgili seçim çevrelerinde alınan oylara YSK'nin kurumsal internet sayfasındaki "Seçim Arşivi" veri tabanından ulaşılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak büyükşehir ilçelerinin bütünşehir modeli öncesindeki mahallelerinde 2014, 2019 ve 2024 yerel seçimlerindeki geçerli oylar ile birinci partilerin oy sayıları gösterilmiştir. Ardından eski seçim çevrelerinden elde edilen bulgular ile mevcut sonuçlar, her üç seçim için kategorize edilerek karşılaştırılmıştır. Böylece bütünşehir modelinin seçim sonuçlarına etkisi test edilmiştir.

⁴⁰ Adıgüzel, 2021.

⁴¹ Çolak, 2021.

⁴² Ercan Kalkan, 2022.

⁴³ Çolak, 2017.

3.3. Araştırmanın Evreni

Araştırma evreni, Trabzon'un il mülki sınırlarında yer alan 18 büyükşehir ilçesinin her birinde gerçekleştirilen son üç belediye başkanlığı seçimi olmak üzere toplam 54 seçimden oluşmaktadır. Söz konusu ilçelere ilişkin bütüncşehir öncesi ve sonrası dönemdeki veriler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Bütüncşehir Öncesi ve Sonrası Dönemdeki Seçimlere İlişkin İlçe Verileri

İlçeler	Bütüncşehir Öncesi (2009)		Bütüncşehir Sonrası (2014)		Bütüncşehir Sonrası (2019)		Bütüncşehir Sonrası (2024)	
	Mahalle Sayısı	Seçmen Sayısı	Mahalle Sayısı	Seçmen Sayısı	Mahalle Sayısı	Seçmen Sayısı	Mahalle Sayısı	Seçmen Sayısı
Ortahisar ⁴⁴	42	154.795	85	215.094	85	216.766	87	232.602
Akçaabat	9	24.171	73	82.951	73	89.637	78	96.871
Araklı	5	11.312	50	33.681	50	37.051	50	38.039
Arsin	12	7.617	35	21.374	36	26.948	36	24.962
Beşikdüzü	7	8.872	34	16.420	34	17.608	34	18.105
Çarşıbaşı	6	5.020	23	11.791	23	12.880	23	12.851
Çaykara	1	1.715	32	11.505	32	14.025	32	12.760
Dernekpazarı	4	1.318	14	3.171	14	3.835	14	3.627
Düzköy	6	2.465	16	10.774	22	11.396	22	11.488
Hayrat	13	3.181	32	6.037	34	8.966	35	8.069
Köprübaşı	3	1.843	8	4.233	9	5.212	10	4.156
Maçka	4	4.592	62	19.714	66	22.546	67	22.593
Of	9	9.478	68	30.838	68	33.832	68	34.692
Sürmene	9	9.641	37	19.457	37	21.116	37	20.758
Şalpazarı	6	2.572	30	9.638	30	10.667	30	10.320
Tonya	5	5.536	21	12.271	22	12.260	22	11.907
Vakfıkebir	9	9.901	44	20.175	44	22.166	46	21.842
Yomra	4	7.186	24	22.860	25	28.001	25	34.129
<i>Toplam</i>	<i>154</i>	<i>271.215</i>	<i>688</i>	<i>551.984</i>	<i>704</i>	<i>594.912</i>	<i>716</i>	<i>619.771</i>

6360 sayılı Kanun öncesindeki belediye sınırlarında son üç yerel seçimde ortaya çıkan sonuçların belirlenmesi için yalnızca Tablo 1'in "Bütüncşehir Öncesi (2009)" sütununda yer alan mahallelerdeki oylar toplanmıştır.

3.4. Araştırmanın Bulguları

Trabzon ilinin 18 ilçesinin bütüncşehir modeli öncesindeki mahalleleri aşağıdaki tablolarda sıralanmış ve söz konusu mahallelerde geçerli oy sayısı ve birinci partinin oyları toplamı, ilgili sütunlarda gösterilmiştir.

⁴⁴ Ortahisar İlçesi, 6360 sayılı Kanun uyarınca Trabzon'un il merkezinde kurulan yeni bir ilçedir. Dolayısıyla düzenleme öncesinde Trabzon'daki il belediyesine denk düşmektedir. Buradan hareketle, analizde Ortahisar Belediyesinin bütüncşehir öncesindeki mahallelerinin belirlenmesinde il belediyesi mahalle sınırları ölçüt alınmıştır.

Tablo 2. Bütünşehir Modeli Öncesinde Merkez İlçe (Ortahisar) Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti CHP
Aydınlıkevler	6.772	3.433	6.621	3.646	6.546	3.397
Bahçecik	5.668	3.333	5.385	3.528	5.585	2.529
Bengisu	865	472	957	604	868	317
Boztepe	5.939	3.428	4.768	3.149	3.404	1.522
Cumhuriyet	2.293	990	1.658	870	1.572	890
Çarşı	1.027	442	767	363	650	362
Çömlekçi	981	540	533	334	101	51
Değirmendere	2.036	1.387	1.340	1.103	1.152	416
Esentepe	2.222	1.253	1.250	776	990	442
Fatih	6.179	2.869	4.947	2.724	4.491	2.340
Gazipaşa	2.519	1.179	1.864	1.056	1.733	918
Gülbaharhatun	1.737	833	1.209	701	1.064	539
Hızırbey	1.775	880	1.304	684	1.172	618
İnönü	7.121	2.928	5.610	2.818	5.040	2.746
İskenderpaşa	1.238	546	987	515	857	432
Kalkınma	2.801	1.621	2.166	1.401	1.983	770
Kanuni	568	288	963	544	1.022	473
Karşıyaka	4.445	2.070	4.050	2.108	4.411	2.375
Kaymaklı	2.951	2.128	2.225	1.714	1.981	890
Kemer kaya	1.259	510	1.060	530	821	471
Konaklar	2.188	1.242	1.927	1.208	2.040	830
Kurtuluş	754	349	606	368	542	257
Ortahisar	887	428	583	335	531	287
Pazarkapı	1.200	637	572	356	387	183
Sanayi	1.175	775	848	628	708	288
Soğuksu	5.380	2.302	6.138	3.104	6.391	3.475
Toklu	5.499	2.679	4.437	2.482	4.196	2.046
Uğurlu	979	447	1.031	577	1.101	564
Üniversite	3.226	1.664	3.867	2.244	4.049	1.936
Yalı	2.210	1.116	1.861	1.030	1.573	826
Yenicuma	4.197	2.285	3.414	2.225	3.107	1.453
Yenimahalle	1.297	527	926	466	804	478
Yeşilova	1.099	484	1.056	648	834	364
Yeşiltepe	5.149	2.584	4.756	2.708	4.502	2.277
Zafer ⁴⁵	183	85	31	15	0	0
1 Nolu Beşirli	5.493	1.857	5.108	2.013	5.423	3.494
1 Nolu Bostancı	666	340	734	446	1.177	566
1 Nolu Erdoğan	5.175	2.857	3.798	2.469	3.369	1.568
2 Nolu Beşirli	8.473	3.069	8.071	3.498	8.299	5.101
2 Nolu Bostancı	1.548	1.047	1.472	1.055	1.584	616
2 Nolu Erdoğan	8.001	3.770	6.586	3.647	6.374	3.335
3 Nolu Erdoğan	7.912	3.741	6.920	3.748	7.007	3.875
Toplam	133.087	65.415	114.406	64.438	109.441	56.317

Bütünşehir öncesindeki uygulamada Trabzon'un il belediyesinde 42 mahalle yer almaktaydı. Tablo 2'de söz konusu mahallelere ilişkin 2014, 2019 ve 2024 belediye başkanlığı seçimi

⁴⁵ Zafer Mahallesi, 2023'te Cumhuriyet Mahallesi'ne katılmıştır.

verileri yer almaktadır. Buna göre Ortahisar'ın eski sınırlarında 2014 ve 2019 seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), 2024 seçimlerinde ise Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) birinci çıkmıştır. Ulaşılan bulgular, her üç seçimin mevcut sonuçlarıyla örtüşmektedir. Dolayısıyla bütünşehir modelinin Ortahisar'da seçim sonucuna etki etmediği iddia edilebilir.

Tablo 3. Bütünşehir Modeli Öncesinde Akçaabat Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti
Çolaklı	1.253	592	1.359	658	1.355	462
Dürbinar	4.296	1.966	3.851	2.136	3.454	1.317
Kayalar	245	164	245	198	217	135
Nefsipulathane	2.307	1.071	2.008	1.066	1.606	567
Ortamahalle	3.081	1.502	2.629	1.445	2.188	852
Osmanbaba	708	384	733	504	633	295
Sarıtaş	1.225	520	1.309	827	1.094	414
Yaylacık	8.376	4.227	8.618	5.088	8.712	3.510
Yenimahalle	2.344	1.251	2.211	1.348	2.021	844
<i>Toplam</i>	<i>23.835</i>	<i>11.677</i>	<i>22.963</i>	<i>13.270</i>	<i>21.280</i>	<i>8.396</i>

6360 sayılı Kanun öncesinde 9 mahalleden oluşan Akçaabat Belediyesinin ilgili mahallelerdeki bulgulara bakıldığında belediye başkanlığı açısından her üç seçimden de AK Parti'nin birinci çıktığı görülmekte ve söz konusu bulgular, mevcut sonuçlar ile paralellik arz etmektedir. Bu çerçevede Tablo 3, Akçaabat'taki belediye başkanlığı seçimlerinde bütünşehir modelinin belirleyici bir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Tablo 4. Bütünşehir Modeli Öncesinde Araklı Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti
Hürriyet	960	365	986	334	1.047	314
Kalecik	430	216	441	236	462	185
Merkez	5.463	2.926	4.636	2.117	5.247	1.812
Özgen	646	299	403	182	517	203
Yolgören	2.783	1.629	2.317	1.057	2.433	1.101
<i>Toplam</i>	<i>10.282</i>	<i>5.435</i>	<i>8.783</i>	<i>3.926</i>	<i>9.706</i>	<i>3.615</i>

Araklı, yeni modelin seçim sonuçlarına etki etmediği büyükşehir ilçelerinden biridir. Tablo 4'e bakıldığında, Araklı Belediyesinin eski sınırlarında yer alan 5 mahalledeki oyların toplamının her üç seçimde de AK Parti'yi birinci çıkardığı ve bu durumun mevcut sonuçlarla aynı olduğu görülmektedir.

Yeni modelin seçim sonuçlarına etki etmediği bir diğer büyükşehir ilçesi Arsin'dir. Tablo 5, Arsin Belediyesinin eski sınırlarında bulunan 12 mahalledeki oyların toplamında 2014 ve 2019 seçimlerinde AK Parti'nin, 2024 seçimlerinde ise Yeniden Refah Partisinin (YRP) birinci çıktığını göstermektedir. Öte yandan ulaşılan bulgular, mevcut sonuçlarla uyusmaktadır. Böylelikle Arsin'de bütünşehir modelinin belediye başkanlığı seçim sonuçlarını etkilemediğine tanıklık edilmektedir.

Tablo 5. Bütünşehir Modeli Öncesinde Arsin Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti YRP
Cudibey	272	158	476	245	267	146
Cumhuriyet	840	473	927	423	1.051	595
Fatih	847	518	1.334	635	1.446	840
Gölcük	331	193	526	143	285	164
Güzelyalı	353	173	548	178	401	227
Konak	155	55	170	8	160	91
Nuroğlu	213	120	387	224	196	91
Şenkaya	385	245	854	600	550	315
Yalı	1.596	1.023	1.367	846	1.732	908
Yenimahalle	399	241	448	145	321	155
Yeşilce	524	284	547	310	520	257
Yeşiltepe	861	513	680	402	1.179	670
Toplam	6.776	3.996	8.264	4.159	8.108	4.459

Tablo 6'ya bakıldığında, Beşikdüzü ilçesinin eski belediye sınırlarında 7 mahallenin bulunduğu ve söz konusu alanda 2014 seçimlerinde AK Parti'nin, 2019 ve 2024 seçimlerinde ise CHP'nin galip geldiği görülmektedir. Ulaşılan bulgular, mevcut sonuçlarla benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla seçim sonuçlarının bütünşehir modelinden etkilenmediği ifade edilebilir.

Tablo 6. Bütünşehir Modeli Öncesinde Beşikdüzü Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti CHP	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti CHP
Adacık	561	241	558	383	615	290
Beşikdağ	491	148	779	481	718	327
Cumhuriyet	2.140	763	1.835	1.092	1.817	635
Çeşmeönü	532	205	546	387	493	198
Fatih	2.090	793	1.982	1.138	2.121	563
Nefsişarlı	532	280	554	334	541	103
Vardallı	984	265	838	574	897	493
Toplam	7.330	2.695	7.092	4.389	7.202	2.609

Çarşıbaşı'nın ilçe belediyesi 6360 sayılı Kanun öncesindeki uygulamada 6 mahalleden oluşmaktaydı. Son üç belediye başkanlığı seçimlerinin verileri söz konusu mahalleler kapsamında kategorize edilip toplandığında, Çarşıbaşı ilçesinde bütünşehir modelinin 2014 ve 2024 belediye başkanlığı seçimlerinde belirleyici olduğu göze çarpmaktadır. Tablo 7'nin 2014 sütununa bakıldığında birinci partinin Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olduğu görülmektedir. Ancak bu seçimin galibi AK Parti olmuştur. 2019 seçimlerinde hem eski hem de mevcut sınırların oyları toplandığında, ikisinde de AK Parti'nin birinci çıktığı dikkat çekmektedir. Yani 2019 seçimlerinde bütünşehir modeli, Çarşıbaşı belediye başkanlığı seçim sonucunu etkilememiştir. Bununla birlikte 2024 seçimlerinde ise eski sınırlarda CHP'nin adayı birinci çıkmasına rağmen,

seçimi MHP adayı kazanmıştır. Dolayısıyla Çarşıbaşı ilçesinde üç seçimden ikisinin sonucu, bütünşehir modelinin ilçe mülki sınırlarına genişlettiği belediye sınırları nedeniyle değişmiştir.

Tablo 7. Bütünşehir Modeli Öncesinde Çarşıbaşı Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti MHP	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti MHP	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti CHP
Burunbaşı	272	151	434	158	419	208
Büyükdere	1.054	472	1.010	449	1.073	476
Kerem	690	441	671	386	670	132
Merkez ⁴⁶	1.438	627	1.121	560	1.196	532
Salova	788	403	772	312	761	304
Zeytinlik	219	92	248	112	204	77
<i>Toplam</i>	<i>4.461</i>	<i>2.186</i>	<i>4.256</i>	<i>1.977</i>	<i>4.323</i>	<i>1.729</i>

Çaykara da bütünşehir modelinin seçim sonuçlarına etki etmediği büyükşehir ilçelerinden biridir. Tablo 8'e bakıldığında, Çaykara'nın eski belediye sınırlarında tek mahallenin olduğu görülmektedir. Gerek bu mahalledeki gerekse köy ve beldelerin büyükşehir ilçe belediye sınırlarına katılmasıyla mahalleye dönüşen alanlardaki oylar, her üç seçimde de AK Parti'yi birinci çıkarmıştır. Dolayısıyla Çaykara'daki belediye başkanlığı seçimleri bütünşehir modelinden etkilenmemiştir.

Tablo 8. Bütünşehir Modeli Öncesinde Çaykara Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti
Işıklı	899	600	750	414	694	249
<i>Toplam</i>	<i>899</i>	<i>600</i>	<i>750</i>	<i>414</i>	<i>694</i>	<i>249</i>

Benzer şekilde, Dernekpazarı ilçesinde de bütünşehir modelinin seçim sonuçlarına etki etmediği öne sürülebilir. Nitekim Tablo 9 incelendiğinde, Dernekpazarı'nın 6360 sayılı Kanun öncesindeki belediye sınırlarında 4 mahallenin olduğu ve hem söz konusu mahallelerde hem de mevcut tüm mahallelerinde her üç seçimde de AK Parti'nin birinci çıktığı gözlemlenmektedir.

Tablo 9. Bütünşehir Modeli Öncesinde Dernekpazarı Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti
Güney	137	45	168	89	116	54
Kondu	146	121	190	158	127	91
Merkez	407	221	284	165	204	69
Yenicamii	140	96	203	112	175	27
<i>Toplam</i>	<i>830</i>	<i>483</i>	<i>845</i>	<i>524</i>	<i>622</i>	<i>241</i>

⁴⁶ Bu mahallenin adı günümüzde Çarşıbaşı Mahallesi olmuştur.

Tablo 10’da eski belediye sınırlarındaki mahalleleri gösterilen Düzköy’de bütüncül model; 2019 ve 2024 seçimlerinde belirleyici olmazken, 2014 seçimlerinin sonucunu değiştirmiştir. 6360 sayılı Kanun öncesindeki belediye sınırlarına bakıldığında her üç seçimi de AK Parti’nin kazandığına tanıklık edilmektedir. Ancak 2014 seçimlerinin galibi CHP aday olmuştur. Dolayısıyla bütüncül model, Düzköy’deki bir seçimin sonucunu etkilemiştir.

Tablo 10. Bütüncül Modeli Öncesinde Düzköy Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti
Büyükmahalle	291	201	346	294	290	156
Cevizlik	274	187	328	254	221	139
Düzalan	392	209	419	355	390	179
Ortamahalle	648	467	704	607	663	411
Tepecik	288	171	340	297	324	185
Yenimahalle	308	233	379	356	357	246
<i>Toplam</i>	<i>2.201</i>	<i>1.468</i>	<i>2.516</i>	<i>2.163</i>	<i>2.245</i>	<i>1.316</i>

6360 sayılı Kanun öncesinde 13 mahalleden oluşan Hayrat Belediyesinin ilgili mahallelerindeki bulgulara bakıldığında belediye başkanlığı açısından 2014 ve 2024 seçimlerinde AK Parti’nin, 2019 seçimlerinde ise bağımsız bir adayın birinci çıktığı görülmekte ve söz konusu bulgular, mevcut sonuçlar ile uyumaktadır. Yani model, Hayrat’taki seçim sonuçlarını değiştirmemiştir.

Tablo 11. Bütüncül Modeli Öncesinde Hayrat Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti Bağımsız	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti
Cumhuriyet	192	144	244	158	181	111
Çağlayan	42	35	61	34	35	22
Çamlıtepe	76	69	166	95	81	50
Çaycılar	70	65	133	9	116	74
Görgülü	145	127	283	159	131	88
Gülderen Fatih	84	70	81	51	107	79
Gülderen Merkez	176	140	241	143	212	163
Hürriyet	107	101	130	23	97	70
Kurtuluş	81	76	99	71	120	77
Merkez	236	187	276	157	250	115
Meydanlı	63	51	229	120	94	47
Topaklı	56	48	94	59	110	81
Yenimahalle	32	29	69	36	46	25
<i>Toplam</i>	<i>1.360</i>	<i>1.142</i>	<i>2.106</i>	<i>1.115</i>	<i>1.580</i>	<i>1.002</i>

Köprübaşı ilçesinin belediye sınırlarında, bütüncül model öncesindeki uygulamada 3 mahalle bulunmaktaydı. Son üç belediye başkanlığı seçiminin verileri söz konusu mahalleler kapsamında gruplandırılıp toplandığında, mevcut modelin Köprübaşı ilçesinde 2014 ve 2019

seçimlerinin galibini değiştirdiği göze çarpmaktadır. Tablo 12'nin 2014 sütununa bakıldığında birinci partinin MHP olduğu görülmektedir. Oysa söz konusu seçimi AK Parti aday kazanmıştır. 2019 seçimlerinde ise eski sınırlarda Büyük Birlik Partisinin (BBP) adayı birinci çıkmasına rağmen, 2014 seçimlerine benzer şekilde seçimden yine AK Parti adayı galip ayrılmıştır. Öte yandan 2024 seçimlerinde hem eski hem de mevcut sınırların oyları toplandığında, ikisinde de AK Parti'nin adayının birinci çıktığı görülmektedir. Böylelikle Köprübaşı ilçesindeki üç belediye başkanlığı seçiminden ikisinin sonucu, 6360 sayılı Kanun'un öngördüğü bütünşehir modelinin ilçe mülki sınırlarına genişlettiği yeni belediye sınırları nedeniyle değişiklik göstermiştir.

Tablo 12. Bütünşehir Modeli Öncesinde Köprübaşı Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti MHP	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti BBP	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti
Akpınar	229	104	263	149	158	99
Fidanlı	571	323	919	585	455	191
Gündoğan	527	201	660	160	509	285
<i>Toplam</i>	<i>1.327</i>	<i>628</i>	<i>1.842</i>	<i>894</i>	<i>1.122</i>	<i>575</i>

Maçka, bütünşehir modelinin üç seçim sonucundan birinin değişmesine aracılık ettiği diğer ilçedir. Tablo 13'te eski belediye sınırlarındaki mahalleleri gösterilen Maçka'da bütünşehir modeli; 2014 ve 2019 belediye başkanlığı seçimlerinde belirleyici olmazken, 2024 seçimlerinden galip ayrılan adayı değiştirmiştir. 6360 sayılı Kanun öncesindeki belediye sınırlarına bakıldığında 2014 ve 2019 seçimlerinin AK Parti adayı tarafından kazanıldığına tanıklık edilmektedir. Bu durum mevcut sonuçlarla da paralellik göstermektedir. Ancak 2024 seçimlerinin eski sınırlarındaki galibinin CHP adayı olmasına rağmen, mevcut sınırlarda seçimi diğerlerinde olduğu gibi AK Parti kazanmıştır.

Tablo 13. Bütünşehir Modeli Öncesinde Maçka Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti CHP
Güney	273	88	285	98	279	154
Konak	237	94	137	46	160	82
Merkez ⁴⁷	2.265	1.219	1.960	1050	2.166	856
Yeşilyurt	105	26	195	81	143	91
<i>Toplam</i>	<i>2.880</i>	<i>1.427</i>	<i>2.577</i>	<i>1.275</i>	<i>2.748</i>	<i>1.183</i>

Of'ta yeni model, seçim sonuçlarına etki etmemiştir. Tablo 14 incelendiğinde, Of'un eski belediye sınırlarındaki 9 mahalledeki oyların toplamının her üç seçimde de AK Parti'yi birinci çıkardığı ve bu durumun mevcut sonuçlarla aynı olduğu görülmektedir.

⁴⁷ 2018 yılında söz konusu mahallenin sınırları içinde Fatih ve Reşadiye adında iki yeni mahalle kurulmuştur. 2019 ve 2024 seçimlerine ilişkin hesaplamalarda bu durum göz önünde bulundurulmuştur.

Tablo 14. Bütünşehir Modeli Öncesinde Of Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti
Cumhuriyet	666	347	634	309	883	326
Çamlı	312	155	271	140	319	124
Çamlitepe	466	171	490	170	337	118
İrfanlı	2.944	1.343	3.063	1.364	3.351	1.264
Kaban	113	45	85	45	124	36
Soğukpınar	105	52	97	35	97	28
Sulaklı	3.101	1.570	2.464	1.282	2.722	1.167
Yenimahalle	484	275	526	328	525	265
Yukarı Kışlacık	430	191	628	326	413	211
<i>Toplam</i>	<i>8.621</i>	<i>4.149</i>	<i>8.258</i>	<i>3.999</i>	<i>8.771</i>	<i>3.539</i>

Tablo 15. Bütünşehir Modeli Öncesinde Sürmene Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti
Balıklı	372	177	466	164	359	106
Çamlıca	1.090	584	860	403	899	377
Çarşı	1.587	872	1.489	793	1.600	746
Çavuşlu	383	193	514	232	524	188
Ortamahalle	1.427	770	1.180	654	1.240	509
Soğuksu	1.230	678	1.058	487	1.124	384
Üstündal	93	45	154	87	98	69
Yemişli	1.498	803	1.352	740	1.440	624
Zeytinli	274	128	364	212	296	147
<i>Toplam</i>	<i>7.954</i>	<i>4.250</i>	<i>7.437</i>	<i>3.772</i>	<i>7.580</i>	<i>3.150</i>

Tablo 15'te görüldüğü üzere, bütünşehir modeli öncesindeki sınırları 9 mahalleden oluşan Sürmene Belediyesinin ilgili mahallelerdeki oyların toplamına bakıldığında, belediye başkanlığı açısından her üç yerel seçimden de AK Parti adayının birinci çıktığına tanıklık edilmektedir. Söz konusu bulgular ile bütünşehir modeli çerçevesinde erişilen mevcut sonuçlar paralellik arz etmektedir. Buradan hareketle, Sürmene ilçesindeki büyükşehir ilçe belediye başkanlığı seçimlerinde bütünşehir modelinin herhangi bir değişikliğe yol açmadığı ileri sürülebilir.

Tablo 16. Bütünşehir Modeli Öncesinde Şalpazarı Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti MHP	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti YRP
Çamkiriş	174	107	182	83	160	49
Dereköy	466	200	431	327	426	101
Kalecik	115	57	117	59	105	16
Kireç	583	236	583	224	619	211
Sugören	282	137	301	164	289	166
Turaluşağı	301	182	330	201	281	74
<i>Toplam</i>	<i>1.921</i>	<i>919</i>	<i>1.944</i>	<i>1.058</i>	<i>1.880</i>	<i>617</i>

Şalpazarı ilçesinin belediye sınırları, 6360 sayılı Kanun'un öngördüğü bütünşehir modelinden önceki uygulamada 6 mahalleden oluşmaktaydı. Son üç belediye başkanlığı seçimlerinin verileri söz konusu mahalleler kapsamında kategorize edilip toplandığında, bütünşehir modelinin Şalpazarı ilçesinde 2014 ve 2024 seçimlerinin sonucunu değiştirdiği bulgusuna ulaşılmaktadır. Nitekim Tablo 16'nın 2014 sütununa bakıldığında, eski sınırlarda yarışı önde bitirenin AK Parti adayı olduğu görülmektedir. Ancak mevcut uygulama sonucunda bu seçimden MHP'nin adayı galip ayrılmıştır. 2019 yerel seçimlerinde belediyenin hem eski hem de mevcut sınırlarının oyları toplandığında, her ikisinde de MHP'nin adayının birinci çıktığı göze çarpmaktadır. Böylece 2019 yerel seçimlerinde bütünşehir modelinin, Şalpazarı belediye başkanlığı seçim sonucunu etkilemediği iddia edilebilir. Bununla birlikte 2024 yerel seçimlerinde ise eski sınırlarda YRP'nin adayı birinci çıkmasına rağmen, seçimi MHP'nin adayı kazanmıştır. Dolayısıyla Şalpazarı ilçesinde üç belediye başkanlığı seçiminden ikisinin sonucu, bütünşehir modelinin ilçe mülki sınırlarına genişlettiği belediye sınırları nedeniyle değişmiştir.

Tablo 17. Bütünşehir Modeli Öncesinde Tonya Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti CHP	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti AK Parti	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti Bağımsız
Büyük	930	575	804	483	753	265
Kaleönü	1.255	544	1.059	569	1.098	644
Karşular	862	550	794	440	729	406
Ortamahalle	1.121	825	979	298	1.076	476
Yenimahalle	533	174	503	366	435	179
<i>Toplam</i>	<i>4.701</i>	<i>2.668</i>	<i>4.139</i>	<i>2.156</i>	<i>4.091</i>	<i>1970</i>

Eski belediye sınırlarında 5 mahalle bulunan Tonya, bütünşehir modelinin son üç yerel seçimden ikisinde belirleyici olduğu bir diğer ilçedir. Son üç yerel seçimin verileri, bütünşehir modelinin Tonya ilçesinde 2014 ve 2024 yerel seçimlerindeki belirleyiciliğini göstermektedir. Tablo 17'nin 2014 sütununda birinci parti CHP'dir. Ancak bu seçimi AK Parti adayı kazanmıştır. 2019 seçimlerinde her iki modelde de AK Parti'nin birinci çıktığına tanıklık edilmiştir. Dolayısıyla 2019 seçimlerinde bütünşehir modeli, herhangi bir değişikliğe sebebiyet vermemiştir. Bununla birlikte 2024 seçimlerinde ise eski sınırlarda bağımsız bir adayın birinci çıkmasına rağmen, seçimi AK Parti adayının kazandığı görülmektedir.

Tablo 18. Bütünşehir Modeli Öncesinde Vakfıkebir Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti <i>AK Parti</i>	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti <i>AK Parti</i>	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti <i>Bağımsız</i>
Büyükliman	735	421	671	408	685	225
Cumhuriyet	548	132	584	260	650	264
Çamlık Sahil	146	49	139	54	140	56
Çarşı	1.345	669	1.081	617	1.117	515
Hacıköy	785	369	699	368	718	230
Hürriyet	448	215	417	250	423	199
Kemaliye	2.928	1.498	2.204	1.289	3.037	1.136
Kirazlık	232	108	231	146	174	52
Körez	445	198	383	230	526	183
<i>Toplam</i>	<i>7.612</i>	<i>3.659</i>	<i>6.409</i>	<i>3.622</i>	<i>7.470</i>	<i>2.860</i>

Tablo 18, Vakfıkebir Belediyesinin eski sınırlarında yer alan 9 mahalledeki oyların toplamında 2014 ve 2019 seçimlerinde AK Parti'nin, 2024 seçimlerinde ise bağımsız bir adayın birinci çıktığını göstermektedir. Bu durum, mevcut sonuçlarla uyusmaktadır.

Tablo 19. Bütünşehir Modeli Öncesinde Yomra Belediyesi Sınırlarında Yer Alan Mahallelerdeki 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri

Mahalle	2014		2019		2024	
	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti <i>AK Parti</i>	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti <i>İYİ Parti</i>	Geçerli Oy Sayısı	Birinci Parti <i>İYİ Parti</i>
Çamlıca	480	258	499	211	492	162
Gürsel	841	498	666	374	1.066	440
Namıkkemal	840	489	879	583	923	345
Sancak	4.743	2.652	5.075	2.833	6.089	2.874
<i>Toplam</i>	<i>6.904</i>	<i>3.897</i>	<i>7.119</i>	<i>4.001</i>	<i>8.570</i>	<i>3.821</i>

Son olarak, Yomra ilçesinde bütünşehir öncesindeki belediye sınırlarında 4 mahalle bulunmaktaydı. Tablo 19'da söz konusu mahallelere ilişkin 2014, 2019 ve 2024 belediye başkanlığı seçimi verileri yer almaktadır. Buna göre Yomra'nın eski sınırlarında 2014 seçimlerinde AK Parti, 2019 ve 2024 seçimlerinde ise İYİ Parti birinci çıkmıştır. Ulaşılan bulgular, her üç seçimin mevcut sonuçlarıyla paraleldir. Dolayısıyla yeni modelin Yomra'da seçim sonucuna etki etmediği ileri sürülebilir.

Tablo 20. Bütünşehir Öncesi Modelin Ulaşılan Sonuçları ile Bütünşehir Modelinin Mevcut Sonuçlarının 2014 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri Üzerinden Karşılaştırılması

İlçeler	Bütünşehir Öncesi Modelin Ulaşılan Sonuçları				Bütünşehir Modelinin Mevcut Sonuçları			
	Geçerli Oy	Birinci Parti			Geçerli Oy	Kazanan Parti		
		İsim	Oy Sayısı	Oy Oranı		İsim	Oy Sayısı	Oy Oranı
Ortahisar	133.087	AK Parti	65.415	49,2	179.878	AK Parti	92.762	51,6
Akçaabat	23.835	AK Parti	11.677	49,0	71.307	AK Parti	37.535	52,6
Araklı	10.282	AK Parti	5.435	52,9	26.500	AK Parti	16.023	60,5
Arsin	6.776	AK Parti	3.996	59,0	17.991	AK Parti	11.404	63,4
Beşikdüzü	7.330	AK Parti	2.695	36,8	13.762	AK Parti	5.087	37,0
Çarşıbaşı	4.461	MHP	2.186	49,0	10.225	AK Parti	5.414	52,9
Çaykara	899	AK Parti	600	66,7	8.847	AK Parti	5.951	67,3
Dernekpazarı	830	AK Parti	483	58,2	2.505	AK Parti	1.323	52,8
Düzköy	2.201	AK Parti	1.468	66,7	9.022	CHP	4.540	50,3
Hayrat	1.360	AK Parti	1.142	84,0	4.604	AK Parti	3.808	82,7
Köprübaşı	1.327	MHP	628	47,3	3.286	AK Parti	1.199	36,5
Maçka	2.880	AK Parti	1.427	49,5	16.763	AK Parti	9.751	58,2
Of	8.621	AK Parti	4.149	48,1	24.809	AK Parti	13.044	52,6
Sürmene	7.954	AK Parti	4.250	53,4	15.155	AK Parti	8.841	58,3
Şalpazarı	1.921	AK Parti	919	47,8	8.163	MHP	4.237	51,9
Tonya	4.701	CHP	2.668	56,8	10.176	AK Parti	5.443	53,5
Vakfikebir	7.612	AK Parti	3.659	48,1	16.997	AK Parti	9.329	54,9
Yomra	6.904	AK Parti	3.897	56,4	19.151	AK Parti	12.211	63,8

Tablo 20'ye göre 2014 belediye başkanlığı seçimlerinde Trabzon ilindeki 18 seçim çevresinden 13'ünde (Ortahisar, Akçaabat, Araklı, Arsin, Beşikdüzü, Çaykara, Dernekpazarı, Hayrat, Maçka, Of, Sürmene, Vakfikebir ve Yomra) bütünşehir öncesi sınırlardaki bulgular ile mevcut seçim sonuçları örtüşmektedir. Bu seçim çevrelerinin tamamında belediye başkanlığını AK Parti adayları kazanmıştır ve 2 seçim çevresi (Dernekpazarı ve Hayrat) haricinde bütünşehir modeli, seçimin galibi olan AK Parti'nin oy oranlarının artmasına aracılık etmiştir.

Kalan 5 seçim çevresinde (Çarşıbaşı, Düzköy, Köprübaşı, Şalpazarı ve Tonya) ise önceki uygulama ile mevcut modelin sonuçları farklılık arz etmektedir. Söz konusu 5 ilçeden Çarşıbaşı, Köprübaşı ve Tonya'nın eski belediye sınırlarında seçimi başka partilerin adaylarının önde bitirmesine rağmen, mevcut seçim sonuçlarında AK Parti adayları ipi göğüslemiştir. Ancak tersi bir durum da Düzköy ve Şalpazarı için geçerlidir. Eski sınırlarda AK Parti'nin birinci çıktığı bu seçim çevrelerinde, belediye başkanlıklarını sırasıyla CHP ve MHP'nin adayları kazanmıştır.

Trabzon ilinde belediye başkanlığı seçim çevreleri bağlamında bütünşehir modelinin belirleyiciliğinin en az olduğu seçimin 2019 olduğu Tablo 21'e dayanarak öne sürülebilir. Zira Köprübaşı dışındaki tüm seçim çevrelerinde, bütünşehir öncesi modelin bulguları ile mevcut seçim sonuçları paralellik arz etmektedir. Ayrıca söz konusu 17 seçim çevresinde seçimi kazanan adaylardan 13'ü (Ortahisar, Akçaabat, Araklı, Arsin, Çarşıbaşı, Çaykara, Dernekpazarı, Maçka, Of, Sürmene, Şalpazarı, Tonya ve Vakfikebir) bütünşehir modeli sayesinde oy oranlarını artırmıştır. Beşikdüzü, Düzköy, Hayrat ve Yomra'dan oluşan dört ilçede ise tersi bir durum söz konusudur. Bu seçim çevrelerinde genişletilen belediye sınırlarında, kazanan adayların oy oranının düştüğüne tanıklık edilmiştir. Seçim sonucunun değiştiği tek ilçe olan Köprübaşı'nda ise

eski sınırlarda BBP adayının önde olduğu seçimi, AK Parti adayı bütünşehir modeli sayesinde kazanmıştır.

Tablo 21. Bütünşehir Öncesi Modelin Ulaşılan Sonuçları ile Bütünşehir Modelinin Mevcut Sonuçlarının 2019 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri Üzerinden Karşılaştırılması

İlçeler	Bütünşehir Öncesi Modelin Ulaşılan Sonuçları				Bütünşehir Modelinin Mevcut Sonuçları			
	Geçerli Oy	Birinci Parti			Geçerli Oy	Kazanan Parti		
		İsim	Oy Sayısı	Oy Oranı		İsim	Oy Sayısı	Oy Oranı
Ortahisar	114.406	AK Parti	64.438	56,3	166.708	AK Parti	98.977	59,4
Akçaabat	22.963	AK Parti	13.270	57,8	72.828	AK Parti	43.757	60,1
Araklı	8.783	AK Parti	3.926	44,7	29.092	AK Parti	15.089	51,9
Arsin	8.264	AK Parti	4.159	50,3	23.091	AK Parti	12.974	56,2
Beşikdüzü	7.092	CHP	4.389	61,9	14.709	CHP	8.907	60,6
Çarşıbaşı	4.256	MHP	1.977	46,5	11.008	MHP	5.868	53,3
Çaykara	750	AK Parti	414	55,2	11.065	AK Parti	7.257	65,6
Dernekpazarı	845	AK Parti	524	62,0	2.987	AK Parti	2.156	72,2
Düzköy	2.516	AK Parti	2.163	86,0	9.751	AK Parti	5.706	58,5
Hayrat	2.106	Bağımsız	1.115	52,9	7.377	Bağımsız	3.868	52,4
Köprübaşı	1.842	BBP	894	48,5	4.178	AK Parti	2.062	49,4
Maçka	2.577	AK Parti	1.275	49,5	18.558	AK Parti	11.002	59,3
Of	8.258	AK Parti	3.999	48,4	26.769	AK Parti	15.433	57,7
Sürmene	7.437	AK Parti	3.772	50,7	16.328	AK Parti	8.911	54,6
Şalpazarı	1.944	MHP	1.058	54,4	9.233	MHP	5.618	60,8
Tonya	4.139	AK Parti	2.156	52,1	9.726	AK Parti	5.937	61,0
Vakfikebir	6.409	AK Parti	3.622	56,5	17.392	AK Parti	11.184	64,3
Yomra	7.119	İYİ Parti	4.001	56,2	22.420	İYİ Parti	11.751	52,4

Tablo 22, 2024 belediye başkanlığı seçimlerinde Trabzon ilindeki 18 seçim çevresinden 14'ünde (Ortahisar, Akçaabat, Araklı, Arsin, Beşikdüzü, Çaykara, Dernekpazarı, Düzköy, Hayrat, Köprübaşı, Of, Sürmene, Vakfikebir ve Yomra) bütünşehir öncesi sınırlardaki bulgular ile mevcut seçim sonuçlarının paralellik arz ettiğini göstermektedir. Bunların 9'unda AK Parti, 2'sinde CHP ve geri kalan 3'ünde ise sırasıyla İYİ Parti, YRP ve bağımsız adaylar seçimi kazanmıştır. Söz konusu 14 seçim çevresinden 9'unda (Akçaabat, Araklı, Çaykara, Dernekpazarı, Hayrat, Köprübaşı, Of, Sürmene ve Yomra) belediye başkanlığını kazanan adaylar, bütünşehir modeli sayesinde oy oranlarını artırmıştır. Kalan 5'inde (Ortahisar, Arsin, Beşikdüzü, Düzköy ve Vakfikebir) ise seçimi kazanan adayların önceki sınırlara nazaran oylarını düşürdüğü gözlemlenmiştir.

6360 sayılı Kanun öncesindeki sınırlara ilişkin ulaşılan bulgularla bütünşehir modelinin mevcut seçim sonuçlarının uyuşmadığı dört ilçe; Çarşıbaşı, Maçka, Şalpazarı ve Tonya'dır. Çarşıbaşı ve Maçka ilçelerinin bütünşehir modelinden önceki belediye sınırlarında seçimi CHP adaylarının önde bitirmesine rağmen, mevcut seçim sonucunda sırasıyla MHP ve AK Parti adayları ipi göğüslemiştir. Benzer şekilde Şalpazarı ve Tonya ilçelerinin 6360 sayılı Kanun öncesindeki belediye sınırlarında sırasıyla YRP ve bağımsız aday birinci çıkmasına rağmen, ilçe mülki sınırlarına genişletilen yeni modelin sonucunda sırasıyla MHP ve AK Parti adayları seçimi kazanmıştır. Söz konusu dört ilçede de seçimin kazananları, mülki sınırlara genişletilen yeni belediye sınırları sayesinde oy oranlarını belirgin bir şekilde artırmış, üstelik bunun sonucunda eski sınırlarda kazanamayacakları belediye başkanlıklarını elde etme şansını yakalamışlardır.

Tablo 22. Bütünşehir Öncesi Modelin Ulaşılan Sonuçları ile Bütünşehir Modelinin Mevcut Sonuçlarının 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verileri Üzerinden Karşılaştırılması

İlçeler	Bütünşehir Öncesi Modelin Ulaşılan Sonuçları				Bütünşehir Modelinin Mevcut Sonuçları			
	Geçerli Oy	Birinci Parti			Geçerli Oy	Kazanan Parti		
		İsim	Oy Sayısı	Oy Oranı		İsim	Oy Sayısı	Oy Oranı
Ortahisar	109.441	CHP	56.317	51,5	165.460	CHP	82.259	49,7
Akçaabat	21.280	AK Parti	8.396	39,5	71.662	AK Parti	29.893	41,7
Araklı	9.706	AK Parti	3.615	37,2	25.967	AK Parti	10.930	42,1
Arsin	8.108	YRP	4.459	55,0	19.755	YRP	10.166	51,5
Beşikdüzü	7.202	CHP	2.609	36,2	14.343	CHP	4.901	34,2
Çarşıbaşı	4.323	CHP	1.729	40,0	10.316	MHP	3.463	33,6
Çaykara	694	AK Parti	249	35,9	9.344	AK Parti	4.063	43,5
Dernekpazarı	622	AK Parti	241	38,7	2.538	AK Parti	1.058	41,7
Düzköy	2.245	AK Parti	1.316	58,6	9.111	AK Parti	4.967	54,5
Hayrat	1.580	AK Parti	1.002	63,4	5.776	AK Parti	4.180	72,4
Köprübaşı	1.122	AK Parti	575	51,2	3.201	AK Parti	1.777	55,5
Maçka	2.748	CHP	1.183	43,0	18.225	AK Parti	7.645	41,9
Of	8.771	AK Parti	3.539	40,3	24.859	AK Parti	11.925	47,8
Sürmene	7.580	AK Parti	3.150	41,6	14.856	AK Parti	6.509	43,8
Şalpazarı	1.880	YRP	617	32,8	8.685	MHP	2.619	30,2
Tonya	4.091	Bağımsız	1.970	48,1	9.216	AK Parti	3.967	43,0
Vakfıkebir	7.470	Bağımsız	2.860	38,3	16.971	Bağımsız	6.484	38,2
Yomra	8.570	İYİ Parti	3.821	44,6	26.299	İYİ Parti	12.651	48,1

Bu bulgular ışığında 2014, 2019 ve 2024 belediye başkanlığı seçimlerinin her iki modele göre kazananları Tablo 23'te gösterilmektedir.

Tablo 23. Trabzon'un İlçelerinde Bütünşehir Öncesi ve Bütünşehir Sonrası Modele Göre Kazanan Siyasi Partiler

İlçeler	2014		2019		2024	
	Bütünşehir Öncesi	Mevcut Durum	Bütünşehir Öncesi	Mevcut Durum	Bütünşehir Öncesi	Mevcut Durum
Ortahisar	AK Parti		AK Parti		CHP	
Akçaabat	AK Parti		AK Parti		AK Parti	
Araklı	AK Parti		AK Parti		AK Parti	
Arsin	AK Parti		AK Parti		YRP	
Beşikdüzü	AK Parti		CHP		CHP	
Çarşıbaşı	MHP	AK Parti	MHP		CHP	MHP
Çaykara	AK Parti		AK Parti		AK Parti	
Dernekpazarı	AK Parti		AK Parti		AK Parti	
Düzköy	AK Parti	CHP	AK Parti		AK Parti	
Hayrat	AK Parti		Bağımsız		AK Parti	
Köprübaşı	MHP	AK Parti	BBP	AK Parti	AK Parti	
Maçka	AK Parti		AK Parti		CHP	AK Parti
Of	AK Parti		AK Parti		AK Parti	
Sürmene	AK Parti		AK Parti		AK Parti	
Şalpazarı	AK Parti	MHP	MHP		YRP	MHP
Tonya	CHP	AK Parti	AK Parti		Bağımsız	AK Parti
Vakfıkebir	AK Parti		AK Parti		Bağımsız	
Yomra	AK Parti		İYİ Parti		İYİ Parti	

Toplam 54 seçimden 10'unda bütünşehir modelinin seçim sonuçlarını değiştirdiği, geri kalanında ise oy oranlarında değişikliğe sebebiyet vermesine rağmen seçilen başkanın aynı kaldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, bütünşehir modelinin seçilen başkanların %18,52'sinde değişikliğe yol açtığı ileri sürülebilir.

Söz konusu değişimin siyasi partilerin kazanç-kayıp bilançosuna yansımaya ilişkin veriler ise Tablo 24'te sunulmaktadır.

Tablo 24. 2014, 2019 ve 2024 Belediye Başkanlığı Seçimi Verilerine Göre Siyasi Partilerin Bütünşehir Modeli Sayesinde/Nedeniyle Kazandığı/Kaybettiği İlçelere İlişkin Bilanço

Siyasi Parti	2014		2019		2024		Toplam	
	Kazanç	Kayıp	Kazanç	Kayıp	Kazanç	Kayıp	Kazanç	Kayıp
AK Parti	3	2	1	-	2	-	6	2
CHP	1	1	-	-	-	2	1	3
MHP	1	2	-	-	2	-	3	2
YRP	-	-	-	-	-	1	-	1
BBP	-	-	-	1	-	-	-	1
Bağımsız	-	-	-	-	-	1	-	1

Siyasi partilerin eski sınırlarda birinci çıkamıyorken bütünşehir modeli sayesinde kazandıkları (kazanç) veya bütünşehir modeli öncesindeki sınırlarda en fazla oy alan parti olmalarına rağmen genişletilmiş sınırlarda zirvedeki yerlerini koruyamayarak seçimi kaybettikleri (kayıp) 10 seçim Tablo 24'te sunulmuştur. Söz konusu bilançonun siyasi partilere yansımaya bakıldığında, bütünşehir modelinin en çok AK Parti'ye yaradığı gözlemlenmektedir. Kaldı ki eski sınırlarda kaybedilecek 6 belediye başkanlığı, bütünşehir modeli sayesinde AK Parti tarafından kazanılmıştır. Ancak modelin AK Parti'ye yalnızca kazanç sağladığı iddia edilemez. Nitekim 2 belediye başkanlığı da eski sınırlarda kazanılacakken yeni model nedeniyle kaybedilmiştir. Kazanç sütununun kayıp hanesindeki rakamdan yüksek olduğu diğer parti MHP'dir. Bu çerçevede MHP, son üç yerel seçimde kazanamayacağı 3 belediye başkanlığını elde etmiş; eski sınırlarda ipi göğüslediği 2 belediye başkanlığını ise kaybetmiştir.

Diğer yandan, yeni modelden olumsuz yönde en çok etkilenen parti CHP olmuştur. 1 belediye başkanlığını bütünşehir modeli sayesinde kazanmasına rağmen, yeni uygulama CHP'nin eski sınırlarda kazanacağı 3 belediye başkanlığını rakiplerine kaptırmasına yol açmıştır. Bunun dışında YRP, BBP ve bir bağımsız aday, eski sınırlarda kazanacağı bir belediye başkanlığını, mevcut sonuçlarda kaybetmiştir.

Sonuç

Kentleşme oranının ve buna koşut olarak nüfusun bazı yerleşim yerlerinde diğerlerine nazaran daha fazla artış göstermesi; hizmetlerin arz ve talebi arasında dengesizliğe, planlama ve koordinasyon eksikliğine ve ölçek ekonomisinden yeterince faydalanılamamasına yol açmaktadır. Bu da yerel yönetimlerin etkinliği açısından söz konusu alanlarda yeni model arayışlarını gündeme getirmektedir. Bunlardan biri de Türk yerel yönetim sisteminde köklü değişiklikler ortaya çıkaran ve kamuoyunda "bütünşehir yasası" olarak anılan 6360 sayılı Kanun'dur. Kaynak kullanımında etkinlik ve verimliliğinin sağlanması, düzenleyici üst imar planları aracılığıyla bütüncül planlamaya geçilmesi ve yerelliğin güçlendirilmesi gibi gerekçelerle hazırlanan bu kanunun idari ve mali yapılanma, hizmet sunumu, kentsel siyaset, temsil ve katılım açısından önemli yansımaları olmuştur. İlgili kanunun uygulamaya konulduğu illerde; belde belediyeleri ve köylerin tüzel kişiliğine son verilerek mahalleye dönüştürülmesinden hareketle en kapsamlı değişikliklerin idari boyutta gerçekleştiği ileri sürülebilir. Yerelde merkezleşme eğilimi ile birlikte seçim çevreleri ve seçmen yapılarının değişmesine yol açan bu düzenlemeler, yerel seçim sonuçlarına da etki etme potansiyeli taşımaktadır. Literatürde, 6360 sayılı Kanun'un uygulanmasının yerel seçimlere etkilerini ortaya çıkarmaya yönelik yapılan çalışmalarda yeni düzenlemenin istisnai olumsuzluklara rağmen iktidar partisinin konumunu güçlendirmeye

aracılık ettiği belirtilmiştir. Ayrıca muhalefet partilerinin yeni düzenleme ile birlikte oy oranlarını düşürdükleri, parlamento dışındaki küçük siyasal partilerin ise ölçeğin genişlemesinden olumsuz yönde etkilendikleri ifade edilmiştir. Nitekim bu çalışmada da Trabzon'daki büyükşehir ilçeleri örneğinden yola çıkılarak söz konusu etki merceği altına alınmıştır.

2014 belediye başkanlığı seçimlerinde Trabzon ilindeki 18 seçim çevresinden 13'ünde bütüncül şehir öncesi sınırlardaki bulgular ile mevcut seçim sonuçları paralellik arz etmektedir. Belediye başkanlığını AK Parti adaylarının kazandığı söz konusu seçim çevrelerinin 2'si haricinde bütüncül şehir modelinin, seçimin galibi olan AK Parti'nin oy oranlarının artmasına uygun bir zemin hazırladığı belirtilmelidir. Geri kalan 5 seçim çevresinde ise bütüncül şehir öncesi uygulama ile mevcut modelin sonuçları farklılık göstermektedir. Bu 5 ilçeden 3'ünün eski belediye sınırlarında en yüksek oyu başka partilerin adaylarının almasına rağmen, mevcut seçim sonuçlarında AK Parti adayları seçimden galip çıkmıştır. Bununla birlikte diğer 2'sinin eski seçim çevrelerinde AK Parti adayları birinci çıkarken, bütüncül şehir modeli sonrası sınırlarda belediye başkanlığı seçiminde CHP ve MHP'nin adayları ipi göğüslemiştir.

2019 belediye başkanlığı seçimlerinde 1 ilçe dışındaki tüm seçim çevrelerinde bütüncül şehir öncesi modelin bulguları ile mevcut seçim sonuçları örtüşmektedir. Ancak yapılan analizde 2019'da tek değişikliğin, söz konusu ilçenin eski sınırlarında BBP adayının önde olduğu seçimi yeni sınırlar sayesinde AK Parti adayının kazanması olmadığı saptanmıştır. Nitekim seçimden galip çıkan adayların farklılık göstermediği 17 seçim çevresinde seçimi kazanan adaylardan 13'ünün bütüncül şehir modeli sayesinde oy oranlarını artırdığı; geri kalan 4 seçim çevresinde ise kazanan adayların oy oranlarının düştüğü gözlemlenmiştir.

2024 belediye başkanlığı seçimlerinde ise Trabzon ilindeki 18 seçim çevresinden 14'ünde bütüncül şehir öncesi sınırlardaki bulgular ile mevcut seçim sonuçları birbiriyle paralellik göstermektedir. Söz konusu seçim çevrelerinin 9'unda AK Parti, 2'sinde CHP ve geri kalan 3'ünde ise İYİ Parti, YRP ve bağımsız adaylar seçimden galip ayrılmıştır. Bu 14 seçim çevresinden 9'unda kazanan adayların bütüncül şehir modeli sayesinde oy oranlarını yükselttiği; geri kalan 5'inde ise önceki sınırlara nazaran oylarını düşürdüğü tespit edilmiştir. 14 seçim çevresinde durum bu şekilde iken diğer 4 ilçede 6360 sayılı Kanun öncesindeki sınırlara ilişkin ulaşılan bulgularla bütüncül şehir modelinin mevcut seçim sonuçlarının uyuşmadığı görülmüştür. Nitekim 2 ilçenin eski belediye sınırlarında seçimi CHP adaylarının önde bitirmesine rağmen, mevcut durumda MHP ve AK Parti adayları seçimi kazanmıştır. Benzer şekilde başka iki ilçede de eski belediye sınırlarında YRP ve bağımsız adayın seçimden birinci çıkmasına rağmen, ilçe mülki sınırlarına genişletilen yeni modelin sonucunda MHP ve AK Parti adayları seçimden galip ayrılmıştır.

Yapılan değerlendirmelerden yola çıkılarak bütüncül şehir modelinin 54 seçimin 10'unda sonuçları doğrudan etkilediği, diğer bir deyişle seçim sonuçlarını %20'ye yakın bir oranda başkan adayları açısından değiştirdiği söylenebilir. Geri kalan seçim çevrelerinde ise istisnalar olmakla birlikte seçilen adayların bütüncül şehir modeli ile oy oranlarını artırdığı gözlemlenmiştir. Söz konusu değişiklikler, siyasal partilerin kazanç-kayıp bilançolarına farklı şekillerde yansımıştır. Nitekim AK Parti eski sınırlarda kazanacağı 2 belediye başkanlığını bütüncül şehir modeli ile kaybederken, eski sınırlarda galip çıkamayacağı 6 belediye başkanlığını yeni model sayesinde kazanmıştır. Diğer yandan MHP son üç yerel seçimde kazanamayacağı 3 belediye başkanlığını elde etmiş; eski sınırlarda kazandığı 2 belediye başkanlığını kaybetmiştir. Öte yandan CHP 1 belediye başkanlığını bütüncül şehir modeli ile kazanırken, eski seçim çevrelerinde kazanabileceği 3 belediye başkanlığını rakiplerine kaptırmıştır. Bunların dışında ise YRP, BBP ve bir bağımsız aday, eski sınırlarda kazanacağı bir belediye başkanlığını, yeni model nedeniyle kaybetmiştir. Buradan hareketle bütüncül şehir modelinin en çok AK Parti'ye yaradığı, MHP'nin nispeten kazançlı çıktığı, CHP'nin ise yeni modelden olumsuz yönde en çok etkilenen parti olduğu ifade edilebilir. Ulaşılan bulgular, AK Parti'nin 6360 sayılı Kanun'un getirdiği yeni dizgeden en kazançlı parti olarak çıkması hususunda Hatay ve Mersin illeri özelinde yapılan çalışmaların sonuçlarıyla paralellik göstermekte; Aydın'ı konu edinen çalışmada iktidar partisinin yeni

düzenlemeden olumsuz yönde etkilendiğinin ortaya konulması açısından ise farklılık arz etmektedir. Ayrıca çalışmada muhalefet partilerinin de önemli kazanımlar elde etmiş olmaları, sonuçları itibarıyla bu çalışmayı literatürdeki diğer çalışmalardan farklılaştırmaktadır.

KAYNAKÇA

- 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu. *Resmî Gazete*, Tarih: 23.07.2004, Sayı: 25531.
- 6360 Sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. *Resmî Gazete*, Tarih: 06.12.2012, Sayı: 28489.
- Adıgüzel, Şenol (2018), “Avrupa Konseyi Yerel Yönetimler Özerklik Şartı Çerçevesinde Büyükşehir-Bütünşehir Düzenlemeleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 27/4, 1-28.
- Adıgüzel, Şenol (2021), “Hatay’da Büyükşehir Belediyesi Kurulması Sonrasında Yerel Siyaset: 2014 ve 2019 Yerel Seçim Sonuçları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, *Journal of Politics Economy and Management*, 4/2, 87-109.
- Adıgüzel, Şenol ve Karakaya, Sedat (2017), “Yerel Siyasete Etkileri Açısından 6360 Sayılı Yasa: Hatay Örneği”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/39, 31-56.
- Apan, Ahmet (2016), “Bütünşehir Modeli ve Taşra Yönetimine Etkileri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 25/1, 1-24.
- Arıkboğa, Erbay (2018), “Büyükşehir Sistemi: Büyükşehir ve İlçe Belediyeleri”, *Yerel Yönetimler*, (Eds. Kemal Görmez – Hasan Yaylı), Ankara: Orion Kitabevi, 367-409.
- Arslan Taç, Zeynep (2015), “Bütünşehir (Unicity)”, *Kent Terimleri Ansiklopedisi*, (Eds. Nilüfer Negiz - Özkan Yalçın - Abidin Kemeç), İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 81-85.
- Aydın, Batuhan (2022), *6360 Sayılı Kanunun Halkın Belediye Algısı Üzerindeki Etkisi: Maçka Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bahadır, Gökhan (2017), *6360 Sayılı Büyükşehir Yasası'nın Muhtarlıklar Üzerine Sosyo-Ekonomik Etkileri: Vakfıkebir / Trabzon Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Avrasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çolak, Çağrı (2017), “6360 Sayılı Kanun’un Büyükşehir İlçe Belediye Başkanlığı Seçimlerine Etkileri: Trabzon Örneği”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 18, 317-338.
- _____ (2021), “Bütünşehir Modelinden Vazgeçmek Türkiye’nin Doğusundaki Belediyeleri Demokrasi ve Terör Kıskaçından Kurtarmanın Bir Yolu Olabilir Mi?”, *KAYFOR 20: Uluslararası Kamu Yönetimi Forumu (Terör)*, 21-23 Ekim 2021, Malatya, 692-707.
- _____ (2022), “Kentsel Büyüme ve Hizmet Sınırlarının Genişlemesi”, *Kentsel Kamusal Hizmetler*, (Ed. Eray Aktepe), İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 71-90.
- _____ (2023), “2014 Yerel Seçimleri”, *Türkiye’de Yerel Seçimler*, (Ed. Fatih Güler), Ankara: Nobel Yayıncılık, 382-407.
- Çolak, Çağrı – Sağlam, Hülya – Topal, Abdulkadir (2017), “‘Bütünşehir’ Modelinin 2014 Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimlerine Etkileri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 26/2, 1-47.
- Çolak, Çağrı ve Yıkıcı, Abdulgazi (2022), “Elli Bir İlde Bütünşehir Modeline Geçilmesinin Yaratabileceği Potansiyel Sonuçlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Konularında Bilimsel Değerlendirmeler*, (Ed. Şahin Karabulut), Bursa: Ekin Yayınevi, 273-283.

Çürüksulu Usta, Gamze (2021), “6360 Sayılı Kanun’un Büyükşehir Belediyelerinin Bütçe Dengesi Üzerine Etkileri: Ordu ve Trabzon Büyükşehir Belediyeleri Örneği”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 60, 309-330.

_____ (2023), “Büyükşehir Belediye Modelinde Zabıta Hizmet Paylaşımı Analizi: Ordu ve Trabzon Örneği”, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10/2, 356-374.

Ercan Kalkan, Fulden (2022), *6360 Sayılı Yasa ve İttifak Siyaseti: Mersin 2019 Yerel Seçimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Ersavaş Kavanoz, Suna ve Erdem Nisa (2023), “6360 Sayılı Kanunun Büyükşehir Düzenlemesinin Mevcut Mahalle Muhtarlıkları Açısından Değerlendirilmesi: Akçaabat İlçesi Mahalle Muhtarlıkları Üzerine Alan Araştırması”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 32/3, 27-51.

Fidan, Ahmet (2012), “Kentsel Alan Tanımında Yeni Eğilimler ve Küreselleşme Bağlamında Türkiye’de Kurulacak 13 Yeni Büyükşehir Belediyesinin Kent Sınırı Kapsamında Değerlendirilmesi”, *Kent Akademisi*, 5/2, 78-86.

Genç, Fatma Neval (2014), “6360 Sayılı Kanun ve Aydın’a Etkileri”, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/5, 1-29.

Gürel Üçer, Aslı – Yenigül, Sevinç Bahar – Varol, Çiğdem (2014), “Büyükşehir’den ‘Bütünşehir’e: Yerel Yönetim Politikalarındaki Değişimin Kırsal Alana Etkileri”, *İdealkent*, 12, 26-59.

Hergüner, Burak (2017), “Yeni Büyükşehir Belediyelerinin Hizmet Kalitesine Etkisinin Değerlendirilmesi: Trabzon’dan Bir Vaka Çalışması”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13/3, 631-642.

Kalağan, Gökhan (2018), “Türkiye’de 6360 Sayılı Büyükşehir Yasası Kapsamında Büyükşehirler / Bütünşehirler: Yönetimsel Yapı, Mali / İktisadi Boyut ve Gelecek Vizyonu Üzerine Bir Tartışma”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/25, 591-603.

Kandeğer, Barış ve İzci, Ferit (2016), “Yerel Özerklik Bağlamında ‘Bütünşehir Yasasını’ Yeniden Düşünmek”, *KAYSEM 10: Kamu Yönetimi Sempozyumu (Büyükşehir Yönetimi ve İl Yönetiminin Yeni Yüzü)*, 5-7 Mayıs 2016, İzmir, 131-158.

Övgün, Barış (2018), “Kamu Yönetiminde Yeniden Ölçeklendirme”, *Küreselleşme Sürecinde Yerel Hizmet Yerel Siyaset*, (Eds. Ayşegül Mengi ve Deniz İşçioğlu), Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 203-217.

Özcan Sarıhan, Nazlı (2019), *6360 Sayılı Yasa ile Ortaya Çıkan Ölçek Tartışmaları Ekseninde Beldeden Dönüştürülen Mahallelerde Hizmet Algısının Farklı Boyutlarıyla Trabzon Örneğinde Tartışılması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özgür, Hüseyin (2014), “Denizli Kenti ve İlinde Yönetimsel Ölçek Arayışları (1976-2014): Dört Bütünşehir (Belediyesi) Söylemi / Tasavvuru (2001-2014) ve Büyükşehir Belediyesi Statüsü (2012-2014)”, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/5, 30-53.

Şentürk Okur, Fatma (2020), *6360 Sayılı Kanun Sonrası Mahalleye Dönüşen Kırsal Yerleşmelerin Yerleşik Alanlarının Çevre Düzeni / Nazım İmar Planı Kararları Kapsamında Yeniden Değerlendirilmesi: Trabzon Ortahisar Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Uzun, Abdullah (2020), “6360 Sayılı Büyükşehir Kanunu’nun Uygulanması Kapsamında Personel Devrinde Yaşanan Sorunlar: Trabzon İli Örneği”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3/2, 415-426.

Uzun, Abdullah ve Çolak, Çağrı (2016), “6360 Sayılı Kanun Kapsamında Kapatılan Geyikli ve Söğütlü Belde Belediyelerindeki Yerel Vatandaşların Yeni Yapıya İlişkin Algı ve Tutumlarına İlişkin Bir Araştırma”, *KAYFOR 13: Kamu Yönetimi Kongresi (Kamu Yönetiminde Değişimin Yönü ve Etkileri)*, 15-17 Ekim 2015, Konya, 1450-1474.

Yıkıcı, Abdulgazi ve Çolak, Çağrı (2023), “Büyükşehirlerdeki Kırsal Mahalle ve Kırsal Yerleşik Alanların Tespiti Sürecine Yönelik Bir Araştırma: Trabzon Örneği”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9/2-1, 100-111.

Zengin, Ozan (2014), “Büyükşehir Belediyesi Sisteminin Dönüşümü: Son On Yılın Değerlendirilmesi”, *Ankara Barosu Dergisi*, 2014/2, 91-116.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı: Araştırmacılar makaleye eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Çıkar Çatışma Beyanı: Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kahraman, Alter, “Kırım Tatar Gazetesi “Lenin Bayrağı” Üzerine Saha Araştırması Notları”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.355-366.
DOI: 10.31765/karen.1517139

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / Research Article

Yükseköğretim Kurulu tarafından desteklenen Kırım'daki saha araştırması yazarın “The Crimean Tatar National Movement in the Publication of Inner and Outer Diaspora: Lenin Bayrağı, Emel and Dergi” adlı tezi için Şubat-Mayıs 2013 arasında gerçekleştirilmiştir. Orta Doğu Teknik Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ayşegül Aydıngün ve Tavrıda Milli V.I. Vernadski Üniversitesi (Kırım, Ukrayna) öğretim üyesi Doç. Dr. Elmira Muratova danışmanlığında yürütülmüştür. Yazıda kullanılan bazı alıntılar yazarın ilgili tezinde de yer almıştır. Saha araştırmasında, öncesinde ve sonrasında değerli katkılarını ve önerilerini eksik etmeyen değerli Hocam Prof. Dr. Ayşegül Aydıngün'e çok teşekkür ederim. Ayrıca metinde kullanılan alıntıların Kırım Tatarcalarını düzenleyen Kırım Tatarlarına teşekkür ederim. Var olan ve gözden kaçan hataların tümü yazarın sorumluluğundadır.

** Dr. Öğr. Üyesi,
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
Bölümü, Karaman/TÜRKİYE
✉ alterkahraman@kmu.edu.tr

ORCID : 0000-0001-9995-6704

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatarları, Lenin Bayrağı, Yani Dünya, Saha Araştırması

Keywords: Crimean Tatars, Lenin Bayrağı, Yani Dünya, Field Research

Geliş Tarihi / Received Date: 17.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 08.11.2024

KIRIM TATAR GAZETESİ “LENİN BAYRAĞI” ÜZERİNE SAHA ARAŞTIRMASI NOTLARI*

Alter KAHRAMAN**

Öz: Kırım'ın Rusya tarafından 2014'te işgal edilmesinden önce gerçekleştirilen ve bu çalışmanın konusunu teşkil eden saha araştırması 18 Mayıs 1944 sürgününden sonraki yıllarda ortaya çıkan Kırım Tatar Millî Hareketi ve Kırım Tatarlarının sürgünden sonra ana dillerinde basılan tek gazetesi olan *Lenin Bayrağı* üzerine yapılmıştır. Bahsi geçen gazete *Lenin Bayrağı* adı ile 1957 ile 1990 yılları arasında Kırım Tatarlarının yerleştirildiği Sovyet cumhuriyetlerinden biri olan Özbekistan'da (Taşkent) çıkmıştır. 1991'den itibaren dünyadaki değişimlere ve gazetenin Kırım'daki geçmişine de atfen *Yanı Dünya* adını almıştır. *Lenin Bayrağı* sürgündeki Kırım Tatarlarının millî dillerini korumasında ve Kırım Tatar edebiyatının gelişmesinde önemli bir işlev görmüştür. Özellikle savaş sonrası Kırım Tatar entelektüelleri bu gazetede yetişmeye başlamış, ilk edebi eserlerini burada yayımlamış, hatta millî dilleri Kırım Tatarca'yı okuyup yazmasını yaşlıların desteğiyle *Lenin Bayrağı*'nda öğrenmişlerdir. *Lenin Bayrağı*'na organik olarak bağlı olanlar ve yayın organının geniş çevresindeki Kırım Tatar entelektüelleri, yazarları, şairleri ve edebiyatçıları ile Kırım Tatar Millî Hareketi mensupları Kırım Tatar millî bilincini, Kırım'a geri dönüşü, anavatan Kırım idealini ayakta tutabilmek için iki farklı yol izlemiş, iki farklı ve çoğu zaman birbirine karşıt noktadan millî hareketi değerlendirmişlerdir. Bu makale Kırım'da yapılan saha araştırmasında izlenen metodu ve araştırmanın ilk verilerini tartışmaktadır.

A FIELD RESEARCH NOTES ON A CRIMEAN TATAR NEWSPAPER “LENİN BAYRAĞI”

Abstract: The field work on which this ‘field research notes’ was based was conducted on Crimean Tatar National Movement, which emerged after the deportation in 1944, and *Lenin Bayrağı*, which was the only newspaper printed after the deportation. The field work was conducted before the occupation of Crimea by Russia in 2014. The aforementioned newspaper was published under the name of *Lenin Bayrağı* between 1957 and 1990 in Uzbekistan (Tashkent), one of the Soviet republics where Crimean Tatars were settled. After 1991, it was named as *Yanı Dünya* in reference to the changes in the world and the history of the newspaper in Crimea as well. *Lenin Bayrağı* played a crucial role in preserving the native language of Crimean Tatars in exile and in fostering the development of Crimean Tatar literature. Especially after the war, Crimean

Tatar intellectuals started to be trained in this newspaper, published their first poems, stories and articles here, and even learned to read and write Crimean Tatar on *Lenin Bayrağı* with the support of elders. Crimean Tatar National Movement activists and Crimean Tatar intellectuals, literati, writers, poets who were associated with

Lenin Bayrağı pursued different paths to preserve national consciousness and the ideal of returning to Crimea. They approached the national movement from two distinct and often opposing perspectives. This article discusses the methods used during the field research and the preliminary results of the research.

Giriş

Kırım Tatarları, 2. Dünya Savaşı’nda Almanlarla iş birliği yaptıkları gerekçesiyle 18 Mayıs 1944 tarihinde Kırım’dan başta Özbekistan olmak üzere Orta Asya cumhuriyetlerine sürülmüşlerdir. Uzun yıllar boyunca diğer sürgün edilmiş halklarla birlikte “Özel Yerleşimler” rejimi altında, sınırlı haklara sahip olarak gözetim altında yaşamışlardır.¹ “Özel Yerleşimler” ancak Stalin’in ölümünden sonra Kruşçev döneminde 1956’da çıkarılan Nisan kararname ile lağvedilmiştir. Bununla birlikte, aynı dönemde sürgün edilmiş diğer gruplara vatanlarına dönme hakkı tanındığı halde, Kırım Tatarları, Volga Almanları ve Ahıska Türkleri bu haktan mahrum bırakılmış, yaşadıkları yerlerde kalmaya zorlanmışlardır.² Bu nedenle, “Özel Yerleşimler” rejiminin kaldırılmasını takiben Kırım Tatarlarının Özbekistan’daki yaşayışlarını kolaylaştırmak amacıyla Özbek Radyosuna bağlı Kırım Tatar Şarkı ve Müziği Radyo Konserleri programı başlatılmış, ayrıca Kırım Tatar Oyun ve Şarkı Topluluğu ile Özbek Yazarlar Birliği’nde bir Kırım Tatarları Bölümü kurulmuştur³. 1 Mayıs 1957’de ise *Lenin Bayrağı* gazetesi çıkmaya başlamıştır. Ayrıca, ilerleyen dönemde Taşkent Nizamî Devlet Pedagoji Enstitüsü Rus Filolojisi Fakültesi’nde Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü (1968) açılmış, 1980’de ise *Yıldız* adında edebi bir dergi yayın hayatına başlamıştır.⁴

Foto. 1. *Lenin Bayrağı*’nın ilk nüshası (1957)⁵

Foto. 2. *Yanı Dünya*’nın ilk sayısı (1991)⁶

¹ Aydıngün, 2012: 258.

² Aydıngün ve Aydıngün, 2004: 17.

³ Kahraman, 2019: 170.

⁴ Devlet, 1983.

⁵ Gazetenin ilk sayısı 1 Mayıs İşçi Bayramı’nda çıkar. Fotoğrafın üstündeki manşet: Yaşasın 1 Mayıs Günü – Emekçilerin Uluslararası Birlik ve Bütün Memleketlerin İşçilerinin Kardeşlik Günü.

⁶ 3 Ocak 1991 itibarıyla *Lenin Bayrağı*, dönemin ruhuna uygun olarak *Yanı Dünya* adıyla yayımlanmaya başlamıştır. *Yanı Dünya*’nın ilk üç sayısında, *Lenin Bayrağı*’nın 33 yıl boyunca kullandığı ismi ve küçük değişikliklerle yenilenen bayraklı Lenin amblemi, ilk sayfanın alt kısmında yer almış ve dördüncü sayıdan itibaren tamamen kaldırılmıştır. *Yanı Dünya*’nın yeni tasarımı, Kırım’ı ve Kırım Tatarlarını simgeleyen unsurlarla bezenmiştir. Geleneksel kıyafetler içindeki bir kadın ve erkek, Kırım Hanlığı’nın *tarak tamgasını* yukarıya kaldırırken, ikisinin arasında Kırım

Bu çalışmanın konusunu Kırım Tatarlarının sürgündeki yegâne gazetesi olan *Lenin Bayrağı*⁷ ve Kırım Tatar Millî Hareketi üzerine yapılan saha araştırması (belge inceleme ve derinlemesine mülakatlar) oluşturmaktadır. Araştırmanın belge inceleme (İng. *documentary research*) kısmı, *Lenin Bayrağı*'nın tüm sayılarını barındıran İsmail Gaspıralı Kütüphanesi'nde 2013 yılında gerçekleştirilmiş, mülakatlar ise eş zamanlı olarak Kırım Tatar Millî Hareketi (KTMH) mensupları, *Lenin Bayrağı*'nın sabık çalışanları ve Fevzi Yakubov Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi'nin (KIPU) öğretim üyeleri ile yapılmıştır.

1. *Lenin Bayrağı: Yeni Dünya'dan Yanı Dünya'ya*

Lenin Bayrağı, 1918'de Moskova'da kurulan, redaktörlüğünü Mustafa Suphi'nin yaptığı, 1919'da Kırım'da çıkmaya başlayan *Yeni Dünya* gazetesinin devamı niteliğinde bir gazetedir. *Yeni Dünya*, 1929'da Kırım Tatarcasının Latin alfabesine geçişi ile *Yanı Dünya* olmuş, 1938'de ise *Kızıl Kırım* adını almıştır.⁸ 1944 sürgününden sonra Taşkent'te Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından gazetenin kurucu ve sorumlu editörü olarak Abselâm İslâmov atanmış ve 25 yıl boyunca bu görevi sürdürmüştür.⁹ 1957'den itibaren 33 yıl süresince çıkan *Lenin Bayrağı* 3 Ocak 1991 yayımlanan sayısında adını değiştirip tekrardan *Yanı Dünya* olmuştur. Gazete 1957 yılının 1 Mayıs'ından, 1965 yılının 1 Mayıs'ına kadar küçük tabloid formatta haftada iki kere basılırken Mayıs 1965'ten itibaren büyük yani *Pravda* gazetesi formatında haftada üç kere çıkmaya başlamıştır.

Gazetenin yayımlanmaya başlamasında Özbek komünistlerinin, özellikle o dönemde Özbekistan 'Alî Sovyeti'nin İcra Heyeti başkanı Reşidov'un etkisi büyük olmuştur. Bu durumu, hem Millî Hareket saflarında mücadele etmiş hem de bir süre *Lenin Bayrağı*'nın redaktörlüğünü yapmış meslekten bir gazeteci şu sözlerle açıklamıştır:

“Bilesiñiz, o kene sağ olsun Reşidov. Sağ olsun Reşidov.¹⁰ Yazıcılar Şamil Ağa, başqaları keldiler, oña dediler: “Bu halq endi uje [zaten] bayağı mında, mümkün olsa bir gazeta, bu gazeta olsun, başqa şeyler olsun.” Qırım tatarlarınıñ kultura meselelerine Maskva [Moskova] baqa edi... Tek Maskva. Reşidov mahsus Maskvağa barıp, “Bu halq mında [burada] endi”, bu [Reşidov] da pek ayneci [kurnaz idi]-, “olar Özbekçe añlamaylar” dey. “Ya bu bizim Kommunist fırqanıñ politikasını olarğa nasıl anlatacaqmız?” [dey.] “Onıñçün olarnıñ tilinde bir gazet kerek” dedi... Olar [Moskova'dakiler] da, “Bu Kommunist fırqanıñ politikası... Tatarlar Rus tilini bilmeseler, Özbek tilini bilmeseler... Yahşı, olsun gazeta!” [dediler].”¹¹

Gazetenin çıkarılması ve yukarıda bahsi geçen diğer kurumların kurulması hususunda Kırım Tatarları arasında iki görüş söz konusudur. İlk görüşe göre, bu kurumlar Sovyet hükûmetinin Kırım Tatarlarının Özbekistan'da kalıcı olmalarını istemesinin bir sonucudur. Görüşülen Kırım Tatarları, bu kurumların onların buraya yerleşmelerini sağlamak amacıyla kurulduğunu belirtmişlerdir. Yıllarca Sovyetler Birliği'nde Millî Hareket'te yer aldıktan sonra yurtdışında mücadeleye devam eden bir Kırım Tatar aktivist bunu şu cümlelerle açıklamıştır:

“Bilesiñiz mi, belledik ki bizler, bu gazeta, teatr, Qırım estradı, ansambli yazıcılarınıñ nesi oldı, fakültet açılar Qırım tatar tilinde, 20-25 adam aldılar. Olarnen bizni bu yerde [*Özbekistan'da*] qaldırmağa çalışqanlarını añladık. Onuñ için dedik biz, “bunlar kerekmiy bizge, mında bizge kerekmiy” dedik. Biz onuñ için çıqtıq ayttıq neden deseñiz, olar bugün gazeta 20 biñ berecek, yarın 30

yarımadasının resmi ve bir üzüm salkımı motifi yerleştirilmiştir. Amblemden ‘özgürlük, adalet ve birlik’ kelimeleri bir şerit üzerine yazılmıştır. Üçüncü sayıdan itibaren gazetenin 1957'den sonraki tarihi için bir ilk olarak ‘din ve örf adetlerimiz’ başlığı altında bir sayfa yayımlanmaya başlanmıştır. Fotoğrafın üstündeki manşet: Yeni Yılınız Hayırlı olsun! ⁷ Sürgündeki Kırım Tatar halkı *Lenin Bayrağı*'na kısaca Bayrak demiştir. Anonim (29 Aralık 1990), “33 Yıl” *Lenin Bayrağı*: 1. Yazının ilerleyen bölümlerinde *Lenin Bayrağı* yerine Bayrak ifadesi de kullanılmıştır. *Lenin Bayrağı*, Kiril alfabesi ile yazılan Kırım Tatarcada (Ленин байрағы) olarak yazılmaktadır.

⁸ Şemizade, 1958: 4; Kerimov, 1991: 3. Farklı *Yeni Dünya*'lar için bakınız: Nesimi, 2009:11-17.

⁹ İslâmov, 1985: 7, 182.

¹⁰ Şeref Reşidov 1959 ila 1983 yılları arasında Özbekistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri'dir.

¹¹ Kırım Tatar gazeteci ve aktivist ile mülakat, 19 Nisan 2013, Akmesit/Simferopol.

dane artist olacaq, yarın teatr berecek, bizlerge. Soñ “olarnıñ hepsi kulturası bar” deycek. Biz dedik “bizim kulturamız Qırımında olacaq.”¹²

O dönemde, Kırım Tatarlarının sürgün hayatının geçici değil sürekli olduğu, hükümetin onları ebediyen sürgünde, yerleştikleri yerlerde tutmayı planladığı görüşünün Kırım Tatarları arasında yaygın olduğu, gazetenin *Lenin Bayrağı* adıyla çıkan son sayısından anlaşılmaktadır. Gazetenin yayımlanmasına karşı çıkanlar, bir dönem gazeteyi boykot dahi etmişlerdir.

İkinci görüşe göre ise, bu kurumlar Sovyet hükümetinin talebi veya planıyla değil, bizatihi bazı Kırım Tatar ileri gelenlerinin talebi ve mücadelelerinin bir sonucu olarak kurulmuşlardır. Kırım Tatar seçkinleri Kırım Tatar halkının edebi dilini ve kültürünü korumak, halkın bu dilde okuma ve yazma becerilerini sürdürmelerini sağlamak amacıyla bu kurumların oluşturulmasında öncülük etmişlerdir. 1965'ten itibaren *Lenin Bayrağı*'nda çalışmaya başlayan bir Kırım Tatar muharriri bu konuda şunları belirtmiştir:

“Yaşlılarımız hükümete hücum ettiler, halqımız munda keldi, gazetası yoq, kitabı yoq, ansambli yoq, edebiyatı yoq, institütü yok. Demek, halq ölmek kerek dep, Şamil Alâdinler toqtamadan TsKğa [Türkçe okunuş: Tseka, Rus. ЦК КПСС/ Tur. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne] mektüpler yazdılar: “Beriniz, halqınñ tilini öğrenmesi kerek.” ‘57 senesinde qartların [yaşlıların] basqısından hükümet mecbur oldı birşeyler yapmağa.”¹³

Kırım Tatar dilinin, kültürünün, edebiyatının ve folklorunun yaşatılmasını sağlamak için çalışan bu entelektüellerin, Özbek hükümeti, Özbek Komünist Partisi ile ya da Sovyet hükümeti ve Komünist Parti ile olan ilişkileri yıllar içinde değişiklik göstermiştir. Ancak genel olarak, bu entelektüellerin hükümete karşı tutumları ve faaliyetleri, hükümetin kontrolü altında oldukları için itaatkâr bir yön izlemiştir.

2. Saha Araştırması

Kırım'daki (Akmescit/Simferopol) saha araştırması iki ana ekseninde sürdürülmüştür: Belge araştırması ve yarı yapılandırılmış mülakatlar. Araştırmanın belge araştırması kısmı esasen *Lenin Bayrağı* gazetesi nüshalarının taranmasını içermektedir. Belge araştırması sadece *Lenin Bayrağı* gazetesinin KTMH'ye ve hareket mensuplarına bakışıyla sınırlı kalmamıştır. Sadece bu konuya odaklanmak, çalışmanın verimsiz sonuçlar doğurmasına neden olacaktı. Bunun başlıca nedeni, gazete ve milli hareket arasında doğrudan ve olumlu bir bağın bulunmamasıdır. Gazete, Özbekistan Komünist Partisi'nin yayın organı olduğu için yayınları da bu doğrultuda olmuştur. Bu nedenle, yalnızca Millî Hareket ile olan ilişkisine değil, aynı zamanda uzun yıllar boyunca Kırım Tatar halkının kendi dilinde yayımlanan tek gazete olan *Lenin Bayrağı*'nın, Kırım Tatar halkının dilini ve kültürünü koruma ve geliştirmeye yaptığı katkıya da odaklanılmıştır. Çalışmanın bu yönde gelişmesi, arşiv çalışmaları ve yapılan mülakatların sonucudur. Araştırmanın ikinci kısmı ise derinlemesine mülakatlardan oluşmaktadır. Bu mülakatlarla, bir yandan Millî Hareket mensuplarının gazeteye bakışı, diğer yandan *Lenin Bayrağı* ve çalışanlarının Millî Harekete olan bakışı araştırılmıştır.

Belge incelemesi, gazetenin ilk sayısının yayımlandığı 1957 yılından 1991 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemin sonu, yani 1987'den 1991-92'ye kadar olan süre, Kırım Tatarlarının sürgünden dönüp ana vatanlarına yerleştikleri dönemdir. Araştırmanın ağırlıklı olarak Soğuk Savaş dönemiyle sınırlandırılması uygun bulunmuştur. *Lenin Bayrağı*, 1991 yılından sonra adını değiştirerek *Yanı Dünya* olmuş ve bu şekilde yayın hayatına devam etmiştir. Olayların daha iyi anlaşılabilmesi için, gerekli görüldüğünde, gazetenin eski çalışanlarının daha özgür bir ortamda *Yanı Dünya*'da Bayrak hakkında yazdıkları yazılar (1992, 1993, 2013) da kullanılmıştır.

Çalışma, genel olarak gazetenin 33 yıllık yayın dönemini kapsamaktadır, ancak bu dönemin tamamı detaylı olarak incelenmemiştir. Belirli yıllar seçilmiş, mülakatlar ve gazetenin yayın sürekliliği ile Kırım Tatarlarının hayatlarındaki değişimler dikkate alınarak incelenen yılların

¹² Kırım Tatar Millî Hareketi mensubu ile mülakat, 16 Nisan 2013, Akmescit/Simferopol.

¹³ Kırım Tatar gazeteci/yazarı ile mülakat, 11 Mart 2013, Akmescit/Simferopol.

sayısı arttırılmıştır. 1957 ve 1958 yıllarından sonra 1961 yılı analiz edilmiş, ardından 1965, 1971, 1975 ve 1980 yılları incelenmiştir. 1967 yılı, Kırım Tatarları üzerindeki “iş birliği” ve “hain” suçlamalarının kaldırıldığı yıl olduğu için özellikle önemlidir. Bu dönemi ve sonrasındaki değişiklikleri anlayabilmek için 1967’yi takip eden birkaç yıl da gözden geçirilmiştir. Gorbacov’un iktidara gelmesi ve sonrasındaki reformların gazeteye olan etkilerini görmek amacıyla 1985-1990 yıllarının tamamı incelenmiştir. Araştırmanın sonunda, *Lenin Bayrağı* gazetesinin yayın hayatına dair bir dönemselleştirme yapılması hedeflenmiştir.

Araştırmada bu yılların ve dönemlerin incelenmesinin temel nedeni, gazetenin yayın hayatındaki monotonluk ve haber içeriklerindeki değişmezlik ve tekrarlardır. Bu durum, Bayrak’ın Özbekistan’daki 33 yıllık yayın hayatının değişmez bir özelliğidir. Bunun en önemli sebebi, *Lenin Bayrağı*’nın Özbekistan Komünist Partisi’nin yayın organlarından biri olmasıdır.¹⁴ Gazetecilerin, Komünist Parti’nin belirlediği şablon ve kuralların dışına çıkması, o şablon ve kural-lar Komünist Parti tarafından esnetilmedikçe veya değiştirilmedikçe mümkün olmamıştır. Belirli dönemlerde Kırım Tatarlarına verilen müsaadeler ve Moskova’nın ve/veya Taşkent’in on-larla ilgili aldığı kararlar nedeniyle dalgalanmalar yaşanmış, ancak gazetenin genel içeriği sü-rekliliğini korumuştur. Yayın hayatı boyunca pamuk ve tarım haberleri, hükûmete dair geliş-meler ve parti kararları önemini yitirmemiştir. Pamuk, Sovyet döneminde Özbekistan’ın en çok önem verilen ürünü olmuştur. Gazetenin hemen her sayısında pamuk üretimine dair ha-berler önemli bir yer tutmuş, eğer daha önemli bir olay yoksa, örneğin 1917 devriminin yıldö-nümleri gibi, pamukçuluk ile ilgili haberler neredeyse her sayıda yer almıştır. Özbekistan’ın çeşitli şehirlerinden ve bölgelerinden pamukçulukla ilgili haberlere de sıkça yer verilmiştir. İşçilerin hikayeleri de pamuk ürünü çevresinde veya onunla bağlantılı olarak sunulmuştur.¹⁵

Foto. 3. *Lenin Bayrağı* pamuk kotasının doldurulduğunu haber veriyor: “Vatana Rapor: Plan Dolduruldu”.¹⁶

¹⁴ Diğerleri; Özbekçe çıkan *Sovyet Uzbekistanı*, Rusça basılan *Pravda Vastoka* ve Taçikçe *Hakikati Ozbekistan*.

¹⁵ Pamukla ilgili tavsiyeler, uyarılar yıllar boyunca tekrarlanmıştır: Örneğin 1958 yılında Özbekistan’ın doldurması gereken pamuk kotasının miktarı 3 milyon tondur. Hasat mevsimi yaklaşırken, kotanın doldurulması ile ilgili haberler artmaya başlamıştır: Anonim (10 Ağustos 1958), “Vatanga 3 Million Tonna Pamuk berirmiz” *Lenin Bayrağı*: 2. İlerleyen (65., 66., 67., 68., 72.) sayılarda da benzer başlık altında haberler yayımlanır. Kotanın doldurulması ancak tüm halkın seferber olmasıyla mümkündür: Anonim (5 Ekim 1958), “3 Million Tonna Pamuk İçün Kureş-Umumhalk İşi” *Lenin Bayrağı*:1. Pamuk hasadına ait rakamlar geldikçe de gazete bunu yayınlamaya başlar: Anonim (23 Ekim 1958), “1.500.000 Tonna Pamuk Azır” *Lenin Bayrağı*: 3. Bir sonraki sayıda: Anonim (26 Ekim 1958). “7 Noyabrge Devletke 2,5 Million Tonna Pamuk Bereyik” *Lenin Bayrağı*: 1. Teşvik edici haberler yapılır: Anonim (23 Kasım 1958), “Vatanga 3 million Tonna Pamuk 21. Syezdge [parti kongresine] En Yahşı Bahışşdır” *Lenin Bayrağı*: 1. Nihayet mutlu haber de gelir: Anonim (14 Aralık 1958), “Vatanga Raport: Plan Toldurıldı” *Lenin Bayrağı*: 1.

¹⁶ Anonim (14 Aralık 1958) “Vatanga Raport: Plan Toldurıldı” *Lenin Bayrağı*: 1.

Saha araştırmasında uzman-elit mülakatları da gerçekleştirilmiştir. Elitler, toplumlarındaki konumları ve statüleri nedeniyle; uzmanlar ise uzmanlık alanlarındaki bilgi birikimleriyle sosyal bilimciler için önemlidir ve birinci elden bilgi sağlayabilirler.¹⁷ Kütüphanedeki arşiv çalışması sürerken, Kırım Tatar akademisyenleri, yazıları *Lenin Bayrağı*'nda yayımlanmış ve bir dönem gazetede çalışmış Kırım Tatar yazarları, şairleri ve KTMH mensupları ile mülakatlara başlanmıştır. Gazetenin Taşkent'te yayımlandığı yıllarda, Bayrak'ta ve/veya Kırım'a taşındığı dönemde *Yarı Dünya*'da çalışmış gazeteciler, yazarlar ve şairler ile mülakatlar yapılmıştır. KTMH'de yer almış ve halen aktif olarak çalışan veya hareketin önderliğini yapan Millî Hareket katılımcıları ve akademisyenler grubundan Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi'nden öğretim üyeleri ile de mülakatlar gerçekleştirilmiştir.¹⁸

Yarı yapılandırılmış mülakat yönteminin esnekliğinden yararlanılarak, mülakatlar önceden belirlenen sorularla başlatılmış ve mülakat verenlere süreç içinde gerektiğinde ek sorular yöneltilmiştir.¹⁹ Mülakat yapılan kişiler üç farklı grup (akademisyenler, Bayrak çalışanları ve KTMH üyeleri) olarak sınıflandırıldığı için sorular da bu gruplara göre farklılık göstermiştir. Temel sorulara ek olarak, her gruba kendilerine özgü sorular sorulmuş, Bayrak çalışanlarına belge araştırması ilerledikçe ve nüshalar tarandıkça yeni sorular yöneltilmiş ve gerektiğinde anahtar kişilerle ikinci mülakatlar gerçekleştirilmiştir.²⁰

Mülakatlarda genel olarak üç tema etrafında toplanabilecek sorular sorulmuştur. İlk grup sorular, *Lenin Bayrağı* ile KTMH arasındaki ilişkiye odaklanmıştır, bu sorular hedef kitlemizi oluşturan üç gruba da yöneltilmiştir. Örneğin, Bayrak çalışanlarına, Millî Hareketin gazetede nasıl yansıtıldığını, kendilerinin bu harekete nasıl baktıklarını ve gazetenin Kırım Tatar halkının sürgündeki yaşantısı açısından önemini anlamak için sorular sorulmuştur. Benzer sorular, Millî Hareket katılımcılarına da yöneltilmiştir. Onların *Lenin Bayrağı* ile olan deneyim ve görüşleri araştırılmıştır. İkinci grup sorular, genellikle KTMH üyelerine ve akademisyenlere yöneltilmiş olup, Millî Hareketin yurtdışında ve Moskova'daki insan hakları hareketi ile olan bağlantıları üzerine odaklanmıştır. Üçüncü grup sorular ise, sürgün sonrası duruma dair sorulardan oluşmaktadır.

Araştırma sonucunda görülmüştür ki, Bayrak çalışanlarının gazeteye bakışı ile Millî Hareketin *Lenin Bayrağı*'na bakışı birbirinden tamamen farklıdır ve bu fark, Özbekistan sınırları içinde yaşayan kişilerde daha da belirginleşmektedir. Ayrıca, Millî Hareketin yasaklı, gazetenin ise hükümet organı olması ve zaman zaman Millî Hareket katılımcıları hakkında olumsuz, kınayıcı haberlerin yapılması, *Lenin Bayrağı*'na olan bakışı olumsuz yönde etkilemiştir.²¹ Hangi gruptan olursa olsun, herkesin üzerinde mutabık kaldığı tek konu, *Lenin Bayrağı*'nın Kırım Tatarlarının dilini korumadaki olumlu etkisidir.²² Örneğin, Kırım Tatar Millî Hareketi'nde savaş sonrası genç kuşağı temsil eden, 1960'lardan itibaren Millî Hareketin aktif temsilcilerinden olan ve 2014'te Kırım'ın işgali sonrasında faaliyetlerini Kiev'den sürdüren önemli bir Millî Hareket

¹⁷ Aydınğün ve Balım, 2012: 8.

¹⁸ Kırım'daki Kırım Tatar toplumunun bir bölümü 2013 yılında yapılan saha araştırması sırasında oldukça aktif faaliyetler düzenlemekteydiler. Bu etkinlikler, buluşmalar, toplantılar, konferanslar, anma törenleri gibi faaliyetlerden oluşuyordu ve genellikle Gaspıralı Kütüphanesi, Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi ve Kırım Tatar Millî Meclisi gibi üç temel kurum tarafından düzenleniyordu. Ayrıca, Kırım Tatar gençlerinin faaliyetleri de bu listeye eklenebilir. Özellikle Gaspıralı Kütüphanesi ve üniversite etkinliklerine katılarak, bir araştırmacı Kırım Tatar toplumuyla bağlantı kurmayı kolaylaştıracak kişilerle (İng. *gatekeepers*) tanışabilirdi. Bu toplantılar, mevcut tanıdıklar listesine ek olarak daha fazla kişiye ulaşmak için en uygun ortamlardır (Bryman, 2004: 297-298). 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesinden önce Kırım Tatarlarıyla ilgili saha araştırması yapan bir araştırmacının işini kolaylaştıran unsurlardan biri, Kırım Tatarlarının, özellikle uzmanlar ve seçkinlerin, kendileri hakkında yapılan çalışmalara destek vermeleridir. Bir araştırmacı, genellikle "neden Kırım Tatarlarını çalışıyorsun?" yerine "hangi konuda çalışıyorsun?" sorusuyla karşılaşacaktır.

¹⁹ Bryman, 2004: 283; Bray, 2008: 309-310.

²⁰ David ve Sutton, 2004: 87.

²¹ Valiyev, 1984; Iskanderov, 1986; Bilyalov, 1987; Grigoryev, 1987.

²² Kahraman, 2019.

mensubu *Lenin Bayrağı* ve çalışanlarının Kırım davası ile ilgisini reddederken Kırım Tatarlarının diline olan olumlu etkisini kabul etmiştir. Ayrıca aynı Millî Hareket mensubu bir Bayrak çalışanıyla olan anısını aktarmış, ki mülakat veren Millî Hareket mensubu Bayrak çalışanının KGB'den olduğunu ekleyerek, çalışanın gazeteyi üniversitede tanıtması, abone yapması talebine şu karşılığı vermiştir:

"Hiç bizim millî davamızın alağası yoq bunıñ [Lenin Bayrağı'nın]. Yalnız, til öğrenmek için tabii, dedim. Amma propagandasını yapmam çünkü siziñ yazdığınız şeyler benim fikirlerime aykırı. Bu kommunist propagandası. Sonra hiç olmağanda bizim büyüklerimiz, İsmail Gaspıralı, Noman Çelebicihan gibi büyüklerimiz hakkında yazgan olsa ediñiz, o zaman biraz meraq olur edi. "Ya bular milliyetçiler, pantürkistler. Bular bizim halqımıznıñ düşmanları" dedi."²³

Bayrak, Kırım Tatarlarının kendi ana dillerinde okuma ve yazma becerilerini geliştirmelerine yardımcı olan bir ders kitabı işlevi görmüştür.²⁴ Ayrıca, sürgündeki Kırım Tatar edebiyatının ve edebi kadrolarının gelişiminde gazetenin önemli bir rolü vardır. Bugün tanınmış ve yaşlı Kırım Tatar yazarları, Ablâziz Veliyev, Uriye Edemova, Rıza Fazıl, Şeryan Ali gibi isimler *Lenin Bayrağı*'nda yetişmişlerdir.²⁵ 1960'lı yıllarda, Bayrak'ın tabloid gazete formatından geniş Pravda formatına geçişiyle birlikte, savaş sonrası kuşağın birçok yazarı ilk şiirlerini, hikayelerini ve yazılarını burada yayımlamıştır. Hatta bazıları, Kırım Tatarca yazmasını yaşlıların desteğiyle Bayrak'ta öğrenmişlerdir.²⁶ 1965 yılında *Lenin Bayrağı*'na katılan bir Kırım Tatar gazeteci, gazetenin kendi nesli için taşıdığı önemi şu sözlerle açıklamıştır:

"...men ana tilinde bir kün [bir] saat suhbet diñlemedim, ana tilinde oqumadım, mektep yoq edi benim tilimde, ben Özbek tilinde mektepte oqudum. Universitetni Özbek tilinde oqudım. 8 yıl Özbek gazetasında çalıştım. Belki men Özbek şairi olarak tanılırdım. 60 dane şiirim çıktı. Böyle men Özbek şairi olur kalırdım. Biz hepimiz 1957 senesi 1 Mayıs'ında çıqmağa başlağanda gazetanı almağa başladıq. Bizim elifbemizni basa ediler dördüncü saifede. Ondan öğrendik biz nasıl elifbemiz, ariflerimiz bar. Ondan soñ mustaqil gazetlerni oqudıq, bir şeyler öğrenmege tırıştıq, yavaş-yavaş tecribelendik ve yazıcı derecesine köterildik. Ve tek men degil, bütün benim neslim, Ayder Osman, Uriye Edemova, Bilal Mambet, Emil Amit, Ervin Umerov, Nuzhet Umerov, Safter Nagayev, İsa Abdurahman ve Şeryan Ali. Olarnıñ hepsi aynı benim vaziyetimde. Olarnıñ hiç biri ana tilinde bir şey oqumadı, yazmadı amma hepsi belli Qırımtatar yazıcıları oldılar. Bugün Qırımtatar edebiyatı olarnıñ üstüne kurulğan. Eger biz de "Yoq, biz Qırımğa göçsek, anda oqurmız" desek, 50 yaşında Qırımğa kelirdik, ondan soñ başlardıq oqumağa. Kim oqur edi? Tek oqumağa öğrenir edik, amma yazmağa degil. Yazmaq için temel kerek, til bilgisi kerek. Bizim taqdirimiz öyle oldı."²⁷

İlk şiirlerini *Lenin Bayrağı*'nda bastıran bir Kırım Tatar şair gazetenin kendisi ve çağdaşları olan diğer Kırım Tatar entelektüelleri için önemini bir dönem gazeteye yönelik artan boykot çağrılarında da değinerek şu sözlerle açıklamıştır:

"Millet çıktı ki "yoq" dedi, olar dedi: "bizni...mında qaldırmaq için, yaşatmaq için bu işlerni yapalar." Amma baq sen, Allah Taalâ işimizni [ne yaptı]...toprağımızğa ayaq bastıq, amma çoq halq, gençler tilini yahşı bilmey, aceba, ne için? Amma oqutulğan olsa edi o zamanlar da, güzel olmaz edimi? Mına şimdiki şair ve yazıcılardan İsa Abdurahman olsun, Ablâziz Veliev olsun, men olayım, daha başqaları, benim aqranlarım, hepimiz ya Rusça, ya Özbekçe, ya Tacikçe oquğan insanlarımız, amma tilmizni öğrendik, bu gazetler vastasınen bu mecmua [Yıldız] vastasınen, anda çıqqan kitaplar vastasınen. Ondan şimdi özümüz de milletimizge tilimizni öğretemiz. Mına bunıñ emiyeti." (Kırım Tatar şairi ile mülakat, 5 Nisan 2013, Akmescit/Simferopol)

Lenin Bayrağı hadimleri kendilerini Millî Hareketten kesinlikle uzak görmemekte hatta Millî Harekete gizli, alttan alta destek verdiklerini belirtmektedirler. Meğerki Millî Hareket

²³ Kırım Tatar Millî Hareketi mensubu ile mülakat, 23 Mart 2013, Akmescit/Simferopol.

²⁴ Anonim (20 Şubat 1991), "Ablyaziz Veliev'nin Çıkışı" *Yanı Dünya*: 6.

²⁵ İslâmov, 1985: 192-196; Şemizade, 1977: 10-11.

²⁶ Bekirova, 2012: 1, 5.

²⁷ Kırım Tatar gazeteci, yazar ve şairi ile mülakat, 14 Şubat 2013, Akmescit/Simferopol.

iştirakçilerinin bazı önde gelenleri bunun aksini savunuyor olsunlar. Bir *Lenin Bayrağı* muharirleri gazete çalışanlarının Millî Harekete olan desteklerini şu sözlerle açıklamaktadır:

“Bütün Qırım Tatar Milliy Hareketinde iştirak etken adamlar aynı zamanda bizim semetdeşlerimiz, yurtdaşlarımız. Biz olarnı şahsen bilemiz. Biz özümüz de o ya da bu derecede Milliy Harekete iştirak ete edik, amma açıqtan degil. Toplaşuvlarğa bara edik. Para toplamaq kerek olsa Milliy Hareket için –Moskvağa meselâ, her vaqıt adamlar yollanır edi, o adamlar öz başına ketmez edi, olarnıñ masrafları bar edi, ketmesi, yaşaması ve ilâhire – bütün vaqıt biz cebimizden her kes kibi para bere edik.”²⁸

Bir grup mülakat veren, genellikle *Lenin Bayrağı* çalışanları ve Kırım Tatar akademisyenler, Millî Hareketi daha geniş bir çerçevede ele almaktadırlar. Yani, siyasi mücadeleyle sınırlı kalmaksızın, Kırım Tatarca bir konser, radyoda ana dilde çalınan bir şarkı, gazetede ana dilde basılan bir yazı gibi her türlü etkinlik, Millî Hareket olarak kabul edilmektedir. *Lenin Bayrağı*, farklı yöntemler kullanarak (örneğin ezop dili ve metaforlar), Kırım Tatarlarını eğitmiş ve dolaylı olarak Millî Harekete destek olmuştur. Bu destek açıktan ve siyasi bir destek değildir. Kırım Tatarlarına yönelik yapılan yanlış iddiaları düzeltme amacıyla pasif bir destek sunulmuştur.

Bu pasif desteğin en çarpıcı yönlerinden biri, 2. Dünya Savaşı'ndaki Kırım Tatar askerlerinin ve partizanlarının hikâyeleridir.²⁹ Sovyetler Birliği'nde Büyük Vatanseverlik Savaşı olarak bilinen ve faşizme karşı ortak mücadelenin sembolü olan bu savaş ve ona dair anılar, Sovyet halklarının ortak hafızasındaki en önemli unsurdur. Savaşa katılanların öyküleri sansüre takılmadan yayımlanabilecek nitelikte olduğu için Kırım Tatarları da 2. Dünya Savaşına dair öyküleri, sadece 23 Şubat (Kızıl Ordu Günü) veya 9 Mayıs (Zafer Günü) gibi özel günlerde değil, yıl boyunca sürekli olarak yayınlamışlardır. Gazetede savaş temasının işlenmesinin Kırım Tatarları için en önemli amacı, Kırım Tatar halkının kırılan onurunu yeniden tesis etmek, özellikle de 2. Dünya Savaşı sırasında Nazilerle işbirliği yaptıkları yönündeki iftiraları silmek ve adlarını diğer halklar nezdinde aklamaktır. Bu aklama ve rehabilitasyon çabaları 2013-14'e kadar güncelliğini koruyan ve hallolmamış bir mesele durumundaydı. Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin, Kırım Tatarlarını yanına çekebilmek için, 18 Mart 2014'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakı dolayısıyla yaptığı konuşmada bu meseleye atıf yapmış ve rehabilitasyonun sağlanması için gerekli adımların atılacağını vaat etmiştir.³⁰ Nisan 2014'te bir başkanlık kararı ile Kırım Tatarları ile birlikte Kırmılı Ermenilerin, Yunanların ve Almanların rehabilite edildiği ve haklarının iade edildiği duyurulmuştur.³¹ Ancak 2014 sonrasında, Kırım Tatarlarına yönelik artan baskı ortamı ve 1991'den beri oluşturdukları millî kurumların kapatılması veya sansüre uğraması, atılan adımların etkisiz kalmasına neden olmuştur.

Lenin Bayrağı'ndaki yazılar, sadece Kırım Tatarca ve yalnızca Kırım Tatarlarına yönelik olmuş, geniş halk kitlelerine ulaşamamıştır. Sürekli olarak ve yıl boyunca gazetede yayımlanan bu yazıların öne çıkan iki önemli özelliği, genellikle hikâye kahramanlarının milliyetlerine ve kesinlikle 1944 sürgününe atıfta bulunmamalarıdır. Ancak Kırım Tatar halkı, bu tür içerikleri duymak, okumak ve öğrenmek istemiştir. Savaşta yer alan kişilerin biyografilerinin anlatıldığı bu hikâyelerde kahramanlar, Kırım'ın çeşitli bölgelerinde doğmuş, büyümüş, eğitim almış, savaşa katılmış ve mücadele etmişlerdir. Ancak savaş sonrasında aniden Özbekistan'ın çeşitli vilayetlerinde yaşamaya başlamışlardır. Bu durum, uzun yıllar boyunca tekrarlanan değişmez bir gerçeklik olmuştur. Sansür, Sovyet basınının kaçınılmaz bir gerçeği olmuş ve Bayrak çalışanları da Kırım, Kırım Tatar, deniz, gökyüzü gibi bazı kelimelelere getirilen sansüre dikkat çekmişlerdir. Bu durum büyük ölçüde doğrudur, ancak kronolojik olarak zamanlamaya bağlı

²⁸ Kırım Tatar gazeteci, yazar ve şairi ile mülakat, 14 Şubat 2013, Akmescit/Simferopol.

²⁹ İslâmov, 1985: 193.

³⁰ “Address by President of the Russian Federation”, President of Russia. 16 Temmuz 2024 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır: <http://eng.kremlin.ru/news/6889>.

³¹ “Putin signs decree to rehabilitate Crimea Tatars”, Reuters. 16 Temmuz 2024 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır. <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-crimea-tatars-idUSBREA3KOBH20140421>

olarak değişmiştir. Yani sansür her zaman katı bir şekilde uygulanmamış, zaman zaman hafiflemiş veya sertleşmiştir. Örneğin, gazetenin yayın hayatının başlangıcından itibaren mülakatlarda dile getirilenin aksine yasaklanan kelimeler ara sıra kullanılmıştır. Ancak kesinlikle görülmeyen tek şey, 18 Mayıs sürgünü ve ona dolaylı da olsa yapılmış atıflardır. Buna izin verilmemiştir. Sürgün ve sürgün acıları, ancak Gorbaçov reformlarının Özbekistan'a ulaşmasından sonra, yani 1987'den sonra Bayrak'ta yer bulmaya ve açıktan ifade edilmeye başlamıştır.

2.1. Lenin Bayrağı'nın Kırım'a 'Kaçırılması'

Kırım Tatarlarının Bayrak'ın 33 yıllık arşivini Kırım'a getirmeleri süreci hem Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) çeperlerindeki cumhuriyetlerden biri olan Özbekistan'ın o dönem yaşadığı geçiş sancılarını ve iç karışıklığı göstermesi hem de zamanın nasıl değiştiğini, *perestroyka* ve *glasnostun* geldiği noktayı göstermesi bakımından önemlidir. SSCB'nin 1991 yılındaki dağılmasından hemen önce gazete ve arşivi özel bir izinle Kırım'a taşınmıştır. Özbekistan Komünist Partisi'nin yayın organlarından biri olan gazete dönemin parti Genel Sekteri İslam Kerimov'un izninden ziyade alt düzeydeki bir memurdan alınan onay ile Kırım'a kaçırılmıştır. Nihayet Özbekistan Komünist Partisi üst makamlarının gazetenin kaçırılışından haberi olduğunda iş işten geçmiş, gazete arşivini taşıyan tren katarları Özbekistan'ı terk etmiştir. Gazete ve arşivin kaçırılışı hikayesini Bayrak mensubu bir gazeteci şu şekilde paylaşmıştır:

"Biz, men ve Ayder Osman, "Yıldız"nın baş muharriri, ekimiz bardıq TsKğa [Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi], biz dedik ki: "mına "Lenin Bayrağı" [çalışanları] ketti, endi biz de ketecekmiz, hükümet tarafından bir emir olsun." "Yahşı yahşı" dedi bir oğlan "men yaparım" dedi, yazdı. Aydernen ekimiz öyle yaptık, böyle yaptık, konteyner beriñ bizge. Eşyalarımızı alıp keteyik, para beriñ bizge, anda iş başlağance. "Yahşı", - dedi bir oğlan, endi biz kettik. O oğlan anda hazırladı, öyle bir üç dane toçkanı, znaçit, bu "Yañı Dünya", Neşriyat ve Mecmua, "endi keliñ", - dedi, "üç künden kelip alırsınız", - dedi: "emir çıqaçq". Bular endi ketti, biz Aydernen alacaqmız. Bardıq Aydernen ekimiz, bu bala dedi: "men şimdi barıp bileyim", - dedi: "ne oldı, ne qalacaq", bir yaş oğlan. O ketti, bir başqası keldi. Başqası keldi, böyle kabinette oturamız, "sizler kimsiniz?" dedi... "Siz qayda ketesiñiz?" dedi, "Qırımğa ketemiz", - [dedik]. "Kim [izin] berdi [sizge] Qırımğa [ketmek için?" dep soradı]. "Mına "Yañı Dünya ketti, biz de ketecekmiz", [dedik]. "Toqtañız", dedi. O çıqıp ketti. Endi biz Aydernen bildik, mesele ciddiyleşti, bizni toqtatıp qaldıracaqlar, bizni qıbırdatmaycaqlar. Aman ekimiz qaçtıq, şu küni konteynerler hazırlandı, mindik qayttıq. Bir türlü hükümet tarafından bizge razılıq olmadı... bizge [yardım etken] men emir çıkarın degen oğlanı işten çıkarğanlar, o hastalağan, az qalğan ölgen. [Soñradan] Safter ayttı, "o adamnıñ başına yettiñiz siz", dey edi Aydernen ekimizge. Olmadı biz qaçtıq andan...Qarıştı zaman, zaman qarıştı. Biz ondan faydalandıq. Men misal için konteynerni berem, ev eşyaları, dep berem. Redaksiyadan degil, ev eşyaları...Ayder Osman bere özünüñ eşyalarını. 2 künden soñ samolötnen [uçakla] özümüz kelemiz. Bir kimse bizge razılık bermedi." ³²

SSCB çapında büyük dönüşümlerin olduğu, kimi cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan ettiği, Orta Asya ve Kafkasya'daki cumhuriyetlerde iç çatışmaların ve pogromların yaşandığı, cumhuriyetler arası çatışmaların yaşandığı bir dönemde Kırım Tatarlarının millî gazetesi *Yanı Dünya*'nın Kırım'a taşınması gözden kaçmıştır. Aynı dönemde Kırım Tatarlarının Kırım'a göçü de bir yandan devam etmektedir. Özbekistan'da Ahıska Türklerine yapılan pogromlar Kırım Tatarları için de uyarı niteliğinde olmuş, Kırım'a göçler hızlanmıştır. 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında kitleler halinde gerçekleşen göçün neticesinde Kırım'a dönüş mücadelesi nihayete ulaşmış ve bundan sonraki süreçte ise yarımada siyaset, sosyal, kültürel Kırım Tatar kurumlarının oluşturulması mücadelesine girilmiştir.

Sonuç

Lenin Bayrağı, Soğuk Savaş yılları boyunca sürgündeki Kırım Tatar halkının anadillerinde basılan yegâne gazete olmuştur. Sovyet devletiyle olan organik bağı ve yoğun sansür dolayısıyla halkın taleplerini yansıtamaması saha araştırmasında birbiriyle çelişen görüşlerin ortaya

³² Kırım Tatar gazeteci/yazarı ile mülakat, 11 Mart 2013, Akmesit/Simferopol.

çıkmasına neden olmuştur. Saha araştırması verilerine dayanarak iddia edilebilir ki bazıları açısından gazete, sadece Kırım Tatarcasına çevrilmiş resmî haberleri yayınlayan bir gazeteden daha fazlası olmuş, kendi kişisel tarihlerinin bir parçasını oluşturmuş ve gazete çevresinde toplanan entelektüellerse sansür ve çeşitli baskılar altında Kırım Tatar dilinin ve kültürünün unutulmaması için mücadele etmişlerdir. Bununla birlikte doğrudan siyasal hareketin içinde olanlara göre ise hem Sovyet hükûmetiyle organik bağlarını sürdürüp hem de millî hareket içinde halk için mücadele edilmesi mümkün değildir. Millî Hareket içinde bu fikrin gelişmesinin bir nedeni de zaman zaman Millî Hareket mensupları hakkında karalayıcı haberlerin basılmasıdır. Bu, gazeteye olan bakışı menfi olarak şekillendirmiştir. Diğer yandan, hangi gruptan olursa olsun, herkesin üzerinde mutabakata vardığı yegâne konu, en önemli Millî Hareket mensupları dâhil, *Lenin Bayrağı*'nın Kırım Tatarlarının dillerini korumadaki müspet etkisidir. Bayrak, Kırım Tatarcanın edebi bir dil olarak gelişmesine katkı sağlarken halk tarafından da dilin yazılı formunun öğrenilmesini sağlamıştır. Mülakat yapılan birçok kişi Bayrak'ın kendi hayatlarının önemli bir parçası olduğu belirtmiştir. Bazıları ise biraz da mübalağa ederek gazetenin o dönemde kutsal kabul edildiğinin söylemiştir. Birçoğu ana dillerini *Lenin Bayrağı*'ndan öğrenmiş ya da geliştirmiştir. Gazete, günümüzün yaşlı kuşak Kırım Tatar entelektüel ve edebiyatçılarının yetişmesine imkân sağlamıştır.

Bu araştırmanın yapılmasını takip eden 2013'ün Kasım ayında Ukrayna hükûmetinin Avrupa Birliği ile ortaklık anlaşmasını imzalamasını reddetmesi neticesinde Kiev'de başlayan hükûmet karşıtı protestolar kitlesel bir hal almış, göstericiler Bağımsızlık Meydanı'nda toplanarak aylar boyunca meydana protestolarına devam etmiş, Ukrayna devlet başkanının ülkeyi terk ettiği 22 Şubat 2014 tarihine kadar en kanlısı 19-20 Şubat'ta olmak üzere protestocularla güvenlik güçleri arasında birçok çatışma yaşanmıştır. Protestocuların ortak motivasyonu Avrupa yanlısı bir Ukrayna'dır, bu nedenle AB ortaklık anlaşmasının yerine Rusya ile imzalanan anlaşmayı reddetmektedirler. Kiev'deki Euromaydan gösterileri aralıksız devam ederken 2014'ün Şubat ayında Kırım'dan ilk ayrılık sesleri gelmeye başlamış, 27 Şubat'ta başlayan Rus işgali 18 Mart'ta tamamlanmıştır. Takip eden dönemde Kırım'ın Rusya tarafından işgali neticesinde Kırım Tatarlarının adadaki durumu giderek kötüleşmeye başlamış. Kırım Tatarları ev baskınları, işkenceler, kaçırma, çeşitli bahanelerle tutuklamalar yoluyla sindirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde onlarca kişi ortadan kaybolmuştur. Kırım Tatarlarına yönelik baskıdan Kırım Tatarlarının tüm kurumları payını almış, Kırım Vakfı kapatılmış ve Millî Meclis binası boşaltılmış, Kırım Tatar televizyonu ATR yayın lisansının verilmemesi ve yapılan baskılar neticesinde yayınlarına Kiev'den devam etmek zorunda bırakılmıştır. Benzer bir kaderi Kırım Haber Ajansı da yaşamış ve 2014'ten sonra Kiev'e taşınmıştır. Bu gelişmeler Kiev'i Kırım Tatar Millî Hareketinin merkezi konumuna getirmiştir. *Yanı Dünya* gazetesinin çalışanları da Rus idaresindeki yeni dönemde baskıya daha fazla dayanamayıp istifa etmek zorunda kalmışlardır. Ukrayna'nın doğusunda 2014-22 yılları arasında devam eden düşük yoğunluklu savaş Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna topraklarını işgal etmesiyle topyekûn bir savaşa dönüşmüştür. Kırım dışındaki Kırım Tatarları da Rus işgaline karşı Ukrayna safında mücadele etmeyi sürdürmektedirler.

KAYNAKÇA

"Putin signs decree to rehabilitate Crimea Tatars", Reuters. 16 Temmuz 2024 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır. <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-crimea-tatars-idUSBREA3K0BH20140421>

"Address by President of the Russian Federation", President of Russia. 16 Temmuz 2024 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır: <http://eng.kremlin.ru/news/6889>.

Anonim (10 Ağustos 1958), "Vatanga 3 Million Tonna Pamuk berirmiz", *Lenin Bayrağı*: 2.

- Anonim (14 Aralık 1958), "Vatanga Raport: Plan Toldurıldı", *Lenin Bayrağı*: 1.
- Anonim (20 Şubat 1991), "Ablyaziz Veliev'nin Çıkışı", *Yanı Dünya*: 6.
- Anonim (23 Ekim 1958), "1.500.000 Tonna Pamuk Azır", *Lenin Bayrağı*: 3.
- Anonim (23 Kasım 1958), "Vatanga 3 million Tonna Pamuk 21. Syezdge [parti kongresine] En Yahşı Bahşıdır", *Lenin Bayrağı*: 1.
- Anonim (25 Aralık 1991), "Yolumuz Vatanga", *Yanı Dünya*: 2.
- Anonim (26 Ekim 1958). "7 Noyabrge Devletke 2,5 Million Tonna Pamuk Bereyik", *Lenin Bayrağı*: 1.
- Anonim (29 Aralık 1990), "33 Yıl", *Lenin Bayrağı*: 1.
- Anonim (5 Ekim 1958), "3 Million Tonna Pamuk İçün Kureş-Umumhalk İşi", *Lenin Bayrağı*:1.
- Aydınğün, Ayşegül ve Aydınğün, İsmail (2004), *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü Kimlik ve Kültürel Canlanma*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Aydınğün, İsmail (2012), "Ne Doğu Ne Batı, Hem Doğu Hem Batı: Avrasya'nın 'Geçiş' Ülkesi Ukrayna", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar-Türkiye İle İlişkiler*, (ed. İsmail Aydınğün ve Çiğdem Balım), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 209-307.
- Aydınğün, İsmail ve Balım, Çiğdem (2012), "Giriş", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler*, (ed. İsmail Aydınğün ve Çiğdem Balım), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 3-13.
- Bekirova, Zera (23 Kasım 2012), "Onı Okup Ana Tilimizni Öğrendik", *Yanı Dünya*: 1, 5.
- Bilyalov, I. (27 Ocak 1987), "Men Siz Tutkan Yolnu Ukyüm Etem", *Lenin Bayrağı*:3.
- Bray, Zoe (2008), "Ethnographic Approaches", *Approaches and Methodologies in the Social Sciences*. (ed. Donatella della Porta and Michael Keating), Cambridge: Cambridge University Press, 296-315.
- Bryman, Alan (2004), *Social Research Methods*, Oxford: Oxford University Press.
- David, Matthew ve Sutton, Carole D. (2004), *Social Research*, Oxford: Sage.
- Devlet, Nadir (1983), "Lenin Bayrağı Gazetesi'nin 25. Yılı ve Kırım Türk Kültürünün Bugünkü Durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 22, 82-90.
- Grigoryev, A. (13 Ekim 1987), "Halk Menfaatlarına Kim Hainlik Yapa?", *Lenin Bayrağı*: 3.
- İskanderov, Ş. (1 Nisan 1986), "Halktan Ayırılmanın Yardımcıları", *Lenin Bayrağı*: 4.
- İslâmov, Abselâm (1985), *Yıllar ve Yollar*, Taşkent: Gafur Gulam Neşriyatı.
- Kahraman, Alter (2019), "Lenin Bayrağı: between two fires", *bilig - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 88, 169-188.
- Kerimov, İsmail (3 Ocak 1991), "Bizler Artık Kene Eski 'Yanı Dünya'mız", *Yanı Dünya*: 3.
- Nesimi, Abidin (2009), *Türkiye Komünist Partisi'nde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949*, İstanbul: Nöbetçi Yayınevi.
- Şemizade, Eşref (1977), *Halk Hizmetinde*, Taşkent: Gafur Gulam Neşriyatı.
- _____ (6 Şubat 1958), "Mustafa Subhi", *Lenin Bayrağı*: 4.

Valiyev, R. (18 Şubat 1984), “Halktan Ayırılğan, ya da İftiracı Kimge Hizmet Ete Edi”, *Lenin Bayrağı*: 4.

Mülakatlar

Kırım Tatar gazeteci, yazar ve şairi ile mülakat, 14 Şubat 2013, Akmescit/Simferopol.

Kırım Tatar gazeteci/yazarı ile mülakat, 11 Mart 2013, Akmescit/Simferopol.

Kırım Tatar Millî Hareketi mensubu ile mülakat, 23 Mart 2013, Akmescit/Simferopol.

Kırım Tatar şairi ile mülakat, 5 Nisan 2013, Akmescit/Simferopol.

Kırım Tatar Millî Hareketi mensubu ile mülakat, 16 Nisan 2013, Akmescit/Simferopol.

Kırım Tatar gazeteci ve aktivist ile mülakat, 19 Nisan 2013, Akmescit/Simferopol.

Tosun, Miraç - Tütüncü, Bekir, “Trabzon Gümrük Mukataasında Kadıların Fonksiyonları: Teftiş, Takip ve Tasdik (1600-1650)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.367-378.
DOI: 10.31765/karen.1574983

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

Bu makale, Dr. Öğr. Üyesi Miraç Tosun danışmanlığında “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Gümrüğü”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2023. başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmış, 2. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu'nda (6 Haziran 2024) muhtasar halî sunulmuştur

** Dr. Öğr. Üyesi,
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
Trabzon/TÜRKİYE
✉ tosunmirac@gmail.com

ORCID : 0000-0002-8587-9557

*** Dr. Öğrencisi,
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,
Trabzon/TÜRKİYE
✉ bekirtutuncu@outlook.com

ORCID : 0000-0001-7873-5144

Anahtar Kelimeler: Gümrük, Trabzon,
Kadı, Mültezim

Keywords: Customs, Trabzon, Kadı, Mültezim

Geliş Tarihi / Received Date: 28.10.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 14.11.2024

TRABZON GÜMRÜK MUKATAASINDA KADILARIN FONKSİYONLARI: TEFTİŞ, TAKİP VE TADİK (1600-1650)*

Miraç TOSUN** - Bekir TÜTÜNCÜ***

Öz: Kadıların bilinen idari ve adli meselelere ilaveten, merkez maliyesi ve idaresi tarafından kendilerine tevdi edilen ve imparatorluğun erken devirlerinden itibaren başta mukataa müfettişliği ve nazırlık olmak üzere birtakım mali işlerle de ilgilendikleri bilinmektedir. Bilhassa XVII. yüzyıl gibi muhtelif krizlerin yaşandığı bir dönemde mali bürokrasinin, imparatorluğun merkezden uzak bölgelerindeki gelirgider kalemlerinin ahvalini sorgulatmak ve teftiş ettirmek gibi meselelerde yerel kadılıklarla iş birliği içinde olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu çalışmada imparatorluğun sosyal, ekonomik ve askerî pek çok alana inhisar eden meselelerinde hem merkezin hem de yerel bölgedeki unsurların doğrudan başvurdukları bir makam olan kadılıkların, tanzim ettikleri arzlar ve dava hüccetleri incelenmek suretiyle Trabzon gümrüğünün tevcihinde ve mukataa olarak işletilmesindeki rolleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

THE ROLE OF THE KADI IN THE MANAGEMENT OF TRABZON CUSTOMS MUKATAA IN THE FIRST HALF OF THE XVII CENTURY

Abstract: Since the early period of the empire in addition to the known administrative and judicial matters, it is known that the *kadı* also dealt with a number of financial affairs entrusted to them by the central finance and government, particularly as *mukataa müfettişi* and *nazır*. Especially in a period of various crises as in the seventeenth century, it can be understood from archival records that the financial bureaucracy cooperated with the local *kadı* in matters such as inquiries and inspections of income and expenditure items in regions far from the centre of the empire. In this paper, will focus on the role of the *kadı*, which were authorities directly consulted by both centre and local region in many social, economic and military issues of the empire, in the assignment of the Trabzon customs and its operation as a *mukataa* by analysing the *arz* and *hüccet*.

Giriş

Kadı sicilleri sosyal, iktisadi, siyasi, askerî ve başka birçok alanda bölgesel kayıtları muhtevasında bulundurmaları bakımından eşsiz kaynaklardır. Bununla birlikte imparatorluk genelinde şehir ve kazalarda tutulmuş olan ve günümüze intikal edebilmiş kadı sicilleri konusunda Trabzon kenti önemli bir yere sahiptir. Özellikle gümrük mukataaları hususunda Osmanlı mali bürolarında tutulmuş ve kantitatif verilerle donatılmış olan statik mali veriler, kadı sicillerinde yer, zaman, mekân ve kişiler arası ilişkileri ihtiva eden verilerle karşılaştırılmak suretiyle dinamik bir vaziyete kavuşabilmektedir. Bu bağlamda son yıllarda kadı sicilleri ana kaynak olarak kullanılmak suretiyle yapılan gümrük-mukataa çalışmaları artış göstermektedir.¹

Trabzon gümrüğüne dair yapılan araştırmalar çoğunlukla XVIII. ve XIX. yüzyıllara odaklanmıştır, Bilhassa kadı sicilleri ana kaynak olarak kullanılmak suretiyle hazırlanan *Trabzon Gümrüğü (1750-1800)*² ile yine aynı müellif tarafından hazırlanan ve Trabzon gümrüğüne dair bilgileri de ihtiva eden *XVIII. Yüzyıl'da Trabzon'da Ticaret*³ başlıklı çalışmalar başta zikredilmelidir. Sonraki yüzyıla dair hazırlanan *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti*⁴ başlıklı çalışmada da Trabzon kadı sicillerindeki verilerden destek alınmıştır.

Kadı sicillerinde XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon gümrük mukataasına ilişkin doğrudan veya dolaylı olarak bilgiler bulunmaktadır. Trabzon kadılarının tanzim ettikleri hüccet, arz ve ilam türü belgeler ile yine sicillerde bulunan ve merkezden gönderilen tevki' formundaki belge suretleri incelendiğinde, bu zaman aralığına tarihlenen on üç sicil defterinde gümrük mukataası ve ticari faaliyetlerine ilişkin toplam 242 kayıt tespit edilebilmiştir. Söz konusu bu kayıtlardan Trabzon gümrüğünün fiziki ve mali sınırlarına, iskelelerine, mahzenlerine, gümrük eminleri hakkında çeşitli bilgilere, iltizam sözleşmelerinin muhtevalarına, alt mukataalara, mukataaların senelik veya bir tahvil sürelik mali değerlerine, mukataanın harcama kalemlerine ve gümrüğün kentin sosyal ve ekonomik hayatına etkilerine dair bilgilere erişmek mümkündür.⁵

1. Kadıların Mukataa ve İltizam İşlerindeki Faaliyetleri

Daha ziyade kazâî-idârî yetki ve sorumluluk alanlarındaki görevleriyle tanınan kadılık müessesesi, aynı zamanda bilhassa merkezî divandan taşraya gönderilen görevlendirmeler neticesinde askerî ve mali sahalarda da faaliyette bulunmaktaydı. Merkezden kadılara gönderilen görevlendirme ve emirler genellikle kadı sicillerinde ferman ve beratların birer suretleri halinde kaydedilmişlerdir. Nitekim kadılara gönderilen bu türden belgeler ıstılahta tevki' olarak adlandırılmıştır.⁶ Tevki'ler, hukuki sahada yapılan bir değişikliğin kadılara bildirilmesinde kullanıldığı gibi idari, askerî ve mali alanlarda gerçekleştirilen herhangi bir atama veya

¹ Osmanlı maliyesinin önemli gelir kalemlerini ihtiva eden mukataaların iltizam üzere işletilmesinde kadıların ve onların tuttukları sicillerin önemine değinen ilk araştırmacılarından biri olan Gökbilgin, bir monografisinde kadıların XVI. yüzyılda bu husustaki faaliyetlerini mercek altına almıştır. Bu çalışmada ise Gökbilgin'in imparatorluk genelindeki mukataalar için temas ettiği meseleler, burada münhasıran Trabzon gümrük mukataası için kadı sicilleri analiz etmek suretiyle aranmaya çalışılmıştır. Gökbilgin, 1952.

² Aygün, 1997.

³ Aygün, 2002.

⁴ Kuruca, 2003.

⁵ XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon gümrüğü hususunda kadı sicillerinin muhteviyatı ve kullanılabilirliği için bkz., Tütüncü, 2023: 5.

⁶ "Tevki' kelimesi sözlükte "hafif te'sir" demektir. İstihdamdaki manası ise, asırlara göre değişiklik arz etmiştir. Osmanlı Devleti'nden önce ilk dönemlerde halife veya vezirinin evrakına kenarına yazdıkları yazı yahut imzâya denirdi. Daha sonra sultanlardan sâdır olan vilâyât belgelerinde isim olarak verildi. Sonradan yüksek rütbeli askerî ve ilmiye mensubu makamlara yazılan yazılara "mersûm"; orta durumdaki makamlara yazılanlara "taklîd" ve sadece dinî ve divanî vazifelilere yazılanlara ise tevki' denmeye başlandı... Osmanlı Devleti'nde ise tevki', tevki'-i hümayun veya tevki'-i refî' tarzında kullanılan bu kelime, nişan ve ferman ile eş anlamlıdır ve padişahın bütün yazılı emirlerine de denir." Akgündüz, 1990: 92, 95.

görevlendirilmeye dair bir iş için de kullanılıyordu.⁷ Bu bakımlardan Osmanlı Devleti'nde belki de başka hiçbir görevli kadılar kadar çeşitli ve geniş bir alanda görevlendirilmemekteydi.⁸

Medresede gördükleri eğitim düşünülduğünde, kadıların fıkıh ilminde hemen hemen eksiksiz bir şekilde mezun oldukları düşünülmelidir. Nitekim şer'i usul hukukunun temel esasları arasında geçen "ilm-i fıkıhda icazet almayanlar, hiçbir veçhile kadı olamazlar" ibaresi bu düşüncüyü destekler mahiyettedir.⁹ Fıkıh hususunun üzerinde durulmasının sebebi, Osmanlı Devleti'nde mukataaların dâhilinde bulunan gümrük vergilerine dair düzenlemeleri de içeriyor olmasıdır.

Osmanlı Devleti'nde gümrük vergilerinin hem şer'i hem örfi bir mahiyeti bulunmaktaydı. İslam hukuk literatüründe zikredilen *zekât-ı âşir*, gümrük vergisini ihtiva etmekte olup, bu vergi tüccarların dinî intisaplarının yanında zimmi veya harbi statülerine de bakılarak devlet tarafından belirlenen bir yüzdelik oran üzerinden tarh edilmekteydi.¹⁰ Elbette bu hususlar fıkıh kitaplarında belirlenmiş olup kadıların da buna aşına olmaları beklenen bir durumdur. Bu verginin örfi mahiyeti ise ahidnameler ve kanunnamelerce belirlenirdi ki, bunlar da kadıların bağlayan metinler olmaları hasebiyle önemliydiler.¹¹ Osmanlı devlet teşkilatına ilişkin Fatih'in teşkilat kanunnamesinde yer alan "Ve defterdarlığa üç pâyeden çıkalar: evvelâ defter emîni ve şehir emîni defterdâr olmak kanunumdur. Ve üç yüz akça kadı dahi defterdâr olmak kanunumdur." ibaresi, kadıların gerekirse devletin maliye teşkilatında üst rütbelerde bulunabileceklerinin ve onların bu alandaki vukufiyetinin bir delili mahiyetindedir.¹²

Kadıların mali alandaki vukufiyetiyle birlikte mukataa-iltizam işlerindeki görev ve yetkilerinden de bahsetmek gerekir. Bunu yaparken arşiv malzemesinden ve özellikle de kadı sicillerinden faydalanmak, kadıların bu hususta yaptıkları çalışmalara yakın bir mercekten bakmaya da olanak tanımaktadır. İltizamın deruhte ettirilmesi, yerel kayıtların tutulması, hesap kayıtlarının denetlenmesi, emin ve mukataa kâtiplerinin tuttıkları kayıtların teftişi, bir mültezim aday ve ona kefil olanlar hakkında soruşturma başlatılması, irsaliyelerin havale denilen görevliye teslim edilmesi ve bu işlemlerin sicillere derç edilmesi gibi önemli görevleri yerine getiren kişi, bölge veya *mukataa müfettişi* olan kadılardı. XVI. yüzyıldan önce mukataa hesaplarını kontrol eden kazâ kadıların bu görevlerine *nazırlık* adı verilmişken, daha sonraları bu görevleri mukataa müfettişliği olarak tesmiye edilmiştir.¹³ Mukataanın müzayede sürecinde kadıların kendi bölgelerinde mültezim aday olanlarla bir ön görüşmede bulunma ve mukataanın son üç yıllık tahvilini inceleyerek mali değerinin belirlenmesi işini de üstlendikleri bilinmekle beraber, bu hususta mukataanın tevcihi sırasında kadıların ve müfettişlerin merkeze göndermiş oldukları arzları merkez maliyesince dikkate alınırdı.¹⁴ Bunlara ilaveten, bir mukataa için aday olan mültezim, merkez maliyesine şahsiyetine veya zenginliğine güvenilir bir kefil göstermeliydi. Mültezimin taksitlerini ve borçlarını hazineye ödemediği durumlarda kefillerden kifayet miktarı talep edilirdi. Bu noktada kifayet miktarını belirleyen ve kefillerin güvenilirliğini soruşturan kişi yine mukataa müfettişiydi.¹⁵

⁷ II. Mehmed dönemi Bursa'nın içtimai ve iktisadi vaziyeti hakkında Bursa şeriye sicillerinde padişaha ait belge suretlerinin, yani tevki'lerin kullanımına dikkat çeken bir örnek için bkz. İnalçık, 1947.

⁸ Ortaylı, 2001: 69-70.

⁹ Akgündüz, 1990: 279.

¹⁰ Akgündüz, 1990: 164-167; İnalçık, 2000: 248.

¹¹ "Ahidnâmelerde, Osmanlı topraklarında ödenecek gümrük resimlerinden de bahis vardır. İlk devir ahidnâmelerinde gümrük resminin 'âdet ve kanun üzere' alınacağına temasla yetinildiği halde, daha sonra, alınacak resmin yüzde oranı da kaydedilmeye başlanmıştır." Kütükoğlu, 1988: 538; Trabzon liva kanunnamelerinde, kara ve deniz ticaretinden alınan gümrük vergileri hakkında bkz. Gökbilgin, 1962.

¹² Özcan, 2003: 10.

¹³ Darling, 2019: 170.

¹⁴ Çakır, 2003: 126; Darling, 2019: 173.

¹⁵ Şensoy, 2014: 213-214.

XVI. yûzyılın ikinci yarısında mukataa mûfettişlerinin Trabzon'da faal olduklarını gösteren ender kayıtlardan bazılarında mühimme defterlerinde rastlanmaktadır. Bu türden kayıtlar ve muhtevastaki bilgiler, mûfettişlerin mukataaların iç işleyişindeki yetkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin 3 Ekim 1579 tarihinde Trabzon harc-ı hassa kâtibinin merkeze bildirdiği şikâyetine göre, mültezim ve onunla ittifak halinde olan mukataa kâtiplerinin, düzenli olarak gümrük gelirlerinin bir kısmını müfredat defterlerine kaydetmediklerinden dolayı hazine zarara uğramaktadır. Bu şikâyet üzerine Trabzon mukataa mûfettişine gönderilmiş olan bir hükümde, eskiden olduğu gibi mukataada tafsilatlı şekilde tutulan müfredat defterlerinin, mukataa kâtipleri ve harc-ı hassa kâtipleri tarafından beraberce tutulması istenmiştir.¹⁶ Söz konusu kayda göre, görünürde mültezim ve mukataa kâtibinin yapmış oldukları bir usulsüzlük ve yolsuzluk hassa harcı kâtibî tarafından haber verilmişse de işin görünmeyen tarafında harc-ı hassa emaneti kâtipleri ile mukataa kâtipleri arasında bir çekişmenin olduğu ve küçük çaplı da olsa bir hizipleşmenin var olduğuna dair karineler bulunmaktadır. Bu emir üzerine mukataa mûfettişinin müfredat defterlerindeki gelir-gider kayıtlarını kontrol ettiği ve kâtiplerle beraber mültezimleri de kayıtlar konusunda teftişe tabi tuttuğu düşünülebilir. Bir başka hükümde aynı tarihlerde Erzurum mukataaları mûfettişinin Trabzon kadısı Mevlâna Mahmud olduğu kayıtlıdır.¹⁷ Bundan hareketle, Trabzon kadısının Erzurum'daki mukataaları da içine alacak şekilde geniş bir havalideki mukataaların mûfettişi olduğu ve mukataa nazırlarıyla iş birliği içerisinde denetleme işlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır.

XVII. yûzyıl başından itibaren ise mukataa nazırlığı ve mûfettişliği görevleri, mültezimlerin talepleri üzerine ya kendilerine ya da başta kefil olmak üzere kendi istedikleri bir kişiye tevdi edilmeye başlanmıştır. Ancak bu durum kadıların mukataalar üzerindeki denetimlerinin tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Zira daha sonra görüleceği üzere doğrudan veya dolaylı olarak merkezden gelen emirler ve yereldeki başvurular üzerine kadıların mukataalarla ilgilenmeye devam etmiş oldukları, sicillerdeki kayıtlardan rahatlıkla takip edilebilmektedir.

2.Trabzon Gümrük Mukataasının İşletilmesinde Kadılar

Kadıların gümrük mukataasına müteallik faaliyetleri ana ve yardımcı görevler olmak üzere iki kategoride ele alınabilir. Kadıların ana dereceden görevleri incelendiğinde, genellikle merkez maliyesinden veya Erzurum defterdarlığından Trabzon kadılarına gönderilen fermanlar, beratlar ve divan tezkirelerindeki istek ve emirler üzerine gerçekleştirilen faaliyetler olduğu göze çarpmaktadır. Yardımcı görevlerinde ise daha ziyade kadıya mahallinde yapılan istekler üzerine, gümrük mukataasının işleyişiyle doğrudan ilişkili olmayan ve içerisinde diğer sosyal ve ekonomik meseleleri de havi olayların çözüme kavuşturulduğu müşahede edilmiştir. Aynı zamanda bu noktada kadının sorunların çözümünde güvenilir bir merci oluşu ve olan biteni kayıt altına aldıktan sonra tarafların yedine bürokraside geçerli hüccet ve temessük tevdi etmesi ön plana çıkmaktadır.

Trabzon kadılarının gümrük mukataasına ilişkin görevleri hakkında yapılan genel girizgâhın ardından, bu nokta itibarıyla sicillerden elde edilen verilere istinaden kadıların görevlerinin tanımlanması ve bunların örnekleriyle birlikte ele alınması gerekmektedir.

Merkez maliyesinde veya Trabzon gümrük mukataasının bağlı bulunduğu Erzurum defterdarlığında alınan kararların Trabzon kadısı tarafından uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesi: Bu hususta Aralık 1630 tarihli Erzurum hazinesinden Trabzon kadısına gönderilen bir divan tezkiresinde, Erzurum hazinesi giderlerinin karşılanmasında zorluklar yaşanmasından dolayı, doğrudan hazine tarafından Trabzon gümrüğüne bağlı olan ihtisap mukataasının 42.000 akçe peşinat ile Mahmud Bey'in iltizamına verildiğinden bahsedilmiş olup, Trabzon kadısına Safer ayının birinci gününden itibaren adı geçen mültezimin görevine başlatılması ve kimsenin buna

¹⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A.DVNSMHH.d., 41/283.

¹⁷ BOA., A.DVNSMHH.d., 42/920.

mani olmaması emredilmiştir. Buna ilaveten, ihtisap mukataasının eski mülteziminin hazineye yapmış olduğu ödemelerin hesap edilmesi, meblağın yeni mültezimden teslim alınıp eski mültezime verilmesi ve bunun da yeni mültezim olan Mahmud Bey'in tahvilinden düşülmesi istenmiştir.¹⁸ Ekim 1639 tarihli bir diğer belge, Trabzon kadısının gümrük mukataası üzerindeki teftiş ve soruşturma yetkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Bahsi geçen kayıt, bir kuyruklu buyruldu sureti olup bizzat Erzurum defterdarının emrini havidir. Buna göre, birtakım sosyal ve siyasi sebeplerden dolayı yaklaşık dört beş yıldır Erzurum'da bir ihtilal havasının hakim olduğundan bahisle, mali işlerde aksaklıklar yaşanmış ve mukataa kayıtları bir süredir takip edilemez hale gelmiştir. Bundan dolayı Trabzon kadısından, 1624 senesinden itibaren Trabzon gümrüğünün kimler tarafından işletilmiş olduğu, gelirlerin nerelere ve kimler tarafından harcadığı, hazineye ait olan *mal-ı mukataanın* bir mübaşir ile kayıtlarıyla birlikte hazine-i amireye gönderilmesi ve bunun Erzurum divanına arz edilmesi istenmiştir.¹⁹

Trabzon gümrük mukataası mültezim adayları hakkında tahkikat yapılması ve sonucunun merkez maliyesine arz edilmesi: Bir mukataaya talip olan mültezim adayı, doğrudan merkez maliyesine başvurarak süreci başlatabildiği gibi, mukataanın bulunduğu bölge kadısına başvurmak suretiyle de bunu yapabildi. Bölge kadısı gerekli çalışmalarını yapıp başvuruyu onaylarsa, bunu merkez maliyesine bir arz yoluyla bildirir ve tüm bu süreçleri sicile derç ederdi. Bu vechede kadı, mültezim adayı ile bir nevi ön görüşme yapmış olurken, aynı zamanda da mukataanın güncel vaziyetini merkez maliyesine arzında belirtmiş olurdu.

Bölge kadısının yapmış olduğu tahkikata bir örnek olarak, Trabzon gümrük mukataasına talip olan Mustafa Kuzgun için Trabzon kadısı Mevlâna Abdünnebi Efendi'nin gerçekleştirmiş olduğu tahkikat hakkında kadı sicilinde hayli tafsilat bulunmaktadır. Trabzon gümrüğüne mültezim adayı olan Mustafa Kuzgun'un, Trabzon kalesinde bulunan ve mevaciplerini gümrük gelirlerinden alan beşli askerleriyle, iskeleye gelip giden tüccar takımıyla, gümrük gelirlerinden maaş alan ve *ehl-i mürtezika* olarak bilinen imam, hatip, alim ve salih kişilerle iyi ilişkilerinin bulunduğu ve hepsinin Mustafa Kuzgun'dan razı ve müteşekkik olduğu kaydedilmiştir. Mustafa Kuzgun hakkındaki bu tahkikat sonucunda onun bu hasletleri sıralandıktan sonra yıllık 530.000 akçe iltizam bedeliyle Trabzon gümrük mukataasının birtakım başka şartlarla birlikte kendisine tevcih edilmesi arz edilmiştir.²⁰ Trabzon kadısının yapmış olduğu bir başka soruşturma ise, Trabzon gümrüğü iltizam üzere bir mültezime tevcih edilene kadar hakkında soruşturma yapıp dürüst, güvenilir ve dindar olduğuna kanaat getirdiği Ahmed Beşe'ye emaneten temessük vermesiyle sonuçlanmıştır.²¹

Maliyeye gerekli ödemelerini yapmayan mültezimlerin kadı tarafından tespit edilip, bunların merkez hazinesine gönderilmeleri: Mültezimlerin tahvil süreleri sonunda merkezi hazineye göndermeleri gereken meblağ genellikle nakit olurdu. Mukataa üzerinden devlet adına gerekli harcamalar yapıldıktan sonra hazineye kalan meblağ, havale adındaki görevli vasıtasıyla hazineye gönderilirdi. Mültezimler hazineye zamanında ödeme yapmadıklarında Başbâki Kulu adındaki görevli borcun tahsil edilmesi için çalışırdı.²² Trabzon gümrüğü özelinde bu işin havaleler tarafından yapıldığı da bilinmektedir. Bu husustaki kayıtlar incelendiğinde, mültezimlerin gecikmiş borçlarının tahsil edilmesi için merkezden Trabzon kadılarına tevki'ler gönderilmiş ve bunların suretleri kadı sicillerine derç edilmiştir. 1621 yılı Mart ayının başlarına ait olup Trabzon kadısına gönderilen bir fermanla, Trabzon gümrük mültezimi olan Hüseyin Çavuş'un beş ayı aşkın süredir görevde olduğu, henüz hazineye bir ödeme yapmadığı, muhasebe

¹⁸ Trabzon Şer'iyeye Sicilleri (TŞS.), 1821-4, 67a/1.

¹⁹ TŞS., 1826, 64a/4.

²⁰ TŞS., 1828, 109b/1.

²¹ Ahmed Beşe b. Mustafa nam râcil emânet-i mezbûra uhdesinden gelmeğe kâdir ve müstakim ve dindârdır deyu ehl-i mürtezika ma'rifetiyle müstakim emîn gelinceye değın ber vech-i emânet... TŞS., 1825, 109a/3.; Gümrük emini Kuzgunzâde Mustafa'nın beşli ağalığı, beytûmal emînliği gibi diğer görevlerinin yanında, aile ve sosyal hayatı ile siyasi hamleleri hakkında bkz. Açıık, 2012; Ayrıca bkz. Açıık, 2014.

²² Çakır, 2003: 15.; Emecen, 1999: 905-906.

işlerinin görülmesi için kendisinin hazineye gönderilmesi ve bu süre zarfı içerisinde Erzurum defterdarlığından görevlendirilen Ömer Bey'in emaneten mukataa işlerini sürdürmesi için gönderildiği haber verilmiştir.²³

Ekim 1628 tarihli Trabzon kadısına gönderilen bir divan tezkiresinde ise, Trabzon gümrük mukataası mültezimlerinin beş altı yıldan beri muhasebe işlemlerinin yapılamamasından dolayı, merkez maliyesinin mukataanın gelirlerinden ve gümrük emînlerinden haber alamadığından bahsedilmiştir. Bu hususta gümrük emini ve mültezimlerin kadı mahkemesi huzurunda muhasebelerinin görülmesi, hazineye ödemeleri gereken meblağın tahsil edilip gönderilmesi emredilmiştir. Aynı zamanda bu işin halledilmesi için merkez maliyesi tarafından bir mübaşirinin de gönderilmiş olduğu *beş altı seneden berü iskele mukata'asına iltizâm ve emânet veya gayrı her vechile müdahale idüp zabt iden ümenâ ve mültezimin ihzâr ve zaman-ı mübâşirlerinde makbuz defteriyle varan mübaşire koşup...* ibaresinden anlaşılmaktadır.²⁴ Yine aynı tarihlerde doğrudan merkez maliyesinden Erzurum defterdarı Ahmed'e ve Trabzon kadısına gönderilen bir fermada, Trabzon'daki mukataaları uhdesinde bulundurmış olan eski ve yeni tüm emînlerin buldurulması, mukataa kâtiplerinin tuttukları müfredat defterleri incelenmek suretiyle muhasebelerinin *bi-hasebi's-şer' ve'l-kanun* üzere incelenip borçlu olan emînlerden kesin surette borçlarının tahsil edilmesi istenmiştir.²⁵ Trabzon gümrük emînlerinin borçlarını tahsil işinde merkez maliyesinden gönderilen mübaşirler, Erzurum defterdarlığı ve Trabzon kadılarının iş birliği içerisinde oldukları belgelerdeki ibarelerden anlaşılmaktadır. Özellikle bu tarihlerde muhasebe konusunda yaşanan aksamalar, dönemin siyasi ve sosyal olaylarıyla yakından ilişkili olmalıdır. Nitekim bu sıralarda Erzurum'da Abaza Mehmed Paşa ayaklanması ve Trabzon kentinin Karadeniz'den gelen Rus Kazaklarınca yağmalanması gibi vakalar, Erzurum defterdarlığının işleyişini ve Trabzon mukataa gelirlerinin muntazaman tahsil edilmesini güçleştirmiştir.²⁶

Trabzon kadısının merkez maliyesine sunduğu rapor ve arz gereğince gümrüğe personel atamalarının yapılması: İmparatorluk genelinde gümrük mukataalarında çalışan görevliler, genellikle gümrük emini, kâtip, vazife kâtibi, kantarcı, damgacı, muhafız veya kolcu, gümrüğe gelen malları kontrol edip değerini belirleyen mubassır veya muhammin, madenlerin ve paraların kıymetini kontrol eden sarraflardan meydana gelmekteydi.²⁷ XVII. yüzyılda gümrük personellerinin çoğu gümrük emini veya mültezimin belirledikleri kişiler arasından seçilmeye başlanmıştır. Gümrük emînleri merkez maliyesine talepte bulunur ve kabul gördükten sonra o kişi görevine başlardı. İşte bu noktada gümrük emînleri, yerel kadılar vasıtasıyla bu isteklerini arz edebildikleri gibi, yerel kadıların onayından geçen kişiler de gümrük bölgelerinde çalışabiliyordu. Mesela 16 Kasım 1621 tarihli bir divan tezkiresinde, günlük yirmi beş akçe yevmiye ile Trabzon iskelesinde çalışan hassa harcı kâtibi Ahmed'in vefat etmiş olmasından dolayı, onun yerine Trabzon kadısı Mevlâna Osman'ın arzıyla günlük yirmi akçeye Enis Efendi göreve getirilmiştir.²⁸ Yine Trabzon kadısı Mevlâna Ömer'in arzı üzerine Seyyid Yusuf'un kantarcılık görevine getirilmesi, kadı Abdülkerim Efendi'nin arzı üzerine Hacı Ali'nin ihtisap kâtipliğine getirilmesi

²³ TŞS., 1821-4, 116b/2.

²⁴ TŞS., 1825, 55b/1.

²⁵ Yine aynı tarihlerde Trabzon kadısına gönderilen bir fermada, muhasebe ve çeşitli belgelerini hazineye teslim etmemiş olan Trabzon iskelesi emînlerinin mutlaka her neredeler ise buldurularak, gümrükte tutulan muhasebe kayıtları ve temessük belgeleriyle beraber ordugâha gönderilmeleri emredilmiştir. TŞS., 1825, 56a/2, 57b/3.

²⁶ Rus Kazakları baskınlarının Karadeniz kentlerine ve Trabzon'daki mukataaların gelir kaybına olan etkileri için bkz. Ostaphcuk, 2001: 50, 53; Ayrıca bkz. Tütüncü, 2023: 54, 116-118.

²⁷ Kocakaplan, 2017: 100.

²⁸ *Hassa harcı kâtibi olan Ahmed fevt olub kitâbeti mahlûl olmağın dersi'adet çavuşlarından olub kuşe-i kazâda ihtiyâr-ı fahrü'l-akrân Enis Efendi mecd ve müstahuk ve dindâr ve müstâkîm ve ehl-i kalem kimesne olub hidmet-i mezbûreye her vechile ehakk bilfiil Trabzon kadısı Mevlâna Osman Efendi zide fezlâilehu arz itmeğîn...* TŞS., 1822, 59a/4.

ve yine Trabzon kadısı Abdülkerim Efendi'nin arzı üzerine İbrahim'in damgacılık görevine getirilmesi bu hususta öne sürülebilecek farklı örneklerdir.²⁹

Gümrük mukataalarına kadıların arzı üzerine personel ataması yapıldığı gibi, görevini ihmal eden ve kötüye kullanan personeller şikâyet edilirlerse kadı tarafından görevden uzaklaştırılabilirdi. 1633 tarihli bir belgede Trabzon gümrük emini Kuzgunzâde Mustafa, Trabzon iskelesinde görevli olan hassa harcı kâtibi Kabasakaloğlu Ahmed Çelebi hakkındaki ikrarında, tuttuğu müfredat defterinde usulsüzlük yaptığını ve iskeleden vazife maaşı alan görevlilerin hakkını olduğu gibi teslim etmediğini Trabzon kadısı huzurunda iddia etmiştir. Nitekim maliyedeki muhasebe defteri ile kâtibin tuttuğu müfredat defteri karşılaştırıldığında Kabasakaloğlu'nun kabahati ortaya çıkmış ve buna ilaveten kadının başlattığı tahkikat neticesinde adı geçen kâtibin *hıyanet üzere olduğu* tebeyyün etmiştir. Deliller ve soruşturmalar neticesinde Kabasakaloğlu Ahmed Çelebi görevinden azledilmiş ve bundan sonra herhangi bir yerde kâtip olarak istihdam edilmemesine karar verilmiştir.³⁰

Trabzon gümrüğünden yapılacak mahalli harcamaların Trabzon kadısı tarafından denetlenmesi: Gelirleri devlet hazinesine ait olan ve muhtelif gelir kalemlerinden teşkil edilen mukataalar üzerinden yapılan devlet harcamaları, genellikle mültezimlerin kârına etki etmeyecek şekilde ve maliyece belirlenmiş olan değeri üzerinden devletin ihtiyaç duyduğu yerlere yapılırdı. Ekseriyetle bir mukataadan devlet adına yapılacak olan harcamalar da önceden belirlenmiş olup ocaklık, arpalık, nefer mevacibi, hisar tamirâtı, cami ve mescit giderleri gibi harcamalar bu hususa örnek teşkil eder.³¹ Bu uygulamalar Trabzon gümrük mukataası için de geçerli olup harcamaların yerinde ve zamanında yapılması için merkez maliyesinden Trabzon kadılarına çok defa emirler gönderilmiştir. Örneğin 5 Eylül 1643 tarihli bir kayıta, *kanun-ı kadim üzere* Trabzon iskelesinden yeniçeriler için her ay zahire ve et parası verilmesi gerekirken ödeme geciktiği için Trabzon kadısına ve gümrük eminine ödemenin geciktirilmemesine dair bir ferman gönderilmiştir. Sicillerde buna dair başka pek çok örnek bulmak mümkündür.³² Kadının buradaki en önemli rolü, gerçekleşecek olan her türlü harcamayı belgelendirmesi, yani hüccet ettirmesi olup, bu durum kadıların askerî ve mali bürokrasinin işleyişindeki yerini göstermesi bakımından da önemlidir. Bu şekilde devlet, askerlerin ihtiyacının karşılandığını bölge kadısı tarafından tasdik ettirmiş olurken, gümrük emini de söz konusu harcamanın muhasebe gününde kendi hanesine yazılmamasını garanti altına almış oluyordu. Aksi halde gümrük emini elinde hüccet bulunmadığından dolayı bu harcamayı muhasebe gününde mahsup ettiremezdi. Bir başka kayıta Trabzon kıyılarını ve kalesini korumakla görevli olan sipahi oğulları, silahdarlar ve sol ulufecilerden meydana gelmiş bir asker grubunun ulufeleri her üç ayda bir devlet adına Trabzon gümrük gelirlerinden ödenmekte olup, ödemelerin geciktirilmemesi emredilmiştir. Bu hususta yapılacak olan harcamanın Trabzon kadısı tarafından gönderilen fermanın zahrına hüccet ettirilmesi istenmiştir. Böylece hem askerlerin maaşının ödenmiş olduğu resmîyet kazanacak, hem gümrük emininin zarar etmesinin önüne geçilecek ve hem de çıkılacak olan Bağdat Seferi sırasında Trabzon kalesinde muhafazada bulunan askerlerin yoklamada ek-sik görülmelerinden dolayı dirliklerini kaybetme olasılığı ortadan kalkacaktır.³³

Trabzon gümrük mukataasına bağlı alt mukataaların kadı huzurunda alt mültezimlere deruhte edilmesi: Daha önce bahsedildiği üzere mukataalar, devlete ait muhtelif gelir kalemlerini ihtiva eden birer mali birimdirler. Trabzon kentinde de geliri devlete ait olan çeşit mukataalar, gümrük mukataası etrafında toplanmışlardı. Zira imparatorluk genelindeki mukataalar arasında

²⁹ TŞS., 1831, 81a/1, 85a/1, 95a/1.

³⁰ *Katib-i mezbûrun keyfiyyet-i hali bi-garaz kimesnelerden surren ve alaniyeten tefahhus ve tettebbu olundukda mezbur kendü halinde olmayup daima hıyanet üzere olduğu haber virdiklerinde... kitabet-i merkumdan ref' olunması cânib-i miriye ve fukaraya enfa' olmağın bade'l-jevme kitâbet-i mezbûreden istihdam olunmamak üzere ref'ine hükm olunup...* TŞS., 1828, 24a/4.

³¹ Kocakaplan, 2017: 91.

³² TŞS., 1828, 93a/1, 155b/1, 156b/1, 159a/3.

³³ TŞS., 1823, 29b/1.

en büyük gelire sahip mukataalar ekseriyetle gümrük mukataaları olup, diğer mukataalar onun etrafından örgütlenir ve iltizamla bir mültezim tarafından işletilirdi. Trabzon gümrük emini alt mukataalarla ilgili işlerin yegâne sorumlusu olup, genellikle bu mukataaları yerel kadının riyasetinde alt mültezimlere devrederdi. Bu hususta Trabzon kadı sicillerinde örneklere rastlamak mümkündür. Ekim 1649 tarihli bir sicil kaydında ihtisap mukataasının yıllık 24.500 akçe iltizam bedeliyle, Mustafa Bölükbaşı'ya tevcih edilip kendisine temessük verilmiş olduğundan bahsedilmiştir. Kaydın sonunda kuyruklu bir imzanın altında bulunan *Mehmed emin-i iskele-i Trabzon* ibaresi, iltizam tevcihinin Trabzon gümrük emini ve alt mukataaya talip olan mültezimin kadıya başvuruları ile gerçekleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Kadı tarafından verilen temessük belgesi ise herhangi bir durumda mali bürokrasi nezdinde Mustafa Bölükbaşı'nın mültezim olduğunu geçerli kılmaktadır.³⁴ Bir başka alt mukataa tevcihi de Trabzon bedesteninde satılan keten ürünlerinden elde edilen vergilerden oluşmuş keten damgası mukataasıyla ilgilidir. Bu mukataanın mültezimi olan Şeyh Mehmed Efendi'nin kadı huzurundaki ikrarına göre, aldığı 30 kuruş karşılığında mültezimlik haklarını 1632 yılı Temmuz ayı sonuna kadar Durmuş Çelebi'ye devretmiş olduğu kayıt altına alınmıştır.³⁵ Bunun yanında bir mukataayı ortak olarak işleten (ber vech-i iştirâk) mültezimler arasındaki işlemler de kadı mahkemesinde karara bağlanıp kaydedilirdi.³⁶

Eski ve yeni gümrük eminleri arasında muhasebeye dair sorunların Trabzon kadısı huzurunda bir sonuca bağlanması: Bir mukataaya aynı anda birden fazla kişi talip olabilmekte ve çekişmeli bir müzayedede süreci yaşanabilmekteydi. Bu konuda kadı sicillerindeki kayıtlar, diğer mali kayıtlara nazaran taraflar arasında mahallinde meydana gelen rekabet sürecini, kişi, yer ve zaman bağlamında daha ayrıntılı ve canlı bir biçimde aktarmaktadır. Örneğin Kasım 1633 tarihli bir belgede, Trabzon gümrük emini olan Kuzgunzade Mustafa'nın bir yıllık tahvil süresinin sonuna gelinmesinden dolayı, doğrudan merkez maliyesi tarafından, mukataa değerine 30.000 akçe zam teklif etmek suretiyle başvuru yapan Kapıcı Mehmed Bey'e gümrük mukataasını tasarruf edebilmesi için bir berat verilmiştir. Meseleyi Trabzon kadı mahkemesine taşıdığı anlaşılan Kuzgunzade Mustafa, kadı huzurunda Kapıcı Mehmed Bey'e 30.000 akçesini iade etmek ve hazineye de mukataa değerine 20.000 akçe daha zam yapmak üzere toplam meblağı kale dizdarı Ömer Ağa vasıtasıyla göndereceğini beyan etmiştir. Kapıcı Mehmed Bey yapılan zam teklifini kabul etmemekle birlikte, Kuzgunzade'nin teklifi üzerine çıkmayı da reddettiğinden dolayı gümrük mukataası Trabzon kadısı tarafından Kuzgunzade Mustafa'ya tevcih edilmiştir. Bu noktada Trabzon kadısının yetkisini göstermesi bakımından Kapıcı Mehmed Bey'in "ziyâde iderse varsun âsîâne-i sa'adetde ziyâde idüp gelsün" şeklindeki ikrarının mahkemece "nâmeşrû" olarak addedilmesi, oldukça manidardır. Bu ibarelerden, bir mültezim adayının mukataaya talip olabilmesi için merkeze gitmek zorunda olmadığı, maliye bürokrasisinin kadıya verdiği yetki çerçevesinde merkezden bir "berat" ile gönderilen bir mültezimin dahi tahviline son verilebileceği ortaya çıkmaktadır. İlâveten, merkezden bir berat gönderilene kadar, mahkemece Kuzgunzâde Mustafa'nın Trabzon gümrük mukataası mültezimi olduğunu beyan eden bir hüccet kendisine tevdi edilmiştir.³⁷ Bir başka vakada, daha önce Trabzon gümrük mukataasını yeni bir mültezim bulununcaya kadar emanet üzere işletmiş olan Ahmed Beşe, beş buçuk aylık sürenin sonunda yeni mültezim Ömer Bey geldikten sonra kadı huzurunda muhasebe kayıtları incelenmiştir. Ahmed Beşe'de bulunan irad defteri ve hassa harcı kâtibinin tuttuğu masraf defteri karşılaştırılmış ve neticede Ahmed Beşe'nin 11.100 akçe kendi cebinden harcamış olduğu, dolayısıyla da Trabzon gümrüğünden ve Ömer Bey'den alacaklı olduğu tahakkuk

³⁴ TŞS., 1831, 84b/3.

³⁵ TŞS., 1827, 11b/5.

³⁶ *Trabzon'da vâki' ihtisâb ve dellâliye mukata'atı ber vech-i iştirâk Hamza Bey mahfil-i kazâda müşteriki olan işbu baisü'l-kitâb Mustafa Çelebi mahzarında takrir idüp zikr olunan mukata'ayı hüsn-i ihtiyârım ile mezbûr Mustafaya feragat eyledim didikde...* TŞS., 1825, 8a/2.

³⁷ TŞS., 1828, 18b/1.

etmiştir. Söz konusu meblağın kısa sürede Ahmed Beşe'ye teslim edilmesi, mahkemece Ömer Bey'e tembih edilmiştir.³⁸

Gümrük vergilerinin tahsili hususunda tüccar ve gümrük emini arasında yaşanan anlaşmazlıkların kadı huzurunda çözüme kavuşturulması: Gümrük noktalarında ticari mübadele esnasında talep edilen gümrük vergileri hususunda zaman zaman aksaklıklar meydana gelebiliyordu. Mültezimler kâr elde edebilmek için gümrük bölgesinden geçen her türlü emtiadan vergi talep etmeye ve tüccarlar da mümkün mertebe en az masrafla mallarını gidecekleri yere götürmeye mütemayil olduklarından bu hususta tartışmalar meydana gelebiliyordu. Trabzon kadı sicillerinde bu konuda mahkemeye intikal eden vakalar mevcut olup, bölge kadısı bu sorunları çoğunlukla kanunnameler, bilirkişiler ve tarafların elinde bulunan izin belgelerine başvurmak suretiyle çözüme kavuşturmaya çalışırdı. Aralık 1621 tarihli bir kayıta, Trabzon gümrük emini Ömer Bey ile Erzurum tarafından Trabzon'a sekiz yük ham ipek getiren Mehmed Beşe arasında meydana gelen ihtilafın Trabzon kadısı huzurunda çözümü ele alınmıştır. Buna göre Mehmed Beşe ham ipek taşıyan kafilesini Trabzon gümrüğüne getirdiğinde kendisinden talep edilen gümrük vergisini ödemede zorluk çıkarmış ve olay mahkemeye intikal etmiştir. Mahkeme esnasında buna benzer bir vakanın daha önce meydana geldiği ve merkezden gönderilmiş bir ferman ile sorunun çözüme kavuşturulmuş olduğu o sırada mahkemede bulunan ve belgedeki ibarelerden daha evvel bir kadı veya naib olduğu anlaşılan Eyyubi Ali Efendi tarafından ifade edilmiştir. Nitekim Eyyubi Ali Efendi'nin ifadesine göre ipek tüccarları ham ipek için yük başına altışar akçe gümrük vergisi ödemeliydiler. Nihayetinde ise Mehmed Beşe'nin getirdiği ham ipekten yük başına altı akçe gümrük vergisi ödemesine karar verilmiştir.³⁹

Bir başka vakada Trabzon gümrük emini ile esirci esnaflarından oldukları anlaşılan Bekir Beşe, Osman Beşe, Hasan Çelebi, Mustafa ve Mehmed çelebiler, Osman b. Abdullah ve Hamamcıoğlu Ali kadı huzurunda karşı karşıya gelmişlerdir. İsimleri geçen esirci esnafları sefineleriyle Rize dolaylarından İstanbul'a giderlerken Trabzon iskelesine uğramışlar ve kendilerinden talep edilen her bir esir için resm-i pencik ve gümrük vergilerini ödemek istememişlerdir. Esirci esnafının mahkemede ikrarına göre, asıl gittikleri yer İstanbul olup, Trabzon iskelesine yalnızca uğramış olduklarından kanunnamede açıkça belirtildiği üzere herhangi bir vergi ödemek zorunda değillerdi. Bunun üzerine kanunnameye müracaat eden Trabzon kadısı, kanunnamede yer alan *âhar vilâyete gitmelü olup rüzgâr şiddetinden Trabzon iskelesine gelse ve terekesin çıkarmayup gitmelü olsa kimesne mani' olmaya ve gümrük dahi taleb eylemeye* ibaresine istinaden esirci esnafı haklı bulunmuştur.⁴⁰

Bir diğer vakada gümrük emini ile tüccarların kendi aralarında aldıkları kararları Trabzon kadısına tasdik ettirmek için mahkemeye başvurdukları anlaşılmıştır; gümrük emini ve keten tüccarları arasında yapılan görüşmeye göre, Trabzon'dan keten ihracatı yapan tüccarlardan talep edilen *eminiye, kâtibiye ve hüddamiye* adındaki vergilerin ticaretlerine zarar vermesinden dolayı, gümrük emini tarafından bundan sonra yalnızca *her beş buçuk batman ketenden bir guruh* gümrük vergisi alınacağı taahhüt ve ikrar edilmiş, gümrük emininin bu ikrarı her iki tarafın rızasıyla kayıt altına alınmıştır.⁴¹

Trabzon gümrük gelirlerinden vazife maaşı alan görevlilerin Trabzon kadısının arzı üzerine göreve getirilmeleri: Gelirlerini Trabzon gümrük mukataasından vazife maaşı adı altında alan ve Trabzon kentinin muhtelif bölgelerinde, daha ziyade dinî görevleri yerine getiren duaguy, enamhan, salahan, eczahan, ferraş gibi kişiler bulunurdu ki bunlara hademe-i hayrat da

³⁸ TŞS., 1827, 12a/2.

³⁹ *Bundan esbak Eyyubi Ali Efendi zamanında tüccar taifesi ile husus-ı mezbûr için emr-i şerif-i cihân-mütâ' bir küt'a varid olup tüccar taifesi niza' olmağla beher yük ham harirden altışar guruh virmek üzere kendi rızasıyla kayd ve sicil ve hüccet olunmuştur.* TŞS., 1822, 10a/3.

⁴⁰ TŞS., 1830, 26b/5.

⁴¹ TŞS., 1831, 36b/5.

denirdi.⁴² İlaveten, gümrük gelirlerinden vazife maaşı alanlar arasında geçimini sağlayamayan düşkünler ve savaşta esir düşüp kurtulan kişiler olduğunu da belirtmek gerekir. Katipler tarafından tutulan vazife defteri ve listelerde⁴³ adı geçen bu görevliler, çoğunlukla Trabzon kadısının merkeze sunduğu arz üzerine bu gruba dahil olabilirken, kadıların bulunmadığı hallerde naibin arzı üzerine de atamalar gerçekleştirildiği bilinmektedir.⁴⁴ 9 Haziran 1634 tarihli bir berat suretinde, Trabzon Hatuniye Camii enamhanı olan Bedri Yakub'un vefat etmesinden dolayı boş kalan mevkinin, Trabzon kadısı Mevlâna Abdünnebi'nin arzıyla Ahmed b. Yakub'un yevmi bir buçuk akçe vazife maaşıyla atandığı bildirilmiştir.⁴⁵ Kayıtlar incelendiğinde mukataa giderleri arasında en fazla suiistimale uğramaya müsait olan harcamalar vazifelilere yapılan harcamalardır. Bu hususta yeni bir mültezim ile yapılan sözleşmedeki bilgileri ihtiva eden beratların sicillerdeki suretlerinde çokça uyarılara ve tembihlere rastlanmıştır. 2 Mayıs 1644 tarihli bir iltizam sözleşmesini havi berat suretinde, beratlarını yenilememiş olan vazifelilerin maaşlarının gümrük gelirlerinden ödenmemesi gerektiği şartlar arasında yer almıştır. Daha başka birçok sözleşmede bu hususa dikkat çekilmiş olması, görevini yapmadığı halde gümrük gelirlerinden vazife maaşı alanların sayısının azımsanmayacak ölçüde olduğunu göstermektedir.⁴⁶

Trabzon gümrüğü ve Trabzon'daki vakıflar arasında meydana gelen anlaşmazlıkların kadı huzurunda çözüme kavuşturulması: Gümrük vergileri hususunda Trabzon gümrük emniyeti ile Hatuniye Vakfı arasında meydana gelen ihtilafların çözümünde bölge kadılarına başvurulmaktaydı. Malın geldiği yerin gümrük bölgesinde mi yoksa vakıf arazileri içinde mi yer aldığı veya gelen malın satışının yapılacağı yerin nereye bağlı olduğu tam olarak belirlenmemiş olmasından dolayı bu türden anlaşmazlıklar meydana gelebiliyordu. Kadılar bu türden meselelerin çözümünde çoğu defa eski gümrük emniyetlerine, eski kadılara veya kanunnamelere başvurmaktaydı. Haziran 1638 tarihli bir kayıta, Hatuniye vakfı mütevellisi Hüseyin Ağa'nın ikrarına göre eskiden beri Pulathane limanına gelen her türlü metanın gümrük vergisi Hatuniye vakfı cabileri tarafından alınırken, Trabzon gümrük emniyeti Abdurrahman Bey'in bu işleyişe mâni olduğunu iddia etmiştir. Abdurrahman Bey ise limana getirilip satılan malın vergilerinin gümrük emniyetine ait olduğunu, satılmadan ihraç edilen malların gümrük vergisinin vakfa ait olabileceğini öne sürmüştür. O sırada mahkemede hazır bulundurulmuş Mevlâna Ahmed Efendi'nin, eskiden beri Pulathane limanına denizden getirilip satılan malların gümrüğünün vakıf tarafından alındığını, eğer satılmadan ihraç edilirse veya kayıkçılar tarafından alınıp Trabzon iskelesine götürülürse vergilerin gümrük emniyetine ait olduğu yönündeki ikrarı üzerine, mesele vakıf mütevellisi Hüseyin Ağa lehine sonuçlanmıştır.⁴⁷ Aralık 1642 tarihli bir başka kayıt yukarıda verilen örneğin bir benzeri olup, bu defa taraflardan gümrük emniyeti olan Mustafa Bey ve vakıf cabisi ise Ali Çelebi'dir. Mustafa Bey'in iddiasına göre Pulathane limanına getirilip pazarda satılan aba ve demirin vergileri gümrük emniyetine aittir. Ali Çelebi ise limana getirilip satılan veya gemilere yüklenip ihraç edilen malların vergilerinin vakfa ait olduğu iddiasındadır. Trabzon kadısı bu noktada vakfiyeyi kontrol ettiğinde, vakfiyede limana getirilip pazarda satılan malların gümrük vergilerinin vakfa ait olduğu açıklıkla belirtilmişken, ihraç edilen mallar hakkında bir ibareye rastlanmamıştır. Bunun için kadılık bir tahkikat başlatıp eski gümrük emniyetlerine bu durumu sordurmuş ve neticede elli yılı aşkın süredir limana getirilip satılmadan ihraç edilen mallardan alınan gümrük vergilerinin gümrük emniyetine ait olduğu netlik kazanmıştır.⁴⁸ Bu türden meselelerin çözümünde bölge kadılarının resmi evraklara, bilirkişi ile şahitlerin ikrarlarına ve daha ziyade eskiden beri uygulanan gelmiş düzene riayet ettikleri görülmektedir.

⁴² Bostan, 1999: 306.

⁴³ Bu şekilde Trabzon gümrüğünden vazife maaşı alanlar hakkında 18 Ekim 1656 tarihli bir liste için bkz. BOA., D.AMH.d., 24528, 36/3.

⁴⁴ TŞS., 1825, 120b/1, 120b/2.

⁴⁵ TŞS., 1828, 107a/2.

⁴⁶ TŞS., 1825, 2a/5.

⁴⁷ TŞS., 1825, 39b/3.

⁴⁸ TŞS., 1829, 16a/1.

Sonuç

Osmanlı imparatorluğu taşrasında idari ve yargı işlerinde devletin en önemli temsilcilerinden biri olan yerel kadılar, aynı zamanda mali açıdan merkezî bürokrasinin yetkilendirdiği yegâne görevliydi. Devlet ve toplum mekanizmalarının hemen her alanına şekil veren İslam hukuku, aynı zamanda ticari ve mali düzen kurallarını içermekte ve medreseden yetişen kadılar bu alanda uzmanlaşmaktaydı. Elbette onların bu vukufiyeti mesleki hayatlarında idari, adli, askerî ve mali bürokrasinin işleminde önemli sorumlulukları üstlenmelerini beraberinde getirmekteydi.

Devlet hazinesinin gelirleri arasında önemli bir yekûn tutan mukataa gelirleri, imparatorluğun muhtelif yerlerinde çoğunlukla iltizam sistemiyle işletilir ve hem mukataanın bulunduğu mahalde hem de merkez maliyesinde bunlarla ilgili kayıtlar defterlerde mufassal ve icmal hallerde bulundurulurdu. Devlete ait gelirlerin mukataa birimleri haline getirilmesinde, bu birimlerin mali değerinin belirlenmesinde, iltizamla mültezimlere deruhde ettirilmesinde, tahvil süresinin başlamasından itibaren mültezimin faaliyetlerinin denetlenmesinde, ilgili kayıtların yerinde muntazaman tutulmasında ve gelirlerin hazineye aktarılması işlerinde bölge kadılarının denetleyici ve kayıt tutucu vasıfları ön plana çıkmaktaydı.

Trabzon gümrük mukataasına ilişkin bölge kadısının mahallinde gerçekleştirdiği her türlü faaliyeti kadı sicillerinde kayıt altına alınmıştır. Nitekim bu kayıtlar günümüz araştırmacıları için önemli verileri ihtiva etmelerinin yanında, Trabzon kadılarının gümrük mukataasıyla ilgili görevlerinin takip edilmesine olanak tanımaktadır. Bu çalışmada Trabzon kadılarının gümrük mukataasıyla alakalı gördüğü işler, ana görevler ve yardımcı görevler olarak tavsif edilmiştir. Doğrudan merkez maliyesi tarafından gümrük mukataasına ilişkin kadıya tevdi edilen görevlendirmeler, gümrük eminleri ve diğer gümrük görevlileriyle mukataa hususunda yapılan görüşmeler, kadının denetleme ve tahkikat işleri ana görevler kategorisinde yer almıştır. Kadıların yardımcı görevlerinde ise daha ziyade kazâi yetkilerini kullanmış oldukları söylenebilir. Nitekim kendilerinin doğrudan müdahil olmadıkları ve genellikle gümrük bölgesinde taraflar arasında gerçekleşen ihtilafları kanunnamelere ve resmî izin belgelerine riayet ederek çözüme kavuşturup bu süreci kayıt altına almış ve tarafların isteği üzerine çeşitli resmî belgeler tanzim etmişlerdir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi:

(A.DVNSMHM.d) Mühimme Defterleri, Nr. 41, 42.

(D.AMH.d) Anadolu Muhasebesi Kalem Defterleri Nr. 24528.

Trabzon Şer'iyeye Sicilleri (TŞS): Defter Nr. 1821-4, 1822, 1823, 1825, 1826, 1827, 1828, 1829, 1830, 1831.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Açık, Turan (2014), ““Bey”likten “Ağa”lığa: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da ‘Unvan Enflasyonu’”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 16, 9-38.

_____ (2012), *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akgündüz, Ahmet (1992), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 1, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Aygün, Necmettin (1997), *Trabzon Gümrüğü (1750-1800)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____ (2002), *XVIII. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bostan, İdris (1999), "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı Bildiriler*, (Haz. Kemal Çiçek, Kenan İnan vd.), 6-8 Kasım 1998, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları, 303-310.

Çakır, Baki (2003), *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitabevi.

Darling, Linda T. (2019), *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi*, (Çev., Adnan Tonguç), İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.

Emecen, Feridun M. (1999), "Osmanlılarda Mali Kontrol Müessesesi Olarak Başbâkikulluğu", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 3, 903-917.

Gökbilgin, M. Tayyip (1952), "XVI. Asırda Mukâtaa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü" *IV. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 433-444.

_____ (1962), "XVI. Yüzyıl başlarında Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Bellekten*, 26/102, 293-338.

İnalçık, Halil (1947), "Bursa Şer'îye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Bellekten*, 11/44, 693-708.

_____ (2000), *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul: (Ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert), Eren Yayıncılık.

Kanunnâme-i Âl-i Osman (2003), (Haz., Abdülkadir Özcan, Ed. Erol Özvar), Kitabevi.

Kocakaplan, Saim Çağrı (2017), *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Kuruca, Nazım (2003), *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kütükoğlu, Mübahat S. (1988), "Ahidnâme" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 536-540.

Ortaylı, İlber (2001), "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 69-73.

Ostaphcuk, Victor (2001), "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids", *Oriente Moderno*, 20/81, 23-95.

Şensoy, Fatma (2014), "Mukataalarda Muhasebe Kayıtları ve XVII. Yüzyıl Başında Bursa Mukataası Örneği", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmalar Dergisi*, 7, 200-247.

Tütüncü, Bekir (2023), *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Gümrüğü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı: Araştırmacılar makaleye eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Çıkar Çatışma Beyanı: Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Turan, Resul, “Güney Kafkasya’da Osmanlı Şehbenderlik Ağı”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.379-396.
DOI: 10.31765/karen.1486138

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / Research Article

Bu makale, Uluslararası I. Türk-Gürcü Genç Tarihçiler Sempozyumu (Gori, Gürcistan, 27 Nisan 2023) adlı etkinlikte aynı başlıkla sunulmuş olan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi,

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize/TÜRKİYE

✉ resul.turan@erdogan.edu.tr

ORCID : 0000-0002-7832-0552

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Şehbender, Konsolos, Rusya, Osmanlı

Keywords: Caucasus, Shehbender, Consul, Russia, Ottoman

Geliş Tarihi / Received Date: 18.05.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 08.10.2024

GÜNEY KAFKASYA’DA OSMANLI ŞEHBENDERLİK AĞI*

Resul TURAN**

Öz: Güney Kafkasya, Osmanlı, İran, Rus rekabetinin yaşandığı en stratejik merkezlerden biri olmuş ve XIX. yüzyıldaki toprak kazanımları neticesinde tamamen Rus idaresine girmiştir. Rusya’nın Karadeniz ticaretini Kafkas limanlarına çekme girişimi, Bakü petrolünü bu limanlardan dünya pazarlarına sevki ve Osmanlı sınırına yakın merkezleri askeri üs olarak tahkimi yeni bir dönemi başlatmıştır. Bölgedeki ticarî, askeri ve siyasi gelişmelere paralel olarak birçok farklı ülkeye ait konsolosluk (şehbenderlik) faaliyet göstermeye başlamıştır. Osmanlı konsoloslukları da Güney Kafkasya’da Bakü, Tiflis, Poti, Sohum, Batum, Kars gibi merkezlerde hizmete girmiştir. Osmanlı konsoloslukları, diğer ülkelerinkinden farklı olarak Kafkas göçlerinin organizasyonu ve göçmenlerin ihtiyaçlarının tespiti gibi misyonlar da üstlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı Güney Kafkasya’daki Osmanlı şehbenderliklerinin açılış süreci ile faaliyetleri, görevli şehbenderlerin nitelikleri ve savaş döneminde ülkeye geri dönüşlerini incelemektir.

OTTOMAN CONSULAR NETWORK IN THE SOUTH CAUCASUS

Abstract: The South Caucasus was one of the most strategic centers of Ottoman-Russian rivalry and as a result of the territorial gaining in the XIXth century, it was completely under Russian rule. Russia’s attempt to attract the Black Sea trade to the Caucasian ports, the shipment of Baku oil to the world markets from these ports and the fortification of the centers close to the Ottoman border as military bases ushered in a new era. In parallel with the commercial, military and political developments in the region, consulates of many different countries began to operate. Ottoman consulates (shahbenderliks) were established in the South Caucasus in centers such as Baku, Tbilisi, Poti, Sukhumi, Batumi and Kars. Unlike those of other countries, Ottoman consulates also undertook missions such as organizing Caucasian migration to the Ottoman Empire and identifying the needs of the migrants. Therefore, the aim of this study is to examine the establishment process and activities of Ottoman consulates in the South Caucasus, the qualifications of the consuls assigned to these posts, and their repatriation during wartime.

Giriş

Osmanlı-Rus ilişkilerinin, Sultan II. Bayezid ile Moskova Knezi III. İvan döneminde ticari amaçlarla İstanbul'a bir elçi (1496-98) gönderilmesiyle başladığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ilişkileri, doğrudan Moskova knezlerini muhattap almak yerine, Kırım hanları üzerinden yürütülmüştür.¹ Rusya'da Osmanlı diplomatik ve ticari temsilciliklerinin açılması, Avrupa'daki temsilciliklerden daha sonra olmuştur. Özellikle bu ilişkilerde kilit rol oynayan şebenderlikler² uluslararası ticaretin gelişmesiyle yayılmıştır. Lale Devri'nde ve Avusturya'da açılanlar hariç tutulursa, XIX. yüzyıl başında Napoli, Trieste, Venedik, Marsilya gibi Akdeniz liman kentlerinde Osmanlı şebenderliklerinin açılmasından yaklaşık 40 yıl sonra, 1840'larda Rusya'da tesis edilmeye başlanmıştır.³

Diplomatik ilişkiler açısından Rusya'da ilk elçiliğin kurulma girişimi, Avrupa'da daimî Osmanlı elçiliklerinin açıldığı 1793'lü yıllara rastlamış, ancak sonuçsuz kalmıştır. Üstelik Osmanlı Devleti, Avrupa devletleriyle olan diplomatik ilişkilerinden farklı olarak Rusya'ya uzun yıllar bir ikâmet elçisi atamamış, ilişkiler şebenderlikler üzerinden yürütülmüştür. Çakmak'ın ifadesiyle "Rus Çarlığı nezdindeki ilk Osmanlı temsilcilikleri diplomatik değil, şebenderlik teşkilatı şeklinde..." kurulmuştur. İlk mukim elçiliğin açılması planı, Kırım Savaşı'nın ardından Kıbrıslı Mehmet Paşa başkanlığındaki geçici sefaretin, Çar II. Aleksandr'ın taç giyme törenine katılmasıyla hayata geçirilmiştir. Bu sefaret, aynı zamanda daimî sefaret için hazırlıkları yürütmüş, nihayetinde 1857'de Yusuf Rıza Bey, ortaelçilik unvanıyla Petersburg Sefareti'ne atanan ilk diplomatlardan olmuştur.⁴ Osmanlı Devleti'nin Moskova Şebenderliği, Rusya'daki diğer temsilciliklere nazaran 1883 gibi daha geç bir tarihte açılmıştır. Dönem itibarıyla Osmanlı şebenderlikleri, II. Abdülhamid'in dış politikasında, özellikle Müslüman nüfuslu yerlerde daha fazla ön plana çıkmak suretiyle Panislamist politikanın aracı olmuş ve bu politikanın yansıması olarak sayıları 1877'de 147 iken 1909'da 228'e yükselmiştir.⁵

1. Güney Kafkasya'da Osmanlı Şebenderlikleri

Rus İmparatorluğu, Osmanlı Devleti'nin dış temsilcilikleri arasında özellikle Kırım, Kafkasya ve Türkistan'daki Müslüman nüfus nedeniyle özel bir yere sahiptir. Bu nüfusa yönelik Rus politikalarına karşı Osmanlı şebenderlikleri göçmenlere yardım, kültürel bağların sürdürülmesi gibi faaliyetler yürüterek Rusya Müslümanlarının İstanbul ile olan ilişkilerinde köprü olmuştur.⁶ Osmanlı-Rus savaşları neticesinde kaybedilen Kafkasya, stratejik konumu ve Anadolu sınırına yakınlığı nedeniyle ön plandaki bir merkez olmuştur. Öyle ki 1885 yılı itibarıyla Rusya'daki Osmanlı temsilciliklerinin yaklaşık yarısı Kafkasya'da yer almıştır.⁷ Bu temsilcilikler Tiflis, Bakü, Poti, Sohum, Ozurget, Batum ve Kars'ta faaliyet göstermiştir.

Öte yandan Kafkasya'daki diğer ülkelere ait temsilcilikler için ticari çıkarlar ve ilişkiler daha öncelikli olmuştur. Örneğin İngiliz konsolosları için hazırlanan genel talimatnamede görev tanımları "Majestelerinin tebaasının ticari çıkarlarının korunması ve artırılması" şeklinde yapılmıştır.⁸ Osmanlı temsilcilikleri açısından ise kısa süre önce Rus idaresine giren topraklardaki göçlerin organizasyonu, eski tebaanın sorunları, Türk-Rus sınır güvenliği, istihbarat gibi daha hayati meseleler ön planda olmuştur.

¹ İnalcık, 1992: 26.

² *Şebender*; Farsça, *şâh* (padişah) ile *bender* (pazar yeri, işlek ticaret iskelesi) sözcüklerinden meydana gelir. Sözlük anlamı ise "bir devlet tarafından diğer bir devletin ticaretgâh bir şehir veya iskelesinde tebaasının hukukunu müdafaa ve umur ve münasebat tüccariyelerine nezaret etmek üzere tayin ve ikame ettirdiği memur, konsolos" olarak geçer. Sami, 2010: 790; Devellioğlu, 2015: 95; Savaş, 1992: 179.

³ Bostan, 2021: 81-82; 276.

⁴ Çakmak, 2020: 294-295; Aydın, 2012: 107-108.

⁵ Bostan, 2021: 212-213; 278-279.

⁶ Deringil, 2016: 249-257.

⁷ *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, 2003: 230.

⁸ *Correspondence respecting the Question of Diplomatic and Consistance to British Trade Abroad*, 1886: 89.

1.1. Kafkasya'da İlk Osmanlı Temsilciliği: Tiflis Başşehbenderliği

Tiflis, Rusya'nın 1801 yılında Kartli-Kaheti Krallığı'nı işgali ve diğer Gürcü krallıklarını sınırlarına dâhil etmesiyle Kafkasya'daki Rus idaresinin yönetim merkezi olmuş; zamanla Bakü, Gence [Yelizavetpol], Kutaisi, Batum, Dağıstan, Kars, Erivan, Kuban ve Terek'e kadar uzanan geniş bir coğrafyanın yönetildiği bir kent ve birçok Kafkas halkını (Gürcü, Türk, Ermeni ve diğer) barındıran kozmopolit bir merkez haline gelmiştir. Genel Vali Mihail Vorontsov (1845-1854) dönemindeki modernleşme faaliyetleri kapsamında yeni okullar açılmış, resmî gazeteler çıkarılmış, kütüphaneler ve tiyatrolar kurulmuştur. Bu çabalar Rus dilini yaymayı ve Rusya'nın etkisini güçlendirmeyi amaçlamakla birlikte kültürel değişime de katkı sağlamış; Avrupaî giyim, dekorasyon, sanat anlayışı, hatta fayton yolculukları yayılmış; Ruslaşan bir Tiflis ortaya çıkmıştır.⁹

Osmanlı Devleti'nin Tiflis Şehbenderliği 1851'de, İran ve Fransa'nın ardından, kentteki üçüncü temsilcilik olarak açılmıştır. İlk şehbender Müftizâde Mehmet Emin Bey'in -Rus yıllığındaki adıyla Kapıcıbaşı Emin Bey¹⁰- Tiflis'e ulaşması, bazı aksaklıklar nedeniyle 1852 yılında gerçekleşmiştir.¹¹ Emin Bey'in şehbender olarak atanmasının ani bir karar olduğu anlaşılmaktadır. Zira birkaç yıl önce Erzurum'un Pasin-i Ulya kazası müdürü iken önce Livane kazasına atanması gündeme gelmiştir. Ne var ki hem mevcut görev yeri hem de Livane'de alacağı maaşının geçimini sağlamada yetersiz kalacağı bizzat Erzurum Valisi Mehmed Hamdi Bey tarafından belirtilmiştir.¹² Erzurum valisinin desteğini alan, aynı zamanda da Erzurum eski Valisi Esad Paşa'nın kayınbiraderi olan Emin Bey'in¹³ Tiflis şehbenderi olması bu yakın ilişki ağının etkisiyle başlamıştır. Bu durum Erzurum bürokrasisinin Güney Kafkasya'daki konsolosluk atamaları üzerinde etkili olduğunu da göstermektedir. Emin Bey, Tiflis'e dair ne kadar bilgi sahibiydi, daha önce kentte bulunmuş muydu, bilemiyoruz ancak kentin havasına kısa sürede uyum sağlamış olacak ki, faytonla gezmenin âdet olması hasebiyle şehbenderliğin itibarına yakışır bir atlı fayton tahsisini, faytoncunun 90 manat olan gideri ile kendisinin yıllık 22.500 kuruş olan hamam masrafının ödenmesini talep etmiştir.¹⁴

Emin Bey'in görev dönemi Kafkasya'da kritik gelişmelerin olduğu, Rusya'nın Şeyh Şamil'e karşı mücadelesi ile Tiflis etrafındaki idari-sivil dönüşümün yaşandığı bir sürece rastlamıştır ki, muhtemelen bu gelişmeler atanmasında etki sahibidir. Zira Şeyh Şamil karşısında Ruslar öyle ağır kayıplar vermiştir ki, Güney Kafkasya ile Rusya'nın lojistik irtibatı kesilmiş, Rus birliklerinin Dağıstan'ı dolaşmak suretiyle Tiflis'e ulaşma girişimi yedi-sekiz bin asker kaybıyla sonuçlanmıştır. Öte yandan Şeyh Şamil'in Tiflis'e daha fazla yaklaşmasıyla Rusya için tamamen bir tehdit unsuru hâline gelmiştir. Emin Bey Çerkezistan ve Dağıstan'da Ruslara karşı yürütülen geniş çaplı mücadele nedeniyle bölgedeki kaybolan güven ortamını, "pusulayı kaybetmiş, dümeni kopmuş gemi"ye benzetmiştir.¹⁵

Tiflis'in yoğun gündemi 1853'te Kırım Savaşı'nın başlamasıyla bir anda değişmiştir. Bu noktada Türk ve Rus temsilcilikleri arasındaki denge kendini göstermiş, Kars'taki Rus konsolosunun Rusya'ya dönmesi durumunda Emin Bey'in de memlekete dönmesi talep edilmiştir. Emin Bey, savaş durumu nedeniyle görevinden ayrılarak geri dönmüştür.¹⁶ Bu sırada sadece ilişkilerin normalleşmesini beklememiş, eski görev yerine yakın bir noktada Bayezit kaymakam

⁹ Chikovani, 2018: 235-236; Tanrıverdi, 2019: 31-35, 87-93; Turan, 2023a: 214-215.

¹⁰ Bu tarihte Tiflis'te İran Başşehbenderi Kasım Han, Fransa Şehbenderi ise Mösyö Steiert idi. *Kavkazskiy Kalendar na 1855 god*, 1854: 631.

¹¹ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, İrade (İ.), Meclis-i Vala (MVL.), 201/6374; BOA, Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı (HR.MTV), 633/58.

¹² BOA. İ. MVL, 199/6260-1.

¹³ BOA. İ. MVL, 201/6374; BOA, HR.MTV, 633/58.

¹⁴ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat (A.MKT.UM), 114/79.

¹⁵ Budak, 1996: 82-83.

¹⁶ BOA, (Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi) HR.SYS, 1336/20.

vekili olarak memuriyetini sürdürmüştür.¹⁷ Şehbenderlik, 1860'ta yeniden hizmete girmiş,¹⁸ 1863'te başşehbenderlik seviyesine yükseltilmiştir.¹⁹ Bununla birlikte 93 Harbi nedeniyle faaliyetlerine yeniden ara vermiş ve 1881 yılında hizmete açılabilmiştir.²⁰

Tiflis başşehbenderliği, dönem itibarıyla birçok farklı görev üstlenmiş; Kafkas göçlerini organize etmiş,²¹ Kafkasya'daki çoğu Osmanlı temsilciliğinden farklı olarak İran hakkında raporlama yapmıştır.²² Bölgedeki diğer Osmanlı temsilciliklerinin açılma sürecinde rol oynamıştır. Yeni şehbenderlik açılacak yeni yer olarak önce Ozurgeti, ardından Poti belirlenmiştir. Bu tercihin arka planında, yakın zamanda Rus idaresince Tiflis'in deniz ile bağlantısını ve kıyı kesimindeki gelişmeleri takibe imkân sağlayacak merkez olmaları etkili olmuştur.

1.2. Poti (Faş) Şehbenderliği

Kırım Savaşı döneminde Özurgeti'den Batum Çürüksu'ya kadar olan hat Türk ve Rus birliklerinin önemli çatışmalarına sahne olmuştur.²³ Bu öneminin yanında kıyıya ve iç kesimlere yakınlığı nedeniyle savaşın hemen ardından, 1857 yılında belgelerde geçen adıyla *Tiflis Ozurget Konsolosluğu* açılmıştır. Temsilciliğe 1862'de Hasan Ağa atanmış ancak asaletinin tasdikine dair sıkıntılar nedeniyle ertesi yıl görev yeri Poti olarak değiştirilmiştir.²⁴ Zira Ozurgeti'de temsilcilik açma kararının sonraki yılı, yaklaşık 50 km kuzeydeki Rusya idaresindeki Poti'nin Çar II. Aleksandr'ın 18 Kasım 1858 tarihli kararıyla liman şehri ilan edilerek uluslararası ticarete açılmasıyla gelişme kaydetmeye başlamıştır.²⁵ Bu durum Ozurgeti temsilciliğinin kapatılarak Poti Şehbenderliğinin açılmasına yol açmıştır.

Poti'nin 1858'de liman şehri statüsü alması ile 1863'te liman inşası ve Poti-Tiflis demiryolu yapımı kararı bir liman şehri olarak gelişmesini sağlamıştır.²⁶ Şehbenderliğin açılmasında, 1862 yılında, Tiflis Başşehbenderliğinin Hariciye Nezaretinden özel talebinde de dile getirildiği üzere limanın ticari yönden gelişmesi, bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının hak ve hukukunun korunmasına yönelik artan ihtiyaç önemli rol oynamıştır. Ayrıca Osmanlı-Rus sınırındaki yetersiz güvenlik önlemlerinin nedeniyle Osmanlı askerlerinin firarları ve kaçak geçişlerini kontrol amacıyla Tiflis Şehbenderliğindeki bir kaçırlara memurunun Poti'de görevlendirilmesi talebi neticesinde²⁷ Poti Osmanlı Şehbenderliği açılmıştır.

İlk Poti Şehbenderi olarak 1863 yılında atanan Lazistan sancağından Hasan Ağa Osmanlı tebasının ticari ve hukuki işleri ile siyasi ve askerî konulardaki gelişmeleri takip etmiştir.²⁸ Hasan Ağa usûl olduğu üzere temsilciliklere mahsus bir simge olmak üzere ikâmet yerinin önüne bir direk dikilerek Osmanlı bayrağı açılmasını ve üzerine gösterişli bir tuğra asılmasını rica etmiştir.²⁹ Daha sonra, 1872'de Batum meclis idare azası Mikriballı Osman Ağa bu görevde bulunmuştur. Osman Ağa hakkında Lazistan kura askerleriyle diğer bazı şahısların firarına

¹⁷ BOA, HR.MKT, 326/82.

¹⁸ BOA, HR.MKT, 347/101.

¹⁹ Sırasıyla Pertev Efendi (1863), Artin Efendi (1864), İsmail Bey (1866), Sadık Efendi (1869), Vuliç Efendi (1870), vekil şehbender Ömer Sabri Bey (1873), Behçet Efendi (1874) ve Karaca Bey (1876-1877) görev yapmıştır. 93 Harbi sonrası ilk Osmanlı Başşehbenderi olarak Fevzi Bey (1881) atandı. Ardından sırasıyla Edvar Bey (1882), İhsan Efendi (1884), Hasip Bey (1885), Esad Bey (1893), Ziya Bey (1900), Refet Bey (1904), Vekil Şehbender Antonaki Hrisafidis (1906), Fevzi Bey (1907), Cafer Bey (1910), Remzi Bey (1911) ve Muhittin Bey (1913) bu görevde bulundular. Tanrıverdi, 2019: 213.

²⁰ *Kavkazskiy Kalendar na 1882 god*, 1881: 154.

²¹ BOA, (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi) DH.MKT, 1309/52.

²² Yıldız, 2019: 264.

²³ Badem, 2017: 202; Marx, 1897: 385-386.

²⁴ BOA, HR.MKT, 347/101; BOA, HR.MKT, 281/30; BOA, (Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti) HR.SFR.1, 3/42; BOA, HR.SFR.1, 4/93; BOA, HR.SFR.1, 5/92.

²⁵ Nadejdin, 1895: 293.

²⁶ *Kavkazskiy Kalendar na 1879 god*, 1878: 272.

²⁷ BOA, (İrade Hariciye) İ.HR. 195/11058.

²⁸ BOA, HR.MKT, 829/77.

²⁹ BOA, HR.MKT, 486/67-4; BOA, HR.MKT, 486/67, 1-2.

sebebiyet verdiği ve oğlu Dursun Ağa'ya da aşâr iltizam ettirerek yerel halkla sorunlu ilişkilere sahip olduğuna dair suçlamalarla itham edilmiştir.³⁰ 1894 yılında aynı göreve edebiyatçı ve fikir adamı Müftüoğlu Ahmed Hikmet atanmıştır.³¹

Bölgesel çıkar amacıyla Batılı devletler de Poti'de konsolosluk açmıştır. 1874'te Kafkasya'nın petrol işiyle ilgilenen Amerika (Rudolf Peacock), ardından 1878'de Fransa viskonsolosluğu (de La Chaume), 1882'de Belçika (Garagnon), 1887'de Almanya (Adolf Behr) ve 1889'da Yunanistan (Nicolo Belizarios) temsilcilikleri faaliyete girmiştir. Kentte 1891'de çeşitli derecelerde 8 temsilcilik varken 1900'lerin hemen başında 6 konsolosluk kalmıştır. Bu durumun temel sebebi 1896-1897 yılları arasında Fransa ve ABD konsolosluk ofislerinin, hızla uluslararası deniz ticaretinin ve Bakü ile Batı arasındaki petrol ticaretinin merkezi olan Batum'a taşınması olmuştur. Poti'deki temsilcilik sayısı 1914 öncesinde, Osmanlı şehbender vekili Eyüb Sırrı Efendi, İtalya konsolos vekili Giovanni Pavoni ve Yunanistan'ın serbest konsolosu Monolopoulo olmak üzere üçe kadar düşmüştür.³²

1.3. Sohum (Sohumkale) Şehbenderliği

Sohum, 1830'larda bölgeyi ziyaret eden Dubois tarafından Batum ile Anapa arasındaki en iyi koylardan biri olarak tasvir edilmiştir. Limanı ve doğal güzellikleriyle ön plana çıkan Sohum, 1810 yılında Şervaşidze ailesinin Osmanlı ve Rus taraftarları şeklinde bölünmesiyle Rusların eline geçmiştir. Kırım Savaşı döneminde Osmanlı birlikleri Mayıs 1854'te Sohum'a girmiş, ancak bu girişim kalıcı olmamıştır. 1856'da yeniden Rus işgaline uğrayan şehir, 1864'te Şervaşidze hanedanlığının kaldırılmasıyla da doğrudan Rusya'ya bağlanmıştır.³³

1860'lı yıllarda Sohum'un güneydeki Poti'ye göre daha canlı bir liman olduğu anlaşılmaktadır. Bölgeyi ziyaret eden F.C. Grove, yolcuların genellikle Sohum'da indirildiğini belirterek şu gözlemleri aktarır:

“Ertesi sabah erken saatlerde, Karadeniz'in doğu kıyısındaki başlıca Rus istasyonu olan Sohum Kale açıklarında demirledik, [Sohum] hoş bir körfezin kıyısındaki ormanlık tepelerin eteklerinde duran neşeli küçük bir kasaba. Yabancı bir yerleşim yeri olan bu yerde evlerin özel bir karakteristiği yoktur, çoğu yakın tarihli beyaz binalar, bazıları bungalovlardır... Sohum Kale, Ağustos 1866'da meydana gelen ciddi ayaklanmadan bu yana, bu cömert ve güzel topraklardan büyük bir göç yaşanmasından dolayı şimdi tamamen terk edilmiş...”³⁴

Sohum Osmanlı Şehbenderliği, 1866'daki söz konusu ayaklanmanın hemen ertesi yılı, 1867'de Şehbender vekili Maceyane/Tamajan/Tomacian Efendi'nin görevlendirilmesi ile faaliyete başlamıştır.³⁵ Söz konusu şehbender, daha önce 1864'te Gümrü'ye atanmasına rağmen Rus makamlarından çalışma izni alamamıştır.³⁶ Bu bağlamda Gümrü Şehbenderliğinin faaliyete girmemesi ile Sohum Şehbenderliğinin açılması arasında bir ilişki mevcuttur.

Sohum Şehbenderliği, 93 Harbi sırasında tüm yabancı konsolosların kenti terk etmesiyle kapatılmıştır. Osmanlı birlikleri bölgeye çıkarma yapmış, II. Abdülhamid Sohum'un tekrar ele geçirilmesinin Kırım'ın fethi kadar önemli olduğunu ifade etmiştir.³⁷ Ancak bölgenin yeniden alınması mümkün olmamıştır. Sohum Şehbenderliği, 1884'te Kars Şehbenderhânesi Kançılâri Feyzi Efendi başkanlığında yeniden hizmete açılmış, 1897'de Hasan Efendi'nin göreve başlamasıyla viskonsolosluğa dönüşmüş,

³⁰ Erzurum örneğinde olduğu gibi, Kafkasya'ya yakın Osmanlı sınır merkezlerinin şehbender atamaları üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Dâhiliye'den Trabzon vilayetine gönderilen 5 Şubat 1872 tarihli emirnameye göre Batum meclis idare azası Mikriballı Osman Ağa seçimde çoğunluğu kazanamamasına rağmen Poti Şehbenderliği vekâletine tayin olunmuştur. Osman Ağa hakkında Lazistan kura askerleriyle diğer bazı şahısların firarına sebebiyet verdiği ve oğlu Dursun Ağa'ya da aşâr iltizam ettirerek yerel halkla sorunlu ilişkilere sahip olduğuna dair suçlamalar yapılmıştır. BOA, (Şura-yı Devlet) ŞD, 1827/17-16.

³¹ BOA, İ.HR, 345/75; “Ahmet Hikmet Bey”, *Nevsâl-i Millî*, İstanbul 1330, 63-65.

³² Trigub, Vovçuk, 2017: 53.

³³ Aydın, 2016: 520-521; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1985: 88.

³⁴ Grove, 1875: 11-12.

³⁵ BOA, İ.HR, 224/13129; Trigub, Vovçuk, 2017: 52.

³⁶ BOA, HR.SFR.1, 10/8; BOA, HR.SFR.1, 10/80.

³⁷ Aydın, 2016: 520-521; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1985: 88.

ardından 1899'da tamamen kapanmıştır. Benzer şekilde ABD'nin konsolosluk memurları da 1885-1898 yılları arasında periyodik olarak Sohum'da bulunmuşlar, ancak liman ticaretinin gelişimine paralel olarak çoğunlukla Poti'de ikamet etmişlerdir. 1897'de bir İran konsolosluğunun açılmasına karar verilmesine rağmen iki yıl boyunca bu pozisyon için aday bulunamaması nedeniyle bu karardan vazgeçilmiştir. Böylelikle 1899'da tüm yabancı temsilcilikler Sohum'u tamamen terk etmişlerdir.³⁸

1.4. Batum ve Kars Şehbenderlikleri

1878 Berlin Antlaşması'yla Rusya'ya bırakılan Batum ve Kars'ta Osmanlı tebaasının sorunlarını takip ve göçlerin organizasyonu amacıyla Osmanlı şehbenderlikleri kurulmuştur. Konum itibarıyla Batum, Kars'tan farklı olarak, 1850'lerden itibaren Sohum ve Poti'nin gelişim seyrinden olumlu yönde etkilenmiştir. Kırım Savaşı'nın ardından, Batum'un vapur ulaşımı ve kentleşme yönünden gelişmesiyle 1858'de Rus, ardından İran ve İtalya konsoloslukları hizmete girmiştir.³⁹ Bölgenin 1878'de Rusya'ya bırakılmasından sonra ise Ahmet Rıfki Efendi, ilk Batum Osmanlı başşehbenderi olarak 9 Mart 1879 tarihinde göreve başlamıştır.⁴⁰ Diğer yandan 93 Harbi nedeniyle Tiflis Osmanlı Şehbenderliğinin faaliyetlerine ara vermiş olması⁴¹ işyükünü ve sorumluluklarını hayli artırmıştır. Batum Şehbenderliği ile aynı tarihte Rize'de bir Rus Viskonsolosluğu da faaliyete girmiştir.⁴² Böylelikle Türk-Rus sınırının her iki tarafında temsilcilikler faaliyet yürütmüştür.

Batum'a atanan ilk şehbenderler genellikle gayrimüslim iken sonrakiler Müslüman tebaadan olmuştur.⁴³ Şehbenderlik işlek bir limanda olmasından dolayı Kafkasya'daki çoğu Osmanlı temsilciliklerinden farklı olarak İran ve Bulgaristan hakkında da raporlama yapmıştır.⁴⁴ Batum kısa sürede hem büyüklük hem de liman olarak dünyadaki önemli liman şehirlerinden biri hâline gelmiştir. Serbest liman statüsü ve petrol ticareti yabancı sermayenin hızla kentte toplanmasına katkıda bulunmuş, şehrin endüstriyel gelişimi ve ticari hacmi artmıştır.⁴⁵ Ticari önemi nedeniyle birçok yabancı ülke bayrağının yükseldiği kentte, 1902 yılı itibarıyla toplam 14 temsilcilik faaliyet göstermiştir:

	Ülke	Konsolos
1	Osmanlı Başşehbenderliği	Sadin Bey
2	Belçika Konsolosluğu	A. Deibel
3	İngiliz Konsolosluğu	P. Stevens
4	Almanya Konsolosluğu	Burkhardt
5	Yunanistan Konsolosluğu	A. Pavlidis
6	Danimarka Konsolosluğu	G.Kh. Warneke
7	İtalya Konsolosluğu	E. Spanioli
8	İran Konsolosluğu	Mirza Ağa Han
9	Amerika Birleşik Devletleri	J. Chambers
10	Hollanda Konsolosluğu	G. Blaine
11	Avusturya-Macaristan Konsolosluğu	J. Stevens
12	Fransa Konsolosluğu	Delacroix
13	İsveç-Norveç Konsolosluğu	Gagot
14	Japonya Konsolosluğu	A.N. Vanscheidt

Kaynak: Çaganava E (2011), "İz İstorii Diplomaticheskikh Missiy-Konsulstva v Batumi", Archeion, 1, 62-65.

³⁸ Trigub, Vovçuk, 2017: 52.

³⁹ Frenkel, 1879: 88; Margiyev, 2012: 19; Turan, 2023b: 104.

⁴⁰ BOA, İ.HR, 278/17077; BOA, (Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi) HR.SAİD, 5/16-3.

⁴¹ *Kavkazskiy Kalendar na 1882 god*, 1881: 154.

⁴² Turan, 2019: 226-227.

⁴³ BOA, (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhashığı) HR.İM, 230/50.

⁴⁴ Yıldız, 2019: 264.

⁴⁵ Turan, 2023b: 114-116.

Kars Şehbenderliği, Batum'daki temsilcilikle aynı yıl faaliyete girmiştir. Kars'a gidip gelen Osmanlı tüccarlarının ve tebaasının işlerini görmek üzere 15 Mayıs 1879 tarihinde başşehbender olarak İzzet Efendi atanmıştır.⁴⁶ Temsilcilik, ilk kurulduğu dönemde başşehbenderlik derecesinde oluşturulmuştur ancak 1905 yılında, ayrılan tahsisatın şehbenderlik için ayrılan tahsisat miktarına eşit olduğu gerekçesiyle, başşehbenderlik statüsü şehbenderliğe dönüştürülmüştür.⁴⁷ Kars konumu nedeniyle Türk-Rus çekişmesinin önemli bir merkezi haline gelmiştir. Muhtemel bir askerî harekatta Rusya açısından Anadolu'ya, Osmanlı açısından ise Tiflis'e geçiş güzergahı olmuştur.

1.5. Revan Şehbenderliği

Osmanlı Devleti Revan'da düzenli faaliyet yürüten bir temsilciliğe sahip olmamıştır. Bazı belgelerde "Revan Şehbenderliği" şeklinde ifadeler mevcuttur, ancak bu durum Fransa'nın *Rouen/Ruan* adlı kentindeki şehbenderliğin ve İskoçya'daki Ryan'ın Osmanlıca yazımından dolayı *Revan* şeklinde hatalı okunmasından kaynaklanması muhtemeldir. Zira Osmanlı arşivindeki belge özetlerinde Revan şeklinde hatalı okumalar mevcuttur.⁴⁸ Bununla birlikte Osmanlı makamları Revan'da bir şehbenderlik kurulmasını planlamışlardır. Bunun temel nedeni, özellikle Rus idaresinin Revan'daki nüfus yapısını değiştirmeye yönelik Türk-Müslüman nüfusu göç ettirme, yerlerine ise Ermeni nüfusu iskân politikası olmuştur. Bu nedenle Rus makamları şehbenderlik açılmasını da engellemeye çalışmıştır.⁴⁹

Anlaşıldığı kadarıyla 1885'te Revan'da bir Osmanlı şehbenderliğinin açılması kararlaştırılmış, şehbender olarak Tercüme Odası'ndan Mehmed Bahaeddin Bey tayin edilmişse de çok kısa bir süre sonra temsilcilik kapatılmak zorunda kalınmıştır.⁵⁰ Zira şehbenderin tayin işlemlerindeki sorunlar, yani Rus yetkililerden dokuz ay boyunca cevap beklenmesine rağmen cevap alınmaması, maaş ödenmemesi ve maddi sorunlar nedeniyle Revan Şehbenderi Mehmed Bahaddin Bey başka bir mahalle tayinini talep etmiştir.⁵¹ Bu tarihten sonra temsilciliğe dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. 1894'te Revan'ın siyasi ve ticari öneminden, özellikle Bayezit ahalisinin burayla olan ticari ilişkilerinden dolayı bir şehbender veya şehbender vekili bulundurulması talep edilmiş,⁵² 1897'de yeniden bir şehbender tayin olunmuş ancak Rus hükümeti tarafından bu atama da onaylanmamıştır. Bunun üzerine Rusya'nın Osmanlı sınırlarında açacağı şehbenderhaneler için benzer muamele yapılması gündeme getirilmiştir.⁵³ Diğer yandan Rus Dışişleri makamlarının Revan'da bir Osmanlı şehbenderliği kurulmasına gerek olmadığına dair ısrarına rağmen⁵⁴ hemen yakın bir konumda, Osmanlı sınırlarındaki Bayezid'de bir Rus Viskonsolosluğu açılabilmiştir.⁵⁵

1.6. Bakü Başşehbenderliği

Bakü, Kafkasya'da hızlı sosyo-ekonomik gelişmelerin yaşandığı ana merkezlerin başında gelmiş; petrol ticareti ile Türk-Ermeni çatışmaları Osmanlı Devleti'nin de yakından takibinde olmuştur.⁵⁶ Özellikle Karadeniz ile Hazar Denizi'ni bağlayan Batum-Tiflis-Bakü demiryolu bölgesel kalkınmanın yanında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Türkistan ile etkileşimini

⁴⁶ BOA, İ.HR, 279/17152; BOA, (Bab-1 Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Şehbenderlik Defterleri) A.DVNSŞHB.d, 1-86.

⁴⁷ BOA, İ.HR, 399/11; Güneş, 2016: 143.

⁴⁸ BOA, (Hariciye Nezareti Tercüme Odası) HR.TO, 100-15; BOA, (Babîali Evrak Odası Evrakı) BEO, 1883-141176; BOA, (Bab-1 Asafi Amedi Kalemi) A.}AMD, 66-27.

⁴⁹ Nusretoğlu, 2021: 36.

⁵⁰ BOA, (Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Odası) HR.TH, 60/51; 1885 tarihli Hariciye Salnamesine göre yıllık şehbender maaşı Kars'ta 30.000 kuruş, Revan'da 24.000 kuruş ve Poti'de 18.000 kuruştur. Yosuntaş, 2021: 15.

⁵¹ BOA, HR.TH, 60/51.

⁵² BOA, BEO, 400/29997.

⁵³ BOA, HR.TH, 192/69; BOA, BEO, 939/70365.

⁵⁴ BOA, BEO, 1393/104403.

⁵⁵ *Kavkazskiy Kalendar na 1907 god*, 1906: 343-344.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Gasımlı, 2014.

artırmıştır.⁵⁷ Bu önemine rağmen Tiflis, Poti, Batum, Kars ve diğer yerlerdeki Osmanlı temsilciliklerine nazaran Bakü Başşehbenderliği 1887 gibi daha geç bir tarihte hizmete girmiştir.⁵⁸

Bu temsilciliğin ne kadar süre açık kaldığı, ne zaman kapandığına dair bu araştırma kapsamında ulaşılmış bir bilgi mevcut değildir. Kafkas yıllığına göre 1891 yılında Bakü Osmanlı Şehbenderi, aynı zamanda İran şehbenderliği görevini de yerine getiren Mirza-Faranc Han'dır.⁵⁹ Bu bilgidен anlaşıldığı üzere kendisi fahri olarak Osmanlı şehbenderliği vazifesini yerine getirmiştir. Yine 1910 yılına ait Devlet Salnamesi'nde Bakü'de bir şehbenderlik faaliyette olmakla birlikte⁶⁰ aynı yılın son aylarında yeniden açılması yönünde girişimlerin yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Eylül ayında Tiflis Başşehbenderliği, Rıfat Ziya Paşa ve diğer iki subay eşliğinde sivil kıyafetlerle Tiflis'ten Bakü'ye ulaşmışlar, özellikle Bakü ve çevresindeki Müslümanlara dair temasları nedeniyle yerel güvenlik güçlerince gizlice takip edilmişlerdir.⁶¹

Bakü petrolünün dünya pazarlarına ulaştırılması ve demiryolu taşımacılığının gelişmesi, yeni merkezlerin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Bu merkezlerden biri Novorossiysk Limanı olmuş ve Osmanlı Devleti burada 1889'da bir şehbenderlik* açmıştır. Temsilciliğin açılma gerekçesi ilgili belgelerde şu şekilde belirtilmiştir:

“... Kafkasya sahilinde bulunan Novorosiski Limanının önemli bir bölgede bulunması ve çevredeki şehirlerle ticari münasebetlerin günden güne arttığından bahisle Osmanlı tebaasının işlerinin kolaylaştırılarak haklarının korunması için orada bir şehbender vekilliği tesis edilerek bu göreve Kerç Şehbender Vekaletinden ayrılmış olan Makridi Bey'in lisan ve mahallî ahvâle vukûfu sebebiyle tayini...”⁶²

Osmanlı Hariciye Nezareti, 1911 yılının başlarında Petersburg Sefareti üzerinden Bakü'de bir temsilcilik açılması amacıyla Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı'na başvurmuştur. Bu talebin iletildiği Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov, çoğunlukla bölgedeki işçilerden oluşan Türk vatandaşı sayısının 1200 olması, bölge ve komşu Dağıstan'daki olası istihbarat faaliyetlerinin önlenmesi amacıyla temsilciliğin açılmasına sıcak bakmamıştır. Buna karşın Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı ise bu temsilcilik üzerinden Türk vatandaşlarıyla olan ilişkilerin kontrolünün ve bölgedeki Türklük faaliyetlerinin izlenmesinin kolaylaşacağını, birçok istihbaratçının bölgeye gelişini kolaylaştıracağını ileri sürmüştür. Bunun yanı sıra Rus çıkarları için Batum gibi daha tehlikeli bir yerde Türk temsilciliğinin faaliyet yürütmesini, Bakü'de İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Danimarka, Yunanistan ve İran'ın konsolosluklarının olmasından ve iyi giden siyasi ilişkilerden dolayı talebi reddetmeyi zor bulmuştur. Neticede Petersburg ve Kafkasya idarecileri arasındaki ihtilaflara rağmen Rus kaynaklarına göre Bakü Osmanlı Şehbenderliği 1913 yılında açılabilmiştir.⁶³ Bununla birlikte Osmanlı arşiv kaynaklarında, daha erken bir tarihte 1912 yılında Ali Kemal Bey'in Bakü Şehbenderi olarak görev yaptığı görülmektedir.⁶⁴ Bu temsilcilik üzerinden başta Bakü petrollerine, Kafkas Türkleri üzerindeki Ruslaştırma politikalarına, Türk-Ermeni çatışmalarına dair raporlar tutulmuştur.⁶⁵

⁵⁷ Turan, 2023b: 293.

⁵⁸ Bostan, 2021: 279.

⁵⁹ *Kavkazskiy Kalendar na 1892 god*, 1891: 350-352.

⁶⁰ *Devlet Salnâmesi*, 1327: 177.

⁶¹ Aliyeva İsrail Gızı, 2023: 101.

* Bu şehbenderlik, Güney Kafkasya'da yer almaması nedeniyle ayrı bir başlık altında ele alınmamıştır.

⁶² BOA, İ.H, 20059; BOA, HR.TH, 102/7.

⁶³ “Ob uçrejdenii v gor. Baku turestkoj konsulstva”, 1962: 110-111.

⁶⁴ BOA, HR.SFR.01, 163/37.

⁶⁵ BOA, HR.SFR.1, 173/22.

Harita 1. Güney Kafkasya'daki Osmanlı Şehbenderlikleri (1851-1914)

2. Kafkasya'da Şehbender Olmak

Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelerdeki şehbenderleri *saniye*, *salise*, *mütemâyiz* gibi rütbelerle atanmışlardır. Örneğin Tiflis Başşehbenderliğine tayin olan Feyzi Bey'in terfisi "...haiz olduğu rütbe-i saniye sınıf-ı sanisinin emsali misüllü sınıf-ı mütemayizine terfi hususuna..." ifadeyle gerçekleşmiştir.⁶⁶ Şehbender atamalarında yabancı dil bilgisi aranan bir niteliktir. Güney Kafkasya'daki Osmanlı şehbenderlerinin bildikleri diller genellikle Rumca, Fransızca, Farsçadır. Özellikle son dönemlere doğru Rusça ve İtalyanca bilen hariciyeciler de göze çarpmaktadır. Örneğin Tiflis Şehbenderi Halil Feyzi Efendi (1906-1909) İtalyanca, Rumca, Fransızca ve Rusça dillerine hâkimdir.⁶⁷ Özellikle Rusya sınırlarında olması ve dönemin diplomatik dili olması sebebiyle şehbenderlik kâtiplerinin iyi derecede Rusça veya Fransızca bilmelerine ehemmiyet verilmiştir.⁶⁸ Şehbenderler arasında Kafkas ve Balkan kökenli olanlar dikkat çektiği gibi, ilk dönemlerde Hristiyanlar yoğunluktayken son dönemlere doğru Müslümanların sayısı artmıştır. Osmanlı şehbenderlerinin görev süresi ortalama üç-dört yıldır. Buna karşın İngiliz konsolosluklarının görev süresi çok daha uzundur, bunlar arasında hayatının çoğunluğunu görev bölgesinde geçirenler dahi vardır.⁶⁹

Kafkasya'da görev yapan şehbenderler genellikle Tiflis başşehbenderliği kançılıryası personellerinden veya farklı kurumlardaki daha alt memurluklardan atanmışlar, bu görevlerinin ardından genellikle Karadeniz liman şehirlerine veya Avrupa'ya tayin edilmişlerdir. Örneğin, Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri 2 Numaralı Şehbenderlik Defterine göre 1885'te Poti şehbender vekili Hakkı Efendi Yunanistan Ayamadra Adası'na, ardından Tiflis Başşehbenderliği kançılıryasından Refet Bey Poti Şehbender Vekilliğine, Tiflis Başşehbenderi Feyzi Bey Hocabey'e, yerine ise Nafia Nezâreti eski Tahrîrât-ı Ecnebiyye Müdürü Eduar Bey atanmıştır. Daha sonra Tiflis Başşehbenderi Eduar Bey, Cenova'ya başşehbender olarak atanmıştır.⁷⁰

Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki tüm topraklarını kaybetmesiyle diplomatik temsilcilikleri üzerinden bölgesel politikalarını yürütmüştür. Bu temsilcilikler, 1891 yılı itibarıyla Tiflis ve Batum Başşehbenderlikleri; Novorossiysk, Kars ve Bakü Şehbenderlikleri ile Poti Şehbender Vekilliğidir.⁷¹ Buralardaki şehbenderlerin Kafkasya'yı ne derece bildikleri veya görev yeri olarak tercih ettikleri önemli bir konudur. Öte yandan genel itibarıyla Kafkasya, Osmanlı hariciye mensupları tarafından pek tercih edilen bir yer değildir. Nitekim İsmail Asım Bey, muhtemelen

⁶⁶ *Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye*, 1306: 281-312, 611-629; *Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye*, 1318: 242-244; *Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye*, 1320: 96-98; BOA, İ.HR, 278/17054.

⁶⁷ BOA, İ.HR, 403/46.

⁶⁸ BOA, (Yıldız Mütenevvi Maruzat) Y.MTV, 170/100.

⁶⁹ TNA, (Foreign Office) FO 65/1631.

⁷⁰ BOA, A. {DVNSŞHB.d-2, lef 11, 15, 26, 35-36, 47.

⁷¹ *Kavkazskiy Kalendar na 1892 god*, 1891: 350-352.

bölgeye dair hiçbir fikrinin olmaması nedeniyle *Poti* isimli bir yere atıldığını, haksızlığa uğradığını ifade ederek kendisine yakışır bir memuriyete veya boş olan Barselona Başşehbenderliğine tayinini talep etmiştir.⁷² Benzer şekilde Batum, nemli iklimi nedeniyle hariciyeciler arasında pek tercih edilmeyen bir görev yeri olmuş, şehbenderler her fırsatta başka bir coğrafyaya atanmaya çalışmışlardır. 1894 yılında Batum Başşehbenderi Suphi Bey, ağır ve rutubetli hava sebebiyle sağlık durumunun iyi olmadığını belirterek yeniden İstanbul'a gitmek için izin talep etmiş, Viyana'da tedavi görmüş ve iyileşmesinin ardından geri dönmesinin hastalığının yeniden nüksetmesine neden olacağını ileri sürerek başka bir konsolosluğa tayinini istemiştir.⁷³ Yine Viyana Sefiri Sadullah Paşa'nın yeğeni Tiflis Şehbenderi Esat Bey, kentin havasının sağlığına iyi gelmediğini ifadeyle iklimi daha uygun bir yere tayinini talep etmiş, Napoli Başşehbenderi Haydar Bey ile becayış yapmıştır.⁷⁴

Sadece Kafkasya'nın iklimi değil, Osmanlı'nın politik atmosferi de şehbenderlerin çalışma şartlarını zorlaştırmıştır. Kafkasya, yakın konumu nedeniyle özellikle Osmanlı'daki siyasi suçlular için önemli bir sığınma merkezi görevi görmüştür. Bundan dolayı 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânıyla çıkarılan genel af haberini Osmanlı vatandaşlarıyla paylaşan Tiflis Şehbenderi sevinç gösterileriyle karşılaşmış, şehbenderliğin önüne toplanan insanlar kutlama yapmışlardır.⁷⁵ Bölgede görev yapan şehbenderlere dair göze çarpan bir diğer husus ise birçoğunun borç içinde yaşamış ve hiç maaş alamamış olmalarıdır.

2.1. Haberalma Faaliyetleri

Osmanlı Devleti Kafkas coğrafyasındaki gelişmelerden şehbenderler aracılığıyla haberdar olmuştur. Yukarıda değinildiği üzere şehbenderlerin yerel hükûmet tarafından da tanınması, diğer bir ifadeyle atamalarda her iki hükûmetin mutabık olması önem arz etmiştir. Bazı durumlarda şehbenderlerin kimliği Rus hükûmeti tarafından atanmalarına engel kabul edilebilmiştir. Örneğin, 1884 yılında Tiflis Başşehbenderi Edvar Bey'in yeniden atanması sürecinde, Rusya Dışişleri Bakanı [Nikolay Karloviç] Girs, başşehbenderin yalan haberler yaptığı iddiasıyla yeniden atanmasının ikili ilişkileri zedeleyeceğini belirterek tayininin iptalini tavsiye etmiştir. Arka planda ise Petersburg Sefaretine göre bizzat İmparator III. Aleksandr'ın Edvar Bey'in askeri istihbarat faaliyetlerinden rahatsızlığı yer almıştır.⁷⁶ Osmanlı Devleti açısından bu faaliyetlerin temel amacı kısa süre 93 Harbi hezimetinin bir benzerinin yeniden yaşanmasının önüne geçmektir.

Rusya'nın özellikle sınır bölgelerini askerî yönden güçlendirmesi yıldan yıla artarak devam etmiştir. Kars Şehbenderi Erkan-ı Harbiye Binbaşı Mustafa Bey, 1897'de Rusya'nın Kars tarafındaki istihkamları güçlendirdiği, ilk fırsatta Osmanlı Devleti'ne saldıracığına dair bilgi vermiş, olası bir saldırıya karşı Kağızman, Oltu ve Sarıkamış mevkiilerinin karşısında "hudud-ı erkân-ı harbi" adıyla üç erkân-ı harbiye zabitanın görevlendirilmesini önermiştir.⁷⁷ 1908'de Tiflis başşehbenderi de Rusya'nın sınırdaki askerî hazırlıklarına ve Rus-Japon savaşındaki mağlubiyetini Osmanlı karşısında bir zaferle geri kazanma çabalarına Hariciye Nezaretine gönderdiği raporuyla dikkat çekmiş; öyle ki Tophane Müşiri Zeki Paşa, biraz sitemle 1905 İhtilali döneminde Osmanlı'nın Rus sınırlarına müdahale etmemesine rağmen Rusya'nın güç toparlayıp Erzurum'u işgale hazırlandığını belirtmiştir.⁷⁸ Görüldüğü üzere Rusya'nın güvenlik

⁷² BOA, BEO, 777/58224-3.

⁷³ Benzer şekilde İngiliz Konsolos Vekili Peacock Batum'un ikliminden şikâyetçi olanlardandır. Peacock; yerel iklimin sağlık için oldukça zararlı olduğunu, insanların bu nedenle yaz aylarında yüksek yerlere gitmeyi tercih ettiklerini, ancak bu faaliyetin kendisi için masraflı olduğunu belirtmiş, sağlığını ve enerjisini daha fazla feda etmeden görevini sürdüremeyeceğini ve dört yıldır görev yaptığı Batum'dan dünyanın herhangi bir yerine tayinini talep etmiştir. Öyle ki Peacock'un halefi İngiliz Konsolosu Stevens'a göre konsolosluğun önünde duran bayrak direği dahi nemli iklim nedeniyle çürümeye başlamıştır. Turan, 2023b: 71-72.

⁷⁴ Demirbaş, 2023: 25.

⁷⁵ BOA, HR.SYS, 1858/23.

⁷⁶ Tanrıverdi, 2017: 596-597.

⁷⁷ BOA, Y.MTV, 162/236.

⁷⁸ Yıldız, 2019: 184.

ve asayiş ortamını kaybettiği ihtilal döneminde dahi Osmanlı ordusunun Rusya'ya yönelik böyle bir planının olması önemli bir ayrıntıdır.

Ne var ki Rus askerî uzmanlar Osmanlı ordusunun Güney Kafkasya'ya olası bir harekâtının Erzurum-Kars-Tiflis güzergahı üzerinden olacağını öngörmüşlerdir.⁷⁹ Bu stratejik önemi nedeniyle 1908'den itibaren Kars'taki Türk istihbarat faaliyetlerinin arttığı gözlemlenmiştir. Konuya dair Savaş Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı arasındaki görüşme neticesinde Askerî İstihbarat, Jandarma ve Emniyet Müdürlüğü birimleriyle birlikte ortak karşı istihbarat yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Bölgedeki araştırmaların ardından, 31 Ağustos 1908'de Tümgeneral (General-mayor) H.N. Yudenic, Genelkurmay Başkanlığına Türklerin haberalma faaliyetlerini şehbenderlikler, sınır bölgesindeki sivil ve askeri idareciler ve Kafkasya içlerine gönderilen özel temsilciler olmak üzere üç kanaldan sağladıklarını; Kafkasya genelindeki en düzenli istihbaratı Kars Şehbenderliğinden aldıklarını belirtmiştir. Şehbenderliğin haberalma kaynağını ise Kars Askerî Valiliği Ofisi, polis memurları, kadılar ve yerel halktan bazı kişiler oluşturmuştur.⁸⁰

Yudenic'e göre Rus yetkililer; Osmanlı diplomatları ve şehbenderlerinin kendi aralarındaki ve İstanbul ile olan gizli yazışmalarını deşifre etmişlerdir. Böylelikle Türk istihbaratçıların Rus ordusuna dair sahip olduğu malumat ve yorumlar konusunda bilgiye ulaşmışlardır. Örneğin, 24 Mart 1908'de Kafkasya Askerî Bölgesi karargahınının Genelkurmay Başkanlığından aldığı gizli bilgiye göre Kars'taki şehbender ve bir Türk Binbaşı sürekli tüm askerî önlemler hakkında İstanbul'a rapor vermişlerdir. Bu nedenle her ikisinin sürekli gözetim altında tutulması ihtiyacı vurgulanmıştır. Ayrıca Batum Başşehbenderinin 28 Şubat 1908'de St. Petersburg Büyükelçisine gönderdiği rapora da ulaşılmıştır. Başşehbender, Kerç vapurunun Odessa'dan Batum'a vardığını, içinde 88 top ve 57.276 tüfek barındıran 4.773 kasa bulunduğunu ve tüm bu kargonun Kars'a gönderildiğini bildirmiştir. Ayrıca Tiflis'teki Şehbender Feyzi Bey'in Hariciye Nezaretine 16 Mart 1908 tarihli Rus birliklerinin Avrupa Rusya'sından Kafkasya'ya tam silahlı ve aynı zamanda erzakla geldiği ve tüm bu birliklerin esas olarak Sarıkamış ve Erivan yönünde Türkiye ve İran sınırına gittiğine dair raporunun bir kopyasına ulaşılmıştır. Rus makamlarına göre bu durum dönem itibarıyla Rusya'da ciddi bir Türk istihbarat ağının olmadığını göstermiştir.⁸¹

Muhtemelen bu zaafklar üzerine, 1908'in ortalarında Petersburg'da, Osmanlı hükûmeti ve Türk Genelkurmayının Rusya'daki istihbarat faaliyetlerinin iyileştirilmesine dair kararı haber alınmıştır. 22 Temmuz'da Emniyet birimlerinden Genelkurmay Başkanlığındaki General F.F. Palitsin'e iletilen gizli bilgilere göre Kars, Tiflis, Batum, Odessa ve Sivastopol'daki konsolosluklarda ticari ateşe kisvesi altında yüksek öğrenim görmüş ve gizli istihbarat için eğitilmiş Türk subaylarının istihdamı kararlaştırılmıştır. Bu yeni planın arkasında Panislamist ve Pantürkist fikirleriyle Temmuz 1908'deki Jön Türk Devrimi ile önplana çıkan Enver Bey, Cemal Paşa ve Talat Paşa yer almıştır. Konuya dair İstanbul'daki Rus askerî ateşesi ve istihbarat subayı Albay A. Holmsen, 21 Nisan 1910'da Genelkurmay Başkanlığına sunduğu raporunda Osmanlı Harbiye Nezaretinin Karadeniz kıyı şehirlerine ve Kars'a subaylardan konsoloslar atama planına dikkat çekmiştir. 9 Kasım 1910'da Holmsen son zamanlarda özellikle komşu ülkelere çok sayıda ajan ve elçisinin pan-islamcı propaganda amacıyla gönderildiğine dair uyarıda bulunmuştur. Öyle ki İstanbul'da çok yakından takip edildiğini belirterek Türk istihbarat servislerinin Kafkasya ile bağlarını inceleme ve önleme ile Türkiye topraklarında siyasi karşı istihbarat örgütlenmesi ihtiyacına değinmiştir. 1912-1913 döneminde Türk ve Rus istihbaratı arasında bir mücadele başlamış, Kars Şehbenderliği Türk istihbaratının Kars'taki merkezi haline gelmiştir.⁸²

Bu gelişmeler ışığında, Rusya genelindeki fazla iş yükü nedeniyle Hariciye Nezareti, Kafkasya'daki şehbenderlerin askerî gelişmeleri doğrudan Erkan-ı Harbiye kolağası olan ve Kars

⁷⁹ Zayonçkovskiy, 1926: 26.

⁸⁰ Gilensen, 1997: 49-50.

⁸¹ Gilensen, 1997: 51-52.

⁸² Gilensen, 1997: 52-54.

Şehbenderliğinde kâtip olarak görev yapan Hasan Ruşeni Bey'e iletmesini talep etmiştir.⁸³ Hasan Bey göreve başladıktan sonra yakından izlenmiştir. 18 Şubat 1912 tarihinde, Emniyet Müdürlüğünün Özel Birim Başkanı Albay Eremin, Genelkurmay Başkanlığına iletildiği raporda, Hasan Bey'in bahar ayında katibi olarak göreve başlamasının ardından yaz aylarında tabyalara bisikletle sık sık yaptığı ziyaretleri ve tahkim çalışmalarına yönelik özel ilgisini vurgulamıştır. Hasan Bey'in yaşam tarzında belirgin değişiklikler gözlemlenmiştir. Mütevazı bir daireden daha geniş bir daireye taşınmış, yerel garnizonun memurlarıyla, özellikle topçular ve mühendislerle bağlantılar kurmuş, sık sık kendi partilerine ev sahipliği yapmış ve restoranların müdavimi olmuştur. Ayrıca akşamları dairesinde Kafkasya ve yerel önde gelen Müslümanları ağırlamıştır. Hasan Bey'in Jön Türk taraftarı olduğu, yakın geçmişte askerî mühendis olarak görev yaptığı, İsviçre ve Yunanistan'da yerel Türk misyonlarında çalıştığı ve Fransa ile Belçika'da özel eğitimini tamamladığı tespit edilmiştir. Konsolosluktaki maaşı 50 ruble olmasına rağmen aylık harcamalarının 1.000 dolar civarında olduğu vurgulanmıştır. Tiflis'teki Türklerle yazışmalar yaptığı, dinî propagandayla ilgilendiği ve askerî nitelikteki bilgileri toplayarak merkeze aktardığı iddia edilmiştir. Bu nedenle Hasan Bey'in ikametinde arama yapılmış, bir suç unsuru bulunamamış ve diplomatik dokunulmazlık kapsamında serbest bırakılmıştır.

Hasan Bey ile bizzat Kafkasya Askerî Bölgesi birliklerinin başkomutanı, Kafkasya Naibi Kont I.I. Vorontsov-Daşkov ilgilenmiş; 19 Eylül 1912'de Dışişleri Bakanı S.D. Sazonov'a hitaben şu satırları yazmıştır: "Son zamanlarda alınan bilgilere göre... Kars Türk şehbenderliğinin birinci katibi Hasan Bey gerçekte Türk ordusunda bir subay...". Vorontsov-Daşkov'a göre derin bir istihbarat subayı olarak ün kazanmış, tüm önlemlere rağmen Rus ordusu ve savaş eğitimi hakkında çok sayıda gizli bilgi elde etmiştir. Hasan Bey'in dairesi çok çeşitli millet ve sosyal statüden, ağırlıklı olarak Müslüman halkın gece gündüz ziyaret ettiği bir ofise dönüşmüştür. Hasan Bey, ziyaretçilerden aldığı bilgileri şehbenderlikte değerlendirmiş ve silahlı kuryelerle Türkiye'ye göndermiştir. Ayrıca yerel Müslümanları İslam bayrağı altında birleşmeye ikna faaliyetleriyle meşgul olduğunu ancak diplomatik dokunulmazlığı ve yetenekli bir istihbaratçı olması nedeniyle onu suçüstü yakalamanın son derece zor olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle nihai çözüm olarak Hasan Bey'in Rusya sınırlarından çıkarılması planlanmıştır. Bu karar Vorontsov-Daşkov, Savaş Bakanı General V.A. Sukhomlinov tarafından desteklenmiş, ilk başta Osmanlı Hariciye Nezaretinin itirazına rağmen⁸⁴ 9 Nisan 1913'te görevine son verilerek geri çağırılmıştır. Kars ve Tiflis'te ateşelik yapmış Yunanca, Arapça, Rusça, Farsça bilen Hasan Bey'in askerlik vazifesi, I. Dünya Savaşı döneminde Teşkilat-ı Mahsusa mensubu bir subay olarak sürmüştür.⁸⁵ Sonuç olarak Rus tarih yazımında Osmanlı şehbenderlerinin, özellikle Kafkasya'dakilerin istihbarat faaliyetleri yürüttükleri sıkça belirtilmiştir ancak Osmanlı Devleti'nin temel gayesi Rusya'nın sınır bölgelerindeki askerî hazırlıkları karşısında önlem almak, iki asırdan fazla süredir devam eden toprak kayıplarının önüne geçmek olmuştur.

2.2. Şehbenderlere Yönelik Saldırıları

Kafkasya, Osmanlı tebaası birçok Ermeni ve Rum'un yerleştiği, karşılıklı ilişkilerin sürdüğü yakın bir coğrafyadır. Bu kolay erişilebilirlik, Osmanlı Devleti'ne yönelik tepkilerin merkezi olmasına da neden olmuştur. Özellikle Osmanlı şehbenderleri, Kafkasya'da birçok farklı taciz ve saldırıya maruz kalmışlardır. Örneğin 1876'da Tiflis Başşehbenderi Behçet Efendi ve eşi evlerinde katledilmişlerdir. Kafkasya ve Osmanlı'da yankı uyandıran cinayet, birçok soru işaretini beraberinde getirmiştir. 93 Harbi arifesinde yaşanan cinayeti araştırmak üzere Sohum Kale Konsolosu Zarih Efendi Tiflis'e gönderilmiştir.⁸⁶ Savaş dönemi ve sorumsuz memurlar nedeniyle Behçet Efendi ve eşinin katilleri cinayetten üç sene sonra, dönemin Tiflis Başşehbenderi Feyzi Bey'in işi sıkı takip etmesi ve yeni sorgu hâkimi olarak atanan Mösyö

⁸³ Turan, 2019: 235; Yosuntaş, 2021: 28-29.

⁸⁴ Gilensen, 1997: 54-57.

⁸⁵ Yirsutimur, 2019: 14-15, 68.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gümüş, 2019: 1-13.

Hasardiyan'ın gayreti ile yakalanabilmiştir. Başşehbender'in 27 Mayıs 1879 tarihli tahriratına göre cinayeti bizzat müteveffa Behçet Bey'in uşağı Hamparsum Grigorof; Niğovsi Mıgırdıçof, Nerses Navasartof ve Grigor Ohanof adlı üç arkadaşının yardımı ile gerçekleştirmiştir. Tutuklanan şahıslar, sorgularında niyetlerinin sadece hırsızlık olduğu, Behçet Bey'in karşı koymasından dolayı cinayeti işledikleri yönünde ifade vermişlerdir.⁸⁷ Diğer yandan Poti Şehbenderliği ertesi yıl kundaklanmış, şehbenderlik binası ve resmî evraklar yanmıştır. Uyku hâlindeki şehbender ile şehbenderlik kaçıları olan oğlu binadan kendilerini dışarı zor atabilmiştir.⁸⁸ Bu durum aynı binanın şehbenderlik ve lojman olarak kullanıldığını göstermektedir.

Merhum Viyana Sefiri Sadullah Paşa'nın yeğeni Tiflis Başşehbenderi Esad Efendi, Ermenilere karşı Tiflis merkezli faaliyetleri nedeniyle 1895 yılında anonim mektuplarla tehdit edilmiş, şehbenderhane polis ve jandarma tarafından korunmasına rağmen önce üç Ermeni tarafından şehbenderhaneye girilmeye çalışılmış, daha sonraki günler ise Arşak adlı bir Ermeni tarafından Esad Efendi'nin yatak odasına ateş edilmiştir.⁸⁹ Bu tür saldırılar, ileriki dönemlerde aynı gruplar tarafından Ermenilere yönelik de artmıştır. Özellikle zengin Ermenilerden tehdit yoluyla para alınması, verilmemesi durumunda öldürülmeleri durumlarıyla sık karşılaşılmıştır.⁹⁰

İşçi hareketleri, 1905 İhtilâli öncesi ve sonrasında Rusya ve Kafkasya'da asayişin kaybolmasını ve faili meçhul cinayetleri beraberinde getirmiştir. Osmanlı vatandaşlarına saldırılar düzenlenmiş, işyerleri yağmalanmıştır. Bu nedenle Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından Rus hükûmetine nota verilmiştir. Kafkasya'daki Osmanlı vatandaşlarının tahliyesi amacıyla Batum, Poti, Sohum, Novorossiysk limanlarına vapur gönderilmiştir.⁹¹ Bu süreçte Osmanlı şehbenderlerine de birçok saldırı düzenlenmiştir. Örneğin Novorossiysk Şehbenderi Hüdayi Bey'in 1904 yılında intihar ettiği söylentileri yayılmış; ancak araştırmalar neticesinde Hüdayi Bey'in uzun yıllardır dostu olan Karlinskiy adlı bir mühendis tarafından öldürüldüğü anlaşılmış,⁹² uzun süren mahkeme sürecinin ardından ise katil az bir cezaya çarptırılmıştır.⁹³

Bu dönemde Batum ve Tiflis'deki temsilciliklere yönelik saldırılar da meydana gelmiştir. Tiflis Başşehbenderi Refet Bey, hayati tehlike yaşadığını, çevredeki Müslüman köylerinin yakılıp yıkıldığını belirtmiştir.⁹⁴ Bu tacizlerin diğer yabancı temsilciliklere karşı da yapıldığı görülmektedir. İngiliz Konsolosu olarak görev yapmış ve Batum Amerikan konsolos yardımcılığına atanmış olan William Horwood Stuart, bölgedeki ABD çıkarları için aktif olarak lobi faaliyetleri sürdürmüş, Kafkasya'daki bir Amerikan bakır şirketiyle yakın ilişkiler kurmuş ve bir dizi İngiliz şirketinin çıkarlarını temsil etmiştir. Kendisi Batum'un en büyük armatör ve ihracatçıları arasında yer almıştır. W. Stuart, 20 Mayıs 1906 sabahı saat 11.00 civarında ve eve dönüş yolunda, Kassim Cavadze ve Ali Porkhal Oğlu adlı kiralık katiller tarafından öldürülmüştür. Stuart'ın ihtilâlcilerle bağlantılı olduğu ve maddi kaynak sağladığı iddia edilmiştir.⁹⁵

2.3. Birinci Dünya Savaşı ve Şehbenderlerin Ülkeye Dönüşleri

Karadeniz'deki Rus limanlarının Osmanlı donanması tarafından bombalanmasının hemen ardından 31 Ekim 1914'te Petrogorad'tan Rusya'nın İstanbul Büyükelçisine diplomatik ilişkilerinin kesilmesi, elçilik ve konsolosluk çalışanlarının ülkeden ayrılması bildirilmiştir. Osmanlı topraklarındaki Rus tebaasının çıkarlarının korunması İtalyan hükûmeti tarafından

⁸⁷ BOA, HR.TO, 525/52.

⁸⁸ BOA, İ.HR, 360/106.

⁸⁹ BOA, (Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı) Y. PRK. HR, 21/15-1.

⁹⁰ BOA, HR. SFR. 1, 173/12.

⁹¹ BOA, (Yıldız Sadaret Hususi) Y.A.HUS, 505/75; BOA, (Zabtiye) ZB., 19/41.

⁹² BOA, Y.A.HUS, 479/79.

⁹³ BOA, HR.TH, 335/72.

⁹⁴ BOA, BEO, 2780/208455; BOA, Y.A.HUS, 506/129.

⁹⁵ *Papers Relating To The Foreign Relations Of The United States With The Annual Message Of The President Transmitted to Congress December 3, 1906*, 1909: 1290-1295; Saul, 1996: 520.

üstlenilmiştir.⁹⁶ Aynı şekilde Petersburg Sefareti'nin memurları da Osmanlı Devleti'ne geri dönmüştür.⁹⁷ Novorossisk'in bombalanmasının ardından kentteki Osmanlı şebhenderi ve su-baylar tutuklanmıştır.⁹⁸

Bu süreçte Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey'in bir süre tutuklu kalmasının ardından ailesiyle birlikte Finlandiya üzerinden Rusya'dan ayrılmasına müsaade edilmiştir.⁹⁹ Yine savaşın arifesinde Rus makamlarının yakından takibine ve tacizine maruz kaldığı bildirilen Bakü Şehbenderi Kemal Bey'e, Petersburg Sefareti üzerinden *kemal-i sabr ve itidal ile vazifesini sürdürmesi* tavsiye edilmiştir.¹⁰⁰ Kemal Bey savaşın başlamasıyla Berlin'e giderken, şehbender vekilinin ise Vladikafkas-Petrograd-Finlandiya üzerinden Osmanlı topraklarına ulaşmak üzere hareket ettiği bilgisi alınmıştır.¹⁰¹

Benzer şekilde Kars şehbenderine de yurda dönüş sürecinde birtakım zorluklar çıkarılmıştır. Şehbenderin ilk başta Paris'e gitmesi kararlaştırılmış, ancak Kafkasya Valisi tarafından önce Vladivostok yoluyla, ardından ise karar değiştirilerek hudut üzerinden gitmesine engel olunması Rusya Dışişleri Bakanlığına bildirilmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı ise bu karardan haberdar olmadığını, savaş durumu nedeniyle Kars'ın tahakküm altında tutulduğunu ve şehbenderin Osmanlı Devleti'ne Kars hakkında bilgi sızdırması riskine karşı böyle bir tedbir alınmasının ihtimal dâhilinde olduğunu bildirmiştir. Kars Şehbenderi Cemalettin Bey, 31 Ekim 1914 tarihinde sefaret vasıtasıyla zevcesiyle birlikte Kötek üzerinden Erzurum'daki 3. Ordu Kumandanlığına varmış, yerine vekil olarak Tiflis Başşehbenderliği kançıları Ali Rauf Bey kalmıştır. 30 Eylül 1915'te ise Ali Rauf Bey ve Rusya'da bulunan Osmanlı şehbenderlerinin İsveç üzerinden memlekete dönmelerine izin verilmiştir.¹⁰²

Konu ile ilgili bir diğer örnek de İran topraklarında gerçekleşmiştir. Bu meyanda Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçiliği'ne bağlı Reşt Şehbenderliği Rus askeri tarafından basılmış, Şehbender ve Şehbender vekili ile aileleri tutuklanmıştır. Reşt Şehbender Vekili Tevfik Bey, Enzeli üzerinden önce Bakü, ardından Tiflis ve nihayetinde Petrograd'a götürülmüştür. Serbest bırakılmasının ardından Finlandiya-İsveç-Almanya (Berlin) hattından İstanbul'a dönebilmiştir.¹⁰³ Böylelikle şehbenderlerin mümkün olduğu kadar dönüş yolunun uzaması, kuzey bölgeleri üzerinden Osmanlı topraklarına dönmeleri amaçlanmıştır.

Kafkasya'daki Yabancı Ülke Konsoloslukları													
Şehir	Yıllara Göre Şehirdeki Konsolosluk Sayısı												
	1878	1881	1884	1887	1890	1893	1896	1899	1902	1904	1908	1912	1916
Tiflis	6	6	7	8	6	6	7	7	7	-	1	2	-
Bakü	1	1	1	2	3	3	5	6	9	-	2	3	0
Batum	-	3	6	10	13	13	13	13	15	4	4	4	2
Poti	4	5	6	6	6	6	6	6	4	-	-	-	-
Novorossiysk	-	-	-	-	2	3	4	6	7	-	2	-	-
Erivan	-	-	-	-	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Kars	-	-	-	1	1	1	2	2	2	-	-	-	-

Kaynak: Malhaz, Sioridze (2011), "Utskhoetis Kveq'nebis Sak'onsuloebi Batumshi", Narkvevebi Batumis Istoriidan I, Gamomtsemloba, Tbilisi: Universali, 194.

⁹⁶ *Kavkaz*, 21 Oktaybr 1914, No: 238: s. 1; Çar II. Nikolay'ın saldırıya dair yayımlanan manifestosunda şu ifadeler yer almıştır: "Almanlar tarafından yönetilmiş olan Türk donanması, hainane bir şekilde, bizim Karadeniz kıyılarına hücum etmek küstahlığında bulunmuştur. Bunun üzerine biz Çargrad (İstanbul)'daki Rus elçisini ve bütün elçilik erkanı ile konsolosluk memurlarının Türkiye sınırlarını terk etmelerini emrettik." Kurat, 1970: 246-247.

⁹⁷ Aydın, 2020: 298.

⁹⁸ *Birjeviya Vedomosti*, 17 Oktaybr 1914, No: 14438: 1.

⁹⁹ BOA, HR.SYS, 2116/3.

¹⁰⁰ BOA, HR.SYS, 2303/66.

¹⁰¹ BOA, HR.SYS, 2158/2.

¹⁰² Yosuntaş, 2021: 38-39.

¹⁰³ Budak, 2016: 117.

Sonuç

Güney Kafkasya'daki Osmanlı şehbenderlikleri, Rusya'nın Kafkasya'daki idari merkezi Tiflis ile önemli liman kentleri ve sınıra yakın bölgelerde kurulmuştur. Batılı ülkelerin temsilcilikleri genellikle ticari çıkar amaçlı kurulurken, Osmanlı şehbenderlikleri çoğunlukla kaybedilen topraklardaki eski tebanın göçü, yeni sınırlar, idari ve ticari gibi gelişmeler sonucunda oluşturulmuştur. Bu nedenle, Kafkasya Osmanlı şehbenderliklerinin en yoğun olduğu bölgelerden biri olmuştur.

Rusya'nın askerî yönden Karadeniz'deki limanlarda ve iç bölgelerde güçlenmesi, Osmanlı şehbenderliklerinin fonksiyonlarını genişletmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde, şehbenderler güvenlik tedbirleri kapsamında yeni görevler üstlenmiş, sadece ticari değil, siyasi görevlerinde de belirgin bir artış sağlanmıştır. Bu değişimle birlikte şehbenderler, ilk zamanlar genellikle yerel halktan atanırken, sonrasında merkezden atanmışlardır. Bu misyon genişlemesinin bir sonucu olarak Osmanlı şehbenderliklerinin sayısı 1877'de 147 iken 1909'da 228'e yükselmiştir. Bu temsilciliklerin bir kısmı, kısa süre önce kaybedilen Osmanlı topraklarında kurulmuştur.

Güney Kafkasya'daki Osmanlı şehbenderleri genellikle Fransızca, Farsça, Rumca, İtalyanca ve Arapça dillerine hâkimdir; yerel diller olan Rusça ve Çerkesce ise nadirdir. Bölge, iş yoğunluğu ve iklimi nedeniyle şehbenderler açısından pek tercih edilmemiştir. Özellikle kıyı bölgelerinde görev yapan şehbenderler, sağlık sorunları ve iklime dair şikayetler nedeniyle başka bölgelere tayin edilmek istemişlerdir. Ayrıca maruz kaldıkları tacizler, cinayetler ve Rus makamlarının sıkı takibi bu tercihlerin nedenleri arasında yer almıştır. Bu bakımdan Kafkasya, şehbenderler açısından bir tecrübe kazanma yeri görevi görmüş; ilk atamalar buraya yapılmış, ardından Karadeniz limanları veya Avrupa'ya görevlendirilmiştir. Tiflis Başşehbenderliği, birçok memurun Kafkasya'daki farklı şehirlerde görev yapmasına ve bu süreçte bir eğitim merkezi olarak işlev görmesine olanak sağlamıştır.

Kafkasya'daki ticari merkezlerin zamanla değişmesi, Osmanlı şehbenderliklerinin de yer değiştirmesine veya derecesinin başşehbenderlikten şehbenderliğe düşürülmesine yol açmış; bazı şehbenderlikler de kısa süre kapanmıştır. Örneğin, Poti'nin yükselmesi Sohum'u gölgede bırakmış, Batum'un gelişmesi ise Poti'yi geride bırakmıştır. Bakü, Revan ve Gümrü gibi Türk nüfusuna yönelik asimilasyon faaliyetlerinin yapıldığı yerlerde ve sınıra yakın bölgelerde şehbenderlik açılması, Rus makamları tarafından engellenmiştir. Bu şehirlerde, Türk-Sovyet dostluk ilişkileri çerçevesinde Sovyet döneminde temsilcilikler kurulabilmiştir.

Osmanlı Devleti, şehbenderliklerin haber alma faaliyetleri sayesinde Rusya'nın Karadeniz limanlarındaki askerî dönüşümünden ve bu merkezlerden iç kesimlere asker ve cephane sevkiyatından haberdar olmuştur. Özellikle Rusya'ya karşı doğu sınırında alınan askerî önlemler bu bilgi akışının bir sonucudur. Öte yandan Rus makamlarının Osmanlı diplomat ve şehbender raporlarına ulaşabilmesi, özellikle Rus haberalma faaliyetlerinin Rus ve Osmanlı topraklarında önemli bir seviyede olduğunu göstermiştir. Diğer yandan Osmanlı şehbenderlerin istihbarat faaliyetleri, Rusya'nın yerel düzenine zarar vermektense ziyade Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bir savunma mekanizması işlevi görmüştür.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

The National Archives (TNA)-(İngiliz Milli Arşivi) Foreign Office (FO)

Resmî Yayınlar

Devlet Salnâmesi (1327)

Kavkazskiy Kalendar na 1855 god (1854)

Kavkazskiy Kalendar na 1882 god (1881)

Kavkazskiy Kalendar na 1892 god (1891)

Kavkazskiy Kalendar na 1907 god (1906)

Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1306)

Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318)

Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1320)

Gazeteler

Birjevıya Vedomosti

Kavkaz

Nevsâl-i Millî

Diğer Yayınlar

(1886) Printed as a footnote to No. 19, *Correspondence respecting the Question of Diplomatic and Consistance to British Trade Abroad*, Parl. Papers i; London: Harrison and Sons.

(1909) *Papers Relating to The Foreign Relations of The United States with The Annual Message of The President Transmitted to Congress December 3, 1906*, The United States Department of State, Washington: Government Printing Office.

(1985) *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, II'nci Cilt, Ankara: Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

(2002) "Ob uçrejdenii v gor. Baku turestkoy konsulstva", *Osobyı Jurnal Soveta Ministrov Rossiyskoy İmperii 1911 god*, Moskva.

Aliyeva İsrafil Gızı, Sevinç (2023), "İz İstorii Otkritiya Turetskago Konsolstva v Baku (1910-1911)", *Sovremennaya Nauçnaya Mısl*, 6, 100-109.

Aydın, Mustafa (2012), "Osmanlı Devleti'nin Rusya'da Elçilik Açması (1856) ve Elçi Yusuf Rıza Bey'in Faaliyetleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 26, 107-126.

_____ (2016), "Sohum", *DİA*, Ek-2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Badem, Candan (2017), *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Bostan, Zeynep (2021), *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Budak, Mustafa (1996), "1853-1856 Kırım Savaşından Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995, Bildiriler*, İstanbul, 79-92.

_____ (2006), "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı-Reşt Şehbender Vekili Tevfik Bey'in Raporu", *Türkiyat Mecmuası*, 26/2, 113-131.

Chikovani, Nino (2018), "Tbilisi as a Center of Crosscultural Interactions (The 19th- early 20thCenturies)", *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*, 233-252.

- Çakmak, Aydın, (2020), *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Demirbaş, Havva (2023), *Osmanlı Devleti'nin Tiflis Şehbenderliği (1879-1914)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Deringil, Selim (2016), *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Devellioğlu, Ferit (2015), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Frenkel, A (1879), *Oçerki Çürüksu i Batuma*, Tiflis: Tipografiya A.A. Mihelsona.
- Gasımlı, Musa (2014), *Anatoliya i Yujny Kavkaz v 1724-1920-e gg.: V Poiskah İstoriçeskoy İstini*, Moskova: İnsan.
- Gilensen, V.M. (1997), "Osinie Gnezda: Pod Konsolskoy Krişey", *Voенno-İstoriçeskij Jurnal*, Sentyabr-Oktayabr 5, 49-59.
- Grove, F.C. (1875), *The Frosty Caucasus: An Account of a Walk Through Part of the Range and of an Ascent of Elbruz in the Summer of 1874*, London: Longmans, Green, and Company.
- Gümüş, Nebi (2019), "Tiflis Başkonsolosu Behçet Efendi ve Hanımı Maria Behçet'in Tiflis'te Öldürülmesi", *Akademik-Us Dergisi*, 1/3, 1-13.
- Güneş, Hakverdi (2016), *Salnâmelere Göre Hariciye Nezareti Teşkilatı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnalcık, Halil (1992), "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1512", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara: TTK Yayınları.
- Kurat, Akdes Nimet (1970), *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Malhaz, Sioridze (2011), "Utskhoetis Kveq'nebis Sak'onsuloebi Batumshi", *Narkvevebi Batumis İstoriidan I*, Gamomtsemloba, Tbilisi: Universali, 191-198.
- Margiyev, Zaur (2012), *Batumskiy Bulvar: İstoriya v Dokumentah, Fotografiyah, Vospominaniyah*, Batumi: B.Y.
- Marx, Karl (1897), *The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War*, London: Swan Sonnenschein.
- Saul N.E. (1996), *Concord and Conflict: The United States and Russia, 1867-1914*, Lawrence: University Press of Kansas.
- Nadejdin, P.P. (1895), *Kavkazskiy Kray: Priroda i Ludi*. Tula: Tip. i lit. E.İ. Drujininoy.
- Nusretoğlu, Telman (2021), *Osmanlı Hariciyesi'nin Güney Kafkasya Raporları (1852-1914) (Şehbenderliklerin Kuruluşu, Ermeni Meselesi, Rusya'yla İlişkilerin Seyri ve Kafkasya Raporları)*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Sami, Şemseddin (2010), *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Sarkisyan, Yervand Kazaroviç (1962), *Ekspansionistskaya Politika Osmanskoy İmperii v Zakavkazke Nakanune i v Godı Pervoy Mirovoy Voynı*, Yerevan: Akad. Nauk Arm. SSR.
- Savaş, Ali İbrahim (1992), "Konsolos", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tanrıverdi, Mustafa (2017), "Osmanlı Şehbenderlik Raporlarında Gürcistan (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na Kadar)", *Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu*, Trabzon, Turkey, 591-626.

_____ (2019), *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Trigub, Aleksandr ve Vovçuk, Ludmila (2017), "İnostrannie Konsülü v Gruzinskih Gorodah Pri-chernomorya (1840-1917 g.g.)", *Archeion*, XIV, 50-60.

Turan, Resul (2023a), "Kafkasya'da Rus Kültür Politikaları (XIX.-XX. Yüzyıl)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 17, 209-230.

_____ (2023b), *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yıldız, Gültekin (2019), *Osmanlı Devleti'nde Askerî İstihbarat*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Yirsutimur, Dilşad (2019), *Kafkaslar-Anadolu-İran Üçgeninde Bir İttihatçı Ruşeni (Barkın) Bey*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yosuntaş, Burcu (2021), *Kars Şehbenderliği (1879-1914)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zayonçkovskiy, A. (1926), *Podgotovka Rossii k Mirovoy Voyne*, Moskva: İzd. Voennoy Tipografii Upravleniya Delami Narkomvoenmor i RVS SSSR.

Çakıcı, Nurettin, “Almanya’nın Sovyetler Birliği’ne Saldırısı Sırasında Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliğinin Durumu ve Faaliyetleri (1941-1943)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.397-416.

DOI: 10.31765/karen.1542781

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

** Dr. Öğr. Üyesi,
Trabzon Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Trabzon/TÜRKİYE
 nurettincakici@trabzon.edu.tr

ORCID : 0000-0001-9193-122X

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Almanya, Sovyetler Birliği, Moskova-Kuybişev, Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliği

Keywords: Second World War, Germany, Soviet Union, Moscow-Kuybishev, Embassy of the Republic of Turkey in Moscow

Geliş Tarihi / Received Date: 03.09.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 08.10.2024

ALMANYA’NIN SOVYETLER BİRLİĞİ’NE SALDIRISI SIRASINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ MOSKOVA BÜYÜKELÇİLİĞİNİN DURUMU VE FAALİYETLERİ (1941-1943)*

Nurettin ÇAKICI**

Öz: İkinci Dünya Savaşı sürecinde Almanya’nın Sovyetler Birliği’ne saldırması bir yandan savaşın gidişatını ve kaderini derinden etkilemiş diğer yandan da Sovyet yetkililerini radikal kararlar almaya yöneltmiştir. Söz konusu kararlardan biri olan büyükelçiliklerin Kuybişev’e taşınması kararı sadece Sovyet temsilcilerini değil aynı zamanda yabancı devletlerin büyükelçiliklerini ve büyükelçilerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Almanya’nın Sovyetler Birliği’ne karşı başlattığı Barbarossa Harekâtı ve akabindeki taarruzlar ile Moskova’nın istila tehlikesiyle karşı karşıya kalması nedeniyle 15 Ekim 1941 tarihinde alınan nakil kararı, Almanya’nın savaşı kazanacağına yönelik bir kanaatin belirmesine neden olmuştur. Ancak Sovyet ordularının direnişiyle Alman birlikleri geri püskürtülmüş ve taşınma kararının alınmasının üzerinden henüz iki yıl geçmeden büyükelçilikler ve Kuybişev’e taşınmış olan bazı devlet organları tekrar Moskova’ya nakledilmiştir. Devletler arasında ilişkilerin sürdürülmesi açısından yadsınamaz bir öneme sahip olan diplomasinin ve diplomasiye işlerlik kazandıran diplomatların bilhassa savaş zamanlarında yükümlülüklerinin ve karşılaştıkları zorlukların oldukça arttığı da bir gerçektir. Bu kapsamda bakıldığında, çalışmanın sınırları dâhilinde Rusya’da iki büyükelçi ve bir maslahatgüzar görev yapmış ve sözü edilen diplomatlar gerek sosyal gerek iktisadi gerekse siyasi anlamda karşılaştıkları güçlükleri dile getirmiştir. Bunun yanında savaşın gidişatı ve siyasi konjonktüre yönelik değerlendirmeler de yapan diplomatlar, Kuybişev hakkında da önemli bilgilere yer vermiştir. Sözü edilen konu ile ilgili alanda kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığını söylemek mümkündür. Konu bu nedenle ele alınmış ve alandaki eksikliğin giderilmesine katkı sunulması hedeflenmiştir. Savaşın tüm şiddetiyle devam ettiği bir süreçte büyükelçiliklerin neden Moskova’dan Kuybişev’e taşındığı, bu süreçte Türk Büyükelçiliğinin karşılaştığı güçlükler ve çalışmanın kapsamı dâhilinde Moskova ile Kuybişev’de görev yapan diplomatların Türkiye’nin savaş sürecindeki tutumuna yönelik yürüttükleri diplomatik faaliyetlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Ağırlıklı olarak Türk Diplomatik Arşivi’nden yararlanılan çalışmada, Sovyetler Birliği temsilcilerinin Türkiye’nin savaşa dâhil edilmesi yönündeki baskılarına o dönemdeki Türk Büyükelçisi Cevat Açıkalın tarafından nasıl direnildiği de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

THE SITUATION AND ACTIVITIES OF THE MOSCOW EMBASSY OF THE REPUBLIC OF TURKEY DURING THE GERMAN ATTACK ON THE SOVIET UNION (1941-1943)

Abstract: Germany's attack on the Soviet Union during the Second World War had a profound impact on the course and fate of the war and led the Soviet authorities to take radical decisions. One of these decisions, the decision to move the embassies to Kuybishev, negatively affected not only Soviet representatives but also the embassies and ambassadors of foreign states. The decision to move the embassies to Kuybishev, which was taken on October 15, 1941 due to the Barbarossa Operation launched by Germany against the Soviet Union and the subsequent offensives and the threat of invasion of Moscow, led to the belief that Germany would win the war. However, the German troops were repulsed by the resistance of the Soviet armies and within two years of the decision to relocate, the embassies and some state organs that had been moved to Kuybishev were transferred back to Moscow. It is also a fact that diplomacy, which has an undeniable importance in terms of maintaining relations between states, and the diplomats who make diplomacy work, especially in times of

war, increase their obligations and the difficulties they face. In this context, two ambassadors and one chargé d'affaires served in Russia within the boundaries of this study, and the diplomats in question expressed the difficulties they faced both socially, economically and politically. In addition, the diplomats, who also made evaluations about the course of the war and the political conjuncture, also included important information about Kuybishev. It is possible to say that there is no comprehensive study on the subject in the field. For this reason, the subject has been addressed and it is aimed to contribute to the elimination of the deficiency in the field. The study aims to reveal why the embassies were moved from Moscow to Kuybishev in a period when the war was in full force, the difficulties faced by the Turkish Embassy in this process, and the diplomatic activities carried out by the diplomats working in Moscow and Kuybishev within the scope of the study regarding Turkey's position during the war. The study, which mainly utilizes the Turkish Diplomatic Archive, also tries to reveal how the Turkish Ambassador at the time, Cevat Açıkalın, resisted the pressure of the Soviet Union representatives to involve Turkey in the war.

Giriş

Devletler arasındaki ilişkilerin yürütülmesi ve sorunların barışçıl yollar ile çözülme yöntemi olarak ifade edilmesi mümkün olan diplomasinin bir dış politika aracı olduğu yaygın olarak kabul görmektedir. Bu bağlamda bakıldığında diplomasi, bir hükümetin belli bir meseleye yönelik görüş ve önerilerinin diğer devletlerin yetkililerine iletilmesi olarak da tanımlanabilmektedir. Uluslararası ilişkiler bağlamında diplomasinin yürütülmesi, devletlerin dışişleri bakanlıklarına bağlı olarak çalışan diplomatlar vasıtasıyla sağlanmaktadır.¹ Diplomatlar, görevlendirildikleri ülkede yaşamakta ve bu ülkenin sorunları ile politikalarını tahlil ederek, kendi düşünce ve öngörülerıyla birlikte rapor halinde bağlı bulunduğu ülkenin dışişleri bakanlıklarına aktarmaktaydı. Diplomatların bir diğer özelliği de buldukları ülkenin yetkilileri ile kuracakları temaslar ve yapacakları görüşmelerle bahsi geçen ülkenin politikalarını etkileyebilme ya da yönlendirebilme imkânına da sahip olmalarıydı.² Dolayısıyla böylesine önemli misyonlara sahip olan diplomatlar arasında yer alan büyükelçilerin özellikle savaş zamanlarında sorumlulukları daha da artmaktaydı. İster savaştan bir ülkede ister savaşa dâhil olmayan bir ülkede görevlendirilmiş olsun, büyükelçiler gerek sosyal gerek iktisadi gerekse siyasi anlamda büyük güçlüklerle karşılaşabilmekteydi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında görev yapan büyükelçilerin belirtilen hususlara yönelik birçok raporunun mevcut olduğu bilinmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında 19 Ekim 1939'da bir antlaşma, başka bir deyişle de karşılıklı yardımlaşmaya dayanan bir ittifak imzalanmıştır.³ Bilhassa İngiltere, bahsi geçen antlaşmayı öne sürerek Türkiye'nin Müttefik Devletler safında savaşa girmesi için yoğun bir gayret göstermiştir. Diğer taraftan 18

¹ Arı, 2017: 323-324.

² Oba, 2021: X-XI.

³ Deringil, 2015: 70.

Haziran 1941'de Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması imzalanmış,⁴ söz konusu antlaşma ile Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırmadan önce Balkanları ve güney sınırlarını emniyete almak isterken Türkiye de savaş dışı kalma stratejisini sürdürme imkânı bulmuştur. Nitekim bu antlaşmadan 4 gün sonra Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırı harekâtını başlatmıştır. Almanya'nın saldırısından sonra Türkiye'nin Rusya'da bulunan diplomatları, Sovyetler Birliği temsilcilerinin suçlayıcı tenkitlerine maruz kalmıştır. Zira onlara göre Türkiye'nin Almanya ile yaptığı antlaşma, Sovyetler Birliği'nin aleyhine Almanya'nın ise lehine işlemekteydi. O dönemde Türkiye'nin Rusya'daki büyükelçisi olan Cevat Açıkalın belirtilen bağlamdaki eleştirilere mantıklı gerekçeler göstererek direnmeyi başarmıştır.⁵ Savaş süresince "savaş dışı" kalma yönünde bir politika takip eden Türkiye bu savaş dışılığı, Müttefik Devletlerin safına daha yakın bir görüntü vererek savaşın sonuna kadar sürdürmüştür.⁶ Zira savaş sırasında görev başında olan Türk yetkilileri, Birinci Dünya Savaşı'nın tecrübesine de sahipti. Bu nedenle aynı hataları tekrarlayarak ülkenin tahrip olmasından çekinmekte ve dolayısıyla da Lozan Barış Antlaşması ile sağlanmış olan güvenliği korumak ve sürdürmek istemekteydi.⁷ Ancak İngiltere ve özellikle de Sovyetler Birliği yetkilileri Alman saldırısı nedeniyle kendi saflarında savaşa girmesini istedikleri Türkiye üzerinde yoğun bir baskı kurmuştur. O dönemde Rusya'da görev yapan Türk büyükelçileri, "denge siyaseti" çerçevesinde ikili ilişkilere zarar vermeden ve diplomasiyi etkin bir şekilde kullanarak sözü edilen baskıları kırmayı başarmıştır.⁸

İkinci Dünya Savaşı sürecinde Almanların Moskova'yı ele geçirerek Sovyetler Birliği'ni savaş dışı bırakmaya yönelik olarak başlattığı taarruzlar silsilesinin ilkinin oluşturduğu Barbarossa Harekâtı ve devamındaki saldırıların başarısız olmasının savaşın kaderini belirlediğini söylemek mümkündür. Harekâtlar sürecinde Alman ordularının başlangıçtaki ileri harekâtlarının Moskova'yı tehdit etmesi, Sovyetler Birliği'nin idari kadrosunu radikal bir karar almaya yöneltmiştir. Bu kapsamda bakıldığında, güvenlik gerekçesiyle 15 Ekim 1941 tarihinde merkezin, bazı devlet organlarının ve büyükelçiliklerin Volga nehri kıyısında bulunan Kuybişev'e taşınması kararı⁹ başlangıçta gerek Sovyet yetkilileri nezdinde gerekse kamuoyunda olumsuz bir hava yaratmıştır. Bu durum Sovyetler Birliği'nin savaşı kaybedeceği ve Almanların daha da saldırgan bir tutum sergileyeceğine yönelik bir kanaatin belirmesine neden olmuştur. Ancak Alman ordularının ileri harekâtlarının başlangıçtaki etkisini kaybetmesi, Sovyetler Birliği ordularının direnişi ve ardından da karşı taarruza geçmesi sonucunda Alman orduları geri püskürtülmüştür. Böylelikle 1943 yılının Ağustos ayı içerisinde merkez, büyükelçilikler ve Kuybişev'e taşınmış olan bazı devlet organları tekrar Moskova'ya nakledilmiştir. Bu durum bir yandan Moskova üzerindeki Alman tehdidinin etkisini kaybettiğini ve dolayısıyla Moskova'nın 1941 Eylül-Ekim aylarına göre daha güvenli bir şehir olduğunu diğer taraftan da artık üstünlüğün Sovyetler Birliği'ne geçtiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Rusya'nın Kuybişev şehrindeki son Türk Büyükelçisi Cevat Açıkalın, Türk Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporlarda, Sovyetler Birliği'nin Avrupa'ya yönelik ihtiraslarına dikkat çekmekteydi. Bunun yanında savaş sonunda nasıl bir anlaşma yapılacağı konusu da değerlendirilmiş ve bu kapsamda İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin herhangi bir hazırlığı olmadığı vurgusu yapılmıştır.¹⁰ Dolayısıyla Türk yetkilileri, Sovyetler Birliği'nin savaş sonunda yayılmacı bir siyaset izleyebileceğini öngörmüş ve buna göre bir siyaset takip ederek, Sovyetler Birliği'ni kışkırtmamaya dikkat etmiştir.¹¹

⁴ Tekeli ve İlkin, 2018: 195-198.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA) 35231/138615-40, 06.08.1943.

⁶ Oran, 2015: s. 393; Ünal, 2023: 108.

⁷ Hale, 2021: 77.

⁸ Korkmazcan, 2021: 309.

⁹ Braithwaite, 2007: 242-243.

¹⁰ TDA, 35231/138615-8, 20.03.1943.

¹¹ Korkmazcan, 2021: 311.

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısı ve Sovyet yetkilileri tarafından büyükelçiliklerin Moskova'dan Kuybişev'e taşınması sürecinde Türk Büyükelçiliği ve Türk büyükelçilerinin durumu, gözlemleri ve faaliyetlerinin incelendiği bu çalışmada, 1941-1943 yılları arasında odaklanılmıştır. Zira büyükelçilikler Ekim 1941'de Kuybişev'e taşınmış ve Ağustos 1943'te tekrar Moskova'ya nakledilmiştir. Bu süreçte Rusya'da Ali Haydar Aktay,¹² Fatin Rüştü Zorlu (maslahatgüzar) ve Cevat Açıkalın büyükelçi olarak görev yapmıştır. Sözü edilen diplomatların Moskova ve Kuybişev'e yönelik izlenimleri, karşılaştıkları güçlükler ve Sovyet yetkilileri ile görüşmeleri üzerinde durulmuştur. Ağırlıklı olarak Türk Diplomatik Arşivi belgelerinin kullanıldığı bu çalışmada, ilk iki diplomatın Kuybişev'deki duruma yönelik bilgiler verdiği görülmektedir. Cevat Açıkalın ise daha çok Sovyet yetkilileri ile savaşın genel durumu ve gidişatı üzerine yaptığı görüşmelere yer vermiştir. Sözü edilen bağlamda kapsamlı bir araştırma yapılmadığından konu incelenmeye değer görülmüştür. Ayrıca çalışmada Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği yerine Sovyetler Birliği, Sovyet Rusya, Sovyet hükümeti gibi kavramlar kullanılmıştır.

1. Alman Taarruzu ve Büyükelçiliklerin Kuybişev'e Nakli Meselesi

İkinci Dünya Savaşı henüz başlamadan Almanya ve Sovyetler Birliği arasında 23 Ağustos 1939'da birbirlerine karşı on yıl süreyle askerî faaliyette bulunmayacaklarını taahhüt eden bir Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı imzalanmıştı.¹³ Fakat sözü edilen paktın imzalanmasının üzerinden iki yıl geçmeden Alman orduları Sovyet topraklarını istila hareketine başlamıştı. Barbarossa Harekâtı olarak bilinen ve Almanlara daha geniş bir yaşam alanı sağlamayı hedefleyen bu harekât ile birlikte Almanya, hâkimiyet kurduğu bölgelerden önemli kaynaklar da ele geçirecekti. Esasında Barbarossa Harekâtı, Sovyetler Birliği'ne yapılacak taarruzun ilk evresini oluşturmaktaydı. Zira sözü edilen harekât, 5 Aralık 1941'de bitmiş olmasına rağmen Almanların Moskova'yı ele geçirerek Sovyetler Birliği'ni savaş dışı bırakma mücadelesi ve saldırıları farklı harekât isimleri adı altında sürdürülmüştür. Adolf Hitler, bu harekâtlar ile bir yandan "aşağı ırk" ve tehdit olarak gördüğü Slavları ezerken, diğer taraftan da Sovyetler Birliği'ni mağlup ettikten sonra işgal etmeyi planladığı diğer bölgelere yapacağı operasyonlar için kaynak da temin etmiş olacaktı.¹⁴ Donetsk havzası ve Kafkasya belirtilen bağlamda önemli kömür ve petrol yataklarına sahipti.¹⁵

Barbarossa Harekâtı başlatılmadan önce Hitler'in arkasında güçlü bir tehdit bırakmak istemediği bilinmektedir. Bu nedenle Avrupa ve Balkanlar'da bir dizi askerî harekâtın gerçekleştirilmesi kaçınılmazdı. Bu bağlamda Polonya'nın işgalinden sonra 1940 yılının Haziran ayına kadar Benelüks ülkeleri ve Fransa, Alman ordusuna boyun eğdi. Öte yandan Alman Hava Kuvvetlerinin İngiltere'ye karşı 10 Temmuz 1940'ta başlattığı hava harekâtı, 31 Ekim 1940'a kadar sürmüş fakat Almanların yenilgisiyle sonuçlanmıştır.¹⁶ Yayılımacı bir siyaset izleyen Hitler, Britanya Muharebesi'nden istediğini alamayınca yönünü Doğu'ya yani Sovyet topraklarına çevirmiştir. Ancak Barbarossa operasyonundan önce Balkanlar'da kontrolü sağlamak amacıyla Yugoslavya ve Yunanistan'a askerî harekât gerçekleştirilmiş ve bu iki devlet 1941 Nisan'ında teslim olmuştur.¹⁷

Barbarossa Harekâtı esasen Alman komuta kademesinin önemli bir kısmı tarafından desteklenmiyordu. Zira Söz konusu harekât sırasında İngiltere'nin Batı'dan bir çıkarma yapması durumunda iki cepheli bir savaşın gerçekleşmesi, dolayısıyla da iki ateş arasında kalınması oldukça güçlü bir olasılık olarak görülmekteydi.¹⁸ Zaten İngiltere ve Fransa'yı mağlup etmek

¹² Yaygın olarak Haydar Aktay olarak bilindiğinden bundan sonra bu şekilde ifade edilecektir.

¹³ Hart, 2015: 16; Kissinger, 2016: 330-332.

¹⁴ Booth ve Walton, 2023: 124-126.

¹⁵ Booth ve Walton, 2023: 125-126.

¹⁶ Keegan, 2019: 101-106.

¹⁷ Keegan, 2019: 155-163.

¹⁸ Booth ve Walton, 2023: 124-126.

istememesinin en önde gelen nedenlerinden biri de bu olasılık idi.¹⁹ Adolf Hitler'in Amiral Erich Raeder, İngiltere mağlup edilmeden böyle bir harekâta yönelmenin kendilerini iki cepheli bir savaşa sürükleyeceğini ve akabinde karşılaşılabilecek tehlikelerden bahsetmişti.²⁰ Fakat Adolf Hitler, harekâtın üç ay içinde zaferle sonuçlanacağını düşünmekteydi. Hatta harekâtın arifesinde Güney Ordu Grubu Komutanı Gerd von Rundstedt'e: "Sen kapıya bir tekme at yeter, sonra tüm çürük bina yıkılacak." diyerek o dönemde Sovyetler Birliği'nin içerisinde bulunduğu duruma da vurgu yapmaktaydı.²¹

Her ne kadar Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne askerî harekât yapacağı düşünülmekte olsa da esasen harekâttan önce Alman-Sovyet ilişkilerinin gerildiği de bir gerçektir. Bu bağlamda Moskova'daki Alman Büyükelçiliğinin 9 Aralık 1940 tarihinde Alman askerî tesisleri ve Ploiești'de bulunan petrol rafinerilerinin Sovyet pilotlar tarafından fotoğraflanması ile Almanya ve Romanya hava sahalarının ihlal edilmesi yönünde şikâyetle bulunması göz ardı edilmemelidir. Bahsi geçen durum ile Bulgaristan üzerindeki hâkimiyet mücadelesi Alman-Sovyet Paktının yara almasına neden olmakla birlikte harekâta giden sürece zemin hazırlaması bakımından dikkate değer bir gelişme olarak görülmektedir. Zira Hitler, sözü edilen gelişmelerin akabinde 18 Aralık 1940'ta, hatta İngiltere ile savaş hali devam ederken Alman ordusunun Sovyetler Birliği'ni hızlı bir harekâtle ezmek için hazır olması emrini vermiştir.²² Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'nın dönüm noktalarından birini teşkil eden Barbarossa Harekâtı, 22 Haziran 1941'de başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın Doğu Cephesi'ni açan Barbarossa Harekâtı, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni işgal etmek amacıyla başlattığı harekâtın adı olarak bilinmektedir. Hitler'in harekâta kızıl sakallı olarak bilinen ve kutsal topraklara düzenlenen Üçüncü Haçlı Seferinin liderlerinden biri olan Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Friedrich Barbarossa'yı (Hohenstaufen) onurlandırmak için böyle bir isim verdiği ifade edilmektedir.²³ Harekât düzenine bakıldığında, Alman kuvvetlerinin üç gruba ayrıldığı görülmektedir. "Kuzey Ordu Grubu kuzeybatıya, Baltık ülkeleri ve Leningrad'a yönelecek; Güney Ordu Grubu yüzünü güneye, Kırım'a doğru çevirerek tarım yönünden zengin Ukrayna'yı, endüstriyel Don Havzası'nı ve petrol kuyularıyla dolu Kafkasya'yı emniyete alacaktı."²⁴ Merkez Ordu Grubu ise doğrudan Moskova'ya yönelecekti. Sözü edilen kuvvetlerin yanı sıra Rumen, İtalyan, Hırvat, Macar ve Slovak kuvvetleri de Barbarossa Harekâtı'na destek verecek, böylelikle Sovyetler Birliği kısa bir süre içerisinde istila edilecekti.²⁵

Alman kuvvetlerinin Sovyetler Birliği'ne üç koldan saldırıya geçmesi, dağınık halde olan ve yeterli savunma hazırlığından yoksun olan Sovyet birlikleri açısından tam bir baskın niteliği taşıdığını söylemek mümkündür. Harekâtın başlamasının ardından sınır hattında bulunan Sovyet birlikleri gafil avlanmakla birlikte bir kısmı havalanmaya dahi fırsat bulamayan yaklaşık 2.000 Sovyet savaş uçağı da etkisiz hale getirilmiştir.²⁶ Merkez Ordular Grubu, savaşın ilk haftası dolmadan Minsk'te 3.000'in üzerinde tankı imha etmiş ve 300.000'in üzerinde Sovyet askerini esir almıştır. Alman kuvvetleri ileri harekâtında çok sayıda Sovyet askerini esir almanın yanında Smolensk'e kadar geniş bir Sovyet toprağını da ele geçirmiştir. Smolensk'ten sonra Alman generallerinin çoğunluğu Moskova'ya doğru ilerlenmesi gerektiğini düşünmesine rağmen Hitler, endüstri ve kömür madenlerinin yoğun olarak bulunduğu Donetsk havzası ve Kırım'a doğru yönelmesi talimatını vermiştir. Bu nedenle Merkez Ordular Grubunun önemli bir bölümü yönünü Ukrayna'ya çevirmiştir. Ukrayna'ya giren Alman kuvvetleri Kiev'de

¹⁹ Mazower, 2013: 213.

²⁰ Keegan, 2019: 141-142.

²¹ Keegan, 2019: 181; Beevor, 2014: 43-51.

²² McMeekin, 2021: 228-229.

²³ İsayev ve Drabkin, 2023: 61.

²⁴ Booth ve Walton, 2023: 126.

²⁵ Booth ve Walton, 2023: 126.

²⁶ Booth ve Walton, 2023: 127.

yaklaşık 665.000 Sovyet askerini esir alarak bu bölgenin işgalini Eylül ayı sonlarına kadar tamamlamıştır. Daha sonra Alman ordusu Sovyet başkentine doğru harekâta devam ederek kışın etkisini göstermeye başladığı Ekim ayı sonlarında Moskova önlerine gelebilmiştir.²⁷

Hava şartları ve Sovyet kuvvetlerinin geriye doğru çekilmesi nedeniyle Alman kuvvetlerinin Kasım ve Aralık aylarındaki taarruzları olumlu bir netice vermemesine karşın Alman birlikleri Moskova'yı gözle görebilecek kadar şehre yaklaşmayı başarmıştır. Ancak Sovyet birliklerinin karşı taarruzu nedeniyle harekât başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Barbarossa Harekâtı'nın başarısız olmasına birden fazla etkeni neden olarak göstermek mümkündür. Fakat çalışmada Barbarossa Harekâtının detaylarını irdelemekten ziyade bu harekâtın ardından Alman ordularının Sovyetler Birliği'nin başkenti olan Moskova'ya doğru ileri harekâtlarının devam etmesi ve Moskova'nın Alman istilası tehdidiyle karşı kaşıya kalması sürecine odaklanılmıştır. Sözü edilen husus nedeniyle Moskova'daki bazı devlet organları ile büyükelçilikler Rusya'nın başka bir şehrine nakledilmiştir. Esasında taşınma kararı alınmadan önce Alman kuvvetlerinin Moskova'ya 60 kilometre kadar yaklaştığı ve bu nedenle sivil vatandaşlar seferber edilerek başkentini savunulması hususunda bütün imkânlar kullanılmıştır. Seferber edilen siviller tank hendekleri kazmış, yollara barikatlar yapmış ve tank tuzakları kurmuştur. Fakat bütün bunlara rağmen cephedeki durumun kötüleşmesi nedeniyle halkın bir bölümü kalabalık gruplar halinde başkenti terk etmeye başlamıştı.²⁸ Dolayısıyla Moskova'nın Alman işgali ile karşı karşıya kalması nedeniyle Sovyet ileri gelenleri, 15 Ekim 1941'de hükûmet ve yabancı diplomatların Volga Nehri yakınında bulunan Kuybişev'e taşınması yönünde karar almıştır.²⁹ Söz konusu kararnamede hükûmetin ve büyükelçiliklerin tahliye edilmesinin yanı sıra su şebekesi ve kanalizasyon sistemi hariç olmak üzere taşınamayacak olan işletmeler, depolar ve tüm metro elektrik ekipmanları gibi yapıların patlatılması yönünde talimat yer almıştır. Lavrenti Pavloviç Beriya büyükelçiliklerin taşınmasını organize etmekle ve onların güvenliğini sağlamakla görevlendirilmiştir.³⁰

Moskova'nın işgal edilme tehlikesine karşı hükûmet başta olmak üzere, bazı devlet organları ve büyükelçiliklerin Kuybişev'e taşınma işlemleri 15 Ekim tarihli kararname kapsamında başlamıştır. Moskova'daki yabancı büyükelçilik temsilcileri gruplar halinde eşyalarıyla birlikte kendileri için ayrılan arabalara binerek Kazan demiryolu istasyonuna gitmiştir. Amerikalılar, İngilizler, Japonlar, Çinliler, İsveçliler, Norveçliler, Polonyalılar, Çekler, Yugoslavlar, Bulgarlar, Türkler, İranlılar ve Afganlar bahsi geçen istasyonda Kuybişev'e gitmek üzere Kazan demiryolu istasyonunda toplanmıştır. 15 Ekim'de başlayan ve yaklaşık yüz dört saat süren uzun tren yolculuğunun ardından 20 Ekim'de Kuybişev tren istasyonuna ulaşılmış ve diplomatlar kendileri için hazırlanmış olan binalara götürülmüştür.³¹ 1943'te Moskova'ya dönene kadar diplomatlar savaşın gidişatı, Sovyetlerin kendi hükûmetleri ile ilgili tutum ve politikalarına yönelik bilgi akışını Kuybişev üzerinden yürütmüşlerdir.³²

Sovyet yetkililer tarafından "yedek başkent" ya da alternatif başkent olarak Kuybişev'in seçilmesinin belli başlı nedenleri bulunmaktaydı. Bunların başında Kuybişev'in coğrafi konumu gelmekteydi. Zira Kuybişev; cepheden, başka bir deyişle de savaş alanından oldukça uzaktaydı. Dolayısıyla Kuybişev güvenli bir bölge olarak kabul edilmekteydi. Öte yandan Kuybişev şehri Urallar, Sibirya, Uzak Doğu ve Orta Asya ile demiryolu bağlantılarına sahipti. Bu durum Kuybişev'i bir yandan ulaşım açısından güçlü kılarken diğer taraftan da Kuybişev'e merkezî bir nitelik kazandırıyordu. Volga Nehri'nin kıyısında bulunması da şehre ulaşım açısından başka

²⁷Akcakaya, "Barbarossa Harekâtı 22 Haziran - 5 Aralık 1941", *Atatürk Ansiklopedisi*,

https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/barbarossa-harekati-22-Haziran-5-aralik-1941/Erişim_Tarihi:11.07.2024.

²⁸ *Stalin İle Churchill Arasında SSCB Londra Büyükelçisi Mayski'nin Günlükleri (1932-1943)*, 2019: 560.

²⁹ Braithwaite, 2007: 242-243.

³⁰ "Zapasnaya Stolitsa", <https://dzen.ru/a/XoD1FHPPkTsl4MxY>, Erişim Tarihi: 11.07.2024.

³¹ Cassidy, 1943: 151-154.

³² Mayers, 2011: 311.

bir avantaj daha kazandırmış oluyordu. Bunların yanı sıra şehrin o dönemde Moskova ile istikrarlı bir iletişim ağına sahip olması kordiplomatığın ve bazı devlet organlarının buraya gönderilmesinde önemli bir rol oynamıştır.³³ Zira devletler savaş halindeyken en çok ulaşım ve haberleşmeye ihtiyaç duymaktaydı.

Kuybişev'e ulaşan büyükelçilik temsilcileri şehrin merkezinde eski binalara yerleştirilmiştir. Diplomatlarla yardımcı olmak adına Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Andrey Yanuar-yeviç Vişinski başkanlığındaki Dışişleri Halk Komiserliği çalışanları da Kuybişev'e gitmiştir. Hükümetin de Kuybişev'e nakledileceği belirtilmesine rağmen bunun gerçekleştirilmediği görülmektedir. Zira Sovyet lideri Josef Stalin ve Dışişleri Halk Komiseri Vyaçeslav Mihayloviç Molotov Moskova'da kalmıştır.³⁴ Bu nedenle önem derecesi yüksek olan belgeler genellikle Moskova'da imzalanmıştır. Bu durum Kuybişev'in diplomatik başkent olarak algılanmasına sebep olmuştur. Bazı devlet organları, Komintern Yürütme Komitesi ve büyükelçiliklerin Kuybişev'e nakledilmesi, Kuybişev'in sosyal hayatına bir canlılık getirmiş hatta Kuybişev neredeyse bir metropol havası kazanmıştır. Ancak savaş sürecine de bağlı olarak bazı temel gıda ürünlerinin temin edilememesi ya da yeterli olmaması büyükelçilik temsilcileri açısından büyük bir sorun olmuştur.³⁵ Moskova'dan tahliye edilenlerin ve can güvenliği tehlikesi nedeniyle Moskova'dan ayrılanların Kuybişev'e yerleşmesiyle şehrin nüfusu birkaç gün içerisinde beş yüz binden bir milyona yükselmiştir.³⁶ Nüfusun artması da haliyle pazarlarda temel gıda ürünlerinin fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur.³⁷ Bu durum Kuybişev'de görev yapan Türk diplomatların pahalılıktan şikâyet etmesine neden olmuştur.

2. Sovyetler Birliği'nin İki Farklı Şehrinde Bir Büyükelçi: Haydar Aktay

Moskova'nın batısında bulunan Mojaysk savunma hattının yarılması ve Alman kuvvetlerinin ilerleyişi karşısında Sovyet yetkililerce büyükelçiliklerin yeni merkez olarak belirlenen Kuybişev'e nakledileceği kararı alınmıştı. Bu karara bağlı olarak Moskova'daki diğer büyükelçilikler gibi Türk Büyükelçiliği de Kuybişev'e nakledilmişti. Savaş öncesinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği görevini Zekai Apaydın yürütmekteydi.³⁸ Ancak kendisinin başka bir göreve getirilmesi hususundaki talebi üzerine Zekai Apaydın merkeze çekilmiş ve yerine görevlendirilmek üzere Haydar Aktay için Sovyet hükümetinden agreman istenmiştir.³⁹ Sovyet hükümeti, Haydar Aktay hakkında muvafakatini bildirdikten sonra⁴⁰ Moskova'ya hareket eden Haydar Aktay, 12 Ekim 1939'da görevine başlamıştır.⁴¹ Dolayısıyla savaşın başlamasından yaklaşık bir buçuk ay sonra büyükelçilik görevine getirilen Haydar Aktay, büyükelçiliklerin Kuybişev'e taşınması sırasında da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi olarak görev yapmaktaydı.

Haydar Aktay'ın Moskova'da büyükelçilik görevini yürüttüğü sırada birtakım sağlık sorunları yaşadığı bilinmektedir. Bu nedenle Moskova'daki görevinden ayrılarak başka bir temsilcilikte görevlendirilmeyi talep ettiği görülmektedir. Türk Diplomatik Arşivi belgelerinden anlaşıldığına göre Aktay'ın bahsi geçen talebi, 1941 yılının Temmuz ayı sonları ya da Ağustos ayı başlarına rastlamaktadır. Dolayısıyla büyükelçiliklerin Kuybişev'e taşınmasına yaklaşık iki buçuk ay gibi bir süre bulunmaktaydı. Bununla birlikte henüz bu kapsamda alınmış herhangi bir karar da yoktu. Kendisine verilen cevapta, Moskova gibi özel bir ehemmiyete haiz olan bir büyükelçiliğin maslahatgüzar ile idare edilmesinin imkân dâhilinde olmadığı dile getirilmiştir. Bu

³³ Paramolov, 2017: 32.

³⁴ Paramalov, 2017: 32-33.

³⁵ Paramalov, 2017: 34-35.

³⁶ *Stalin İle Churchill Arasında SSCB Londra Büyükelçisi Mayski'nin Günlükleri (1932-1943)*, 2019: 560.

³⁷ Paramalov, 2017: 34-35.

³⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/88-81-2, 25.08.1939.

³⁹ TDA, 35521/139765-1, 24.06.1939.

⁴⁰ TDA, 35521/139765-2, 05.07.1939.

⁴¹ TDA, 35521/139765-17, 13.10.1939.

nedenle talebinde ısrarcı olup olmadığı kendisine sorulmuştur.⁴² Haydar Aktay, kendisine gösterilen iltifattan çok mütehassis olduğunu belirterek, özellikle 1941 yılı içerisinde gerek vazifenin ağırlığı ve Moskova'daki hayat şartlarının dayanılmaz olması gerekse karşılaştığı birtakım problemler dolayısıyla sıhhi durumunun bozulduğunu ve ciddi bir tedaviye ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda Zürih'te bulunan bir klinik ile iletişime geçmiş ve birkaç ay için tedavi olmak amacıyla kendisine muvafakat verilmesini istemiştir. Bunun yanında tedavi olduktan sonra Ankara'ya gelerek Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşeceğini ve onun uygun göreceği şekilde becayiş talebinde bulunacağını dile getirmiştir.⁴³

Sağlık durumunun tedavi ve istirahate lüzum göstermesine rağmen son hadizat dolayısıyla yani Almanların Barbarossa Harekâtı'nı başlatması ve Moskova'nın daha da önem kazanması nedeniyle Haydar Aktay'ın Moskova'da kalması istenmiştir. Böyle hassas bir dönemde görevini sürdürmeye devam etmesi yönünde karar verilen Haydar Aktay'ın, mesai ve faaliyetlerinden istifade edileceği kendisine iletilmiştir.⁴⁴ Haydar Aktay, kendisinden Moskova'da faydalanılması hususunda gönderilen talimata verdiği cevapta, çalışma şartları pek müstesna ve çetin olan bu diyarda özellikle bu mühim ve hassas zamanlarda uhdesine verilen vazifenin yerine getirilmesinde sarf ettiği gayretin takdire mazhar olmasından dolayı büyük bir bahtiyarlık duyduğunu ifade etmiştir.⁴⁵ Sağlık durumunun kötü olmasına ve tedaviye ihtiyacı olmasına rağmen Haydar Aktay, görevini sürdürmeye devam etmiştir.

Moskova'nın 30 kilometre batısındaki savunma hattının yarılmasıyla birlikte Moskova'da durumun şiddetli bir hâl aldığı, bu nedenle de halkın maneviyatının bozulduğunu ifade eden Haydar Aktay, bu duruma bağlı olarak Moskova'nın işgal tehdidi altına girmesi nedeniyle Sovyetler Birliği'nin yeni merkezi olan Kuybişev'e taşınma hazırlıklarının başladığını söylemiştir. Haydar Aktay, hükûmet dairelerinin tamamının Rusya'nın yeni merkezine taşınmasının kararlaştırıldığını ve Dışişleri Halk Komiseri olan Molotov'un Türk Büyükelçiliğine gelerek elçilik görevlileri ile ayrı ayrı görüştüğünü dile getirmiştir. Molotov, elçilik görevlileri hakkında bilgi aldıktan sonra Kuybişev'de büyükelçilik çalışanlarının istirahatleri için elinden gelen gayreti sarf edeceğini söylemiştir.⁴⁶

Büyükelçiliklerin yanı sıra maneviyatı bozulmuş ve hayatları tehdit altında olan binlerce kadın ve çocuk Moskova'dan ayrılmak için istasyonlara toplanmıştır. Moskova'da harp malzemesi fabrikalarının işletilmesi durdurulmuş ve taşınmaya uygun olanlar Moskova dışına sevk edilmiştir. Yine cephe gerisinde yararlanan çocuk sahibi olmayan kadınların da Moskova'yı terk etmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁷ Haydar Aktay, 15 Ekim 1941 tarihli bir belgede Alman uçaklarının Moskova'daki tren istasyonlarını gece gündüz bombalamasına rağmen şehirde bir sükûnet havasının hâkim olduğunu dile getirmiştir. Aynı belgede Moskova'nın yaklaşık 900 kilometre doğusunda bulunan Kuybişev'e yapılacak olan yolculuğun tehlikeli ve ağır bir şekilde gerçekleşeceğine Haydar Aktay tarafından dikkat çekilmiştir.⁴⁸

Haydar Aktay'ın Kuybişev'e gittikten sonraki ilk günlerine ilişkin izlenimleri dikkat çekmektedir. İfadelerinden iyi bir gözlem yeteneğine sahip olduğu anlaşılan Haydar Aktay, iâşe konusunda büyük güçlüklerle karşılaştığını, buldukları bölgede yabancılar için bir lokanta bulunduğunu ancak burada zar zor yemek bulunabildiğini dile getirmiştir. Hükûmetin sefaretler için erzak vereceğini söyleyen Haydar Aktay, böylelikle herkesin evinde yemek yapma ve yeme imkânına kavuşacağını ifade etmiştir. Ancak şehirde mutfak âlât edevatının bulunamadığını dolayısıyla elçilik çalışanlarının nasıl yemek yapacağını belli olmadığını da ifadelerine

⁴² TDA, 35521/139765-13, 02.08.1941.

⁴³ TDA, 35521/139765-14, 04.08.1941.

⁴⁴ TDA, 35521/139765-12, 22.08.1941.

⁴⁵ TDA, 35521/139765-15, 29.08.1941.

⁴⁶ TDA, 31560/124815-8, 24.10.1941.

⁴⁷ TDA, 31560/124815-14, 17.10.1941.

⁴⁸ TDA, 31560/124815-16, 17.10.1941.

eklemiştir. Şehirde büyük bir erzak sıkıntısının olduğuna dikkat çeken Haydar Aktay'a göre bir parça ekmek için birçok insan saatlerce sıra beklemekteydi. Kendilerine tahsis edilen evde hiçbir eşya yoktu. İhtiyaç duyulan eşyaların temin edilmesi de imkân dâhilinde değildi. Bir taraftan şehirde 45 derece soğukta her türlü istirahat ve geçimden mahrum bir şekilde kış mevsiminde nasıl barınacaklarını düşünmeden edemediğini dile getiren Haydar Aktay, diğer taraftan da şehrin güzel bir yer olduğunu ifade etmekten geri durmamıştır. Savaş şartlarının da etkisiyle Kuybişev'de hayatın son derece pahalı olduğu zira pazarda etin kilosu ve on adet yumurtanın iki dolar mukabilinde 24 ruble olduğunu ifade etmiştir. Yegâne sebze olarak binbir zorlukla bulunan lahana, domates ve havucun kilosunun da bir dolar mukabilinde 12 rubleye temin edilebildiğini belirtmiştir.⁴⁹

Kuybişev'i yapraksız çıplak bir ağaca benzeten Haydar Aktay'ın, buradaki diğer ülkelerin hükûmetlerinin Kuybişev'deki büyükelçilik görevlileri ile ciddi surette ilgilendiğini ancak Türk Büyükelçiliği görevlilerinin kendi hükûmetleri tarafından neredeyse unutulduğundan yakındığı görülmektedir. Büyük tehlikeler ile karşılaşılmasına ve bu kapsamda onlarca telgraf çekilmesine rağmen cevap alamadıklarını bu durumun da kendileri üzerinde derin bir teessür bıraktığını söylemiştir. Bunun yanında aldıkları maaş ile özellikle de arkadaşlarının geçinmesine imkân olmadığını bu nedenle maaşlarına zam yapılmasına yönelik taleplerine bir cevap verilmesinin artık bir zaruret halini aldığını da vurgulamıştır.⁵⁰

Haydar Aktay'ın büyükelçiliği sırasında Türk boğazlarından bir Alman gemisinin Karadeniz'e geçmesinden dolayı Türk-Sovyet hükûmetleri arasında kısa süreli de olsa bir gerginlik yaşanmıştır. Sovyet hükûmeti, 9 Temmuz 1941 tarihinde boğazlardan bir Alman harp gemisinin Karadeniz'e geçmesinden dolayı Türk hükûmetinden bir açıklama istemiştir. Türk hükûmeti verdiği cevapta bahsedilen konu ile ilgili hiçbir malumatı olmadığını ve böyle bir gelişmenin vuku bulduğundan dahi şüphe ettiğini bildirmiştir. Daha sonra 18 Temmuz'da yeni bir beyanatta bulunan Türk hükûmeti, Alman vapurunun 7-9 Temmuz arasında boğazlardan geçtiğini yazılı olarak Sovyet hükûmetine iletmiştir. Ancak bahsi geçen vapurun üzerinde Alman deniz ticaret bayrağı bulunduğunu dolayısıyla vapurun askerî bir vasfı bulunmadığını da açıklamıştır. Sovyet hükûmeti, Alman gemisinin sahil muhafazasına mahsus sürat botu olduğu hususunda diretmiştir. Hatta bu geminin boğazlardan geçerken silahlı olduğunu ve daha sonraki süreçte Türk hükûmetinin, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin ihlaline meydan vermemesi için icap eden tedbirleri alması gerektiğine vurgu yapmıştır. Vişinski ve Aktay arasında geçen görüşmede Aktay, Vişinski'ye Alman gemisinin ticaret vapurları sınıfına dâhil olduğunu tekraren söylemiştir. Ayrıca konuyla ilgili Vişinski'nin beyanatını hükûmetine bildireceğini de Vişinski'ye iletmiştir.⁵¹

Haydar Aktay, Kuybişev'deki görevi sırasında savaşın gidişatı ve harbin genel durumu hakkında da önemli bilgiler aktarmıştır. Cephelelerdeki durumdan malumat almanın oldukça zor olduğunu ifade eden Aktay, Sovyet hükûmetinin savaşın gidişatı ve harbin genel durumu ile ilgili bilgileri işbirliği yaptıkları İngiliz ve Amerikalılardan bile sakladıklarını belirtmiştir. Ancak Almanların harekâtın başlarındaki üstün durumundan uzaklaşması, Sovyet kuvvetlerinin Rostov'daki muvaffakiyeti ve Almanların Moskova üzerine yaptıkları ileri harekâtın kat'i bir netice vermemesi nedeniyle Sovyet hükûmetinin maneviyatı yükselmiştir. Hatta Sovyet tarafında zafer ümitleri yeşermeye başlamıştır.⁵² Bunların yanı sıra Sovyet birliklerinin bütün cephelelerde taarruz etmekte ve bazı noktalarda yavaş yavaş üstünlüğü ele geçirmekte olduklarını ve Stalin'in Smolensk'teki Alman kuvvetlerini mağlup ettikleri takdirde Hitler'in Napolyon'un akıbetine uğrayabileceğini söylediğini ifade etmiştir. Bu bağlamda Vişinski, Yugoslavya maslahatgüzarına iki aya kadar Alman ordularının hudut dışına atılacağını büyük bir güven duygusuyla söylemiştir. Hatta büyükelçiliklerin yakında Moskova'ya nakledilmesi hususunun

⁴⁹ TDA, 31560/124815-14, 17.10.1941.

⁵⁰ TDA, 31560/124815-14, 17.10.1941.

⁵¹ TDA, 35231/138615-34, 26.07.1941.

⁵² TDA, 37165/14854-15, 08.12.1941.

gündeme geldiği görülmektedir. Haydar Aktay, Sovyet ordularının büyük bir taarruza hazırlandığını ve bundan büyük bir zafer beklendiğine dikkat çekmektedir.⁵³

Haydar Aktay'ın Moskova ve Kuybişev'deki büyükelçilik görevi üç yıldan az sürmüştür. Bu dönemde sağlık sorunları sebebiyle yerinin değiştirilmesini istediği ve gerek Moskova'da gerekse Kuybişev'de kaldığı süreçte özellikle yaşam şartları ve pahalılıktan yakındığı görülmektedir. Ancak savaşın tüm şiddetiyle sürdüğü sırada yaşadığı sağlık sorunları ve özellikle büyükelçiliklerin taşınması sırasında büyük güçlükler ile karşılaştığı da bir gerçektir. Haydar Aktay, 1942 yılının Ağustos ayı içerisinde görevinden ayrılmıştır. Yerine Cevat Açıkalın tayin edilene kadar maslahatgüzar Fatin Rüştü Zorlu'nun bu görevi yürütmek üzere görevlendirildiği görülmektedir.⁵⁴

3. Fatin Rüştü Zorlu'nun Kuybişev Maslahatgüzarlığı Sürecindeki İzlenimleri

Fatin Rüştü Zorlu, 11 Ağustos 1942 tarihli bir belgede Kuybişev'e geleli bir ay olduğunu belirterek Sovyetler Birliği'nin durumu, halkın ve diplomatların vaziyeti hakkında önemli bilgiler aktarmıştır.⁵⁵ Maslahatgüzar olarak görevlendirilen Zorlu, esasen 23 Mayıs 1942 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Kuybişev Büyükelçiliği Başkâtipliğine memur edilmişti.⁵⁶ Cevat Açıkalın gelinceye kadar büyükelçilik işlerini yürüten Fatin Rüştü Zorlu'nun ilk izlenimi, 14 aydır Almanya ile savaş halinde olan ve ikinci bir taarruza karşı koymakla uğraşan Rusya'ya gelen bir insanın gözüne çarpan ilk şeyin halkın harpten tamamen uzak ve harbe ilgisiz kaldığıydı. Esasen herkesin savaş nedeniyle seferber edildiği ve fabrikalara sevk edildiği hatta mesai saatlerine uymayanların hapis cezasıyla cezalandırıldığı Rusya'da halkın neşe ve sükûnetini muhafaza ettiği ve eğlenceden geri kalmadığı görülmektedir. Aralıksız olarak faaliyetlerine devam eden sinema, tiyatro ve cambazhanelerin daima ağzına kadar dolu olmasını bu duruma kanıt olarak göstermek mümkündür. Zorlu; sokaklarda, köylerde, plajlarda görünen binlerce insanın açlık ve sıhatsızlık belirtilerine sahip olmasına rağmen harbe dâhil olan Avrupa'nın herhangi bir ileri memleketinde yaşayanlar ile kıyaslandığında, gürbüzlük ve sıhhatlilik bakımından boy ölçüşebilecek durumda olduklarını dile getirmiştir. İaşe açısından Avrupa'nın diğer memleketlerinden geri kalır tarafı olmadığını söyleyen Zorlu, halkın kıt kanaat yaşamayı kabul etmiş ve bu duruma alışmışa benzediğini ifade etmiştir.⁵⁷ Haydar Aktay ile Fatin Rüştü Zorlu'nun Kuybişev'deki iktisadi hayata ve insanların durumlarına yönelik belirtmiş oldukları hususlar bir çelişki olarak görülebilir. Ancak her iki diplomat da halkın erzak sıkıntısı ve açlık ile karşı karşıya olduğu konusunda hemfikir idi. Bunun yanında Haydar Aktay kendilerine verilen erzaktan daha çok pazarlardaki mevcut durumdan ve bazı gıda ürünlerinin zorlukla bulunabildiğinden bahsetmiştir. Zorlu ise savaşın olumsuz şartlarına, açlık ve sağlık sorunları ile karşı karşıya olmalarına rağmen insanların eğlenebildiklerine, dolayısıyla da mevcut şartlara uyum sağlayabildiklerine dikkat çekmiştir.

Sokaklarda pek gezen olmadığı ve asayişsizlik olaylarına da pek rastlanmadığını söyleyen Zorlu'ya göre Kuybişev'de polise karşı büyük bir hürmet gösterilmektedir. 1942 yılının Ağustos ayı sonlarına doğru kadın polislerin de vazifeye çıkarıldığı ve onlara karşı da halkın büyük bir saygı duyduğu görülmektedir. Sokaklardaki gezintisi sırasında Sovyet askerlerin oldukça temiz ve sağlam giyindirildiğine dikkat çeken Zorlu, Kuybişev'de tren istasyonunda yaralıların bulunduğu iki tren içinde gelen Sovyet askerlerinin üst başlarının gayet temiz olduğunu, doktor ve hemşirelerin de muntazam olduğunu gözlemlemiştir. Bir dönem emekliler askere alınmış fakat kısa bir süre sonra terhis edilmişlerdir. Zaman zaman 7-8 saat gibi gecikmeler yaşanmasına rağmen trenlerin genellikle düzenli işlediği görülmektedir.⁵⁸

⁵³ TDA, 35231/138615-25, 04.02.1942.

⁵⁴ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁵⁵ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁵⁶ BCA, Başbakanlık Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (BBTDB), 30-11-1-0/154-11-11, 23.05.1942.

⁵⁷ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁵⁸ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

Geçimlerini sağlamak için halka ucuz fiyatla gıda ürünleri verilmekle birlikte serbest pazarlara da müsaade edilmekteydi. Serbest pazarlarda gıda maddeleri bol değildi. Ancak hükümetin satışı ile kıyaslandığında serbest pazarlarda fiyatlar 40 misli daha pahalıydı. Serbest pazarlarda alış-veriş genellikle eşya mübadelesiyle yapılmaktaydı. Bu nedenle para çok değer kaybetmekteydi. Avrupa şehirlerinde olduğu gibi Kuybişev’de de sigara bulmak oldukça güçtü.⁵⁹ Fatin Rüştü Zorlu, bütün bu gelişmelere rağmen, “Almanya, Sovyetler Birliği’ni içerden çökertmeyi ve sinir harbi ile mağlup etmeyi düşünüyorsa kendi mağlubiyetini şimdiden kabul etmelidir.” demektedir. Zira bir sene önce yani 1941 yılında Münih ve Viyana’da bulunan Zorlu, oralarda gördüğü düşünceli, mutsuz ve sarı yüzlü halk ile Kuybişev’de yaşayan kaygısız, neşeli ve sıhhatli gözükken halk arasında Ruslar lehine büyük bir fark olduğunu söylüyordu.⁶⁰ Bu bilgilerden hareketle Zorlu’ya göre Alman-Sovyet savaşını, Sovyetler kazanmaya daha yakın görünmekteydi. Bu kapsamda o dönemde Türkiye’nin Tokyo Büyükelçisi Ahmet Ferit Tek, Rusya’dan dönen Japon büyükelçisinin, Alman-Sovyet savaşı hakkında ulusal basına verdiği demeç ile ilgili bilgi vermiştir. Buna göre Kuybişev’den dönen Japon Büyükelçisi kendi ülkesinde ulusal basına verdiği beyanatta Sovyetler Birliği halkının savaş sürecinde büyük problemlerle karşılaştığını ancak halinden şikâyet etmeyerek, hükümetinin yanında olduğunu ve zaferi beklediğini söylemiştir.⁶¹ Bu durumun Alman-Sovyet savaşının sonucuna yönelik bir fikir verdiğini söylemek mümkündür.

Diplomatların durumu ile ilgili detaylara da değinen Zorlu, Kuybişev’deki diplomatların iâşe bakımından Avrupa’daki diplomatlardan daha aşağı bir seviyede olmadığını ifade etmiştir. Hatta Kuybişev’deki diplomatların birçok açıdan Avrupa’nın herhangi bir şehrindeki diplomatların durumlarından daha müreffeh olduklarını söylemiştir. Daha önce Vichy’de⁶² bulunan Zorlu, orada kendilerine verilen 500 gram şeker karşı Kuybişev’de 5 kilo şeker, ayda 520 gram ete karşı 5 kilo et ve 4 kilo balık, 250 gram ekmeğe karşı 1 kilo ekmek veya 750 gram un verildiğini belirtmiştir.⁶³ Fatin Rüştü Bey’e göre içme suyu, şehrin iklimi ve yaşadıkları yer Kuybişev’de karşılaştıkları en öne çıkan güçlüklerdi. Hatta kendisiyle Kuybişev’e giden Üçüncü Kâtip Cahit Melekoğlu, gittiği günden beri karaciğerinden rahatsızdı. Bu nedenle kendisine sıtma tedavisi uygulanmaktaydı. Bütün bunların yanı sıra diplomatları asıl üzen şeyin daha ziyade ruhi sahada aranması gerektiğini dile getiren Zorlu, Ruslar ve Rus aileleri ile bulunmanın imkânsızlığı nedeniyle diplomatların kendilerini içkiye verdiğini ifade etmiştir. Bu kapsamda Sovyet yetkililerinin kendi sefaret memurları ile balet heyetinde bulunan Rus artistlerinin görüşmesini yasakladıkları ve bu nedenle de memurların müşkül bir duruma düştükleri Zorlu tarafından belirtilmiştir.⁶⁴

Fatin Rüştü Zorlu, 23 Mayıs 1942 tarihinde Kuybişev Türk Büyükelçiliği Başkâtipliğine atanmıştı. Haydar Aktay, Kuybişev Büyükelçiliği görevinden ayrılınca, Cevat Açıkalın Kuybişev’e gelinceye kadar Zorlu, Kuybişev maslahatgüzarı olarak görev yapmıştır. Kuybişev’de kısa bir süre maslahatgüzar olarak çalışan Fatin Rüştü Zorlu’nun verdiği bilgilere bakıldığında, bahsi geçen görevi verimli bir şekilde yerine getirdiğini söylemek mümkündür.

4. Kuybişev’deki Son Türk Büyükelçi: Cevat Açıkalın ve Diplomatik Temasları

Haydar Aktay’ın sağlık sorunları nedeniyle görevine devam edememesi nedeniyle Sovyet hükümetinden Cevat Açıkalın’ın büyükelçiliği için agreman istenmiştir.⁶⁵ Sovyet hükümeti, 7

⁵⁹ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁶⁰ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁶¹ TDA, 44732/215480-61, 07.04.1942.

⁶² Almanya’nın Paris’i işgal etmesi nedeniyle Türkiye’nin Paris Büyükelçiliği 10 Eylül 1940 tarihinde Paris’e göre daha güneyde bulunan Vichy şehrine taşınmıştır. Bkz. Şimşir, 2017: 322.

⁶³ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁶⁴ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁶⁵ TDA, 35521/139761-23, 27.06.1942.

Temmuz 1942'de Cevat Açıkalın'ın büyükelçi olarak tayin edilmesini uygun görmüştür.⁶⁶ Bunun üzerine Cevat Açıkalın, Kuybişev'e hareket etmiştir. 19 Ağustos'ta Kuybişev'e ulaşan Açıkalın buraya yerleştikten sonra itimatnamesini sunmak üzere Moskova'ya gitmiştir.⁶⁷ Moskova'da Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Mihail Kalinin'e itimatnamesini sunan Açıkalın⁶⁸ için Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Vladimir Dekanozov'un da hazır bulunduğu bir kabul merasimi düzenlenmiştir. Yapılan resmî merasimden sonra Devlet Başkanı Kalinin, Cevat Açıkalın'ı başka bir odaya alarak kendisi ile özel olarak görüşmüştür. Kalinin, Rusya'nın çok gaddar ve zalim bir düşmanla savaştığını, karşı karşıya kalınan istila hareketi nedeniyle hükûmet merkezini Kuybişev'e taşımak zorunda kaldıklarını dile getirmiştir.⁶⁹

Kalinin, Türk Büyükelçisine Kuybişev'de rahat edip edemediklerini sormuş, Cevat Açıkalın, Sovyet hükûmetinin yabancı büyükelçiliklere gösterdiği konukseverlik sayesinde kendileri için ayrılmış olan binalara yerleştiklerini söylemiştir. Böyle mühim zamanlarda konfor mefhumlarına düşkünlük göstermemek gerektiğini dile getiren Açıkalın, Millî Mücadele yıllarında kendilerinin de hayat şartlarının kötü olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Kalinin, Türk Millî Mücadelesi ile İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman-Sovyet mücadelesini kıyaslayarak konuşmasında şu ifadelere yer vermiştir:

“Sizin mücadelenizle bizim bugünkü muharebemiz bir değildir, çünkü sizin o zamanki düşmanlarınızın gayeleri ile bizim bugünkü düşmanlarımızın gayeleri büsbütün aksidir; sizin düşmanlarınızın yalnız, memleketinizin istiklaline kastı vardı. Gaye kolonikal idi, Türk milletini ortadan kaldırmak değildi. Hâlbuki bizim düşman, yalnız bizi değil eline geçireceği her milleti yok etmek ve kendi tahakkümünü kurmak istiyor.”⁷⁰

Cevat Açıkalın, verdiği cevapta Türk milletinin hayat hakkı telakkisine göre anayurt hudutları dâhilinde tam ve mutlak bir bağımsızlık içerisinde yaşamayı ilke edindiğini belirtmiş, aksi halde her zaman ölmeyi tercih ettiğine vurgu yapmıştır. Bundan hareketle, “o zamanki milli mücadelemiz ile bugünkü siyasi durumumuzun bünyesinin bundan mülhem olduğunu” söylemiştir. Kalinin, Rusya'nın mücadelesinin sadece Rusya için değil, bütün milletler için aynı derecede önemli olduğunu, zira düşmanın bütün milletlerin hürriyet hakkına kastettiğini, Almanya'nın Şark'ta elleri serbest kalsaydı Türkiye'ye de hücum edeceğini muhakkak olduğunu ifade etmiştir. Kalinin, sözlerini Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında eski dostluğun devamını dileyerek bitirmiştir.⁷¹

Moskova'daki temaslarının ardından Kuybişev'e dönen Açıkalın, belli aralıklar ile Moskova'ya ziyaretlerde bulunarak gerek Dışişleri Komiseri Molotov gerekse yardımcısı Dekanozov ile dönemin siyasi konjonktürüne yönelik fikir teatisi ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Kendinden önceki büyükelçi ve maslahatgüzardan farklı olarak Cevat Açıkalın'ın Kuybişev'deki durum ve buradaki Türk Büyükelçiliğinin karşılaştığı güçlüklerden daha çok, savaşın gidişatı ve tarafların politikalarına yönelik görüşmeler yaptığı görülmektedir. Açıkalın'ın yaptığı görüşmelerin odak noktasını, Türkiye'nin savaş sürecindeki tarafsızlığı ve bu durumun Almanların işine yaradığına yönelik Sovyet hükûmeti temsilcilerinin, yakınmalarının oluşturduğunu söylemek mümkündür. Yapılan görüşmelerde tarafların temsilcilerinin savaşın gidişatına yönelik olarak zaman zaman birbirlerini yokladıkları ve Türk-Sovyet ilişkilerinin sağlamlığı hususunu masaya yatırdıkları görülmektedir.

Cevat Açıkalın kendi devletinin diğer devletler ile yapmış olduğu antlaşma ve mukaveleleri dikkate aldığı görülmektedir. Zira büyükelçi olarak Kuybişev'e gittiğinde, Türkiye'nin yapmış olduğu antlaşmaların Kuybişev'e gönderilmesini talep etmiştir. Türkiye, İngiltere ve Fransa

⁶⁶ TDA, 35521/139761-21, 07.07.1942.

⁶⁷ TDA, 35231/138615-59, 19.08.1942.

⁶⁸ TDA, 35231/138615-58, 19.08.1942.

⁶⁹ TDA, 35231/138611-188, 30.08.1942.

⁷⁰ TDA, 35231/138611-188, 30.08.1942

⁷¹ TDA, 35231/138611-188, 30.08.1942

arasında 19 Ekim 1939'da imzalanan antlaşma, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Hudut Hadiseleri ve İhtilafların Tetkik ve Usulüne Dair Sözleşme, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, İkinci Dünya Savaşı sırasında İran'ın işgalinden önce İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından yapılan deklarasyon, Türkiye ile Almanya arasında 18 Haziran 1941'de imzalanmış antlaşma ve Türk-İran hudut meselelerine yönelik sözleşme ve protokoller büyükelçinin istediği evraklar arasında yer almaktadır.⁷² Bu durum Cevat Açıkalın'ın büyükelçilik nezdinde takip edilecek politikayı önceden yapılmış olan antlaşmalara dayandıracağını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Başka bir deyişle sözü edilen antlaşma ve sözleşmelerin hukuki boyutu ve bağlayıcılığı Açıkalın tarafından göz ardı edilmemiştir.

Cevat Açıkalın, İkinci Dünya Savaşı'nın genel durumu üzerine Dışişleri Komiser Yardımcısı Dekanozov ile 18 Aralık 1942'de bir görüşme yapmıştır. Dekanozov, Alman kuvvetlerinin yaptığı fecaatleri ve Sovyetler Birliği halkının çektiği sıkıntıları dile getirmiştir. Dekanozov, "...dilerim Türkiye böyle bir harp fecaatine maruz kalmasın fakat herhangi bir suretle harp kapısını çalacak olursa Türk askerinin vazifesini layıkıyla yapacağı ümit edilir." diyerek sözü muhatabına bırakmıştır. Cevat Açıkalın, Dekanozov'un sözlerinin mukabilinde şu ifadelerle yer vermiştir:

"Şimdiye kadar işgal görmemiş memleketiniz toprakları üzerinde ika edildiğini hikaye ettiğiniz fecayi, bizim için daha henüz maziye bile karışmamış yakın bir tarihin hatıralarıdır. O zaman belki öldürücü aletler başka idi fakat düşman yine düşman, fecayi yine fecayi idi. O zaman kefenine bürünerek müstevliyi vatanından kovan millet, bugün yine o millettir, şu farkla ki istiklaline daha sırtında kefen yerine zırh ile mücehhezdir. Öyle bir milletin evladı, Türk askerinin memleketine tecavüz edecek düşmanla nasıl harp edeceğini belki tahmin eder. Türkiye bu harbin başında bildiğiniz veçhile tarafsızlığını ilan etti. Bu ilan ettiği durum sırf bir nazariyenin ifadesi değil, fakat milli bir şuurun maddileşmiş bir kararıdır."⁷³

İfadelerine savaş istemediklerini ve harpten uzak kalmak istediklerini belirterek devam eden Açıkalın, herkesin istiklal ve hâkimiyet anlayışına saygı gösterilmesi gerektiğini söylemiş ve devam eden savaş sürecinde Türkiye'nin her türlü tedbiri aldığına da dikkat çekmiştir. Bunun yanında bir buçuk milyona yakın "...koskocaman bir Türk ordusunu..." ayaküstünde tutmakta olduklarını ve bu nedenle de Türk milletinin ağır yüklerle katlandığını ifade etmiştir. Açıkalın'dan sonra sözü alan Dekanozov, Türkiye'nin başında bulunan büyük vatanperverler ve büyük diplomatlar sayesinde, Türkiye'nin hakiki menfaatini iyi analiz ederek savaş dışında kalabilmeyi temin ettiklerini belirtmiştir. Türkiye'nin savaş sırasındaki tutumu ve tarafsızlığının dostunun da düşmanının da takdirini kazanmasını sağladığını vurgulamıştır. Kendilerinin de bu durumu takdir ettiklerini belirten Dekanozov, "Türk-Sovyet dostluğu kıymetli midir? Esasları kuvvetli midir?" şeklinde Cevat Açıkalın'a bir soru yöneltmiştir. Açıkalın da "Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya karşı olan dostluğunun esasları kuvvetlidir, sağlamdır, Sovyet Rusya'ya kıymet atfetmiş, etmektedir." şeklinde cevap vermiştir.⁷⁴ Sözlerine Türkiye'nin Türk-Sovyet dostluğunun kuruluşundan itibaren bahsi geçen esaslara bağlı kaldığına dikkat çekerek devam eden Açıkalın, Türkiye'nin bu esaslardan bir an olsun ayrılmadığına da vurgu yapmıştır. Türkiye'nin hâlihazırdaki politikasının şeffaf olduğunu söyleyen Açıkalın, hiç kimsenin yönlendirmesi ya da talebi doğrultusunda bu politikanın değişmeyeceğini, hatta Türkiye'nin bu durumunun dostlarının ve müttefiklerinin de lehine olduğunu ifade etmiştir. Dekanozov kati bir tavır ile Türkiye'nin durumunun dostu da düşmanı da memnun ettiğini söylemiş ve Türkiye'nin politikası ile dostlarına büyük bir hizmet ettiğini dile getirmiştir. Açıkalın ve Dekanozov görüşmesi karşılıklı dostane sözler ile son bulmuştur.⁷⁵

⁷² TDA, 34758/136106-12, 17.08.1942

⁷³ TDA, 35231/138611-181, 17.12.1942.

⁷⁴ TDA, 35231/138611-181, 17.12.1942.

⁷⁵ TDA, 35231/138611-181, 17.12.1942.

Cevat Açıkalın, diplomatik temas kurmak ve savaşın gidişatı ile ilgili bilgi almak amacıyla Moskova'da bulunduğu sıralarda buradaki sosyal ve iktisadi durum hakkında da bilgiler aktarmıştır. Söz konusu bilgileri Türk Diplomatik Arşivi belgelerinden edinmek mümkündür. Bahsi geçen belgelerden anlaşıldığına göre 1942 yılının Ekim ayı ortalarında Moskova'da iase güçlüğü son derece artmıştır. Halka düzenli olarak verilmekte olan gıda maddelerine ait vesikaların iptal edildiği belirtilmektedir. Zira 1942 yılının Ekim ayı başlarında, kilosu 10 rubleye temin edilen patatesin kilosu 50 rubleye kadar çıkmıştır. Yine polislerin silahlı olarak alınarak cephelere gönderilmesi nedeniyle, bunların yerine kadın polisler istihdam edilmiş, dolayısıyla da caddelerde üniformalı kadın polisler asayişi sağlamakla görevlendirilmiştir. Bu durum esasen Sovyetler Birliği'nin savaşı kazanmak için topyekûn bir mücadeleye yöneldiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁷⁶

Cevat Açıkalın'ın büyükelçiliği süreci, Türkiye'nin Müttefikler tarafından İkinci Dünya Savaşı'na dâhil edilme girişimlerinin en yoğun olduğu döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla Açıkalın'ın görevi sırasındaki diplomatik temaslarının ana omurgasını, belirtilen bağlamdaki görüşmelerin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Sovyetler Birliği temsilcileri, Türkiye'yi Müttefikler safında savaşa girmesi için ikna etmeye çalışmaktaydı. Özellikle Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Molotov, İngiltere Başbakanı Winston Churchill aracılığıyla Türkiye'yi kendi saflarına çekebilmek adına yoğun bir çaba göstermekteydi.⁷⁷ 12 Mart 1943 tarihinde Açıkalın ve Molotov arasında yaklaşık üç buçuk saat süren görüşmede Türk-Sovyet dostluğuna vurgu yapılmakla birlikte Churchill ve İnönü arasında 30-31 Ocak 1943'te gerçekleşen Adana Görüşmeleri'nin⁷⁸ de dikkate alınmasıyla Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında bir işbirliği yapılması gündeme gelmiştir.⁷⁹ Söz konusu işbirliğinin gerçekleşmediği bilinmektedir. Fakat belirtilen işbirliğinin yapılması büyük bir olasılıkla Türkiye'nin savaşa girmesi demektir. İngiltere'nin Türk hükûmetine vaat ettiği askerî yardımları yapmamış ya da yapamamış olması, Türkiye'nin savaşa dâhil olmamasında rol oynayan faktörlerden biriydi. Türkiye'nin savaşa girmemesinin başka bir nedeni de Türkiye'nin savaşa girmesi teklifinin Sovyetler Birliği'nin tazyiki ile yapıldığından kuşku duymasıydı.⁸⁰ Aynı tarihli Açıkalın ve Molotov görüşmesinde Molotov, Churchill'in Sovyetler Birliği'nde kıymet verilen bir devlet adamı olduğunu ve Adana'da Türk devlet adamları ile yapmaya çalıştıklarına değer verdiklerini söylemiştir. İsmet İnönü ve diğer Türk devlet adamlarının hazır bulunmuş olmaları ve Adana Görüşmeleri'nin Mihver karşı bir cephe oluşturulması açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Açıkalın, Molotov ile görüşmesini rapor ettiği belgede Stalin'in ifadelerine de yer verilmiştir. Stalin, savaştan önce ve savaştan sonra Türkiye'ye karşı dostane jestler yaptıklarına dikkat çektikten sonra Türkiye'nin durumu ile ilgili olarak "Türkiye'nin vaziyeti komplikedir: İngiltere ile ittifak, Sovyet Rusya ile bir dostluk, Almanya ile de bir dostluk muahedesi vardır. Türkler bizimle münasebetlerini daha yakınlaştırmak isterlerse söylesinler Sovyet Rusya bunu karşılamağa hazırdır." diyerek esasen Türkiye'nin halen safını belirlememiş olmasından ve Almanya ile münasebetini kesmemiş olmasından yakınmaktaydı.⁸¹ Açıkalın ve Molotov görüşmesinde her iki tarafın da birbirine kıymet atfettiği ve birbirlerinin dostluklarına değer verdikleri belirtilmiş ve buna dayanarak taraflar arasında bir

⁷⁶ TDA, 34844/136783-28, 16.10.1942

⁷⁷ TDA, 35231/138615-32, 13.03.1943.

⁷⁸ Adana Görüşmeleri gerek Mihver gerekse Müttefik Devletlerin Türkiye'yi kendi saflarında savaşa dâhil etme girişimleri sürecinde gerçekleşmiştir. Türkiye'nin iktisadi ve askerî durumu yeni bir savaşı kaldıracak durumda değildi. Dolayısıyla imkânların farkındalığıyla savaşa girilmek istenmezken savaşan devletler ile diplomatik temasların sürdürülmesi önemliydi. Sözü edilen temaslardan biri olan Adana Görüşmeleri, İngiltere Başbakanı Winston Churchill ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü arasında gerçekleşmiştir. Bu görüşmelerde Türkiye, silah, cephane ve askerî teçhizat açısından donanımlı bir hale getirilerek Müttefikler safında İkinci Dünya Savaşı'na dâhil edilmek istenmiştir. Geniş bilgi için bkz. Akkor, 2023; Küçük, 2019.

⁷⁹ TDA, 35231/138615-32, 13.03.1943.

⁸⁰ Gürün, 1983: 101-102.

⁸¹ TDA, 35231/138615-32, 13.03.1943.

anlaşma yapılabileceği gündeme gelmiştir. Molotov, Açıkalin'ın bu fikrini önemli bulmuş ve büyükelçinin fikri üzerinde çalışılması gerektiğini vurgulamıştır.⁸² Ancak belirtilen kapsamda taraflar arasında o dönemde herhangi bir anlaşma yapılmamıştır.

Cevat Açıkalin'ın ifadelerinden anlaşıldığına göre Sovyetler Birliği ordularının cephelerdeki durumu iyi olmasına karşın iaşe sıkıntısı, halkın ve hükûmetin belini bükmekteydi. O kadar ki Moskova'nın birçok bölgesindeki halkın karnı, Amerikan unlarından yapılmış ekmelekle doyurulmaktaydı. Hükûmeti, savaş sonrasında savaş şartlarının yıkıcı etkisine maruz kalmış ve savaşarak geri alınmış birçok bölgede halkın nasıl teşkilatlandırılacağı endişesi sarmıştı. Bunun yanında kendi halkının maneviyatının daha da bozulmaması için hükûmet en ağır fedakârlıklara katlanarak, yabancı unsurların kendi halkı ile temasa geçmesini engellemek için onları memleketine sokmuyordu. Bu kapsamda Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere, Kazablanka Konferansı'nın ardından Rusya'ya uçak filosu göndermeyi teklif etmiş fakat Sovyet yetkilileri uçakları kabul etmekle birlikte uçakları kullanacak kişileri Rusya'ya sokmayacaklarını bildirmiştir. Bu durum onların tedirginliklerini ve yabancılara karşı tutumlarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁸³

Sovyet yetkililerin iç politikaya yönelik endişeleri bir yana, halkının maneviyatını yükseltmek için kadim politikaları çerçevesinde Avrupa'ya yönelik ihtiraslarını da uygulamaktan geri durmuyorlardı. Fakat Cevat Açıkalin'ın belirttiğine göre ne İngiltere ve ne Amerika Birleşik Devletleri savaş sonrasında Sovyetler Birliği ile hangi esaslar üzerinde işbirliği yapacaklarına dair bir fikre sahiplerdi. Müttefiklerin savaşı kazanacağına artık şüphenin kalmadığını ifade eden Açıkalin, savaş sonrasında nasıl bir statüko oluşturulacağına yönelik kimsenin bilgi sahibi olmadığına dikkat çekmiştir. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa, galip devletlerin aralarında nasıl bir denge kuracağı bilinmemekteydi. Açıkalin'a göre Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere, Sovyetler Birliği'ni itidalli davranması ve aşırı hareketlere yönelmemesi hususunda uyarmalıydı.⁸⁴ Sözü edilen bilgilerden hareketle, Türk temsilcilerinin savaş sonrasında Sovyetler Birliği'nin saldırgan ve yayılmacı bir politika izleyebileceği endişesi taşıdığını söylemek mümkündür. Nitekim savaş sonrasında ortaya çıkan tabloya bakıldığında, bahsi geçen endişelerin yersiz olmadığı görülmektedir.

Cevat Açıkalin'ın Molotov ile yapmış olduğu görüşmelerden birinde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin savaşa dâhil olması hususunda baskılarını arttırdığı görülmektedir. Açıkalin kendinden sonra büyükelçi olarak görevlendirilmesi düşünülen Hüseyin Ragıp Baydur için agreman istemek amacıyla Molotov ile görüşme talep etmiştir. Söz konusu görüşmenin rapor edildiği tarih 6 Ağustos 1943 idi. Dostane sözler ile başlayan görüşmede Molotov, "Bütün nahoş meselelere rağmen münasebatımız normaldir." diye bir cümle sarf etmiştir. Açıkalin, Molotov'un nahoş meselelerden neyi kastettiğini sormuştur. Molotov, "Sizin Almanya ile akt etmiş olduğunuz muahedename var, sizin vaziyetiniz komplike bir taraftan Almanya ile bir adem-i tecavüz misakınız var bir taraftan İngilizlerle müttefiksiniz, diğer taraftan da bizimle bir dostluk muahedenameniz var münasebatımızda pozitif bir inkişaf olmadı." şeklinde cevap vermiştir.⁸⁵ Molotov açıklamasının devamında Türk-Alman antlaşmasından, daha çok Almanların istifade ettiğine ve Türkiye'deki basının Almanların lehinde yayın yaptığını vurgu yapmıştır. Açıkalin, Almanya ile yapılan antlaşmanın Sovyetler Birliği aleyhinde hiçbir yönü olmadığını gayet açık olduğunu belirtmiş ve "...o zamanki dünya durumu bir dakika hatırlanacak olursa dört bir taraftan yapayalnız kalmış Türkiye'nin kükremiş müstevli Alman ordusunu Bulgar hudutlarında durdurması ve bu suretle müttefik ve dostları önünde bir set vazifesi görmesi acaba dost ve müttefiklerimizin zararına mı oldu? Ben kaniim ki, Türkiye'nin bîtarafılığı hem siz dostuna hem de müttefiklerine vaki bir hizmettir." demiştir. Açıkalin, Molotov'un basın ile ilgili

⁸² TDA, 35231/138615-32, 13.03.1943.

⁸³ TDA, 35231/138615-8, 20.03.1943.

⁸⁴ TDA, 35231/138615-8, 20.03.1943.

⁸⁵ TDA, 35231/138615-40, 06.08.1943.

yakınmasına ise Türkiye’de sansür olmadığını ve yazarların yazılarında kendi görüşlerini beyan ettiklerini, hiçbir kıymet ifade etmeyen yazıların Türk-Sovyet dostluğuna zarar vermemesi gerektiğini söylemiştir. Bu tür yazılar yazan yazarlara, kanunlar çerçevesinde muamele yapıldığını da ifadelerine eklemiştir.⁸⁶

Cevat Açıkalın, büyükelçilik görevinden ayrılmadan önce Molotov ile 4 Ağustos’ta bir görüşme daha yapmıştır. Veda etmek için Sovyet Dışişleri Halk Komiseri’ni ziyaret eden Açıkalın, çok nazikâne bir şekilde karşılandığını dile getirmiş ve bahsi geçen görüşmede Molotov’un sözü İtalya meselesine getirdiğini ifade etmiştir.⁸⁷ Müttefiklerin, İtalya anakarasına çıkarma yaptıkları süreçte, Müttefikler ile İtalya arasında 3 Eylül 1943’te bir ateşkes yapılmıştır. Dolayısıyla İtalya’nın Rodos ve 12 Ada’dan çekilmesi gündeme gelmiştir. Churchill, Stalin’e Mart 1943’te yazdığı mektubunda İtalya’nın teslim olmasının ardından Türkiye’nin kendi saflarında savaşa dâhil edilmesi için Rodos ve 12 Ada’nın kilit bir nokta olduğunu vurgulamıştır.⁸⁸ Bu stratejinin bilincinde olan Molotov’un, Açıkalın’a karşı bu bilgiyi kullandığı anlaşılmaktadır. Molotov, “İtalyanlar On İki Ada’dan askerlerini çekiyorlar mı, bu sizin için tabii çok ehemmiyetlidir.” diyerek Türkiye’nin bu husustaki tutumunun ne olacağına yönelik Açıkalın’ın ağzını aramıştır. Açıkalın bu konuya dair hükûmeti ile bir istişarede bulunmadığını belirtmiştir. Konuşmanın devamında Molotov, Türk-Sovyet ilişkileri bağlamında daha öncede belirttiği gibi “...münasebatımız pozitif bir inkişaf arz etmemiştir, biz her şeyi harp zaviyesinden mütalaa ediyoruz. Siz bitarafsınız, bîtaraflığınız dolayısıyla Almanya ile hüsn ü münasebet güdüyorsunuz, İtalya’da son baş gösteren hadisat dolayısıyla Mihverin vaziyeti çok sarsılmıştır. Dâhili bir iş olan politikanıza karışmaktan tabii içtinap ederim. Bakalım bu vaziyetlere göre hükûmetiniz bir ibret alacak mı” diyerek Türkiye’nin savaşa girmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Açıkalın, Molotov’un “...münasebatımızda pozitif bir inkişaf kaydedilmemiştir” sözüyle neyi kastettiğini daha açık bir şekilde ifade etmesini istemiştir. Bunun üzerine Molotov konuşmasında şu ifadelerle yer vermiştir:

“Sovyet Rusya’nın mevcudiyetini muhafaza için nasıl cansiperane bir harp yaptığını görüyorsunuz. Siz ise Almanya ile olan dostluk muahedeniz dolayısıyla kendisi ile hüsn ü münasebat ediyorsunuz. Türkiye’nin bîtaraflığından Almanya müstefit oluyor. Şimdi İtalya yıkılmak üzere sizin için vaziyet müsait, Almanya da yıkılmak üzere son darbeyi vurmak için bakalım Türkiye kendi menfaati için pozitif bir karar alacak mı, bu şekilde alacağı bir karar tabiatıyla Almanya ile muharip olan Sovyet Rusya ile münasebatında pozitif bir inkişaf olur.”⁸⁹

Açıkalın Türkiye’nin senelerden beri Sovyetler Birliği ile dostane ilişkiler yürüttüğünü, bunu da en iyi kendisinin bildiğini Molotov’a iletmiştir. Dolayısıyla Türkiye’nin Sovyetler Birliği’ne karşı gayet açık ve pozitif bir siyaset izlediğini belirtmiştir. Açıkalın cevabının devamında “...yirmi iki seneden beri ve bu harbin karanlık devirlerinde Türkiye’nin anti-Sovyet politika yapmamış yegâne devlet olduğunu teslim buyurursunuz.” diyerek Türkiye’nin Sovyetler Birliği aleyhinde bir politika izlemediğini söylemiştir. Bunun yanında Molotov’un Türkiye’nin “bîtaraflığından Almanya istifade etti” *sözüne karşı Açıkalın*, “Siz buna kânimisiniz. Acaba asıl ifade eden siz dostlarımız ve müttefiklerimiz değil midir? Acaba o zaman etrafı kasıp kavuran ortalığa bir sel gibi yayılan Alman orduları, size karşı taarruzunda boğazları ele geçirerek Karadeniz’e dalmak ve Kafkasya’yı arkadan vurmak istemez mi idi?” diyerek Türkiye’nin savaşa girmemiş olmasının esasen Sovyetler Birliği’nin işine yaradığını vurgulamıştır.⁹⁰ Bütün bunların gerçekleşmemesini, Türkiye’nin izlediği siyasete bağlayan Açıkalın, hükûmetinin bahsi geçen duruma istinaden yeni bir karar alıp almaması hususunda fikir beyan edecek bir mevkide bulunmadığını söyleyerek Türkiye’nin fırsatçı bir siyaset izlemediğini de sözlerine eklemiştir. Bununla birlikte Türkiye’nin tarafsızlığının “...son seneler hadisatının zaruretleri icabı

⁸⁶ TDA, 35231/138615-40, 06.08.1943.

⁸⁷ TDA, 35231/138615-40, 06.08.1943.

⁸⁸ Mengeş, 2017: 293-294.

⁸⁹ TDA, 35231/138615-40, 06.08.1943.

⁹⁰ TDA, 35231/138615-41, 12.08.1943.

uzun uzadıya düşünülerek ve müttefiklerimizle anlaşarak ittihaz edilmiş bir karar mahsulü olduğu” Açıkalin tarafından izah edilmiştir.⁹¹ İkinci Dünya Savaşı’nın başlarında Alman tehlikesinin henüz istikametinin belli olmadığı günlerdeki hengâmede, medet umulan eller, Türkiye’nin üzerinden çekilmemiş olsa idi, hâlihazırdaki dünya siyasetinin büsbütün farklı olabileceğini dile getiren Açıkalin, Türkiye’nin gerek savaştan önce gerek savaş sürecinde Sovyetler Birliği aleyhinde bir politika izlemediğini ifade etmiştir. Buna rağmen Molotov, Türkiye’nin tarafsızlığının Almanya için daha kârlı olduğu hususundaki ısrarlı tutumunu sürdürmüştür.⁹² Ancak Ekim 1943’ten sonra Sovyetler Birliği temsilcilerinin Türkiye’nin savaşa dâhil olma hususundaki tavrının değiştiği görülmektedir. Zira Sovyetler Birliği, 1943 yılının Ekim ayı sonundan itibaren Almanlar karşısında üstünlüğü ele geçirmiş ve savaştan galip çıkacağından emin bir görüntü vermeye başlamıştır. Bu nedenle Türkiye’nin savaşa girmesi, Sovyetler Birliği’ni eskisi kadar ilgilendirmemekteydi. Sovyetler Birliği temsilcileri Türkiye’nin savaşa girmeyeceğini düşünmekte ve savaş sonrası konjonktürde güçlü bir Türkiye istememekteydi. Bu nedenle de, Türkiye’ye savaşa Müttefikler safında girmesi için yapılan askerî yardımların durdurulmasına yönelik girişimlerde bulunmaktaydılar.⁹³ Öte yandan Sovyetler Birliği’nin Almanlara karşı üstünlük kurması ve ileri harekâtlara başlaması, 15 Ekim 1941’de Kuybişev’e taşınan büyükelçiliklerin 1943 yılının Temmuz ayı sonlarından itibaren yeniden Moskova’ya taşınmasını gündeme getirmiştir.

Sözü edilen bağlamda Kuybişev’deki kordiplomatiğin 1943 yılının Ağustos ayı içerisinde Moskova’ya taşınacağına kararlaştırıldığı, Açıkalin tarafından Türk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığına yazılmıştır. Aynı belgede hazırlıkların yapıldığı ve hareket zamanının büyükelçiliklere bildirileceğini belirten Açıkalin, nakil masraflarının eldeki olağanüstü durumlar için ayrılan tahsisattan yapılacağını dile getirmiştir.⁹⁴ Açıkalin, kordiplomatiğin Ağustos ayı içerisinde Kuybişev’den Moskova’ya naklinin kararlaştırıldığını ve bunun elçiliklere tebliğ edildiğini dolayısıyla kendisinden sonra Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliğine görevlendirilen Hüseyin Ragıp Baydur’un, Kuybişev’e değil doğrudan doğruya Moskova’ya gelmesi gerektiğinin kendisine iletilmesini Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir.⁹⁵ 15 Ağustos 1943 tarihli bir belgede, Kuybişev’deki kordiplomatiğin Moskova’ya nakline ilişkin kararın tatbikine başlandığı belirtilmiştir. Buna göre 11 Ağustos’ta birinci katile, 15 Ağustos’ta ikinci kafilenin yola çıkması planlanmıştır. Türk Büyükelçiliğinin ise İngiliz, Norveç, Yunan, İran, Çekoslovakya, İsveç ve Küba sefaretları ile birlikte 21 Ağustos’ta Moskova’ya gitmesi kararlaştırılmıştır. Yine burada bulunan Sovyet Dışişleri Halk Komiserliğinin de bu katile ile birlikte hareket edeceğini söyleyen Dambel,⁹⁶ 18 Ağustos’tan itibaren gönderilecek telgrafların Moskova’daki adrese yazılmasının emir buyrulması gerektiğini belirtmiştir.⁹⁷ 21 Ağustos sabahı saat 11’de Kuybişev’den hareket eden büyükelçilik görevlileri 22 Ağustos saat 18’de Moskova’ya ulaşmıştır.⁹⁸ Böylece Alman ordularının saldırıları ve tehdidi nedeniyle 15 Ekim 1941’de Kuybişev’e nakledilmek zorunda kalınan merkez, büyükelçilikler ve bazı devlet organları, yaklaşık 22 ay sonra Moskova’ya geri taşınmıştır. Bu karar, esasen Sovyetler Birliği’nin Almanlara karşı üstünlüğü ele geçirdiğini göstermesi açısından da dikkate değerdir. Sözü edilen organların Kuybişev’e taşınması kararı gerek devlet kademesinde gerekse kamuoyunda Sovyetler Birliği aleyhinde olumsuz bir hava yaratmış ve Sovyetler Birliği’nin Almanlar karşısında mağlup olacağı yönünde güçlü bir kanaatin belirmesine neden olmuştur. Ancak 1943 yılının Ağustos ayında

⁹¹ TDA, 35231/138615-42, 07.08.1943.

⁹² TDA, 35231/138615-42, 07.08.1943.

⁹³ Gürün, 2010: 256-256.

⁹⁴ TDA, 35414/139085-15, 31.07.1943.

⁹⁵ TDA, 35521/139761-14, 31.07.1943.

⁹⁶ Muammer Hamdi Dambel, 4 Kasım 1938 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliği İkinci Kâtipliğine tayin edilmiştir. 9 Mayıs’ta terfi alan Dambel’in bu süreçte de Rusya’da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BCA, BTDB, 30-11-1-0/125-38-18, 04.11.1938; BCA, BTDB, 30-11-1-0/138-14-8, 09.05.1940.

⁹⁷ TDA, 35521/139761-15, 15.08.1943.

⁹⁸ TDA, 35231/138611-21, 23.08.1943.

merkezin ve büyükelçiliklerin yeniden Moskova'ya taşınması kararı bir yandan Almanların artık bir tehdit unsuru görünümünden uzaklaştığını diğer taraftan da Rusların Almanlara karşı üstünlüğü ele geçirdiklerini açıklıkla göstermekteydi. Bu durum, Sovyetler Birliği temsilcilerine gerek moral ve motivasyon gerekse yayılcı siyasetlerine meşruluk kazandırmak açısından büyük bir fırsat sunmuştur. Zira Sovyetler Birliği orduları, Orta Avrupa'ya kadar ilerlemiş ve Almanların başkenti Berlin düşmüştür. Almanların "Koşulsuz Teslimiyet Belgesi" ise 7 Mayıs 1945'te imzalanmıştır.⁹⁹ Almanların 22 Haziran 1941'de başlayan ve ardından devam eden diğer harekâtlar ile Sovyetler Birliği'ni hâkimiyet altına alma girişimleri kendileri açısından büyük bir hezimetle sonuçlanmıştır.

Sonuç

Savaşın sadece devletleri, hükümetleri ya da idarecileri değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve iktisadi hayatı ve büyükten küçüğe toplumun her bir ferdiyi doğrudan ya da dolaylı olarak etkilediğinin yaygın olarak kabul gördüğünü ifade etmek gerekmektedir. Savaş sırasında savaşın taraflarından biri olunmasa dahi savaşa dâhil olan devletlerin ülkelerinde bulunan ve devlet adına çalışan görevliler bir taraftan sorumluluklarını yerine getirirken diğer taraftan da buldukları ülkenin mevcut şartlarına ayak uydurarak yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktaydı. Sözü edilen faktörlerden hareketle büyükelçilerin ve büyükelçilik çalışanlarının birtakım zorluklarla karşılaştıklarını söylemek mümkündür. Öte yandan büyükelçilerin buldukları ülkenin durumu ve kendi ülkeleri ile ilişkileri kapsamındaki gelişmeleri kayıt altına almaları, onları ve mensup oldukları mesleği önemli kılmakla birlikte, onlara ağır bir yük de yüklemekteydi. Bu bağlamda 1941-1943 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin Moskova Büyükelçiliğinde iki büyükelçi ve bir maslahatgüzarın görev yaptığı görülmektedir. Bu süreçte Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırması ve Moskova'nın işgal tehlikesiyle karşı karşıya kalması nedeniyle Sovyet yetkilileri, büyükelçilikleri Kuybişev'e taşıma kararı almıştır. Bu durum sadece Sovyetler Birliği yöneticilerini ve halkını değil, Moskova'da bulunan büyükelçilik mensuplarını da olumsuz yönde etkilemiştir.

Yaklaşık 22 ay boyunca Kuybişev'de diplomatik görevlerini yerine getiren büyükelçilerin, savaş şartlarının da etkisiyle genel anlamda iâşe açısından birtakım sorunlar ile karşı karşıya kaldıklarını söylemek mümkündür. Büyükelçilerin, özellikle Kuybişev'deki hayat pahalılığından ve aldıkları maaşın ihtiyaçlarını karşılayacak yeterlilikten yoksun olmasından yakındıkları görülmektedir. Öte yandan merkezin, Moskova'dan Kuybişev'e taşınması her ne kadar tedbir amaçlı gerçekleştirilmiş olsa da savaşı, Almanların kazanacağı ve Sovyetler Birliği'nin kaybedeceğine yönelik güçlü bir algının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak Sovyetler Birliği ordularının cephelerde Almanlara karşı kazandığı başarılar neticesinde merkezin tekrar Moskova'ya taşınmasıyla, sözü edilen algı tersine dönmüş ve Sovyetler Birliği, kazandığı moral ve motivasyon ile Alman ordularını topraklarından çıkarmakla kalmamış, Avrupa içlerine kadar ilerlemiştir. Bu durum Türk büyükelçilerinin, Alman-Sovyet savaşını hangi tarafın kazanacağına yönelik yaptıkları değerlendirmelerin yerinde tespitler olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Zira Türk büyükelçileri, Sovyetler Birliği'nin bahsi geçen savaşı kazanmaya daha yakın taraf olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle de İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin, Sovyetler Birliği'nin savaşın sonunda aşırı hareketlere yönelmemesi için uyarılması gerektiği, yine Türk büyükelçileri tarafından vurgulanmıştır. Bu durum, o dönemdeki Türk diplomatlarının, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrasında yayılcı bir politika izleyebileceklerine yönelik dile getirdikleri endişelerin yersiz olmadığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye gerek Mihver gerekse Müttefik Devletler tarafından kendi saflarında savaşa girmesi için baskı altına alınmıştır. Bu bağlamda Müttefik Devletlerin daha fazla girişimde bulunduğu belirtilmesi gerekmektedir birlikte Türk hükümeti, Sovyetler

⁹⁹ İsayev ve Drabkin, 2023: 540.

Birliği ile ilişkilerine zarar vermeden sözü edilen baskılara direnmiş ve sıcak savaşın dışında kalarak, ülkenin menfaatlerini korumayı basarmıştır. Dolayısıyla Türk dış politikasının önde gelen ilkelerinden biri olan “denge siyaseti”, Türk-Sovyet ilişkilerinin dostluk içerisinde yürütülmesi hususunda, Türk diplomatları tarafından ustalıkla kullanılabilmiştir.

Son olarak Alman ordularının saldırılarından dolayı güvenlik gerekçesiyle merkezin ve büyükelçiliklerin Moskova’dan kilometrelerce uzakta olan bir şehre taşınması gerek Sovyetler Birliği idarecilerini gerek diğer ülkelerin büyükelçilik temsilcilerini gerekse Türk büyükelçilik mensuplarını olumsuz yönde etkilemiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

2. Kitap ve Makaleler

“Zapasnaya Stolitsa”, <https://dzen.ru/a/XoD1FHPPkTsl4MxY>, Erişim Tarihi: 11.07.2024.

Akcakaya, Umut, “Barbarossa Harekâtı “22 Haziran - 5 Aralık 1941)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/barbarossa-harekati-22-Haziran-5-aralik-1941/> Erişim Tarihi: 11.07.2024.

Akkor, Nesrin (2023), *Churchill - İnönü Savaşı: Adana Görüşmeleri (30-31 Ocak 1943)*, İstanbul: Kriter Yayınları.

Arı, Tayyar (2017), *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, İstanbul: Alfa Akademi Yayınları.

Beevor, Antony (2014), *Stalingrad*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Booth, Owen ve Walton, John (2023), *İkinci Dünya Savaşı Tarihi Fotoğraflar Haritalar Çizimler*, (Çev. Selçuk Uygur), İstanbul: Kronik Kitap.

Braithwaite, Rodric (2007), *Moscow 1941 A City and its People at War*, London: Profile Books.

Cassidy, Henry C. (1943), *Moscow Dateline 1941-1943*, Boston: Houghton Mifflin.

Deringil, Selim (2015), *Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gürün, Kamuran (1983), *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939’dan Günümüze Kadar)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

_____ (2010), *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hale, William (2021), *1774’ten Günümüze Türk Dış Politikası*, (Çev. Nasuh Uslu), Ankara: Serbest Akademi.

Hart, Basil Liddell (2015), *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, (Çev. Kerim Bağrıaçık), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İsayev, Aleksey ve Drabkin, Artyom (2023), *Büyük Vatanseverlik Savaşı Sovyetler Birliği’nin İkinci Dünya Savaşı Tarihi 22 Haziran 1941-9 Mayıs 1945*, (Çev. Cumhur Kaygusuz), İstanbul: Kronik Kitap.

Keegan, John (2019), *İkinci Dünya Savaşı*, (Çev. Samet Öksüz), İstanbul: Say Yayınları.

Kissinger, Henry (2016), *Diplomasi*, (Çev. İbrahim H. Kurt), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Korkmazcan, Nezihe Selcen (2021), *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Diplomasisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Küçük, Evren (2019), *Savaşta Diplomasi Adana-Yenice Gizli Görüşmeleri*, Ankara: Hiperyayın.

Mayers, David (2011), "The Great Patriotic War, FDR's Embassy Moscow, and Soviet-US Relations", *The International History Review*, 33/2, 299-333.

Mazower, Mark (2013), *Hitler İmparatorluğu İşgal Avrupası'nda Nazi Yönetimi*, (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Alfa Tarih Yayınları.

McMeekin, Sean (2021), *Stalin'in Savaşı İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, Çev. Zeynep Demi, İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.

Mengeş, Yeter (2017), "İkinci Dünya Savaşı'nda Menteşe (Rodos, 12 Ada Meis) Adaları", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, 17/34, 279-318.

Oba, Ali Engin (2021), *Diplomasi ve Tarih Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Diplomasi Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Oran, Baskın (2015), "Savaş Kaosunda Türkiye: Görelî Özerklik-2", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 385-398.

Paramolov, V. N. (2017), "Zapasnaya Stolitsa B Dni Moskovskoy Bitvy (Oktyabr 1941 g. – Aprel 1942 g.)", *Vestnik Samarskogo Universiteta İstoriya, Pedagogika, Filologiya*, 23/1.1, 31-38.

Stalin İle Churchill Arasında SSCB Londra Büyükelçisi Mayski'nin Günlükleri (1932-1943), (Çev. Deniz Berktaş), Yay Haz. Gabriel Gorodetsky, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Şimşir, Bilal N. (2017), *İlk dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (2018), *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ünal, Müzeyyen Ezel (2023), *Cumhuriyetin Diplomatı Olmak Erken Cumhuriyet Dönemi Büyükelçileri Üzerine Prosopografik Bir İnceleme*, İstanbul: İletişim Yayınları.

KAREN YAYIN İLKELERİ

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (KAREN), Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü tarafından Haziran ve Aralık aylarında yılda iki sayı olarak yayımlanan açık erişimli bir dergidir.

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Gönderilen makalenin başka bir dergi/kitapta yayımlanmamış ve yayımlanmak üzere başvurulmamış olması gerekmektedir. Ancak daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar, *DergiPark* sistemi üzerinden gerekli işlemler yapılarak gönderilmelidir. Yazarlar, *DergiPark* sistemi üzerinden ad ve soyadıyla birlikte akademik unvanı, görev yaptığı kurumu, yazışma ve e-posta adresini ve telefon numaralarını eksiksiz olarak belirtmelidirler.

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'ne yayımlanmak üzere gönderilen her makale, yayın kurulu ve editörler tarafından incelenir. Makaleler, yayın kurulunun önerileri doğrultusunda seçilen en az iki hakem tarafından değerlendirilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara da hakem adı bildirilmez.

Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise yazı üçüncü bir hakeme gönderilir veya yayın kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Hakem raporları doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra *DergiPark* sistemi üzerinden en geç 15 gün içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Düzeltilmiş metin, gerekli görüldüğü durumlarda, değişiklikleri isteyen hakemlerce tekrar incelenebilir.

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nde yayımlanan makalelerdeki bilgiler, görüşler ve değerlendirmeler yazarlara ait olup Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nin resmî görüşü niteliğini taşımaz.

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü'ne devredilmiş sayılır.

Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

KAREN yazarlardan herhangi bir makale işlem ücreti talep etmemektedir.

Yazarlara Yönerge

A. Yazım Kurallarına İlişkin Esaslar

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'ne gönderilecek yazılarda 10 punto (dipnotlarda 8 punto) Sitka Text yazı fontu kullanılmalıdır.

Makalelerde kullanılacak kısaltmalarda Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır.

Makale içerisinde bulunan Helence ya da diğere özel karakterler için New Athena Unicode / Minion Pro Display fontu kullanılmalıdır.

Ana başlıklar hariç, makale içerisinde bulunan ara başlıklarda her kelimenin ilk harfi büyük olmak şartıyla küçük harf kullanılmalı ve koyu (bold) yazılmalıdır.

Makale özeti 150-300 kelime aralığında olmalı; makalede en az 3, en çok 5 tane anahtar kelimeye yer verilmelidir. Makalelerde Türkçe ve İngilizce özetlere yer verilmelidir.

Dipnotlar her sayfanın altında, makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlenecek şekilde verilmelidir. Metinde kullanılan dipnotlar; yazar soyadı, yayın tarihi ve sayfa numarası şeklinde kısaltılarak verilmelidir. Kaynakça bölümü makalenin sonunda yer almalı ve metinde kullanılan kısaltmalar burada açıklanmalıdır.

Makale sonunda araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı, Çatışma Beyanı ve varsa Destek ve Teşekkür Beyanına yer verilmelidir.

B. Kaynakça ve Dipnot Gösterimi

• Tek Yazarlı Kitaplar

Kaynakça: Umar, Bilge (1992), *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Dipnot: Umar, 1992: 127.

Kaynakça: Watson, Alaric (2003), *Aurelian and the Third Century*, London and New York: Routledge.

Dipnot: Watson, 2003: 135.

• İki ya da Daha Fazla Yazarlı Kitaplar

Kaynakça: Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan (2013), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Dipnot: Yıldırım ve Şimşek, 2013: 45-49.

Kaynakça: Topaloğlu, Bekir-Yavuz, Y. Şevki-Çelebi, İlyas (1998), *İslam'da İnanç Esasları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Dipnot: Topaloğlu, vd., 1998: 32.

• Kitap Bölümü/ Edit Edilmiş Kitapta Bölüm

Kaynakça: Ágoston, Gabor (2017), "Osmanlı'da Top, Tüfek ve Tabur", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev. ve Yay. Haz. Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 147-168.

Dipnot: Ágoston, 2017: 152-153.

Kaynakça: Köse, Osman (2007), "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, II. Kitap, (Ed. Cevdet Yılmaz), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 96-101.

Dipnot: Köse, 2007: 99-100.

• Tez

Kaynakça: Taylan, Hasan Hüseyin (2003), *Köy Ailesinde Aile İçi İlişkiler: Selçuklu Köyü Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dipnot: Taylan, 2003: 25.

Kaynakça: Ada, Hüsnü (2011), *Osmanlı Devletinin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti (1868-1911)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Dipnot: Ada, 2011: 35.

• Makale

Kaynakça: Toksoy, Ahmet (2007), "Celal ed-din Harezşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9/1, 137-150.

Dipnot: Toksoy, 2007: 142.

Kaynakça: Seyhan, Köksal (2000), "Yunus Emre'nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi." *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies*, 24/II, 231 - 280.

Dipnot: Seyhan, 2000: 242-243.

• Kongre/Sempozyum/Bildiri

Kaynakça: Demir, Muzaffer (2009), "Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 9-11 Ekim 2008, Giresun, I, 67-85.

Dipnot: Demir, 2009: 75-77.

Kaynakça: Özsait, Mehmet (2000), "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 35-45.

Dipnot: Özsait, 2000: 38.

Kaynakça: Cunbur, Müjgân (1995), “Klâsik Edebiyatımızda Nevruz”, *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Mart 1995, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 37-51.

Dipnot: Cunbur, 1995: 46.

• **Bir Yazarın Aynı Yılda Yayınlanmış Birden Fazla Yayınına Atıf**

Kaynakça: Tezcan, Mehmet (2012a), “İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon: Serander Yayınları, 17-48.

Dipnot: Tezcan, 2012a: 19.

Kaynakça: Ballesteros-Pastor, L. (2011a), “Beyond the Tanais: Tacitus and Quintus Curtus”, *Ancient West and East*, 10, 43-47.

Dipnot: Ballesteros, 2011a: 45.

• **Çevirisi Yapılmış Yayınlar**

Kaynakça: King, Charles (2008), *Karadeniz*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Dipnot: King, 2008: 35.

• **Gazete**

İkdam, 8 Kasım 1918, No: 7809: 2.

Akyol, Taha (28 Şubat 2005), “Sosyal Bilim Ödülleri”, *Milliyet*: 5.

Başçı, Erdem (26 Mayıs 2015), “Merkez bankası Faiz Ödemelerine Başlıyor” *Haber Türk*: 4.

Panicker, Jobin (17 Temmuz 2014), “The Gunmen Shot Deat at ‘Draw the Prophet Muhammad’ Contest in Texas”, *The Guardian*: 3.

• **Ansiklopedi Maddesi**

Kaynakça: Kallek, Cengiz (2007), “Okka”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 338-339.

Dipnot: Kallek, 2007: 340.

Elektronik Kaynaklar

• **İnternette Yayınlanan Dergide Makale**

Kaynakça: Botalov, Sergei G. (2007), “The Asian Migrations of the Alans in the 1st Century AD”, *AWE*, 6.43-56.

http://poj.peetersleuven.be/content.php?url=issue&journal_code=AWE&issue=0&vol=6 (23.09.2011).

Dipnot: Botalov, 2007: 44.

Kaynakça: Polat, Süleyman (2014), “Kuyucu Murat Paşa’nın Celali Seferi Finansmanı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 563-603. http://www.egeweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/XXIX-2_2014/TIDXXIX-2-2014-08.pdf (12.05.2016).

Dipnot: Polat, 2014: 566.

• **Yazarı Belli Olmayan Makale**

“Küreselleşme Sürecinde Ulus Devletin Önemi”, (14 Nisan 2014). <http://www.dmy.info/ulus-devlet-nedir>.

• **Yazarı ve Tarihi Belli Olmayan Makale**

“Tonyukuk” (t.y.), Wikipedia. 15 Aralık 2015 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Tonyukuk>.”Black Sea” (n.d), in Wikipedia. Retrived 15 October 2015. http://en.wikipedia.org/wiki/Black_Sea.

• Sözlü Kaynak

Kaynakça: Mustafa Acar, Balıkesir/İvrindi-Mallıca Köyü 1962, İlkokul, Esnaf.

Dipnot: Mustafa Acar, Balıkesir/İvrindi-Mallıca Köyü 1962, İlkokul, Esnaf.

• Film ya da Belgesel

Martin, P. (Producer) & Benson, J. (Director), The Forger [Film]. Colombia Pictures

• Arşiv Belgesi

Kaynakça: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dipnot: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti (HR). Siyasi Kısım (SYS), 2899/6.

BOA, DH.İ.UM, 81-1/1-19.

Kaynakça: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Dipnot: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.0.18.01/1.13/13.5.1.

BCA, 30-18-1-1 / 2-33-12.

Kaynakça: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

Dipnot: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), İstiklal Harbi Katalogu (İSH), 33/75.

Kaynakça: The National Archives, Foreign Office

Dipnot: The National Archives [TNA], Foreign Office [FO], 371/9132/E.10072.

FO, 371/18373/R2627/228/7.

Kaynakça: TBMM Zabıt Ceridesi

Dipnot: TBMM Zabıt Ceridesi (ZC), Devre 1, İçtima 4, C. 28, 8 Nisan 1923, 345-356.

ZC, Devre 1, İçtima 1, 8 Nisan 1923, 351.

C. Etik Kurallara Uygunluk

- Yayımlanmak üzere KAREN'e gönderilen çalışmalar daha önce yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır.
- Çalışmalarda ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)'un editör ve yazarlar için uluslararası standartları dikkate alınmalıdır.
- Bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygunluk durumu, Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nin 4. maddesi, TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 9. maddesi ve Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nin 6. maddesinde yer alan hükümler çerçevesinde değerlendirilmektedir.
- "Etik Kurul Kararı" gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı ve bu onay çalışmada belirtilerek belgelendirilmelidir.

GUIDELINE OF THE KAREN

The Journal of the Institute of Black Sea Studies (KAREN) is an open access journal publishes scientific studies twice a year, in June and December.

The publishing language of KAREN is Turkish and English.

In order for any article to be published in KAREN, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

The papers can be submitted to KAREN through *DergiPark* by becoming a member. The authors are to provide their full names, academic titles, institutions, correspondence and e-mail addresses and phone numbers during submission.

Papers submitted to KAREN are first examined by the Editorial Board. Then the papers are evaluated by at least two independent referees selected by the recommendations of the Editorial Board. The name of the author is not notified to the referees and the name of the referee is not notified to the authors.

In case one referee report is negative while the other is favourable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

When a manuscript is corrected according to the suggestions of the referees and the editorial board, it has to be re-submitted to KAREN through *DergiPark* system within 15 days. The corrected manuscript can be re-examined by the referees if necessary.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to the Journal of Institute of Black Sea Studies. Any views expressed in this publication are the views of the authors and are not the views of KAREN.

Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

Article Processing Charges (APC)

KAREN **do not charge authors** an APC.

Instruction for Authors

A. Writing Rules and Principles

The manuscripts should be written in Sitka text format, and the size of the text should be 10 points (the size of the footnotes should be 8 points).

In terms of spelling and punctuation, except for special cases where the paper or the subject requires, Spelling Book of Turkish Language Association should be taken as a basis.

For Hellenic and other special characters, New Athena Unicode/Minion Pro Display point form must be used.

Except from the main titles, only the first letters of each word of headings within the manuscript should be capitalized and written in bold.

At the beginning of the article, there should be an abstract consisting of minimum 150 and maximum 300 words; and 3 to 5 key words. Articles must include Turkish and English abstracts.

The footnotes should be given at the end of the article. References used in the texts are shown as; the author's surname, date of publication and page (and if used figure or plate) number. References to which are cited in the manuscript only should be given place in the References section at the end of the manuscript; and abbreviations which are used in the text must be explained here.

At the end of the article; "Contribution Rate Statement by Researchers", "Conflict Statement" and "Support and Acknowledgment Statement" if exists, should be included.

B. Sample Bibliography and Method of Citing References Bibliography**• Book by a Single Author**

Bibliography: Umar, Bilge (1992), *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Footnote: Umar, 1992: 127.

Bibliography: Watson, Alaric (2003), *Aurelian and the Third Century*, London and New York: Routledge.

Footnote: Watson, 2003: 135.

• Book by two or More Authors.

Bibliography: Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan (2013), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Footnote: Yıldırım ve Şimşek, 2013: 45-49.

Bibliography: Topaloğlu, Bekir-Yavuz, Y. Şevki-Çelebi, İlyas (1998), *İslam'da İnanç Esasları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Footnote: Topaloğlu, vd., 1998: 32.

• Chapter Book/Chapter in an Edited Work

Bibliography: Ágoston, Gabor (2017), "Osmanlı'da Top, Tüfek ve Tabur", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Trans. and Prepared by Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 147-168.

Footnote: Ágoston, 2017: 152-153.

Bibliography: Köse, Osman (2007), "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, II. Kitap, (Ed. Cevdet Yılmaz), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 96-101.

Footnote: Köse, 2007: 99-100.

• Thesis/Dissertation (MA, PhD)

Bibliography: Taylan, Hasan Hüseyin (2003), *Köy Ailesinde Aile İçi İlişkiler: Selçuklu Köyü Örneği*, Unpublished Master's Thesis, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Footnote: Taylan, 2003: 25.

Bibliography: Ada, Hüsnü (2011), *Osmanlı Devletinin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti (1868-1911)*, Unpublished Doctoral Dissertation, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Footnote: Ada, 2011: 35.

• Article

Bibliography: Toksoy, Ahmet (2007), "Celal ed-din Harezşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9/1, 137-150.

Footnote: Toksoy, 2007: 142.

Bibliography: Seyhan, Köksal (2000), "Yunus Emre'nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi." *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies*, 24/II, 231 - 280.

Footnote: Seyhan, 2000: 242-243.

• Conference Paper/Congress/Symposium (Published)

Bibliography: Demir, Muzaffer (2009), "Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 9-11 Ekim 2008, Giresun, I, 67-85.

Footnote: Demir, 2009: 75-77.

Bibliography: Özsait, Mehmet (2000), "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 35-45.

Footnote: Özsait, 2000: 38.

Bibliography: Cunbur, Müjgân (1995), “Klâsik Edebiyatımızda Nevruz”, *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Mart 1995, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 37-51.

Footnote: Cunbur, 1995: 46.

• **Citation for an Author with More than one Cited Publication within the Same Year**

Bibliography: Tezcan, Mehmet (2012a), “İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon: Serander Yayınları, 17-48.

Footnote: Tezcan, 2012a: 19.

Bibliography: Ballesteros-Pastor, L. (2011a), “Beyond the Tanais: Tacitus and Quintus Curtus”, *Ancient West and East*, 10, 43-47.

Footnote: Ballesteros, 2011a: 45.

• **Translated Works**

Bibliography: King, Charles (2008), *Karadeniz*, (Trans. by Zülal Kılıç), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Footnote: King, 2008: 35.

• **Newspapers /News**

İkdam, 8 Kasım 1918, No: 7809: 2.

Akyol, Taha (28 Şubat 2005), “Sosyal Bilim Ödülleri”, *Milliyet*: 5.

Başçı, Erdem (26 Mayıs 2015), “Merkez bankası Faiz Ödemelerine Başlıyor” *Haber Türk*: 4.

Panicker, Jobin (17 Temmuz 2014), “The Gunmen Shot Deat at ‘Draw the Prophet Muhammad’ Contest in Texas”, *The Guardian*: 3.

• **Encyclopedia article**

Bibliography: Kallek, Cengiz (2007), “Okka”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 338-339.

Footnote: Kallek, 2007: 340.

Electronic Sources

• **Journal Article Published on the Internet**

Bibliography: Botalov, Sergei G. (2007), “The Asian Migrations of the Alans in the 1st Century AD”, *AWE*, 6, 43-56.

http://poj.peetersleuven.be/content.php?url=issue&journal_code=AWE&issue=0&vol=6 (23.09.2011).

Footnote: Botalov, 2007: 44.

Bibliography: Polat, Süleyman (2014), “Kuyucu Murat Paşa’nın Celali Seferi Finansmanı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 563-603.

http://www.egeweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/XXIX-2_2014/TIDXXIX-2-2014-08.pdf (12.05.2016).

Footnote: Polat, 2014: 566.

• **Author Indefinite Article**

“Küreselleşme Sürecinde Ulus Devletin Önemi”, (14 Nisan 2014). <http://www.dmy.info/ulus-devlet-nedir>.

• **Article without author and date**

“Tonyukuk” (t.y.), Wikipedia. 15 Aralık 2015 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Tonyukuk>. “Black Sea” (n.d), in Wikipedia. Retrived 15 October 2015. http://en.wikipedia.org/wiki/Black_Sea.

Oral Source

Bibliography: Mustafa Acar, Balıkesir/İvrindi-Mallıca Köyü 1962, İlkokul, Esnaf.

Footnote: Mustafa Acar, Balıkesir/İvrindi-Mallıca Köyü 1962, İlkokul, Esnaf.

• Film or Documentary

Martin, P. (Producer) & Benson, J. (Director), The Forger [Film]. Colombia Pictures

• Archives

Bibliography: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Footnote: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti (HR). Siyasi Kısım (SYS), 2899/6.

BOA, DH.İ.UM, 81-1/1-19.

Bibliography: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Footnote: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.0.18.01/1.13/13.5.1.

BCA, 30-18-1-1 / 2-33-12.

Bibliography: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

Footnote: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), İstiklal Harbi Katalogu (İSH), 33/75.

Bibliography: The National Archives, Foreign Office

Footnote: The National Archives [TNA], Foreign Office [FO], 371/9132/E.10072.

FO, 371/18373/R2627/228/7.

Bibliography: TBMM Zabıt Ceridesi

Footnote: TBMM Zabıt Ceridesi (ZC), Devre 1, İçtima 4, C. 28, 8 Nisan 1923, 345-356.

ZC, Devre 1, içtima 1, 8 Nisan 1923, 351.

C. Compliance with Ethical Rules

- The papers submitted to KAREN should not already been published or been submitted to another journal.
- Authors should adhere to ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) recommendations and COPE (Committee on Publication Ethics)'s international standards for editors and authors.
- Compliance with the principles of scientific research and publication ethics is evaluated within the framework of the provisions of Article 4 of the Inter-University Council Scientific Research and Publication Ethics Directive, Article 9 of Regulations of the TUBITAK Committee on Research and Publication Ethics and Article 6 of the Higher Education Council Scientific Research and Publication Ethics Directive.
- Ethical committee approval should be obtained for studies on clinical and experimental human and animals requiring “Ethics Committee Decision” and this approval should be stated and documented in the paper.

KAREN

Yıl/Year: 2024 Cilt/Volume: 10 Sayı/Number: 22

- 145 Urban Identity Loss and Artistic Response: A Workshop Experience with Ruşen Keleş
- 165 Kalite Kavramının Kampüs Açık Mekânları Bağlamında Değerlendirilmesi: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Güzel Sanatlar Kampüsü Örneği
- 185 Bir Göçün İzleri: Alaçam Mübadele Müzesi
- 199 Tanzimat'la Geleneksel Kent Merkezlerinin Yeni Kent Merkezlerine Dönüşümünün Sinop'taki İlk Adımı: Eski Belediye Binası
- 225 Gürcistan'ın Acara Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi ve Sonrası Çantı Camiler Hakkında Genel Değerlendirme
- 265 Arsin-Yanbolu Vadisi'nde Bulunan Tek Kemer Gözlü Taş Köprüler
- 297 Demografik Unsurlar Çerçevesinde Sağlık-Çevre İlişkinin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Üyesi Ülkelerde Panel Nedensellik Analizi ile Değerlendirilmesi
- 311 Rusya-Ukrayna Savaşı'nda Küresel Aktörlerin Politik Hedefleri
- 327 Bütünşehir Modelinin Trabzon'daki Büyükşehir İlçe Belediye Başkanlığı Seçimlerine Yansımaları: 2014, 2019 ve 2024 Seçimlerine İlişkin Bir Analiz
- 355 Kırım Tatar Gazetesi "Lenin Bayrağı" Üzerine Saha Araştırması Notları
- 367 Trabzon Gümrük Mukataasında Kadıların Fonksiyonları: Teftiş, Takip ve Tasdik (1600-1650)
- 379 Güney Kafkasya'da Osmanlı Şehbenderlik Ağı
- 397 Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne Saldırısı Sırasında Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliğinin Durumu ve Faaliyetleri (1941-1943)